

B. him -
dara

BALTISTIKOS *platybėse*

Baltų kalbotyros straipsnių rinkinys,
skirtas prof. Bonifaco Stundžios
70 metų jubiliejui

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA

2022

Apsvarstė ir rekomendavo spaudai Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto taryba (2022-10-25, protokolas Nr. (1.2 E) 180000-TP-12)

Sudarė:

Agnė Navickaitė-Klišauskienė

Vytautas Rinkevičius

Daiva Sinkevičiūtė

Miguel Villanueva Svensson

Recenzavo:

Prof. dr. Dalia Pakalniškienė (Klaipėdos universitetas)

PD Dr. Christiane Schiller (Humboldt-Universität zu Berlin)

Viršelio nuotraukos autorius Adolfas Sinkevičius

Titulinio puslapio nuotraukos autorius Kęstutis Vanagas

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka.lt*

ISBN 978-609-07-0786-9 (spausdinta knyga)

ISBN 978-609-07-0787-6 (skaitmeninis PDF)

© Aleksejus Andronovas, Laimute Balode, Václav Blažek, Grasilda Blažienė, Ineta Dabašinskienė, Pietro U. Dini, Eugen Hill, Lina Inčiuraitė-Noreikienė, Dalius Jarmalavičius, Birutė Jasiūnaitė, Birutė Kabašinskaitė, Asta Kazlauskienė, Frederik Kortlandt, Agnė Navickaitė-Klišauskienė, Eglė Žilinskaitė-Šinkūnienė, Norbert Ostrowski, Jurgis Pakerys, Daniel Petit, Vytautas Rinkevičius, Daiva Sinkevičiūtė, Florian Sommer, Evaldas Švageris, Pēteris Vanags, Miguel Villanueva Svensson, 2022
© Vilniaus universitetas, 2022

Turinys

Pratarmė / 7

Prof. Bonifaco Stundžios svarbiausi mokslo darbai / 9

Aleksejus ANDRONOVAS

Lietuvių kalbos priegaidės – skiemens ar žodžio požymiai? / 21

Lithuanian *priegaidė*: a syllable or a word feature?

Laimute BALODE

Personvārdu izvēles tendences Latvijā un citās Baltijas valstīs:

salīdzinošais aspekts / 33

Trends in the choice of personal names in Latvia and other Baltic countries:
a comparative aspect

Václav BLAŽEK

Baltic **kaluā* “hill” / 65

Baltų **kaluā*

Grasilda BLAŽIENĖ

Kas dar nepasakyta apie prūsų vardyną lenkų žemėse / 79

What has not yet been said about Prussian proper names in Polish lands

Ineta DABAŠINSKIENĖ

Tėvų–vaikų kalbinis ryšys: dažnumo veiksnys kalbos raidoje / 93

The role of frequency in language acquisition: input-output relationship

Pietro U. DINI

Zu apr. Ench. 119.13 *subban afman* (und alit. *paŭ afchma*) als Kollektivzahlwort / 117

On Opr. 119.13 *subban Afman* (and OLith. *paŭ afchma*) as a collective number

Eugen HILL

The dative and instrumental dual in East Baltic / 145

Rytų baltų dviskaitos datyvas ir instrumentalis

Lina INČIURAITĖ-NOREIKIENĖ

Skolintą kamieną turinčių ypatybių pavadinimų daryba / 161

Derivation of *nomina qualitatis* on borrowed stems

Dalius JARMALAVIČIUS

XVII a. anoniminio rankraščinio žodyno *Lexicon Lithuanicum* vokiečių

kalbos daiktavardžio dūrinių lietuviškieji atitikmenys / 173

Lithuanian equivalents of German nominal compounds in an anonymous German-Lithuanian manuscript from the 17th century *Lexicon Lithuanicum*

Birutė JASIŪNAITĖ

Gyvūnų maloniniai epitetai tautosakoje / 193

Diminutive epithets of animals in folklore

Birutė KABAŠINSKAITĖ

Keli pastebėjimai apie Lietuvos kalvinistų tekstų sąsajas su Mažąja Lietuva / 207

A few observations about the links between Lithuanian Calvinist texts and Prussian Lithuania

Asta KAZLAUSKIENĖ

Bendrinės lietuvių kalbos skiemenavimas sonoringumo teorijos požiūriu / 219

Syllabification of Standard Lithuanian in terms of the sonority theory

Frederik KORTLANDT

Personal and impersonal sentences in Lithuanian and Proto-Indo-European / 239

Asmeniniai ir beasmeniai sakiniai lietuvių kalboje ir indoeuropiečių prokalbėje

Agnė NAVICKAITĖ-KLIŠAUSKIENĖ, Eglė ŽILINSKAITĖ-ŠINKŪNIENĖ

Apie laiką ir kalbą / 243

About time and language

Norbert OSTROWSKI

Lithuanian *dabar* ‘now’ and the Baltic *-ā-illative / 253

Lietuvių *dabar* ir baltų *-ā-iliatyvas

Jurgis PAKERYS

Keli lietuvių kalbos veiksmažodžiai, išvesti iš esamojo laiko kamienų su -n- / 263

Some Lithuanian suffixed verbs derived from the present stems with -n-

Daniel PETIT

The apudessive in Lithuanian / 271

Apudesyvas lietuvių kalboje

Vytautas RINKEVIČIUS

F. W. Haacko žodyno prozodija / 291

Prosody of F. W. Haack's dictionary

Daiva SINKEVIČIŪTĖ

Nauji sudurtiniai vardai Lietuvos vardyne: įvairovė ir sudarymo ypatumai (XXI a. II dešimtmečio duomenimis) / 311

New compound names in Lithuanian: diversity and formation peculiarities (the 2nd decade of the 21st century)

Florian SOMMER

„Irdische Herren“? – Lasitius’ *Zemopacios* onomastisch betrachtet / 327

Terrestrial Lords? An onomastic view on *Zemopacios* in Lasitius

Evaldas ŠVAGERIS

Kirčio ir intonacijos fonetinė interakcija: bendrinės lietuvių kalbos tyrimas / 341

The phonetic interaction of stress and intonation: a study of Standard Lithuanian

Pēteris VANAGS

No *gaspāžas* līdz *kundzei*: pagodinoši sievietes apzīmējumi latviešu valodā 16.–19. gadsimtā / 363

From *gaspāža* to *kundze*: female honorifics in Latvian in the 16th–19th centuries

Miguel VILLANUEVA SVENSSON

The ā-stem genitive singular in Old Prussian / 395

Prūsų kalbos ā kamieno vienaskaitos kilmininkas

Pratarmė

Leidinyi skirtas Bonifacui Stundžiai, Vilniaus universiteto Baltistikos katedros profesoriui, 2022 m. lapkritį švenčiančiam septyniasdešimties metų jubiliejų, pagerbti. Bonifacas Stundžia yra Lietuvos ir Latvijos mokslų akademijų narys, Latvijos universiteto garbės daktaras, Milano kalbininkų draugijos narys korespondentas, Europos akademijos narys, Tarptautinio lingvistų komiteto generalinės asamblėjos narys, įvertintas Jono Kazlausko premija, apdovanotas Baltijos Asamblėjos medaliu, tapęs Tauragnų krašto garbės piliečiu, beveik dešimtmetį vadovavęs VU Filologijos fakultetui. Mūsų akyse Profesorius yra ne tik baltų kalbų tyrėjas, pedagogas ir aktyvus lietuvių kalbos puoselėtojas, bet ir nuoširdus kolega, nevengiantis pašmaikštauti, kai reikia, padrąšinantis ir sužavintis visus savo paprastumu.

Bonifacas Stundžia, į filologijos mokslus atėjęs iš Daunorių kaimo (Utenos r.), Vilniaus universitete studijavo lituanistiką ir klasikines kalbas. Daktaro disertaciją parengė 1981 m. iš giminės kategorijos ir daiktavardžio gimininių bei kamienų variantų baltų kalbose, o habilitaciją apgynė 1996 m., publikavęs monografiją *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema* (1995). Bonifacas Stundžia taip pat domisi baltų kalbų žodžių daryba, 2019 m. publikavo monografiją *Daiktavardžių dūryba vokiškuose XVII–XVIII a. baltų kalbų žodynuose* (kartu su D. Jarmalavičiumi). Profesorius parengė spaudai *Pirmąją prūsų knygą* (kartu su M. Klusiu, 1995), Martyno Mažvydo *Katekizmą* (kartu su R. Šepetyte, 1997), Giacomo Devoto *Baltistikos raštus* (kartu su P. U. Diniu, 2004), Giuliano Bonfantės *Baltistikos raštus* (kartu su P. U. Diniu, 2008), Ferdinando de Saussure'o *Baltistikos raštus* (kartu su D. Petit, 2012) ir kt., yra tarptautinio baltų kalbotyros žurnalo *Baltistica* vyriausiasis redaktorius, taip pat kitų pasaulio baltistikos žurnalų redakcinių kolegijų narys.

Šalia baltų akcentologijos, kalbų istorijos ir žodžių darybos tyrimų ar baltistikos klasikos darbų rengimo spaudai, Bonifacas Stundžia aktyviai dirba profesoriaus darbą Vilniaus universitete, skaito paskaitas kitų šalių baltistikos centruose. Jis yra daugybės baltų kalbų istorijos, akcentologijos, prūsistikos, bendrinės lietuvių kalbos kursų autorius, įvairių seminarų ir specialių kursų iš baltų kalbų ir morfonologijos vadovas, parengęs kelias mokymo priemones studentams. Profesorius yra apie šimto baigiamųjų darbų vadovas, keliolika jo doktorantų apgynė įvairios tematikos daktaro disertacijas.

Profesoriui visą laiką rūpi gimtoji lietuvių kalba. Bonifacas Stundžia, ilgametis Valstybinės lietuvių kalbos komisijos narys, Lietuvių kalbos draugijos pirmininkas, nuosekliai tiria gyvosios lietuvių kalbos vartosenos polinkius

ir tyrimo rezultatus pristato visuomenei, yra aktyvus gimtosios tarmės puoselėtojas. Savo žiniomis apie baltų kalbas ir kultūras Profesorius labai dažnai dalijasi žiniasklaidoje – yra dalyvavęs daugiau nei šimte interviu ir pokalbių televizijos ar radijo laidose, spaudoje, interneto portaluose.

Bonifacui Stundžiai skirtą jubiliejinį leidinį sudaro jo mokinių ir kolegų parengti moksliniai straipsniai, kuriuose iš sinchroninės ir diachroninės perspektyvos nagrinėjamos įvairios baltų kalbų fonetikos, fonologijos, akcentologijos, morfologijos, leksikologijos, žodžių darybos, etimologijos, sintaksės, onomastikos, tekstologijos ir vaikų kalbos įsisavinimo problemos. Dėkojame šio rinkinio autoriams už bendradarbiavimą, taip pat visiems padėjusiems rinkiniui išvysti dienos šviesą, visų pirma pagalbininkei Gabrielei Aputytei, rengusiai straipsnius spaudai, ir dr. Birutei Ryvitytei, redagavusiai straipsnių angliškas anotacijas. Nuoširdžiai dėkojame Tauragnų seniūnijai ir fotografui Adolfui Sinkevičiui, maloniai suteikusiems nuotrauką rinkinio viršeliui, bei fotografui Kęstučiui Vanagai, kurio nuotrauka papuošė rinkinio priešlapį. Labai ačiū leidinį recenzavusioms prof. dr. Daliai Pakalniškienei ir prof. dr. Christianei Schiller bei VU Filologijos fakultetui, finansiškai parėmusiam leidinio publikavimą.

Visų rinkinio autorių ir Jūsų, Profesoriau, bendraminčių vardu linkime Jums nesenkančios energijos ir nemažtančio kūrybinio džiaugsmo. Dar ilgai norime džiaugtis Jūsų palaikymu, geranoriška pagalba ir žmogiškąja šiluma.

Kuo didžiausios sėkmės ir tvirtos sveikatos!

Vislielāko veiksmi un stipru veselību!

Ukawalnan izpalsnan be drūktan kailūstisk(w)an!

Agnė Navickaitė-Klišauskienė

Vytautas Rinkevičius

Daiva Sinkevičiūtė

Miguel Villanueva Svensson

PROF. BONIFACO STUNDŽIOS SVARBIAUSI MOKSLO DARBAI

Knygos ir knygų dalys

- Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1995.
- Lietuvių kalbos kirčiavimas. Mokytojo knyga*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- Kirčiavimas, in Pranas Kniūkšta (red.), *Lietuvių kalbos žinynas*, Kaunas: Šviesa, 1998, 381–428; 2000, 381–428; 2003, 364–411; 2007, 364–411.
- Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo žinynas*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007, 2008 (+ el. optinis diskas su bendrinių ir tikrinių žodžių žodynais) (su Danguole Mikulėniene, Antanu Pakeriu).
- Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija. Vadovėlis aukštosioms mokykloms*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009; 2 pataisytas ir atnaujintas leidimas: 2014.
- The Lithuanian Language: Distinctive Features, Past and Present*, Vilnius: Science and Encyclopaedia Publishing Centre, 2014.
- Daiktavardžių dūryba vokiškuose XVII–XVIII a. baltų kalbų žodynuose*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019 (su Daliumi Jarmalavičiumi).

Sudaryti ir redaguoti darbai

- Pirmoji prūsų knyga*, Vilnius: Pradai, 1995 (su Mikeliu Klusiu).
- Martynas Mažvydas, *Katekizmas*, Vilnius: Baltos lankos, 1997 (su Riture Šepetyte).
- Sapūno ir Šulco gramatika. Compendium Grammaticae Lithvanicae*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997 (parengė Kazimieras Eigminas, specialusis redaktorius Bonifacas Stundžia).
- Pietro U. Dini, *Baltų kalbos: lyginamoji istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002; papildytas leidimas: *Baltų kalbų lyginamoji istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2019 (specialusis redaktorius Bonifacas Stundžia).
- Giacomo Devoto, *Baltistikos raštai / Scritti baltistici*, Vilnius: Tyto alba, 2004 (su Pietro Umberto Dini).

- Giuliano Bonfante, *Baltistikos raštai / Scritti baltistici*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008 (su Pietro Umberto Dini).
- Ferdinand de Saussure, *Baltistikos raštai / Travaux baltistiques*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012 (su Daniel Petit).
- Frydrichas Vilhelmas Hakas, *Vocabularium litthvanico-germanicum, et germanico-litthvanicum... nebst einem Anhang einer kurzgefassten littauischen Grammatic*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012 (parengė Vilma Zubaitienė, mokslinis redaktorius Bonifacas Stundžia).
- Naujausi lietuvių kalbos kirčiavimo polinkiai ir jų santykis su kodifikuotomis normomis*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.

Straipsniai

1978

- Dėl baltų kalbų *o*-/*ā*-kamienių daiktavardžių gretybių, *Baltistica* 14(2), 112–119.

1979

- Keli Tauragnų šnektos mažmožiai, *Kalbotyra* 30(1), 89–90.
- Giminės kategorija lietuvių kalbos gramatinėje sandaroje, in Vitas Labutis, Lilija Sudavičienė, Zigmas Zinkevičius (red.), *Aktualiosios kalbotyros problemos*, Vilnius: Vilniaus V. Kapsuko universitetas, 80–83.

1980

- Vadinamosios bendrosios giminės vieta lietuvių kalbos morfologinėje sistemoje, *Kalbotyra* 31(1), 79–87.
- Kelios pastabos apie Upninkų šnektą, *Kalbotyra* 31(1), 98–100.

1981

- Kelios pastabos apie slavizmų funkcionavimą tarminėje leksikoje, *Kalbotyra* 32(1), 138–139.
- Dėl cirkumfleksinės metatonijos išvestiniuose lietuvių kalbos daiktavardžiuose, *Baltistica* 17(1), 58–65.
- Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai, in Aleksandras Vanagas (red.), *Lietuvių onomastikos tyrinėjimai* (= *Lietuvių kalbotyros klausimai* 21), Vilnius: Mokslas, 185–198.

1984

Lietuvių kalbos dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimo variantai, *Kalbotyra* 35(1), 86–92.

1985

Endzelyno dėsnių statistinė analizė: daiktavardis ir būdvardis, *Baltistica* 21(2), 142–151.

1986

Daiktavardžio akcentinių paradigų ryšys su pragmatika, in Laima Grumadienė, Saulius Žukas (red.), *Jaunųjų filologų darbai* 2, Vilnius: LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 149–152.

Iš Pilviškių, Gižų bei Pašvitinio šnektų vokalizmo ir prozodijos, *Kalbotyra* 37(1), 109–113.

1987

Iš J. Balčikonio akcentologijos, in Stasys Keinys (red.), *Lietuvių kalbos sandaros tyrinėjimai* (= *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26), Vilnius: Mokslas, 19–23.

Dinamika oppozicijų slogovų intonacijų fonologinėse sistemose dialektuose i gorodskoj reči (na materiale litovskogo jazyka), in *Proceedings XIth ICPHS: The 11th International Congress of Phonetic Sciences (August 1–7, 1987, Tallinn)* 5, Tallin: Academy of Sciences of the Estonian S.S.R., 95–98 (su Laima Grumadiene).

1989

Antanas Baranauskas akcentologas, *Baltistica*, 3(2) priedas, 434–442.

Dūrinių kirčiavimo dėsningumai, *Kalbotyra* 40(1), 83–90 (su Danguole Mikulėniene).

1990

Nekirčiuotų trumpųjų balsių ilginimas rytų aukštaičių uteniškių šnektose, *Kalbotyra* 41(1), 29–35 (su Birute Jasiūnaite).

Dabartinės lietuvių kalbos tyrimo programos apmatai, *Lituanistica* 3, 107–110 (su Laima Grumadiene).

1991

Kirtis tekste, in Bronys Savukynas (red.), *Žodžiai ir prasmės* 1, Vilnius: Moks-
las, 86–92.

Tre lingue e due destini. Le tappe della standardizzazione delle lingue baltiche, *Studi e Saggi Linguistici* 31, 221–225.

1992

The category of collective and the development of nominal accentuation in East Baltic languages, in Wojciech Smoczyński, Axel Holvoet (eds.), *Colloquium Pruthenicum Primum*, Warszawa: Omnitech Press, 151–156.

On the accentual classification of primary declinable words of Standard Lithuanian, *Linguistica Baltica* 1, 71–83.

Paprastųjų vardažodžių kirčiavimo dėsningumai, *Lituanistica* 2, 71–82.

Problemi di accentazione in lituano, *Atti del Sodalizio Glottologico Milanese* 30, 117–121.

Sviluppo del collettivo indoeuropeo nelle lingue baltiche, *Studi e Saggi Linguistici* 32, 247–254.

1993

Morfemų ir žodžių akcentinė klasifikacija, *Kalbotyra* 42(1), 54–75.

1994

Daiktavardžio kamienų bei giminių variantai baltų kalbose (Ide. ir bendroji baltų bei slavų kalbų leksika), *Baltistica* 27(2), 13–30.

Mišriųjų veiksmažodžių kirčiavimo dėsningumai, *Kalbotyra* 43(1), 77–84.

Keturi K. Būgos laišakai Torei Torbiornssonui, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 34, 173–177.

1995

Regularities of the accentuation of mixed-type verbs of Standard Lithuanian, in Wojciech Smoczyński (ed.), *Analecta Indoeuropaea Cracoviensia* 1: *Sa-farewicz memoriae dicata*, Cracoviae: Universitas, 401–408.

Dėl kirčio atitraukimo lietuvių kalbos rytų aukštaičių šnektose, *Res Balticae* 1, 67–72.

Prūsai, jų rašto paminklai ir kalba / The Prussians, their written monuments and language, in Mikelis Klusis, Bonifacas Stundžia (red.), *Pirmoji prūsų knyga*, Vilnius: Pradai, 13–34.

On the accentuation of prefixed verbs in Lithuanian, *Linguistica Baltica* 4, 75–82.

1996

Prūsistika K. O. Falko rankraštiniam palikime, *Baltistica* 31(1), 93–100.

1997

[Language contacts in the western states of the CIS and the Balticum:] Lithuania, in Hans Goebel, Peter H. Nelde, Zdeněk Starý (eds.), *Kontaktlinguistik / Contact Linguistics / Linguistique de contact 2* (= *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft / Handbooks of Linguistics and Communication Science* 12[2]), Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1912–1919 (su Laima Grumadiene).

1999

Lietuvių kalbos priešdėlinių dalyvių kirčiavimas morfoliginės akcentologijos požiūriu, *Studia Indogermanica Lodziensia* 3, 117–119.

2002

Prūsų onimų germanizavimo tyrimai K. O. Falko rankraščiuose, *Baltistica* 36(1), 53–60 (su Daiva Sinkevičiūte).

2004

Žymiojo italų neolingvisto baltiškoji trajektorija / La traiettoria baltica di un famoso neolinguista italiano, in Giacomo Devoto, *Baltistikos raštai / Scritti baltistici*, Vilnius: Tyto alba, 30–34, 159–164.

2008

Keliakalbių senųjų žodynų tyrimo metodologijos klausimu: Elbingo žodynėlio sudurtiniai daiktavardžiai, in Vaidas Šeferis (red.), *Baltské jazyky v proměnách metod. Sborník příspěvků z mezinárodní baltické konference*, Brno: Masarykova univerzita, 2008, 31–45.

Giuliano Bonfantès indėlis į baltų kalbų akcentologiją / Il contributo di Giuliano Bonfante all'accentologia delle lingue baltiche, in Giuliano Bonfante, *Baltistikos raštai / Scritti baltistici*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 25–34, 152–159.

2009

Sostavnye suščestvitel'nye v Ėlbingskom slovarike, *Balto-slavjanskije issledovanija* 18, 183–204.

Baltų etimologijos etiudus tęsiant, in Vincas Urbutis, *Baltų etimologijos etiudai* 2, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 9–14.

Pirmas monografinis Donelaičio kirčiavimo tyrimas / První monografická analýza Donelaitisova přízvukování, in Karel Janáček, *Přízvukování u Donalitia / Donelaičio kirčiavimas*, Brno: Neuveden, 29–57.

2010

Daugiaskiemenių vardažodžių kilnojamosios kirčiavimo paradigmos raida lietuvių kalboje, *Baltistica* 45(2), 205–220.

Analitinių recenzijų meistro kraitis, in Vincas Urbutis, *Knygos apie žodžius*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 11–21 (su Daiva Sinkevičiūte).

Lithuanian, *Revue belge de philologie et d'histoire* 88(3): *Langues et littératures modernes*, 765–789.

Baltistas *per definitionem*: Pietro Umberto Dini, in Pietro U. Dini, *Baltų filologijos studijos. Rinkiniai straipsniai 1991–2007*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 11–24.

2011

The connection between circumflex and palatalization in Lithuanian word formation, in Tijmen Pronk, Rick Derksen, *Accent Matters. Papers on Balto-Slavic accentology* (= *Studies in Slavic and General Linguistics* 37), Amsterdam, New York, 333–342.

Dominance as an accentual (prosodic) property of morphemes, in Vytautas Rinkevičius (ed.), *Proceedings of the 6th International Workshop on Balto-Slavic Accentology* (= *Baltistica*, 7 priedas), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 255–262.

Some remarks on accentual (neo)mobility in Lithuanian, in Roman Sukač, *From Present to Past and Back. Papers on Baltic and Slavic Accentology* (= *Potsdam Linguistic Investigations* 7), Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 188–193.

2012

Ferdinando de Saussure'o įnašas į baltų kalbotyrą / L'apport de Ferdinand de Saussure à la linguistique baltique, in Ferdinand de Saussure, *Baltistikos raštai / Travaux baltistiques*, Vilniaus: Vilniaus universiteto leidykla, 33–43, 149–162.

2013

Didysis Mažosios Lietuvos lituanistas ir jo gramatika, in Frydrichas Kuršaitis, *Lietuvių kalbos gramatika. 1876*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 9–21.

Frydrichas Kuršaitis – lietuvių kalbos akcentologijos pradininkas, in Frydrichas Kuršaitis, *Lietuvių kalbos garsų ir kirčio mokslas. 1849*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 9–21.

Pagrindiniai šnekamosios kalbos kirčiavimo kitimai, jų intensyvėjimas ir svarba dabartinės kirčiavimo sistemos raidai ir bendrinės kalbos normų kodifikacijai, in Asta Kazlauskienė (red.), *Jaunimo kirčiavimo polinkiai: bendrinės kalbos normos ir vartosenos tendencijos: [straipsnių rinkinys]*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 19–29.

2014

The accentuation of denominal and deadjectival suffixed verbs in Lithuanian, in *Proceedings of the 8th International Workshop on Balto-Slavic Accentology* (= *Slavistički sbornik. Nova serija* 1), Novi Sad: Filozofski fakultet, 349–354.

Ferdinandas de Saussure'as ir jo *Bendrosios kalbotyros kursas*, in Ferdinand de Saussure, *Bendrosios kalbotyros kursas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 13–24.

2015

On word formation patterns of hybrid neoclassical nouns and adjectives in Lithuanian, in Artūras Judžentis, Stephan Kessler (eds.), *Contributions to Morphology and Syntax. Proceedings of the 4th Greifswald University Conference on Baltic Languages*, Berlin: Logos, 27–50 (su Lina Inčiuraite-Noreikiene).

Morphologische und semantisch-syntaktische Strukturen deutscher, altpreußischer und litauischer Komposita des 15.–18. Jh.s. in Artūras Judžentis, Stephan Kessler (eds.), *Contributions to Morphology and Syntax. Proceedings of the 4th Greifswald University Conference on Baltic Languages*, Berlin: Logos, 231–248 (su Daliumi Jarmalavičiumi).

2016

Lithuanian, in Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen, Franz Rainer (eds.), *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe* 5 (= *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissen-*

schaft / *Handbooks of Linguistics and Communication Science* 40), Berlin: de Gruyter Mouton, 2016, 3089–3106.

Vidurinės kartos inteligentų ir jaunimo kirčiavimo polinkiai, in Bonifacas Stundžia (red.), *Naujausi lietuvių kalbos kirčiavimo polinkiai ir jų santykis su kodifikuotomis normomis*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 19–42.

Vidurinės kartos inteligentų kirčiavimo polinkių tyrimas: principai ir metodika, in Bonifacas Stundžia (red.), *Naujausi lietuvių kalbos kirčiavimo polinkiai ir jų santykis su kodifikuotomis normomis*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 5–18 (su Evaldu Švageriu).

Searching for competing patterns in morphological derivation: The case of adjective borrowing, in Aleksandra Bagasheva, Jesús Fernández-Domínguez (eds.), *Selected papers from the Word-Formation Theories conference, Košice, 26–28 June, 2015* (= *SKASE Journal of Theoretical Linguistics* 13(2)), 189–214 (su Lina Inčiuraite-Noreikiene).

2018

Some changes in the accentuation system of Lithuanian after de Saussure's Law, in Pietro U. Dini (ed.), *Incontri Baltistici in Pisa. Studi e saggi* 2, Novi Ligure: Joker, 55–64.

Priešdėlio *be-* vedinių ir dūrinių su kirčiuotu antruoju dėmeniu cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos tarmėse ir jos kilmė, in Ritutė Petrokienė, Jolita Urbanavičienė (red.), *Rytų aukštaičių tarmė: kaita ir pokyčiai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 111–137.

2020

Compound calques in an eighteenth-century German-Lithuanian dictionary, in Pius ten Hacken, Renáta Panocová (eds), *The Interaction of Borrowing and Word-Formation*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 67–85.

Recenzijos

1983

Zigmas Zinkevičius, Lietuvių kalbos istorinė gramatika 1–2, *Baltistica* 19(1), 91–97 (su Regina Venckute).

Aleksas Girdenis, Fonologija, *Kalbotyra* 34(1), 129–132.

1985

Ponto-Baltica 1, *Baltistica* 21(1), 90–94.

1986

Rainer Eckert, Die Nominalstämme auf *-i* im Baltischen unter besonderer Berücksichtigung des Slawischen, *Baltistica* 22(2), 72–78 (su Regina Venckute).

1987

Ponto-Baltica 2–3, *Baltistica* 23(2), 209–212.

1989

Linguistica e filologia. Atti del VII Convegno Internazionale di Linguisti, Brescia, *Baltistica* 25(2), 199–202.

Renaissance Linguistics Archive 1350–1700. A First Print-Out from the Secondary Sources Data-Base, *Kalbotyra* 40(1), 109–110.

1990

Wojciech Smoczyński, Studia balto-słowiańskie 1, *Baltistica* 26(2), 197–199.

Kazimieras Šaulys, Juodžiūnų tarmė, *Baltistica* 26(2), 199–200.

Renaissance Linguistics Archive 1350–1700. A First and a Second Print-Out from the Secondary Sources Data-Base, *Baltistica* 26(1), 93–94.

1994

Marta Rudzīte, Latviešu valodas vēsturiskā fonētika, *Baltistica* 29(2), 220–222.

La formazione dell'Europa linguistica. Le lingue d'Europa tra la fine del I e del II millennio, *Baltistica*, 29(2), 222–223.

1995

Linguistica Baltica 1–3, *Res Balticae* 1, 199.

Rainer Eckert, Elvira-Julia Bukevičiūtė, Friedhelm Hinze, Die baltischen Sprachen, *Res Balticae* 1, 200.

Aldona Paulauskienė, Laimutis Valeika, Modern Lithuanian, *Res Balticae* 1, 200.

Antanas Pakerys, Akcentologija 1, *Res Balticae* 1, 201.

Antanas Pakerys, Akcentologija 1, *Baltistica* 30(2), 107–109.

1996

Linguistica Baltica 1–4, *Baltistica* 31(1), 120–123.

1997

Rick Derksen, Metatony in Baltic, *Baltistica* 32(2), 258–264.

2001

Archivum Lithuanicum 1–2, *Baltistica* 35(1), 108–113.

Endre Bojtár, Foreword to the Past. A Cultural History of the Baltic People, *Baltistica* 35(1), 114–116.

Paweł Wójcik, Acquisition of Lithuanian Verb Morphology. A Case Study, *Acta Linguistica Lithuanica* 44, 251–254.

2003

Lietuvių kalbos enciklopedija, *Baltistica* 37(1), 163–168.

Antanas Pakerys, Akcentologija 2, *Baltistica* 37(2), 366–369.

2005

Daniel Petit, Apophonie et catégories grammaticales dans les langues baltiques, *Baltistica* 40(1), 113–118.

Pietro U. Dini, Le lingue baltiche, *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 26(5), 475–478.

2007

Philip Baldi, Pietro U. Dini (eds.), Studies in Baltic and Indo-European linguistics, *Baltistica* 42(1), 135–139.

2008

Jolanta Gelumbeckaitė, Jost Gippert (Hrsg.), Das Baltikum im sprachgeschichtlichen Kontext der europäischen Reformation. Internationales Arbeitsgespräch, *Archivum Lithuanicum* 10, 231–236.

2014

Pietro U. Dini, Alessandria, *Rivista di Glottologia* 10, 2016, 109–110.

Pietro U. Dini, *Prelude to Baltic Linguistics. Earliest Theories about Baltic Languages (16th century)*, *Baltistica* 49(2), 365–369.

2015

Paul Garde, L'accent (Deuxième édition corrigée et augmentée), *Baltistica* 50(2), 357–361.

2021

Lívia Körtevélyessy, Alexandra Bagasheva, Pavol Štekauer (eds.), Derivational Networks Across Languages, *Baltistica* 56(2), 371–375.

LIETUVIŲ KALBOS PRIEGAIDĖS – SKIEMENS AR ŽODŽIO POŽYMAI?

Lithuanian *priegaidė*: a syllable or a word feature?

Anotacija. Lietuvių kalbos priegaidės vieta kalbos sistemoje ir tipologinės ypatybės tebėra ginčų objektas. Straipsnyje bandoma parodyti šio fonologinio požymio specifiką atsižvelgiant į foneminių (fleksinių) ir silabeminių (izoliacinių) kalbų skirtumą. Fonetiškai panašios prozodinės priemonės šiose kalbose žymiai skiriasi funkcinio požiūriu, tai priklauso nuo jų apibūdinamų reikšminių vienetų ypatybių. Foneminių kalbų reikšminiams vienetams būdingas daugiaelementiškumas: žodis normaliai susidaro iš kelių morfemų, morfemos išraišką paprastai sudaro kelios fonemos. Silabeminių kalbų vienetai yra vientisi: tipiški yra vienamorfemiai žodžiai, sunku kalbėti apie morfemos išraiškos sudedamąsias dalis. Todėl foneminėms kalboms būdingi suprasegmentiniai požymiai, jungiantys jų vienetų komponentus, o silabeminėms kalboms tokių požymių neprireikia (vienskiemeniams žodžiams nereikia kirčio, tonai padeda diferencijuoti vientisas morfemas). Lietuvių bendrinės kalbos sistemoje priegaidė yra žodžio požymis: ji yra neatsiejama nuo kirčio ir laikytina kirčio pavidalu (poliakcentinė kalba). Atsižvelgiant į tarmėse užfiksuotus nuo kirčio nepriklausomų priegaidžių atvejus, bendresnėje sistemoje priegaidė funkcionuoja kaip morfemos požymis (linkęs niveliuotis silpnosiose pozicijose). Pagal priegaides paprastai skiriami skiemenys, tačiau tai pašalinis efektas: skiemuo suteikia bazę priegaidžių realizacijai, bet pats savaime, nebūdamas reikšminis vienetas, nėra reikalingas specialaus klasifikacinio požymio.

Raktažodžiai: fonologija; lingvistinė tipologija; fonema; silabema; skiemuo; suprasegmentiniai požymiai; priegaidė; kirtis; šalutinis kirtis; akcentinis kontūras.

Abstract. The place of *priegaidė* ‘syllable intonation’ in the phonological system of Lithuanian remains uncertain; so does its typological peculiarity. The article aims to discover the specific nature of this phonological feature taking into consideration the opposition between phonemic (inflectional) and syllabemic (isolating) language types. Phonetically similar prosodic means in these languages show noticeable functional differences determined by the structure of the meaningful units they belong to. Inflectional languages develop a system of suprasegmental phonological features, which integrate parts of their normally composite units, whereas isolating languages usually do with monosyllabic words

(naturally, without stress) and monolithic morphemes with tones as distinctive features. Standard Lithuanian has *priegaidė* only on the stressed syllables, therefore its system can be called polyaccentual (not polytonic), i. e. possessing several types of accent. The dialects, however, show examples of relevant *priegaidė* besides syllables with primary stress. In this, more general, system *priegaidė* functions as a suprasegmental feature of a morpheme (exposed to fading in weak positions). The traditional differentiation of syllables according to *priegaidė* is secondary: a syllable provides conditions for the realization of *priegaidė*, but being part of the plane of expression, not connected with meaning, the syllable itself does not need differentiation.

Keywords: phonology; linguistic typology; phoneme; syllabeme; syllable; suprasegmentals; tones; syllable accent; stress; secondary stress; accentual contour.

Lietuvių kalbos priegaidės apibrėžiamos kaip „kirčiuoto skiemens prozodiniai požymiai, atliekantys žodžių ir jų formų skiriamąją funkciją“ (A. Girdenis „Lietuvių kalbos enciklopedijoje“ ir kt.). Iš pirmo žvilgsnio aiškus apibūdinimas, atidžiau įsižiūrėjus, kelia klausimą: vis dėlto kuriam kalbos sistemos vienetui – skiemeniui ar žodžiui – priklauso priegaidės požymis?

Prieš svarstant šį klausimą pravartu susitarti dėl kai kurių sąvokų ir terminologijos. Sekdami Nikolajumi Trubeckojumi (Trubetzkoy 1939, 7), skirsime fonologiją ir fonetiką, pastarąją suprasdami tik siaurai (skambanti tekstą kaip fizinį objektą tiriantis mokslas). Nebandysime spręsti apie fonologinę teksto sudėtį iš jo fizinių charakteristikų, juk yra gerai žinoma, kad vieną ir tą pačią garsinę teksto atkarpą skirtingų kalbų atstovai interpretuoja skirtingai – tiek išskirdami nevienodą sudedamųjų dalių kiekį, tiek įžiūrėdami ar, atvirkščiai, neigdami tam tikrų dalių identiškumą. Vadinasi, prieš fonologiškai analizuojant tekstą reikia žinoti jo kalbą. Taigi, fonologinė interpretacija eina pirma fonetinio nagrinėjimo.

Sistema yra tam tikrais santykiais susijusių vienetų aibė. Šie santykiai yra sistemos vienetų klasifikavimo pagrindas, iš jų nustatomi vienetų požymiai. Kalbos fonologinėje sistemoje reikia išskirti dviejų tipų elementus: iš vienos pusės, tai įvairaus ilgio linijiniai vienetai (reikalingi reikšminių vienetų išraiškos planui sudaryti), iš kitos pusės, šių vienetų klasifikaciniai požymiai. Aišku, kad abiejų tipų elementai neegzistuoja atskirai vienas nuo kito. Svarbu pabrėžti, kad ne tik vienetai, bet ir jų klasifikaciniai požymiai yra sistemos bruožai. Nėra nei vienetų, nei požymių universalus rinkinio, visi jie nustatomi ir apibūdinami analizuojant konkrečią kalbos sistemą.

Tęsdami fonologijos ir fonetikos sferų griežtą diferenciaciją, skirsime požymio ir charakteristikos terminus, pirmąjį taikydami tik fonologijos

vienetams, o antrąją vartodami fizinių reiškinių apibūdinimui¹. Atitinkamai dera skirti terminus „suprasegmentinis“² ir „prozodinis“: kalbėsime apie suprasegmentinius (fonologinius) požymius, priklausančius kokiam nors ilgesniam už fonemą vienetui, ir prozodines (fonetines) charakteristikas, kurios yra trys – intensyvumas, tono aukštis ir trukmė (jos yra būdingos bet kuriai teksto atkarpai: Martinet 1960, 77). Suprasegmentiniai požymiai skirtingi nuo segmentinių (apibūdinančių fonemas, dažnai vadinamų diferenciniais). Prozodinių charakteristikų priešprieša yra inherentinės charakteristikos (jų buvimas konkrečioje teksto vietoje priklauso nuo segmento tipo: nekalbame apie priebalsių pakilimą arba balsių frikatyvumą).

Glausta Alekso Girdenio priegaidės definicija jungia fonetikos ir fonologijos sąvokas, todėl reikalauja dėmesingos analizės ir komentaro. Vadovaudamiesi ką tik išdėstytais principais, turėtume susimąstyti, ką mūsų sąvokų sistemoje reiškia Girdenio „prozodinis požymis“ – suprasegmentinį požymį ar prozodinę charakteristiką? Kadangi apibrėžime minima šių požymių funkcija, reikėtų suprasti, kad omenyje turimi fonologijos, o ne fonetikos reiškiniai, taigi suprasegmentiniai požymiai. Šiuos suprasegmentinius požymius formuluotė priskiria skiemeniui, bet čia pat pasako, kad jų funkcija yra skirti ne skiemenis, o žodžius. Kyla klausimas, kodėl šie fonologiniai požymiai yra skiriami skiemeniui? Matyt, tai daroma grynai fonetiniu pagrindu. Tačiau tai prieštarauja fonologijos ir fonetikos „atsakomybės laukų“ diferenciacijai: fonologinį reiškinį galima apibūdinti tik funkcinės analizės keliu. Bandymas perkelti žinias iš fonetikos į fonologiją, iš materialiojo pasaulio į idealųjį yra metodologinė klaida (nekalbant apie tai, kad pačios fonetikos – kaip ir apskritai fizinio pasaulio – diskretiškumas yra visai problemiškas). Tad atsakymo į straipsnio pavadinime iškeltą klausimą reikia ieškoti fonologijoje.

Požymio lokalizavimo problemą tenka spręsti kiekvieną kartą, kai konstatuojamas linijinių vienetų išraiškos plano skirtumas. Mat šie vienetai būna skirtingo dydžio, todėl reikia išsiaiškinti, ar jie skiriasi kaip vientisi objektai, ar tik savo sudedamosiomis dalimis.

¹ Dėl šio skirtumo svarbos toliau tekste nevengsime tautologinių žodžių junginių „fonologinis požymis“ resp. „fonetinė charakteristika“ (nors mūsų terminologinėje sistemoje požymis ir gali būti tik fonologinis, o charakteristika tik fonetinė).

² Vietoje lietuvių kalbotyroje įprastesnio termino „suprasegmentinis“ čia pasirinktas „suprasegmentinis“ (an. *suprasegmental*), norint atsiriboti nuo antrinės elemento „super-“ reikšmės ‘aukščiausias, didžiausias, geriausias’ (žr. TŽŽ, s. v.). Tačiau plg. Girdenis 2003, 50–51.

Paimkime žodžius *pādas* ir *bādas*: kaip skiriasi jų eksponentai? Akivaizdu, kad šie žodžiai turi bendrą dalį (...*ādas*), taigi už skirtumą bus atsakingos likusios dalys (*p* ir *b*). Bet tai dar nereiškia, kad šie pavyzdžiai skiriasi fonemomis /p/ ir /b/, nes ir jos turi daug bendro: jų požymių rinkiniai didžiąja dalimi sutampa (lūpiniai sprogstamieji kietieji trankieji priebalsiai), skiriasi tik skardumu. Visgi manyti, kad skardumo požymis betarpiškai skiria žodžius *pādas* ir *bādas* nebūtų tikslinga, nes būtina nurodyti požymio buvimo vietą (žodyje gali būti kelios fonemos, besiskiriančios skardumu, plg. dar *bātas* ir *pātas*). Taigi išsiversti be fonemos neišeitų. Skardumas lietuvių kalboje tiesiogiai žodžių neskiria – jis skiria fonemas, o fonemos savo ruožtu – žodžius.

Kitas pavyzdys būtų žodžių *šitas* ir *šitās* pora: kaip teisingai apibūdinti jų skirtumą? Būta nuomonių (Trubetzkoy 1929, 50ff.; 1934, 30ff.; Halle 1959), kad panašūs pavyzdžiai skiriasi balsiais: žodžio *šitas* pirmas balsis yra stiprusis, žodžio *šitās* – silpnasis (atitinkamai dvigubai padidinamas balsinių fonemų skaičius sistemoje). Vėlesniame darbe, remdamasis fonetine argumentacija, Trubeckojus priskyrė stiprumą ne balsiui, o skiemeniui (Trubetzkoy 1935, 21; 1939, 166). Tačiau bet kuriuo atveju ši pirmųjų balsių/skiemenų charakteristika lietuvių kalboje nėra nepriklausoma nuo antrųjų balsių/skiemenų charakteristikos: jeigu žodžio *šitas* pirmasis balsis/skiemuos yra stiprus, tai antrasis yra silpnas ir atvirkščiai. Šiuo dėsningumu analizuojamas pavyzdys ryškiai skiriasi nuo aukščiau aptarto (*pādas* ir *bādas*). Plėtodamas Piotro Kuznecovo (1941/1970, 178) kritines pastabas, lietuvių kalbos medžiagą nagrinėja Girdenis³ ir pateikia išvadą: „kalbamieji žodžiai skiriasi ne fonemomis ir ne skiemenimis, o suprasegmentiniais elementais, diferencijuojančiais ištisus žodžius“ (Girdenis 2003, 249; išretinta mano – A. A.). Tai reiškia, kad nei balsinės fonemos, nei skiemenys nėra rūšiuojami pagal stiprumą (lietuvių kalboje skiemenys turi fonologinį ilgumo požymį, bet neturi stiprumo požymio).

Taigi, mūsų terminalais kalbant, pavyzdžiai *šitas* ir *šitās* skiriasi suprasegmentinio požymio, tradiciškai vadinamo kirčiavimu, vertėmis – kirčiais. Grynai funkciškai apibūdinamas (plg. Gard 2015, 32–33), kirtis yra žodžio

³ Tiesa, pagrindinis jo argumentas yra stipriųjų ir silpnųjų balsių / skiemenų papildomoji distribucija, tačiau, kaip žinia, papildomos distribucijos santykis tiesiogiai ir viena reikšmiškai neliudija reiškinio funkcinio vienodumo; klasikinis pavyzdys čia yra anglų kalbos /h/ ir /n/: nežiūrint papildomos distribucijos (/h/ tik skiemens pradžioje, /n/ tik skiemens pabaigoje), čia turime dvi skirtingas fonemas, kadangi atitinkami garsai niekada nesikaitalioja, o alofonus turi jungti kaitos santykis (Zinder 1979, 72–73; plg. Girdenis 2003, 77–78; Trubetzkoy 1939, 32).

lygmens vieneto fonologinis suprasegmentinis požymis (kaip skardumas yra fonemos lygmens fonologinis segmentinis požymis). Tačiau Girdenis į kirčio apibrėžimą įtraukia ir fonetinį sandą: „Tas ryškiau ir blankiau tariamų skiemenų kontrastas yra kirčiavimas, o pats vieno skiemens paryškinimas kitų skiemenų fone – kirtis arba akcentas“ (Girdenis 2003, 250). Lietuvių bendrinės kalbos atžvilgiu tai pastebimų problemų nesudaro, nes būtent tokia yra kirčio realizacija arba akcentinis žodžio kontūras. Visgi, aplink pasižiūrėjus, šis apibrėžimas gali kelti klausimų. Tiek lietuvių kalbos tarmėse, tiek kitose pasaulio kalbose būna ir kitokių akcentinio kontūro konfigūracijų. Priminsime tik porą atvejų.

Žemaičių tarmėje pirmojo skiemens paryškinimas gali būti stipresnis negu fonologiškai kirčiuoto paskutinio skiemens: *pàrašā* ‘parašai’, *kàlakòts* ‘kalakùtas’ (Girdenis 2003, 263). Toks vadinamasis „atitrauktinis kirtis“ iš tikrųjų yra vientiso akcentinio kontūro sudedamoji dalis, pats šis kontūras nusakomas fonologiškai kirčiuoto paskutinio skiemens. Plg. dar Zigmo Zinkevičiaus aprašymą:

„Žemaičiai nuo daugiaskiemenių žodžių galūnės kirtį atitraukia į pirmąjį skiemenį. Kiti to žodžio skiemenys, kaip ir galūnė, linkę gauti tam tikrus šalutinius kirčius, tiksliau, stengiamasi kirtį padalyti visiems skiemenims (*pàvāžā* < *pavažā*)“ (Zinkevičius 1966, 38; išretinta mano – A. A.).

Idomus yra japonų kalbos akcentinis kontūras:

„Tono aukštis, kuris šioje kalboje yra kirčio rodiklis, būdingas ne tik pačiam kirčiuotam skiemeniui, bet taip pat ir visiems ankstesniems skiemenims, išskyrus pradinį. Taip, žodžiai su kirčiu pirmame ar antrame skiemenyje turi tik vieną aukštą skiemenį – kirčiuotą: *inoti* ‘gyvenimas’ [inoti]; *ar’uku* ‘eiti’ [arúku]. Bet jeigu kirtis yra trečiame ar tolesniame skiemenyje, tai visi skiemenys pradedant antru ir baigiant kirčiuotu yra aukšti: *aratam’eru* ‘atnaujinti’ [arátáméru]; *otok’o* ‘vyras’ [otókó]. Kirtis, tokiu būdu, reiškiamas ne vieno skiemens aukščiu, o ištisos „plynaukštės“, kuri gali susidėti iš kelių gretimų aukštų skiemenų <...> Šios plynaukštės pradžia yra fiksuota: tai visada antras žodžio skienuo ([arátáméru], [otókó]); mobilus yra tik plynaukštės galas, kurio vieta skirtinguose žodžiuose įvairuoja. Būtent todėl kirčiuotu reikia laikyti paskutinį plynaukštės skiemenį: tada kirčio vietą nusakančios taisyklės rodys, kur yra paskutinis aukštas skienuo“ (Gard 2015, 61).

Taigi kalbėti apie „vieno skiemens paryškinimą“ nėra tikslinga – tai tik mums įprastesnis, bet ne bendras kirčio, resp. akcentinio kontūro bruožas.

Kirčio apibrėžime („vieno skiemens išryškinimas kitų žodžio skiemenų atžvilgiu“ (Stundžia 2014, 16–17)) reikia kitaip „sudėti akcentus“: svarbiausia ne tai, kas yra išryškinama („teoriškai įmanomos įvairiausios kirčio ir kirčiavimo fonetinės realizacijos“ (Girdenis 2003, 252)), bet tai, kokią teksto atkarpą šis fonologinis reiškiny apibūdina. Kaip žinia, ši atkarpa atitinka žodį. Kirčio apibrėžimas remiasi žodžio sąvoka. Kirtis yra fonologinis žodžio požymis.

Pagaliau atkreipkime dėmesį į tokius pavyzdžius kaip *rūgti* ir *rūkti*: ar jie skiriasi fonemomis, skiemenimis ar ištisais žodžio akcentiniais kontūrais? Girdenis rašo: „Dvejopas (staigesnis ar tolydesnis) kirčiuoto skiemens centro tarimas mūsų kalboje atlieka distinktyvinę funkciją – skiria dalykines (leksines arba gramatines) reikšmes“ (Girdenis 2003, 269). Suprantama, kad priegaidė yra fonologinės sistemos elementas (fonologinis požymis), bet reikia išsiaiškinti, kokiam fonologiniam vienetui šis požymis priklauso. Kalbėdami apie skiemens centro tarimą, nukreipiame dėmesį į antrinius nagrinėjamo reiškinio bruožus. Iš šių fonetinės realizacijos detalių negalima spręsti apie požymio funkcinę lokalizaciją. Skiemens centras svarbus ne savo tarimu, o tuo, kad jis fonologiškai gali būti dvejopos sudėties: vienokios sudėties skiemens centras gali suteikti priegaidėi „buveinę“ (ilgasis balsis arba tautosilabinis balsio ir sonanto junginys), kitokios sudėties – negali. Būtent priegaidė verčia skirti ilguosius ir trumpuosius skiemenis, t. y. kalbėti apie suprasegmentinį ilgumą lietuvių kalboje (skirtingai nuo čekų, kur ilgumas yra tik fonemų diferencinis požymis).

Kadangi priegaidės atžvilgiu vienafonemiai ir dvifonemiai ilgųjų skiemenų centrai yra tapatūs, aišku, kad priegaidė nėra fonemos požymis – ji diferencijuoja ilgesnius už fonemą vienetus (Girdenis 2003, 269–270). Lietuvių kalbos priegaidė yra suprasegmentinis fonologinis požymis. Paprastai jis priskiriamas skiemeniui ir neretai tapatinamas su tonu, būdingu tokioms kalboms kaip vietnamiečių. Principinio skirtumo čia nepastebėsime, jeigu lyginsime priegaidžių ir tonų fonetinę realizaciją, tačiau fonologinės sistemos apraše požymis negali būti suvoktas atskirai nuo jo apibūdinamo sistemos vieneto. Ar šie vienetai lietuvių ir vietnamiečių kalbose yra vienodi? Tradicinė kalbotyra abiem atvejais juos vadina skiemenimis, bet esminis skirtumas yra tas, kad lietuvių kalbos skiemenys susidaro iš fonemų (plg. graikų συλλαβή ‘skiemuo’ nuo συλ-λαμβάνω ‘surenku, sujungiu’), juos dažnai suskaido⁴ morfemų riba, o vietnamiečių kalbos skiemenys yra nedalūs, per

⁴ Lietuviškas terminas *skiemuo* < *skiedmuo* (plg. *skiesti*, *skaidyti*), aišku, remiasi kalbos srauto skaidymu skiemenimis, o ne skiemens skaidymu morfemų ribomis.

juos niekada neina morfemų riba (nors juose paprastai išskiria tam tikras dalis – inicialę ir finalę, – pasakyti, kad vietnamiečių skiemo susidaro iš jų, nebūtų adekvatu⁵). Vargu ar tikslinga atsiriboti nuo aplinkybės, kad vienos kalbose (pvz., lietuvių) morfemų eksponentai gali susidėti ir paprastai susideda iš kelių vienetų, o kitose kalbose (pvz., vietnamiečių) morfemų eksponentus normaliai sudaro vienas vienetas. Kadangi fonologinės sistemos elementų funkcija yra suteikti reikšminiams vienetams išraiškos planą, nekreipti dėmesio į dviejų planų santykius reikštų atsisakyti funkcinės (resp. fonologinės) analizės. Levo Ščerbos fonologinė mokykla griežtai skiria aptariamų kalbų minimaliuosius linijinius išraiškos plano vienetus: lietuvių kalboje tai fonemos, o vietnamiečių kalboje – silabemos (plačiau žr. Kasevič 1983)⁶. Lietuvių kalbos skiemenys yra fonemų junginiai, taigi jų fonologiniai požymiai teisėtai laikytini suprasegmentiniais, o vietnamiečių kalbos skiemenys yra vientisi, jų fonologiniai požymiai yra segmentiniai. Atitinkamai reikalingi ir du terminai: priegaidė ir tonas⁷.

Pasiaiškinę teorijos dalykus ir pagrindę priegaidės suprasegmentinį statusą, galime grįžti prie pradinio klausimo: ar šis suprasegmentinis požymis lietuvių kalbos sistemoje priklauso skiemeniui ar žodžiui? Ar žodžius skiria skiemenys su skirtingomis priegaidėmis, ar tiesiogiai skirtingos priegaidės? Šiuo atžvilgiu reikia skirti dvi situacijas – pagal priegaidžių buvimą nekirčiuotuose skiemenyse: lietuvių tarmėse tokių pavyzdžių užfiksuota, bet bendrinei kalbai tai svetima: plg. vakarų aukštaičių dgs. viet. *piévós* (< *pievose*) : vsk. kilm. *piévōs* = bendrinės kalbos abiem atvejais *piévos* (Girdenis 2003, 275, išn. 48).

Apsiribojant grynai bendrinės kalbos sistema, ją galima traktuoti kaip poliakcentinę, t. y. pasižyminčią keliais (dviem) kirčio pavidalais. Iš tikrųjų:

⁵ Plg. lietuvių kalbos afrikatas ar sutaptinius dvibalsius: tam tikras tarimo fazes juose galima išskirti, bet savarankiškų (resp. fonologinių) sudedamųjų vienetų čia nėra.

⁶ Negalima pritarti Girdenio priekaištui, atseit šis skirtumas yra „dirbtinai užbrėžtas“ („Tai, kad fleksinė kalbos sandara tolimoje praeityje bus skatinusi intuityvią fonologinę analizę ir abecėlinių rašto sistemų atsiradimą, nėra jokios abejonės, bet tai nieku būdu nerodo, kad ir moksliniai fonologiniai tyrimai turėtų sustoti ties šia dirbtinai užbrėžta riba“ (Girdenis 2003, 75)). Intuicija ir kiti kalbinės (pa)sąmonės apreiškimai atspindi realią kalbos sistemą, kurią turi atitikti mokslinė teorija. Yra psicholingvistikinių (ir kitų) duomenų, patvirtinančių foneminių ir silabeminių kalbų priešpriešą (Kasevič 1983, 125–130).

⁷ Foneminių ir silabeminių kalbų priešpriešai nepritariantis Girdenis neigia priegaidės ir tono principinį skirtumą: „Neperžengiamos prarajos tarp toninių ir politoninių kalbų nėra – jų skirtumai veikiau kiekybiniai negu kokybiniai“ (Girdenis 2003, 285).

jeigu kirčio ir priegaidės vieta visada sutampa (tai principinis bendrinės kalbos bruožas), ar yra pagrindo čia suponuoti du atskirus reiškinius, o ne vieno reiškinių potipius? Aukščiau pateikti funkciniai argumentai vertė atsisakyti kirčio požymio priskyrimo skiemeniui, taip pat – bendrinės kalbos sistemoje – netinka priskirti jam ir priegaidės požymio. Jeigu priegaidės neskiria skiemenų, vadinasi žodžius jos skiria betarpiškai, taigi priegaidė yra suprasegmentinis žodžio fonologinis požymis. Bet toks požymis yra kirtis, taigi bendrinėje kalboje priegaidės laikytinos kirčio pavidalais. Skirtumas nėra didelis: kirčio egzistavimui reikalingas skiemuo, o priegaidės egzistavimui – ilgas skiemuo. Kitaip sakant, bet kuris skiemuo yra potenciali kirčio „buveinė“, o ilgieji skiemenys – „erdvesnė buveinė“, kurioje gali „tilpti“ skirtingi kirčio pavidalai (priegaidės)⁸. Vienskiemeniai žodžiai negali skirti kirčio vietos, o žodžiai su trumpaisiais kirčiuotais skiemenimis negali skirti kirčio pavidalų. Du lietuvių kirčio pavidalai sudaro privatyvinę opoziciją, kur akūtinis kirtis yra žymėtasis narys, o neakūtinis – nežymėtasis (juo kirčiuojami ir trumpieji skiemenys). Žymėtumas atsispindi kirčio funkcionavime: nežymėtieji cirkumfleksiniai ir trumpieji skiemenys daugeliu atžvilgių elgiasi vienodai (kirčio šokinėjimas pagal Sosiūro dėsnį, kirčio atitraukimo sistemos tarmėse ir kt.; plg. dar Girdenio (2003, 278) išdėstytus argumentus).

Kaip sakyta, kirčio realizacija yra žodžio akcentinis kontūras, ir tame kontūre atsispindi kirčio pavidalas (priegaidė). Ryškiausią pavyzdį lietuvių kalboje duoda žemaičių tarmė, kur kirčio atgarsio atsiradimas pradiniam skiemenyje priklauso nuo fonologiškai kirčiuoto paskutinio skiemens priegaidės (plg. *širdim* [širdím] ir *širdim̃* [širdim̃]). Taigi ir grynai fonetiškai žiūrint priegaidė yra ne vien kirčiuoto skiemens tarimo būdas, o viso žodžio akcentinio kontūro sudedamoji dalis.

Atsižvelgiant į tarmių medžiagą, kur dvejopas tarimas pastebėtas bet kuriame ilgajame skiemenyje (taigi nėra žodžio kirčio nulemiamas), priegaidės tampa žodžio dalių suprasegmentiniais požymiais. Suprantama, kad turimos omenyje reikšminės žodžio dalys, reikalingos skirtingų eksponentų, taigi ne skiemenys, o morfemos, nes „skiemuo nėra nei ženklas, nei koks turinio elementas ir todėl ypatingo išskiriamąjo elemento kažin ar jam reikia“ (Girdenis 2003, 277, išn. 52). Todėl nėra ir tokios savarankiškos užduoties – skirti

⁸ Čia galima būtų prisiminti morinę priegaidžių interpretaciją, pagal kurią ilgieji skiemenys yra dviejų morų junginiai ir priegaidžių priešprieša remiasi pirmos arba antros moros paryškiniu.

skiemenis⁹. Tenka pripažinti, kad morfemai be foneminės sudėties būdingas tam tikras suprasegmentinis požymis – priegaidė (nors jis ir nėra nepriklausomas nuo foneminės bazės: ilgojo skiemens neturinčios morfemos negali būti akūtinės)¹⁰. Tokia padėtis rekonstruojama baltų prokalbėje, o dabartinės bendrinės lietuvių kalbos sistema yra jos redukcijos padarinys: nieko keisto, kad nekirčiuotuose skiemenyse kai kurios priešpriešos niveliuojasi (Girdenis 2003, 270). Morfemos priegaidės realizacijai reikalingas ryškesnis skiemens tarimas, kurį jam suteikia žodžio kirtis.

Reikėtų pakomentuoti ir situaciją tarmėse, kur konstatuotas skirtingas trumpųjų skiemenų tarimas, aiškinamas „šalutiniu morfemos kirčiu“: '*sé,di*' (vsk. 2 a.) : '*sédi*' (3 a.) – bendrinės kalbos abiem atvejais *sédi* (Girdenis 2003, 266). Atrodo logiška su tokiu šalutiniu morfemos kirčiu sieti ir anksčiau minėtus priegaidžių skyrimo pavyzdžius: '*pie,vós*' (dgs. viet.) : '*pie,vós*' (vsk. kilm.) : '*pievos*' (dsk. vard.) – bendrinės kalbos visais atvejais *pievos*. Tiesa, Girdenis rašo apie priegaidžių kontrastą nekirčiuotuose skiemenyse, bet transkripcijoje žymi šalutinį kirtį (Girdenis 2003, 275, išn. 48: ['*pie,v°ó's*], ['*pie,v°ó's*]). Atrodytų, kad lietuvių kalba yra poliakcentinė tiek pagrindinio, tiek šalutinių kirčių atžvilgiu, o priegaidė lieka neatskiriama nuo kirčio.

Tačiau kas yra šalutinis kirtis fonologiniu požiūriu, kokia būtų jo funkcija? Juk apie fonologinės sistemos elementus reikia spręsti jų funkcijos, o ne fonetinės realizacijos pagrindu. Kitaip negalėtumėm atskirti fonologinio šalutinio kirčio nuo fonetinio „kirčio atgarsio“ (Gard 2015, 62–63). Skirtingai nuo kirčio atgarsio, neturinčio savo atskiro apibūdinamo vieneto, kirtis yra kažkokio fonologinio vieneto požymis (o šis fonologinis vienetas tam tikru būdu santykiauja su atitinkamu reikšminiu vienetu). Pagrindinio ir šalutinių kirčių hierarchija atspindi jų apibūdinamų vienetų hierarchiją. Lietuvių kalboje apie šalutinį kirtį kalbama tiek sudurtinių žodžių šaknų, tiek kai kurių afiksų atveju (Girdenis 2003, 264–267). Pirmas atvejis (*kėturias,dėšimt*), anot Girdenio, lietuvių kalbai yra „gana svetimas“, o antras (aukščiau minėti šalutinio morfemos kirčio pavyzdžiai) – „nėra visai svetimas“. Tačiau antrojo

⁹ Nevykęs atrodo Girdenio apibendrinimas: „Priegaidės artimos fonemoms ir diferenciniams požymiams: jos atlieka tą pačią distinktyvinę funkciją – skiria kitais atžvilgiais vienodus skiemenis ir žodžius bei jų formas“ (Girdenis 2003, 277). Be fiktyvios skiemens skyrimo funkcijos jis lygina priegaidę vienu metu ir su fonologinės sistemos linijiniu vienetu (fonema), ir su tokio vieneto klasifikaciniu požymiu.

¹⁰ Tai dar vienas skirtumas nuo tonų, kurie būdingi kiekvienai silabamai.

atvejo traktuotė yra įtartina: pirmu atveju susidaro akcentinių vienybių¹¹ hierarchija, bet kokį vienetą atitinka „morfemos šalutinis kirtis“? Ar teisinga laikyti kirčiuotu kiekvieną neredukuotą skiemenį (ryškesniu tarimu pasižyminti ar priegaidžių skirtumą išlaikanti)?

Panašią problematiką nagrinėja Garde'as anglų kalbos pagrindu, ir antrajame jo knygos leidime teorija yra išvystyta ir patobulinta (Gard 2015, 73–76). Be įprasto dinaminio kirčio (pozityvios akcentinės priemonės) anglų kalbai yra būdinga ir negatyvi akcentinė priemonė („procédé accentuel négatif“; Girdenio vertimas: „negatyvus kirčiavimo būdas“ Girdenis 2003, 269) – balsių redukcija nekirčiuotuose skiemenyse: *advantageous* [æd-vən'teidʒəs] – *advantage* [əd'vɑ:ntidʒ]. Tačiau kai kurios morfemos išlaiko neredukuotą balsį: *congratulate* [kən'grætjuleit] – *congratulation* [kən,grætju'leiʃn]. Garde'as parodo, kad tokį neredukuotą balsį nėra tikslinga visais atvejais laikyti kirčiuotu, taigi sieti su juo atskirą akcentinę vienybę. Mat anglų kalboje yra pavyzdžių, kai dinaminis kirtis ir redukcijos stoka išryškina skirtingus tos pačios morfemos skiemenis (*librarian* [laibr'ɛəriən], plg. *library* [laibrəri]), o dviejų akcentinių vienybių sieti su viena morfema neįmanoma.

„Yra teisėta manyti, kad balsio redukcijos stokos dėka išvestiniame žodyje kalba lyg „išlaiko atsiminimą“ apie pamatinio žodžio kirtį, bet negalima sakyti, kad redukcijos stoka šiuose žodžiuose ir yra kirtis, nes ji neatlieka kirčiui būdingos funkcijos. Šį reiškinį reikia laikyti neakcentologine kai kurių morfemų ypatybe“ (Gard 2015, 75).

Nors lietuvių kalbos medžiaga priešingai nei anglų nereikalauja būtinai neigti tam tikrų ryškiau tariamų ar priegaidžių priešpriešą išlaikančių skiemenų kirčiuotumo, atrodo, kad panaši neredukuojamų morfemų kategorija lietuvių kalbai irgi yra būdinga: vargu ar tikėtina, kad tokios morfemos, kaip,

¹¹ Žodžiais „akcentinė vienybė“ siūloma versti Polio Gardo teorijos sąvoką „unité accentuelle“, plg.: „Kirčio tyrinėjimas suponuoja dviejų rūšių segmentų, ilgesnių už fonemą, išskyrimą kalbos sraute: 1) tarpusavyje kontrastuojančių segmentų, arba akcentinių vienetų (prancūzų „unités accentuables“, anglų „accentual units“, rusų „акцентные единицы“); 2) segmentų, kuriuose susidaro kontrastas, arba akcentinių vienybių (prancūzų „unités accentuelles“, anglų „accentual unities“, rusų „акцентные единства“)“ (Gard 2015, 23). Plg. dar žodžio *vienybė* pirmą reikšmę „Lietuvių kalbos žodyne“ (XIX tomas, p. 197) „vientisas, vienalytis junginys“ ir ją iliustruojantį pavyzdį iš Daukšos Postilės: „Yra V. Christus tuo piemenimi geruoju, jog neižbarsto kaip vilkas, bet surankioja vienybėn visas avis sąvąsias“.

pavyzdžiui, galūnės, sudarytų atskirą akcentinę vienybę šalia pagrindinės žodžio akcentinės vienybės. Taigi priegaidė (ar šiaip ryškesnis tarimas) vienais atvejais aiškinama kirčio realizacija (pagrindinio arba, sudurtiniuose žodžiuose, šalutinio), o kitais – tam tikrų morfemų išraiškos plano bruožu šalia foneminės sudėties (plg. Gard 2015, 75–76). Abiem atvejais realizacija priklauso nuo morfologinių veiksnių, tačiau jie yra skirtingi: kirčiu laikome tik akcentinės vienybės (savarankiško žodžio ar sudurtinio žodžio komponento) suprasegmentinį požymį, o, kai kalbėti apie atskirą akcentinę vienybę nėra pagrindo, konstatuojame neredukuojamą morfemą, „išlaikančią atsiminimą“ apie kirtį, kurį ji gauna kituose žodžiuose (vsk. 2 a. 'sédĩ kaip ti'ki; vsk. kilm. 'píevõs kaip gal'võs ir t. t.).

Taigi kirčio ir priegaidės sąvokos fonologijos požiūriu apibūdinamos kaip, atitinkamai, žodžio ir morfemos suprasegmentiniai požymiai. Jungti apibrėžime fonologijos (sistemos) ir fonetikos (realizacijos) sąvokas yra pavojinga, nes tai apsunkina esminių ir antrinių reiškinių bruožų skyrimą. Tai, kad pagal priegaides paprastai diferencijuojami skiemenys, yra pašalinis efektas: skiemuo suteikia bazę priegaidžių realizacijai, bet pats savaime, nebūdamas reikšminis vienetas, nėra reikalingas specialaus klasifikacinio požymio. Aprašydama konkrečią kirčio ir priegaidžių realizaciją bei sąveiką, suteikiant žodžiui išraišką, fonologija pasitelkia akcentologijos ir morfonologijos duomenis – morfemų akcentines ir neakcentines savybes.

LITERATŪRA

Girdenis, Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Halle, Morris 1959, *The sound pattern of Russian*, The Hague: Mouton & Co.

Kasevič, Vadim Borisovič 1983, *Fonologičeskije problemy obščego i vostočnogo jazykoznanija*, Moskva: Nauka.

Kuznecov, Pëtr Savvič 1941/1970, K voprosu o fonematičeskoj sisteme sovremennogo francuzskogo jazyka, *Učënye zapiski Moskovskogo gorodskogo pedagogičeskogo instituta. Kafedra russkogo jazyka* 5(1), 140–174 (cituojama pagal: A. A. Reformatskij, *Iz istorii otečestvennoj fonologii*, Moskva: Nauka, 1970, 163–203).

Martinet, André 1960, *Éléments de linguistique générale*, Paris: Armand Colin.

Stundžia, Bonifacas 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Trubetzkoy, Nikolaj 1929, Zur allgemeinen Theorie der Phonologischen Vokalsysteme, in *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 1, Prague, 39–67.

Trubetzkoy, Nikolaj 1934, *Das morphonologische System der russischen Sprache* (= *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 5(2)), Prague.

Trubetzkoy, Nikolaj 1935, *Anleitung zu phonologischen Beschreibungen*, Brno: Ed. du Cercle linguistique de Prague.

Trubetzkoy, Nikolaj 1939, *Grundzüge der Phonologie* (= *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 7), Prague.

TŽŽ – Algimantas Kinderys (red.), *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma littera, 2001.

Zinder, Lev Rafailovič 1979, *Obščaja fonetika*, Moskva: Vysšaja škola.

Zinkevičius, Zigmas 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Aleksey ANDRONOV

Rossijskaja nacional'naja biblioteka

Sadovaja ul. d. 18

191069 Sankt-Peterburg

Russia

[baltistica@gmail.com]

PERSONVĀRDU IZVĒLES TENDENCES LATVIJĀ UN CITĀS BALTIJAS VALSTĪS: SALĪDZINOŠAIS ASPEKTS¹

Trends in the choice of personal names in Latvia and
other Baltic countries: a comparative aspect

Anotācija. Rakstā aplūkotas jaundzimušo vārdu izvēles tendences Latvijā pēdējo 18 gadu laikā. Šajā pētījumā ir sniegts izplatītāko mūsdienu antroponīmu īss salīdzinājums ar vēsturiskajiem datiem, resp., ar populārākajiem personvārdiem pirms 100 gadiem – 20. gs. sākumā. Viena no raksturīgākajām mūsdienu iezīmēm ir divu vārdu pieaugošā popularitāte: kā otru vārdu bieži izvēlas ģimenē mantotu vārdu; otrs vārds, īpaši jauktajās ģimenēs, atspoguļo arī nacionālo identitāti. Arvien vairāk vecāku izvēlas starptautiskus, viegli izrunājamus, īsus vārdus, dodot priekšroku personvārdiem bez diakritiskām zīmēm. Ne tikai Latvijā, bet arī citās Baltijas valstīs pieaug jaunu personvārdu skaits, kas aizgūti no citām antroponīmiskām sistēmām. Vairāki vārdi ienākuši no kinofilmām, seriāliem, daiļliteratūras, mūzikas grupām utt. Viens no vārda izvēles motīviem ir tā oriģinalitāte: daudzi neoloģismi tiek veidoti, balstoties uz latviešu valodas apelatīviem – galvenokārt tie ir dabas semantikas personvārdi. Diezgan bieži mūsdienās vārdi maina dzimumu – tradicionālie vīriešu vārdi kļūst par sieviešu vārdiem un otrādi. Deminutīvuvārdi kā oficiāli personvārdi Latvijā un Lietuvā vairs nav populāri. Modē ir toponīmiskas izcelsmes vārdi. Rakstā tiek atspoguļota arī sabiedrības attieksme pret šīm izmaiņām antroponīmiskajās tradīcijās. Raksta otrajā daļā īsumā aplūkotas personvārdu modes tendences kaimiņvalstīs – Lietuvā, Igaunijā un Somijā.

Atslēgvārdi: onomastika; antroponīmija; personvārdi; priekšvārdi; identitāte; Latvija; Baltijas valstis.

Abstract. The article deals with the recent tendencies of the names given to newborns in Latvia during the last 18 years. This study provides a short comparison between the contemporary anthroponymic stock and the historical data, i.e., with the most popular names 100 years ago – at the beginning of the 20th century. Nowadays newborns are given two or even three names. An inherited name in the family has often been chosen as a second name, even more frequently the

¹ Raksts izstrādāts ar Valsts pētījumu programmas projekta „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. 2021/4-0003) atbalstu.

second name reflects national identity – especially in mixed families. More and more parents choose international, easily pronounced, short names, preferably without diacritical marks. The number of new borrowed foreign first names increased rapidly not only in Latvia, but in all Baltic countries. One of the motivations for the newborn's name is originality: a lot of neologisms based on Latvian/Lithuanian/Estonian appellatives, mostly with the primary semantics of nature, have been coined. Quite often the names change their gender. Whereas the diminutive forms as official names in Latvia and Lithuania are not popular anymore. It is rather fashionable to give the first names of toponymic origin. The article also presents public attitudes towards these changes. A short overview on the comparison of the latest tendencies in the neighbouring countries – Lithuania, Estonia and Finland – is given as well.

Keywords: onomastics; anthroponymy; given names; identity; Latvia; Baltic countries.

Ievads. Šī raksta mērķis ir parādīt jaundzimušo vārdu dinamiku Latvijā: iepazīstināt ar jaundzimušo vārdiem Latvijā pēdējo 18 gadu laikā, sniegt salīdzinājumu ar vēsturiskajiem datiem – populārākajiem vārdiem pirms 100 gadiem, izcelt galvenās tendences jaundzimušo vārdu izvēlē un salīdzināt ar tendencēm kaimiņvalstīs – Lietuvā un Igaunijā. Šis pētījums galvenokārt balstīts uz Latvijas Iekšlietu ministrijas Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes (turpmāk PMLP) datiem – 2004.–2021. gadā dzimušo bērnu vārdu sarakstiem. Tika analizēts ap 55 000 dažādu vārdu un vārdu kombināciju, kas doti šajos gados dzimušajiem. Papildus tika analizētas arī sociālo tīklu vietnes un Latvijas iedzīvotāju, galvenokārt jauno vecāku komentāri par vārdu izvēli jaundzimušajiem.

Ir lietderīgi minēt avotus, no kuriem jaunie vecāki Latvijā parasti izvēlas vārdu savam jaundzimušajam. Pirmkārt, tā ir populārā Klāva Siliņa sastādītā “Latviešu personvārdu vārdnīca” (1990), kurā iekļauti apmēram 8000 vārdu, no tiem 400 ir ļoti reti vai vēsturiski vārdi. Vārdnīca ir vairāk nekā 30 gadus veca un būtu papildināma ar jaunradītajiem un jaunaizgūtajiem personvārdiem. Turklāt ikvienā latviešu ģimenē ir ļoti iecienīti arī tradicionālie latviešu kalendāri, kas ietver aptuveni 1000 vārdu. Jauno vecāku ziņā, izvēloties vārdus, ir pieejami arī divi paplašināti kalendārvārdu saraksti (Kalendārs 1999; Kalendārs 2004) – tajos iekļauti ap 5870 vārdu, tostarp diezgan reti vārdi. Tie ik pa laikam tiek papildināti ar Valsts valodas centra Kalendārvārdu ekspertu komisijas akceptētajiem vārdiem, piemēram, 2022. gadā tradicionālajā kalendārā tika uzņemti 10 jauni vārdi: *Aurika, Jurgita, Meiņa, Pērle, Vaiva; Ako, Daris, Dzintis, Gerhards, Jumis*, bet paplašinātais kalendārs tika papildināts vēl ar 14 vārdiem. Kalendārizvēles kritēriji balstās uz vārda cilmi, nozīmi un

labskanību, vārda lietojuma stabilitāti un tradicionālītāti, kā arī uz vārda īpašnieku skaitu – optimāli vismaz 20 (VVC).

Īsi pieskaroties Latvijas Republikas likumdošanai, personvārdu došanu, lietošanu, kā arī maiņu reglamentē Valsts valodas likums (19. panta 3. daļa un 23. panta 3. daļa), MK noteikumi Nr. 114 “Pareizrakstības un lietošanas noteikumi personvārdi latviešu valodā, kā arī to identifikācija” (sk. MK noteikumi Nr. 114), kas skaidri definē personvārdu lietošanu. Šis likums un minētie noteikumi nosaka: personvārdam ir jāiekļaujas latviešu valodas gramatiskajā sistēmā (piemēram, atļauti tikai latviešu alfabētā iekļautie burti, vārdiem jābūt galotnēm, lai norādītu dzimumu utt.). Vārdu skaitu Latvijā nosaka Civiltāvokļa aktu reģistrācijas likums (32. panta 1. daļa): šajā likumā cita starpā ir noteikts, ka bērnam nedrīkst dot vairāk par diviem vārdiem (salīdzinājumam: Lietuvā tie ir ierobežoti līdz 2, Igaunijā – 3, Somijā – 3, pēdējos gados saskaņā ar jauno likumdošanu – 4, Vācijā – 4, Šveicē – 6, Austrijā, Zviedrijā priekšvārdu skaits nav ierobežots utt.). Kā zināms, padomju laikā pasēs un citos oficiālajos dokumentos netika atļauts ierakstīt divus vai trīs vārdus (Balode 2018a, 68–69; Balode 2020, 30).

1. Populārākie latviešu vārdi gadsimtu gaitā

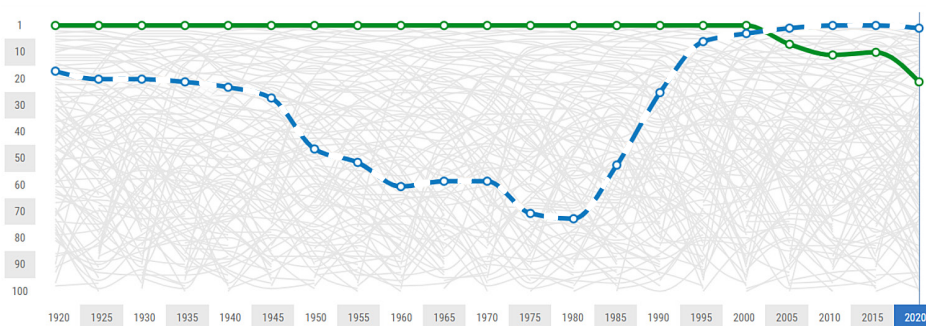
Ja kāds jautātu par populārāko latviešu vārdu, atbildēt būtu ļoti vienkārši – tas ir vīriešu vārds *Jānis*. No Statistikas departamenta aizgūta diagramma (sk. 1. attēlu) skaidri liecina, ka pēdējo 100 gadu laikā *Jānis* bija pirmajā vietā līdz pat šīs tūkstošgades sākumam. Vārds *Jānis* joprojām ir populārākais arī mūsdienās, skatot visas paaudzes Latvijā (pēc PMLP datiem, 2018. gadā – 48 917 personas, 2020. gadā – 48 220, 2021. gadā – 47 637, 2022. gadā – 47 337; sk. 3. attēlu). Taču pēdējos gados *Jānis* vairs netiek minēts starp pirmajiem desmit izplatītākajiem jaundzimušo vārdiem (plašāk sk. arī 2.9. sadaļu). Starp 100 izplatītākajiem latviešu vīriešu vārdiem (popularitātes secībā): *Andris* (18 847), *Juris* (15 143), *Edgars* (14 514), *Māris* (12 823), *Mārtiņš* (12 754), *Aivars* (11 236), *Artūrs* (10 406), *Kaspars* (8 684), *Ivars* (8 045). Šis saraksts skaidri liecina, ka otrs populārākais vārds *Andris* ir gandrīz trīs reizes retāk sastopams nekā vispopulārākais *Jānis*. Daudz lielāka dažādība vērojama starp populārākajiem visu paaudžu sieviešu vārdiem: *Kristīne* (13 029), *Inese* (12 537), *Ilze* (11 871), *Inga* (11 070), *Līga* (10 303), *Anna* (10 184), *Dace* (10 093), *Anita* (9 264), *Ieva* (9 100), *Laura* (8 554) (sk. vairāk piemēru Balode 2019). Pirmais un otrais populārākais sieviešu vārds – *Kristīne* un *Inese* – savā frekvencē ir ļoti tuvi. Visi vīriešu vārdi ir tradicionāli un starptautiski, turpretī starp sieviešu vārdiem ir arī latviskas izcelsmes vārdi (*Līga*, daļēji arī *Ieva*), daži priekšvārdi ir hipokoristikas, radušās latviešu valodā (*Dace*

< *Doroteja*, *Ilze* < *Elizabete*). Salīdzinot šos visu paaudžu latviešu vārdus, var manīt, ka tos ietekmēja arī literatūra un mūzika: *Kristīne* un *Edgars* – izplatījušies no Rūdolfa Blaumaņa darba “Purva bridejs”, īpaši no kinofilmas, *Inese* – vārds saistīts ar Raimonda Paula savulaik populāro dziesmu “Inese”.

Interesanti salīdzināt izplatītāko vārdu sarakstu pirms 100 gadiem (1920. gadā) un jaundzimušo vārdus Latvijā 2020. gadā:

meitenes	zēni		meitenes	zēni
1920			2020	
<i>Anna</i>	<i>Jānis</i>		<i>Sofija</i>	<i>Roberts</i>
<i>Marija</i>	<i>Pēteris</i>		<i>Emīlija</i>	<i>Olivers</i>
<i>Milda</i>	<i>Kārlis</i>		<i>Alise</i>	<i>Marks</i>
<i>Velta</i>	<i>Antons</i>		<i>Marta</i>	<i>Emīls</i>
<i>Elza</i>	<i>Arvīds</i>		<i>Anna</i>	<i>Gustavs</i>
<i>Olga</i>	<i>Aleksandrs</i>		<i>Amēlija</i>	<i>Markuss</i>
<i>Veronika</i>	<i>Jāzeps</i>		<i>Paula</i>	<i>Kārlis</i>
<i>Marta</i>	<i>Staņislavs</i>		<i>Dārta</i>	<i>Daniels</i>
<i>Alma</i>	<i>Voldemārs</i>		<i>Elizabete</i>	<i>Adrians</i>
<i>Mirdza</i>	<i>Alberts</i>		<i>Estere</i>	<i>Aleksandrs</i>

(PMLP dati)

1. attēls. Vīriešu personvārdu *Jānis* (nepātrauktā līnija) un *Roberts* (pārtrauktā līnija) popularitāte 100 gadu periodā (1920–2020) (Diagramma no CSB)

Avots: https://tools.csb.gov.lv/names/lv/0/0/20/127_211

Salīdzinājums liecina, ka vairāki vecvecmāmiņu un vecvectētiņu vārdi (*Anna, Elza, Marta; Aleksandrs, Kārlis*) ir arī starp jaundzimušo populārākajiem vārdiem 2020. gadā. Interesanti, ka vienīgi sieviešu personvārds *Anna* nekad simts gadu laikā nav izzudis no populārāko vārdu sarakstiem. Starp jaunajiem vārdiem ir vairāki tādi, kas nav bijuši starp 100 izplatītākajiem vārdiem pirms 100 gadiem (*Amēlija, Estere; Adrians, Gustavs, Marks, Markuss, Olivers*). Šo divu sarakstu salīdzinājums uzskatāmi rāda, ka 1920. gadā starp sieviešu vārdiem bija ne tikai starptautiski, bet arī latviešu izcelsmes vārdi (*Mirdza, Velta*), turpretī 2020. gadā visi sieviešu un vīriešu vārdi bez izņēmuma ir svešas cilmes (vienīgi *Dārta* ir latviešu hipokoristika < *Doroteja*).

Personvārdu, kas tiek doti jaundzimušajiem, popularitātes dinamiku rāda arī vēl daži šādi vārdu saraksti, piemēram, izplatītākie 20. gs. 60. gadu vārdi:

meitenes	zēni
<i>Sandra</i>	<i>Jānis</i>
<i>Inese</i>	<i>Andris</i>
<i>Iveta</i>	<i>Juris</i>
<i>Inga</i>	<i>Aivars</i>
<i>Anita</i>	<i>Māris</i>
<i>Dace</i>	<i>Aigars</i>
<i>Ilze</i>	<i>Normunds</i>
<i>Daiga</i>	<i>Ivars</i>
<i>Ināra</i>	<i>Ainārs</i>
<i>Aija</i>	<i>Guntis</i>

Visizplatītākie 20. gs. 80. gadu jaundzimušo vārdi:

meitenes	zēni
<i>Kristīne</i>	<i>Jānis</i>
<i>Līga</i>	<i>Edgars</i>
<i>Inga</i>	<i>Mārtiņš</i>
<i>Ilze</i>	<i>Artūrs</i>
<i>Ieva</i>	<i>Kaspars</i>
<i>Inese</i>	<i>Andris</i>
<i>Linda</i>	<i>Māris</i>
<i>Elīna</i>	<i>Juris</i>
<i>Zane</i>	<i>Gatis</i>
<i>Agnese</i>	<i>Kristaps</i>

Gan 60. gados, gan 80. gados starp meiteņu vārdiem vēl var redzēt latviskas izcelsmes vārdu *Līga* (< *līgot*), kas bieži tiek minēts līdzās vispopulārākajam vīriešu vārdam *Jānis*. Ir arī vairāki iespējami latviski vārdi: *Aija*, *Ieva*, latviešu valodā radītas hipokoristikas: *Dace* (< *Doroteja*), *Ilze* (< *Elizabete*), *Zane* (< *Zuzanna*).

Tūkstošgades mija nāca ar pārmaiņām, kad *Jānis* vairs nebija starp 10 populārākajiem zēnu vārdiem, bet personvārdi *Sofija* un *Roberts* sāka savu uzvaras gājieni, kas ilga apmēram 15 gadus, piemēram, 2010. gada “Top 10” populārākie vārdi:

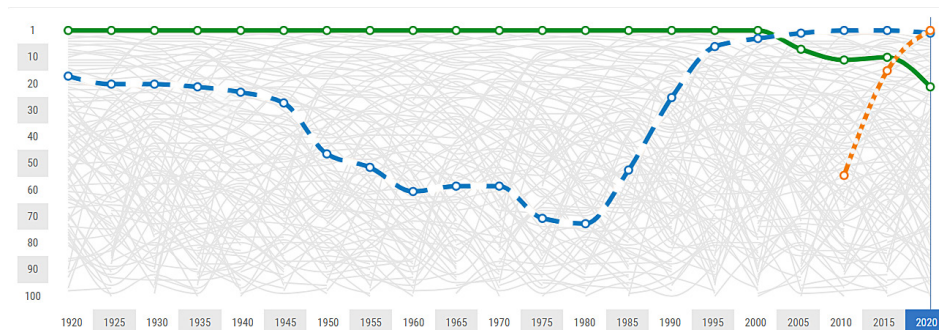
meitenes	zēni
<i>Sofija</i>	<i>Roberts</i>
<i>Viktorijs</i>	<i>Markuss</i>
<i>Anna</i>	<i>Gustavs</i>
<i>Alise</i>	<i>Daniels</i>
<i>Anastasija</i>	<i>Maksims</i>
<i>Marta</i>	<i>Aleksandrs</i>
<i>Evelīna</i>	<i>Artjoms</i>
<i>Katrīna</i>	<i>Ralfs</i>
<i>Elizabete</i>	<i>Emīls</i>
<i>Emīlija</i>	<i>Artūrs</i>

Ar pārsteigumiem tika sagaidīts arī 2021. gada jaundzimušo saraksts Latvijā:

meitenes	zēni
<i>Emīlija</i>	<i>Olivers</i>
<i>Sofija</i>	<i>Marks</i>
<i>Alise</i>	<i>Roberts</i>
<i>Marta</i>	<i>Gustavs</i>
<i>Amēlija</i>	<i>Jēkabs</i>
<i>Paula</i>	<i>Emīls</i>
<i>Anna</i>	<i>Kārlis</i>
<i>Emma</i>	<i>Adriāns</i>
<i>Dārta</i>	<i>Daniels</i>
<i>Elza</i>	<i>Ralfs</i>

Šajā sarakstā *Sofijas* vietu ir ieņēmis vecmāmiņu vārds *Emīlija*, bet *Sofija* ir atkāpusies uz otro vietu; *Roberts* ir pārvietojies uz 3. vietu, bet pirmajā vietā ir “jaunienācējs” *Olivers*, kas nesen, tikai sākot ar 2010. gadu, parādījās latviešu

ģimenēs (sk. 2. attēlu). Interessants fakts: tieši personvārds *Olivers* ir strauji iekarojis “Top 10” populārāko vārdu sarakstu augšgalu daudzu valodu antroponīmiskajās sistēmās (poļu, vācu, nīderlandiešu, igauņu, norvēģu, somu u. c.).

2. attēls. Viriešu vārda *Olivers* (punktētā līnija) popularitāte Latvijā – salīdzinājumā ar vārdiem *Jānis* (nepārtauktā līnija) un *Roberts* (pārtauktā līnija), laikposmā 1920–2020 (Diagramma no CSB)

Avots: https://tools.csb.gov.lv/names/lv/0/0/20/127_211_187

Ir samērā daudz publikāciju par latviešu personvārdu vēsturi un tradīcijām (Blese 1929; Siliņš 1990; Bušs 2003a; 2003b; 2004; Hirša 2004; Jansone 2010, Siliņa-Piņķe 2004; 2005; 2013; 2014b u. c.), taču gandrīz nemaz nav pētījumu par vārdu situāciju mūsdienās, īpaši par personvārdu izvēli jaundzimušajiem (Balode 2022).

2. Jaundzimušo vārdu galvenās tendences mūsdienu Latvijā

2.1. Divi vai vairāki vārdi

Ilgu laiku padomju gados bija atļauts bērnam izvēlēties tikai vienu vārdu. Lai gan daudziem, kas slepus tika kristīti baznīcā, tika dots arī otrs (svēto) vārds, tomēr oficiālos dokumentos tika fiksēts tikai viens vārds. Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas, pēdējo 30 gadu laikā, Latvijā – tāpat kā Lietuvā un Igaunijā – bija un joprojām ir modē kā protestu pret bijušo aizliegumu dot divus vārdus, piemēram: *Filips Emanuels* un *Anna Emanuela* – brāļa un māsas vārdi, *Sebastians Matias*, *Gerhards Daniels*, *Markuss Leonards*, *Raiens Kristiāns*; *Laila Aleksandra*, *Annemarija Lorēna*, *Samanta Beatrise*, *Santa Marta*. Vecāki, neskatoties uz Latvijas Republikas likumu, kas atļauj bērnam dot ne vairāk kā divus vārdus, nereti cenšas apiet likumu, piemēram: *Nilsmihaels Mariansgabriels* – šajā gadījumā ir četri vārdi, kas apvienoti divos oficiālajos vārdos, vai arī bērns iegūst trīs vārdus, kas arī ir pretrunā ar Valodas likumu:

Aleksandra Elisa Estere, Džeims Edvīns Jānis, Dāvids Jānis Tomass, Oktavia Natalī Velta. Acīmredzot tautā valda stereotips – jo vairāk vārdu, jo tuvāk aristokrātiskai izcelsmei (sal. karaļu dzimtas personvārdu tradīcijas).

Daži pat nedaudz ironiski komentāri no sociālajiem tīkliem par ieradumu dot jaundzimušajiem divus vārdus:

“Nedēļas nogalē izmetu loku uz laukiem, [...] māsīcas jau kopā trijus bērņēļus sadzemdējušas... visiem bērņēļiem divi vārdiņi [...] arī pēdējā mode” (AN2) (Delfi 1).

“Nepatik, ja ir tā, ka man vieniem radiem, meitai 2 vārdi, katrs vecāks spītīgi sauc savā vārdā, rezultātā es uzreiz nevarēju iebruukt, vai runa par to pašu bērnu vai diviem dažādiem. Tēvs aizved uz rotaļistabu, piesaka ar „savu” vārdu – Anna, māte nāk pakal un prasa Mariju.” (Spīgana)

“Manai meitai pirms 9 gadiem ielikām 2 vārdus. Gan tāpēc, ka tāda mode, gan tāpēc, ka tā drikst, gan tāpēc, ka tad var ielikt divus patīkošus vārdus. Pēc tam b/d atklājās, ka gandrīz visiem grupā ir 2 vārdi un vēlāk klasē arī. Ļoti labi, ka ir 2 vārdi, jo pirmais ir diezgan populārs un b/d tāds bija vēl 3 meitenēm, tāpēc sauca abos vārdos – tie abi ir īsi un skanīgi un labi saskan ar uzvārdu.” (Selma) (Cālis 1)

Ļoti bieži otrais no diviem vārdiem ir ģimenē mantots vārds. Šāda tradīcija – dot bērniem dzimtā vai ģimenē mantotus vārdus – ir labi pazīstama daudzās kultūrās, lai gan latviešiem nav plaši izplatīta. Mūsdienās šāda tendence arī novērojama, piemēram: *Emīlija Emma* (komentāros skaidrots – abi vārdi doti par godu abām vecmāmiņām), *Lauma Ieva* (*Ieva* – par godu vecmāmiņai), *Deins Jānis*, *Ivans Jānis*, *Džarnails Jānis* (visi šie otrie vīriešu vārdi *Jānis* – esot par godu vectētiņam). Kāds komentārs no sociālajiem tīkliem šo tendenci apstiprina:

“[...] manam dēlam arī divi vārdi – viens ir tieši viņa vārds, otrs – mana nu jau mirušā tēta piemiņai. Saucam gan vienā, gan abos kopā. Arī radu ģimenēs bieži tā liek vārdus – otro par godu jau aizgājušiem tuviniekiem.” (Sofija) (Cālis 1)

Otrais vārds visai bieži parāda etnisko identitāti. Šajā globalizācijas laikmetā, kad ļoti daudz latviešu emigrē uz citām valstīm un veido jauktas ģimenes, vērojama skaidra tendence pēcnācējiem izvēlēties vismaz otro vārdu, kas liecina par etniskajām saknēm, t. i., vārdos tiek pausta etniskā identitāte. Piemēram: jauktā itāļu-latviešu ģimenē dvīņu māsa ieguva vārdus *Džoiļa Anna* un *Ambra Laima*: *Anna* ir starptautisks sieviešu vārds, bet *Laima* ir

zināma tikai Baltijas valstīs – Lietuvā un Latvijā – kā baltiešu likteņdievītes vārds; *Fabians Dzintars*, *Metjū Dzintars*: *Dzintars* ir tikai latviešu valodā pazīstams personvārds; *Ajami Daina*: sievietes vārds *Daina* un vīriešu vārds *Dainis* ‘dziesma’ – kā personvārdi ir zināmi tikai Latvijā vai Lietuvā; *Džans Luka Erols Jānis*, *Bleikss Lūkass Jānis*, *Konors Jānis*, *Lindens Alens Jānis*: *Jānis*, kas tiek uzskatīts par latvietības simbolu un pēdējos gadsimtos izplatītāko vārdu, nereti latviešu ģimenēs sastopams pat vairākās paaudzēs (plašāk sk. 2.9.); *Jindržihs Namejs*, *Aramiss Namejs*, *Aristots Namejs*, *Justs Namejs*, *Livio Namejs Udo Luidži*: otrais vārds *Namejs* saistīts ar latviešu vēstures romantizēšanu – *Namejs* jeb *Nameisis* bija 13. gadsimta 2. puses zemgaļu brīvības cīņu vadonis. Pēdējā laikā šis vārds Latvijā kļuvis diezgan populārs arī kā pirmais vārds – ir reģistrētas 98 personas ar vārdu *Namejs* un 2 – *Nameisis*.

Vecāki, izvēloties divus vārdus saviem bērniem, bieži spēlējas ar vārdiem gan fonētiski, gan semantiski. Raksturīgi ir saskaņot šo divu vārdu sākumburtus (ne tikai saskaņot vārda un uzvārda sākuma burtus), bet arī saskaņot vārdus pēc skanējuma, piemēram: *Adrija Adrijana*, *Milda Matilda*, *Maira Mairita*, *Unda Una*, *Arta Marta*, *Ita Anita*, *Mārcis Mārtiņš*, *Mārtiņš Mārcis*, *Mairis Māris*. Tādējādi diezgan bieži tiek izvēlēti divi līdzīgi vārdi – tās pašas cilmes, taču aizgūti no dažādām valodām, piemēram: *Elza Elīza*, *Māra Marija*, *Māris Mariuss*, *Juris Jurgis*. Nereti vecāki spēlējas ar vienu un to pašu vārdu, izmantojot deminutīvus vai hipokoristiskas formas, piemēram: *Ieva Ieviņa*, *Liene Lienīte*, *Ance Anna*, *Viktorija Vika*, *Rūdis Rūdolfs*, *Raivis Raivo*.

Ir vairāki savdabīgi piemēri, kad vecāki spēlējas ar diviem vārdiem ne tikai fonētiski, bet arī semantiski, t. i., pēc pirmatnējās nozīmes, piemēram: *Pērle Mirdza* < *pērle* + *mirdzēt*, ‘pērle mirdz’, *Ešlija Smaida* < *Ešlija* + *smaidīt*, ‘Ešlija smaida’, *Gunta Gaida* < *guns* + *gaidīt*, ‘uguns gaida’.

Ar pārsteigumu jākonstatē, ka kā otrs oficiālais vārds var būt arī *Juniors*. Likumsakarīgi, ja tēvam un dēlam ir viens un tas pats vārds, lai novērstu pārpratumus, viņus dēvē par senioru un junioru, taču jauna tradīcija ir šo papildvārdu iekļaut pat dokumentos: *Ādams Juniors*, *Daniels Juniors*, *Ēriks Juniors*, *Jānis Juniors*, *Markuss Juniors*, *Raimonds Juniors*.

2.2. Starptautiski, viegli izrunājami vārdi, vēlams bez diakritiskām zīmēm

Ļoti skaidri izteikta tendence – tradicionāla vārda vietā izvēlēties attiecīgu starptautisku vārdu bez diakritiskām zīmēm. Īpaši vecāki cenšas izvairīties no vārdiem ar latviešu diakritiskajām zīmēm: patskaņiem ar garumzīmēm *ā*, *ē*, *ī*, *ū*, mikstajiem līdzskaņiem *ġ*, *ķ*, *ļ*, *ņ*, līdzskaņiem-šņāceņiem “ar jumtiņu” *č*, *š*, *ž*. Šajos gados populāri kļuvuši tādi vārdi kā *Amelijs* latviešu tradicionālā *Amēlija* vietā, *Beate* tradicionālā vārda *Beāte* vietā, *Eriks* tradicionālā *Ērika*

vietā utt. Pat *Martins* starp 2020. gada jaundzimušajiem ir izplatītāks vārds nekā senā latviskā forma *Mārtiņš* (ar trim diakritiskām zīmēm!): *Martins* reģistrēts 83 reizes, bet *Mārtiņš* – 52 reizes. Divas reizes šie vārdi pat tikuši “savienoti” – kā pirmais un kā otrais vārds: *Martins Mārtiņš*, *Mārtiņš Martins*. Pēc vecāku domām sociālo tīklu komentāros, tādi vārdi bez diakritiskām zīmēm ir piemēroti Eiropas vai pat pasaules telpai:

“[...] vārdam tāda starptautiska pieskaņa, kas saprotama arī citviet.” (Lāsma)

“Tu izvēlēies vārdus ar garajiem un mīkstinātajiem burtiem, kas paši par sevi nereti rada problēmas, īpaši, ja ir darīšana ar ārzemniekiem vai datoriem, kas nesaprot latviski ;)” (Made) (Delfi 2).

2.3. Īsi – vienizilbīgi vai divizilbīgi – vārdi

Stereotipiski tiek uzskatīts, ka latviešu personvārdi ir īsi, galvenokārt divizilbīgi. Tomēr daudzi latviešu tradicionālie vārdi, īpaši vīriešu vārdi, ir diezgan gari – 3 zilbju vārdi, aptuveni puse no populārākajiem 100 sieviešu vārdiem arī ir 3 zilbju, daži 4 vai pat 5 zilbju vārdi (piemēram, *Evelīna*, *Elizabete*, *Valentīna*; *Aleksandrs*, *Voldemārs*) (Balode 2019, 154). Šķiet, ka mūsdienās arvien biežāk kā pirmo vārdu izvēlas īsu vārdu. Modē ir veco tradicionālo vārdu hipokoristikas, piemēram: sieviešu vārdi *Frīda*, *Guste*, *Jete*, *Jūle*, *Kate*, *Katre*, *Lība*, *Mare*, *Trīne*, *Zete*; vīriešu vārdi *Antis*, *Edžus*, *Gusts*, *Krišs*, *Mārcis*, *Mikus*, *Tenis*, *Uve*/*Ūve*. Viena meitene apskatāmajā periodā ir reģistrēta kā *Kate Katrīna* – par pirmo vārdu izvēloties hipokoristisku formu, bet par otru vārdu – vārda pilno formu.

Arvien biežāk vecāki izvēlas īsus aizgūtus vārdus, piemēram: divizilbju sieviešu vārdi *Bea*, *Gia*, *Ima*, *Uma*; vienizilbes vīriešu vārdi *Arts*, *Bērs*, *Bils*, *Dāgs*, *Deins*, *Deivs*, *Diks*, *Kajs*, *Klīvs*, *Neds*, *Nords*, *Rems*, *Rets*; arī nelokāmi vīriešu vārdi ar galotni *-o*: *Neo*, *Teo*, *Uno*, kas nav raksturīgi latviešu antroponīmijai. Citējot komentētājus:

“Pits vai Rets īsi un līdz ar to vienkārši vārdiņi, bet vai der latvietim?” (E.) Daži no komentāriem ir asi un ļoti kritiski: “Īsos vārdus liek [...] vecāki, lai pašiem vieglāk atcerēties un nav jāpiepūla smadzenes” (anonīms) (Delfi 3).

2.4. Jauni aizgūti vārdi

Pēdējo 20 gadu laikā Latviju pārpludinājuši daudzi jauni personvārdi, kas aizgūti no dažādām valodām, ļoti bieži tie nāk no kinofilmām, seriāliem, daiļliteratūras, mūzikas grupām utt., resp., tie ir filmu un grāmatu varoņu, mūziķu, sportistu un citu slavenību vārdi. Piemēram:

Bārts un *Bārts Neils* – seriāla “Simpsoni” varonis; *Ronja* – grāmatas “Ronja, laupītāja meita” varone; *Skārleta/Skarleta* – tēls no populārā romāna un kinofilmas “Vējiem līdzi”; *Šanele* – franču modes dizaineres Koko Šaneles (*Coco Chanel*) vārds; *Keita*, *Keitija*, *Ketija*, *Kēta*, *Keitija*, *Keisija* – iespējams, saistīta ar Kembridžas hercogienes (Lielbritānija) princeses Ketrīnas Elizabetes Midltones (*Catherine Elizabeth Middleton*) popularitāti; to apliecina arī vecāku komentārs sociālajos tīklos: “Prieks, ka ielikām meitiņai vārdu *Ketrīna*, tagad varam viņu saukt par princesi Ketrīnu.” (Māmiņu klubs); *Celīna*, *Celina*, *Celine*, *Selina*, *Selīna* (vārds, kam latviešu valodā ir fiksēti daudzi varianti) – pārsvarā kļuvusi populārs Kanādas dziedātājas Selīnas Dionas (*Céline Dion*) ietekmē; *Aminata* – pamatā acīmredzot latviešu dziedātājas, Eirovīzijas konkursa dalībnieces *Aminatas* vārds.

Arī daudzu jauniešu filmu, seriālu un ziepju operu varoņu vārdi ir iecienīti jauno latviešu vecāku vidū, piemēram: *Abigeila*, *Ambera*, *Braiens*, *Brenda*, *Brendons*, *Daimonda*, *Džastina*, *Dženifera*, *Džesija*, *Džesika*, *Džoja*, *Eimija*, *Eiprila*, *Keisija*, *Kellija*, *Kevins*, *Kimberlija*, *Maikls*, *Megija*, *Meredita*, *Raiens*, *Rainers*, *Reičela*, *Trojs*, *Vanesa* utt.

Lielākajai daļai šo jaunaizgūto vārdu ir angļu izcelsme, taču dažkārt ir pat grūti noteikt, no kuras valodas aizgūvums ir ienācis latviešu valodā, piemēram: *Amara*, *Arabella*, *Henita*, *Juna*, *Katana*, *Keira*, *Lučana*, *Manuella*, *Milana*, *Milisa*, *Šarlīze*, *Viorika*; *Braits*, *Džuzepe*, *Ervands*, *Ervijs*, *Everts*, *Franks*, *Konkords*, *Orlando*, *Romeo*, *Rūbens*. Līdzās jaunaizgūtajiem vārdiem ļoti bieži kā otrs tiek dots latviešu tradicionālais vārds, piemēram: *Bridžita Madara*, *Tasnīma Rasa*; *Braiens Mārtiņš*, *Džeims Viesturs*, *Džons Jānis*, *Maikls Jānis*, *Maikls Pēteris*, tādējādi acīmredzot saglabājot un uzsverot latvisko identitāti.

Kā tiek apgalvots Latvijas Televīzijas (LNT) raidījumā “900 sekundes” (07.01.2014.):

“Arvien vairāk vecāku saviem jaundzimušajiem izvēlas starptautiskus vārdus, kas ir labskanīgi gan latviešu, gan angļu valodā. Pavisam maz ir tādu, kas saviem bērniem dod latviskus vārdus.”

Tomēr šim apgalvojumam var piekrist tikai daļēji, jo ik gadus parādās jauni unikāli un reti vārdi, kas darināti no latviešu valodas sugas vārdiem.

2.5. Latviskas izcelsmes neoloģismi

Vārds Latvijas mūsdienu sabiedrībā, īpaši jauno mākslinieku ģimenēs, tiek izmantots kā rota, kā tirgus prece. Pēc Leslija Danklina (*Leslie Dunkling*) teiktā, vārda oriģinalitāte ir viens no ļoti spēcīgiem motīviem, izvēloties jaundzimušajam vārdu: “Daži [...] vecāki uzskata, [...], ka viņiem vajadzētu izgudrot

savam bērnam neparastu vārdu. Šķiet, ka viņi domā šādi: esam radījuši neparastu būtni, tāpēc tagad vajag radīt neparastu vārdu.” (Dunkling 1993, 79–80). Acīmredzot ar šādu domāšanas veidu izceļas vecāki arī Latvijā – viņi ir gatavi izdomāt jaunu vārdu, kas agrāk nav fiksēts Personvārdu vārdnīcā. Šādi antroponīmiski neoloģismi bieži ir caurspīdīgi no latviešu valodas primārās semantikas viedokļa. Ir daudz neparastu jaunvārdu, kas darināti no latviešu apelatīviem, lielākoties no dabas leksikas etimoniem (Plēsuma, Balode 2013), piemēram, faunas semantikas personvārdi: *Kamene*, *Bitīte* < latv. *bite* + dem. izskaņa *-īte*, *Spāre* un *Spārīte*, *Gaigala* < latv. *gaigala* ‘pīle: zosveidīgo kārtas pīļu apakšdzimtas suga (“Bucephala clangula”), melnraiba nīrpīle ar samērā lielu galvu un īsu knābi, pīle’ (Tēzaurs), *Žubīte* < latv. *žubīte*, *žube* ‘putns: putnu klases zvīrbuļveidīgo kārtas zvīrbuļputnu (dziedātājputnu) apakškārtas dzimta (“Fringillidae”), neliels putns ar konisku, spēcīgu knābi un raibiem spārniem’ (Tēzaurs), *Lūsiņa* < latv. *lūsis* + dem. izskaņa *-iņa*, *Vanags* un kā otrs vārds *Hugo Vilks*, *Līva Lapsa*. Šīs meitenes vecāki atklāja motīvus, izvēloties tik neparastu vārdu:

[...] Mums šis vārds liekas ļoti latvisks, labskanīgs, turklāt šis ir īsts lapsu gads tās ir visapkārt – gan apģērbu uzdrukās, gan ietinamajos papīros, reklāmās, traukos utt. Mums šķiet forši, ka paaugoties mazā Lapsa varēs ēst lapsiņkonfektes (“Fazer” ražojuma), dungot “What does the fox say” un skatīties “Fox TV” – kanālu.” (Jolanta) (Delfi 4)

Ir daudz jaunu vārdu, kas radīti no latviešu sugas vārdiem ar primāro floras nozīmi, piemēram: zēnu vārdi *Kastanis* < latv. *kastaņa*, *Zieds* (dīvaini, ka šādas semantikas vārds ir dots zēnam), meiteņu vārdi *Lapa*, *Mellene* < latv. *mellene* ‘oga; vasarzaļš puskrūms ar zili melnām ogām, kuras klāj apsarmojums’ (Tēzaurs).

Citi jaunradīti vārdi, kas saistīti ar dabas objektu un parādību nosaukumiem, piemēram: *Upe*, *Salna*, *Rītarasa* < latv. *rīts* + *rasa*, *Vēja* < latv. *vējš*, *Vētra*, *Mia Vasara*, *Jēkabs Pērkons*.

Ir vairāki jauni abstraktas nozīmes neoloģismi, piemēram: *Brīve* < latv. *brīvs*, *Dzeja*, *Gaismiņa* < latv. *gaisma* + dem. *-iņa*, *Tagadne* < latv. *tagadne* ‘tagadējais laiks’, arī kā otrs vārds *Klāvs Klusums*.

Nesen reģistrēti pat tādi pretenciozi personvārdi kā *Feja*; *Kosmoss*, *Marss*, *Cēzars*, *Barons*, *Pirāts*. Vārdos iekļauti dārgakmeņu nosaukumi: *Smaragds*, *Rubīns*; *Pērle*, kā arī daudzām meitenēm šis vārds ir kā otrs – *Elizabete Pērle*, *Emma Pērle*, *Karolīna Pērle*, *Odrija Pērle*, *Stefānija Pērle*. Varbūt šī ir īstā vieta, kur pieminēt to, ka starp Latvijas likumdošanā fiksētajiem vārda došanas kri-

tērijiem ir teikts: vārdam ir jāpilda sava galvenā funkcija – apzīmēt personas identitāti, bet tajā pašā laikā vārds nedrīkst būt aizskarošs vai nievājošs: vārds nedrīkst apgrūtināt personas integrāciju sabiedrībā. Bērna vārda atbilstība Latvijas likumiem nozīmē ne tikai tā rakstību latviešu valodā, bet arī to, vai vārds atbilst bērna un sabiedrības interesēm (Neimanis 2016).

2.6. Salikteņi

Divcelmu vārdi, kas citās valodās (piemēram, lietuviešu, vācu u. c.) senatnē ir bijuši ļoti izplatīti, latviešu vidē nekad nav guvuši lielu popularitāti. Saliktie vārdi, kas darināti uz latviešu apelatīvu pamata, nav raksturīgi latviešu vārdu sistēmai, taču daļa no šāda tipa jaunvārdiem ir doti pēdējo 20 gadu laikā: lielākoties tie ir vīriešu vārdi *Saulgaitis* < *saule* + *gaita*, *Saulvedis* < *saule* + *vest*, *Mierdars* < *miers* + *darīt*, vienīgais šāds sieviešu vārds minētajos gados fiksēts *Mīļcerīte* < *mīļš* + *cerēt*.

2.7. Vārda dzimtes maiņa

Visiem latviešu vārdiem ir savs gramatiskās dzimtes rādītājs – galotne: sieviešu vārdu galotnes *-a*, *-e*, vīriešu vārdu galotnes *-s*, *-is*, *-š* un dažreiz arī *-o*. Tradicionāli ir daudz vārdu pāru, kas atšķiras tikai pēc galotnes: *Andra* f. – *Andris* m., *Daina* f. – *Dainis* m., *Jūlija* f. – *Jūlijs* m., *Paula* f. – *Pauls* m. u. c. Mūsdienās diezgan raksturīgi, ka vārdi viegli maina “dzimumu”, tāpēc parādās kā jaunvārdi, kas agrāk latviešu valodā netika lietoti, piemēram: līdzās tradicionālajam vīriešu vārdam *Gundars* ir reģistrēta arī *Gundara* f., *Leons* m. > *Leona* f., līdzās ierastam sieviešu *Dace* f. ir arī vīriešu vārds *Dacis* m., līdzīgi *Dite* f. > *Ditis* m., *Sarma* f. > *Sarmis* m., *Berta* f. > *Berts* m., *Klinta* f. > *Klints* m. Šķiet, ka tradicionālie sieviešu vārdi biežāk pārtop par vīriešu vārdiem.

2.8. Deminutīvvardi

Kā zināms, arī latviešu valodā personvārda deminutīvā forma var tikt lietota pamatvārda funkcijā (plašāk sk. Balode 2018b), tomēr pēdējos gados novērojama skaidra tendence šādus vārdus lietot arvien retāk: deminutīvi jaundzimušo vārdu sarakstos parādās visai maz. Piemēram, starp 2017. gada simt populārākajiem vārdiem nebija konstatēts neviens deminutīvvārds, 2020. gadā šādi ir tikai trīs vārdi: *Elziņa*, *Lienīte*, *Mārīte*. Nedaudz biežāk jaunie vecāki deminutīvo vārda formu izvēlas kā otro vārdu savām meitiņām, piemēram: *Ilze Ilzīte*, *Ieva Ieviņa*, *Emīlija Saulīte*, *Elza Rozīte*, *Elza Zeltiņa*. Zēnu deminutīvvārdi, kas bija pazīstami agrākajos gados, ir pilnīgi izzuduši no jaundzimušo sarakstiem.

2.9. Toponīmiskas un etnonīmiskas izcelsmes vārdi

Visos laikos personvārdi tikuši veidoti arī no vietvārdiem. Mūsdienās divas meitenes tika nosauktas Latvijas galvaspilsētas vārdā: *Rīga*, pāris jaun-

dzimušās šo vārdu ieguva kā otro: *Valensija Rīga*, *Brigita Rīga*. Četras meitenes tika nosauktas romantiskā senās latviešu pils vārdā *Beverīna*, ir arī viena *Turaida*. Ne tikai Latvijas vietvārdi gūst popularitāti starp vecākiem: reģistros ir fiksēta arī *Londona*, *Milāna*.

Dažu jaundzimušo vārdi ir radušies no attiecīgiem etnonīmiem jeb tautību nosaukumiem gan kā pirmie, gan kā otrie vārdi, piemēram: *Latvis* (2x), *Maikls Latvis* (1x), *Ilze Latve* (2x), *Latvīte* (3x), kā arī latīniskas izcelsmes *Letonija* (1x).

Šāda mode – dot vietvārdiskus vārdus bērniem – ir vērojama ne tikai Latvijā, bet arī pasaulē, piemēram, slavenā futbolista Bekhema dēlu sauc *Broklins* (*Brooklyn*), Kimai Beisindžerei meita ir *Īrija* (*Ireland*), Rīza Vaterspūna dēlu nosaukusi par *Tenesiju*, bet dziedātājas Šakiras meita *Milāna*, ģitārista Sleša dēls *Londona Emilio* (*London Emilio*), dziedātājam Ešlijam Simpsonsonei – dēls *Bronkss* (*Bronx Mowgli*), Kimai Kardašjanai – *Čikāga* (*Chicago*), Ališai Kīsai dēls *Ēģipts* (*Egypt*) u. c. (Delfi 5)

2.10. Jānis

Jānis tradicionāli uzskatāms par latviešu vārdu-simbolu un ir visizplatītākais vārds valstī starp visu paaudžu latviešiem (sk. 1. sadaļu un 1. attēlu, 3. attēlu). Pēc Latviešu personvārdu vārdnīcas datiem, pirmo reizi tas fiksēts Rīgā 1290. gadā (Siliņš 1994, 174), taču tas nebija visbiežāk reģistrētais vārds latviešu vidū vēsturiskajos laikos, piemēram, 17. gadsimta sākumā populārākais vīriešu vārds bija *Hanss* (Siliņa-Piņķe 2014b). Padomju laikā vārds *Jānis* tika dots bērniem latviešu ģimenēs kā pretošanās zīme, uzsverot latvisko identitāti (Lawson, Balode 1998), tātad tas savā ziņā bija kā slēpts latviešu kultūras mantojuma simbols. Arī mūsdienās ir daudz latviešu ģimeņu, kurās tradicionāli *Jāņa* vārds tiek turēts godā, mantots trijās vai pat četrās paaudzēs.

Tomēr kopš trešās tūkstošgades sākuma *Jānis* vairs nav “Top-10” populārāko vārdu sarakstā (Bušs 2004; 2005; 2013). Pirms 25 gadiem ik gadu bija ap 600 jaundzimušo, kam tika dots vārds *Jānis*. Turpretī laikposmā no 2004. gada līdz 2019. gadam – ap 150–200 jaundzimušo gadā. Šķita, ka *Jānis* varētu atgriezties, jo dažās pašvaldībās *Jānis* ir fiksēts kā vispopulārākais zēnu vārds (piemēram, Siguldā 2015. gadā), tomēr jaunākie dati neapstiprina šo tendenci: 2020. gadā Latvijā bija reģistrēti tikai 68 jaundzimušie zēni vārdā *Jānis*. Tātad no pārliecinošas pirmās vietas kopš trešās tūkstošgades sākuma *Jāņa* popularitāte ir sarukusi: 2022. gadā jaundzimušo vārdu popularitātes tabulā *Jānis* bija tikai 33. vietā.

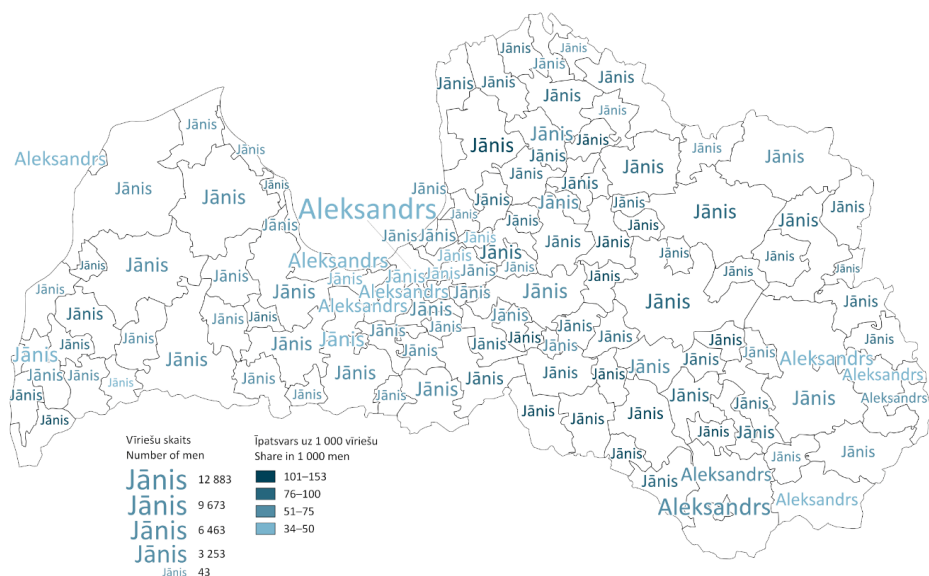
Daudzos gadījumos vecāki Latvijā izvēlas *Jāni* kā otro vārdu saviem bērniem, piemēram: 42x (2018), 51x (2019). Acīmredzot arī otrs vārds *Jānis* ne-

reti akcentē etnisko identitāti vai ir mantots no vecvectēviem, īpaši jauktajās ģimenēs vai emigrācijā dzīvojošās latviešu ģimenēs, piemēram: *Jānis Maikls, Jānis Bjarne, Jānis Braiss, Jānis Pjotrs, Jānis Elmurads; Deins Jānis, Ivans Jānis, Julius Jānis, Luijs Jānis, Džarnails Jānis* (Balode 2021). Bieži tiek veidotas dubultvārdu spēles, izmantojot analogos citu valodu vārdus: *Jans Jānis, Jānis Jonass, Džons Jānis, Ivans Jānis, Janeks Jānis*.

Šobrīd Latvijas iedzīvotāju reģistros kopā ir 43 337 *Jāņa* kā pirmā vai vienīgā vārda nesēji, no kuriem apmēram 2000 ir nevis latvieši, bet cittautieši (PMLP, dati 02.2022.).

Populārākie vīriešu personvārdi 2020. gada sākumā

Most popular forenames of men at the beginning of the year 2020

3. attēls. Populārākie vīriešu personvārdi Latvijā 2020. gada sākumā

Avots: <https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/iedzivotaju-raditaji/meklet-tema/510-popularakie-viriesu-personvardi-2020-gada>

Neskatoties uz vispārējo personvārdu globalizācijas tendenci, *Jānis* ieņem nozīmīgu vietu latviešu antroponīmijā. Šie ir daži no sociālajos tīklos paustajiem viedokļiem par vārdu *Jānis*:

“Vislatviskākais vārds.” (Draugam.lv)

“Dēliem izvēlas īstu latviešu vārdu.” (Jelgavas vēstnesis.lv)

“Daudz Jāņu zinu, ne par vienu neko sliktu nevaru teikt.” (Bauskas dzīve.lv)

“Arī būt par Jāni kādam var nepatikt [..], bet nereti cilvēki, kam ir daudz vārda brāļu vai māsu, bauda īpašu piederības izjūtu.” (Psiholoģe.lv)

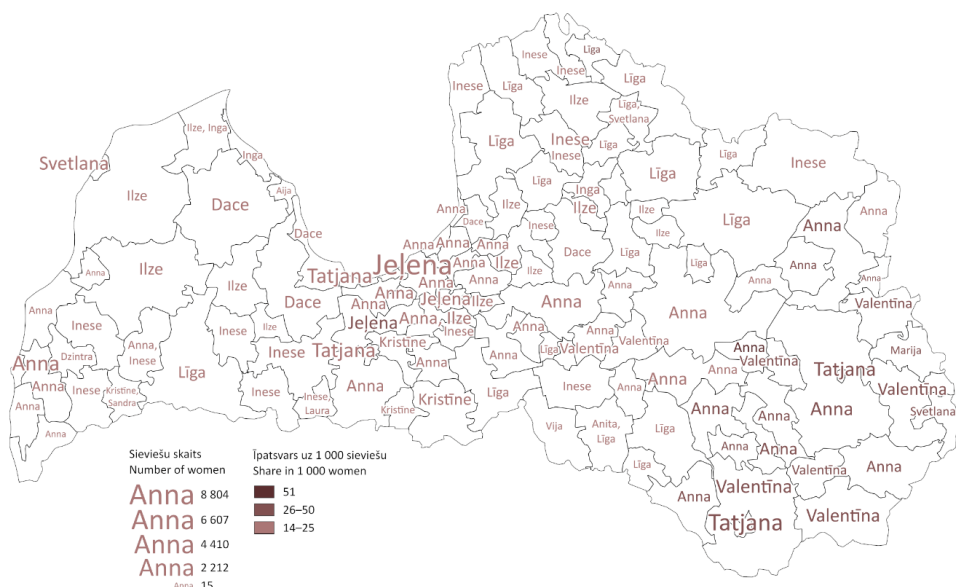
“Ja nebūs Jāņu, nebūs kam likt Jāņu vainagu galvā.” (FB)

Pēdējais komentārs saistīts ar to, ka *Jāņa* (un arī *Līgas*) vārds ir cieši saistīts ar tradicionālajiem latviešu saulgriežu svētkiem – Jāņiem, kas joprojām tiek plaši svinēti.

Ja salīdzina *Jāņa* analoģu popularitāti jaundzimušo sarakstos citās Eiropas valstīs (piemēram, *John* Anglijā, *Juhani* Somijā), apstiprinās tā pati tendence – popularitātes līkne ir lejupslidoša.

Pretēji *Jāņa* vārdam, kas izplatīts visā Latvijas teritorijā, sieviešu vārdi rāda lielu dažādību (sk. 4. attēlu): gandrīz visu Latvijas karti pārklāj ne tikai populārākais vārds *Kristīne*, bet arī *Ilze*, *Inese*, *Līga*, *Dace*, austrumu Latvijā – *Anna*, *Valentīna* u. c.

Populārākie sieviešu personvārdi 2020. gada sākumā
Most popular forenames of women at the beginning of the year 2020

4. attēls. Populārākie sieviešu personvārdi Latvijā 2020. gada sākumā

Avots: <https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/iedzivotaju-raditaji/meklet-tema/221-popularakie-sieviesu-personvardi>

3. Salīdzinājums ar lietuviešu personvārdu modes tendencēm

Ar Latvijā novērotajām tendencēm jaundzimušo vārdu došanā daudzviet saskan arī Lietuvā aprakstīto personvārdu mode (par šīm tendencēm sk. Sinkevičiūtē 2011; 2012; 2014; 2016; 2017; 2018; 2021a; 2021b u. c. – tieši uz šiem pētījumiem arī balstīti turpmākie secinājumi).

2020. gada populārāko vārdu saraksts Lietuvā atšķiras no Latvijas visiecenītākajiem vārdiem ar to, ka tajā vairāk ir lietuviešu izcelsmes sieviešu vārdu (sk. *Luknė, Liepa, Gabija, Austėja*). Tomēr ir samērā populāri arī starptautiskie vārdi, kas ļoti iecienīti Latvijā, – *Emilija* un *Sofija* – 2020. gadā attiecīgi trešajā un sestajā pozīcijā, 2021. gadā – otrajā un piektajā vietā. Vīriešu vārdi visi bez izņēmuma ir starptautiski, vairāki ir ienākuši no Bībeles antroponīmijas (sk. *Adomas, Jokūbas, Lukas, Markas, Matas, Nojus*). Savukārt *Jonas, Oliveris, Robertas* neiekļuva 2020. gada “Top-10” populārāko vārdu sarakstā, turpretī 2021. gada sarakstā vārds *Jonas* ir 9. pozīcijā.

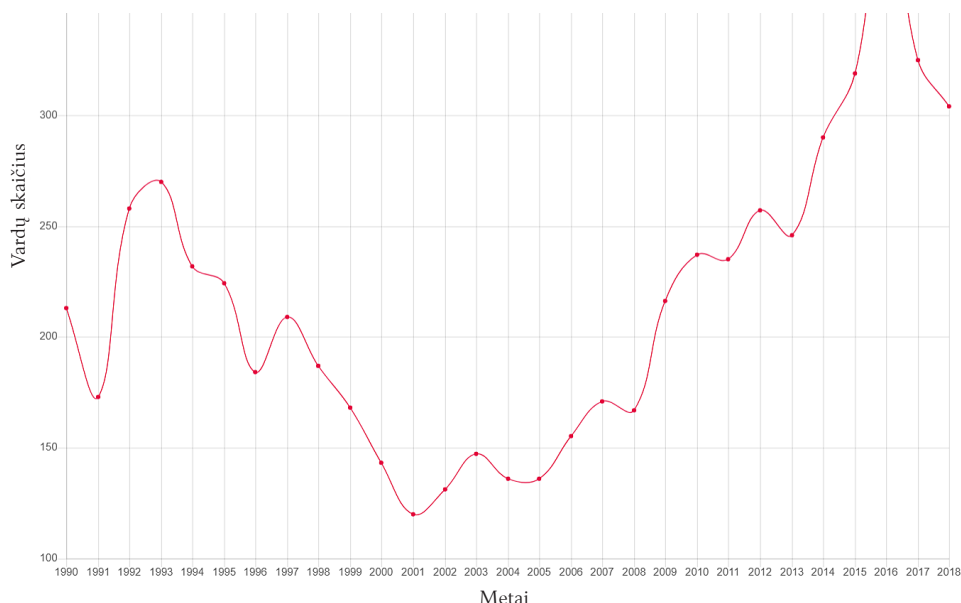
Jaundzimušo vārdi Lietuvā:

2020			2021	
meitenes	zēni		meitenes	zēni
<i>Lēja</i>	<i>Benas</i>		<i>Amelija</i>	<i>Markas</i>
<i>Amelija</i>	<i>Markas</i>		<i>Emilija</i>	<i>Jokūbas</i>
<i>Emilija</i>	<i>Lukas</i>		<i>Liepa</i>	<i>Matas</i>
<i>Luknė</i>	<i>Matas</i>		<i>Lēja</i>	<i>Dominykas</i>
<i>Liepa</i>	<i>Nojus</i>		<i>Sofija</i>	<i>Benas</i>
<i>Sofija</i>	<i>Jokūbas</i>		<i>Gabija</i>	<i>Herkus</i>
<i>Gabija</i>	<i>Herkus</i>		<i>Luknė</i>	<i>Nojus</i>
<i>Patricija</i>	<i>Dominykas</i>		<i>Adelė</i>	<i>Lukas</i>
<i>Kamilė</i>	<i>Kajus</i>		<i>Kamilė</i>	<i>Jonas</i>
<i>Austėja</i>	<i>Adomas</i>		<i>Austėja</i>	<i>Kajus</i>

(VLKK)

Salīdzinājums ar pašreizējām tendencēm Lietuvā liecina, ka pēdējos 30 gados – laikā kopš neatkarības atjaunošanas – sabiedrībā ļoti populāri ir kļuvuši divi vārdi. Kā raksta vecāki komentāros:

“[...] dažnāusiai antras vārda duodamas šventas, kad dievuliukas vaikiuką globotų [...]” („[...] visbiežāk otrs vārds tiek dots svēts, lai dieviņš bērniņu aizsargātu [...])” (mamyciuklubas.lt). Tiek minēti tādi vārdu savienojumi kā *Kamilė Marija, Aistė Monika, Aistė Paulina, Beržas Jonas*.

5. attēls. Vārda *Jonas* popularitāte Lietuvā (1990–2020)

Avots: <http://vardai.vlkk.lt/statistika/>

Vēl viena skaidra tendence, kas aprakstīta arī Latvijā (sk. 2.5. sadaļu), ir lietuviešu/baltu izcelsmes vārdu radīšana vai arī jau agrāk radīto vārdu atdzīvināšana, piemēram: *Smiltė* 'smilts', *Saulė* un *Saulija* < 'saule', *Liepa* 'liepa', *Luknė* 'dzeltenā ūdensroze', *Ugnė* 'uguns', *Gilė* 'ozolzīle', *Bitė* 'bite'; *Beržas* 'bērzs', *Ažuolas* 'ozols'. Lielākoties tie ir ar dabu saistītie vārdi: meiteņu vārdiem tiek izvēlēti puķu nosaukumi: *Aguona* 'magone', *Azalija* 'acālija', *Magnolija* 'magnolija', *Oleandra* < *oleandras* 'oleandrs', paretam pat ogu nosaukumi: *Žemuogė* 'zemene'; zēnu vārdi saistīti ar dažādām dabas parādībām: *Lietus* 'lietus', *Sniegas* 'sniegs', *Perkūnas* m. un *Perkūnija* f. 'pērkons', *Gūsis* 'vēja pūsma'. Starp šī tipa personvārdiem ir arī ļoti reti sastopami vārdi: *Jūrė* un *Jūratėja* < *jūra* 'jūra', *Smilgė* < *smilga* 'smilga', *Jazmina* < *jazminas* 'jasmīns', *Medilė* < *medis* 'koks', *Uola* 'klints', *Upa* f., *Upius* m. < *upė* 'upe', *Girius* m. < *giria* 'mežs, sils' un daudzi citi. Tiek reģistrēti arī abstraktas nozīmes vārdi: *Ateitis* 'nākotne', *Liepsna* 'liesma', *Žarija* 'kvēlojoša ogle'. Starp minētajiem jaunradītiem personvārdiem ir arī tādas semantikas vārdi kā 'lietus', 'sniegs', 'smilga', 'zemene', 'koks', 'ozols' u. c., kādi vēl nav konstatēti latviešu antroponīmiskajā sistēmā.

Analizējot vārdu, kas darināti uz lietuviešu valodas bāzes, semantiku, ir konstatēts, ka daudzi visizplatītākie šī laikposma vārdi ir cēlušies no īpašības vārdiem *ramus* ‘mierīgs’ (*Raminta*, *Ramūnas*), *skaištus* ‘šķīsts’ (*Skaistē*), *džiugus* ‘jautrs’ (*Džiugas*), *taurus* ‘cēls, cildens’ (*Tauras*), *orus* ‘cienīgs’ (*Orinta*). Dažu personvārdu izcelsme var tikt interpretēta dažādi: *Džiug-as* < *džiug-us* ‘jautrs’ vai *Džiugas* ‘teikas varoņa vārds, kas sabēris Džuga kalnu’, *Tauras* < *taurus* ‘cildens’ vai *tauras* ‘taurs, savvaļas vērsis’; tieši divējāda iespēja interpretēt personvārdus ir svarīga un var būt kā stimulē, izvēloties bērnam vārdu (Sinkevičiūtē 2021b). Kā liecina personvārdu popularitātes grafiki, *Džiugas* ir sasniedzis augstāko popularitātes punktu 2009. gadā, *Tauras* vispopulārākais 2019. gadā (VLKK). Analizējot no vārddarināšanas viedokļa, pēdējos trīsdesmit gados visizplatītākās izskaņas ir bijušas *-ūnas*, *-ūnē* (*Ramūnas*, *Žydrūnē*), *-inta* (*Žavinta*), arī *-ēja* (*Taurēja*) un *-ita* (*Džiugita*) (Sinkevičiūtē 2021b).

Pēc antroponīmu arhaiskā parauga arī mūsdienu lietuviešu valodā tiek darināti tādi divcelmu neoloģismi kā: *Eitviltē*, *Jolvita*, *Justvita*, *Mingirdas*, *Sodautas*, *Tautvilas* (*Eitviltē* vārda izvēli meitas mamma skaidro šādi: „[...] iš 2 žodžių durta (Eitviltė = eiti su viltimi)” („[...] no 2 vārdiem savienots – ‘iet ar cerību’”) (mamyciuklubas.lt). Jāpiebilst, ka šie jaundarinājumi ir ļoti reti sastopami vārdi, vienīgais biežāk lietotais ir *Tautvilas*.

Lietuviešu vīriešu vārds *Jonas*, lai gan vairs nav tik populārs kā agrākos gados, tomēr saglabā savas pozīcijas arī mūsdienās (sk. 5. attēlu). Jāpiebilst, ka lietuviešu sabiedrībā ne tikai *Jonas*, bet arī citi vārdi simbolizē tautiskumu – tie ir Lietuvas valsts dižkunigaišu vārdi, vairāki lietuviskas izcelsmes vārdi. Piemēram, kā tiek skaidrota vārda *Rūta* simbolika:

“Dėkinga Tėveliams labai už vardo parinkimą: visada pabrėždavo, kad renkantis buvo svarbi lietuvybė, tradicijų puoselėjimas, moteriškoji tapatybė. Ir vienai dukrų tokį vardą skyrėme.” („Ľoti pateicīga Vecākiem par vārda izvēli: vienmēr uzsvēra, ka izvēlē bija svarīgs lietuviskums, tradīciju kopšana un sievišķā identitāte. Arī mēs devām šo vārdu vienai no mūsu meitām.”) (Fb)

Lietuvā – tāpat kā Latvijā un citās valstīs – tiek darināti jauni vārdi tieši no vietvārdiem: *Baltija* f. (< *Baltijos jūra*), *Prieglius* m. (< upe *Prieglius*), *Tauragnas* m. (< ezers *Tauragnas*), *Ūlis* m. (< upe *Ūla*). Paretam tiek konstatēti arī neoloģismi, radušies no senajiem baltu etnonīmiem, piemēram, pēdējo 20 gadu laikā ir reģistrēti vārdi *Skalvė* f. un *Skalvis* m. < ‘skalvji – rietumbaltu cilts’, *Nadruvė Juta* f. < ‘nadruvis – seno prūšu cilts pārstāvis’ un kā otrs vārds *Tautvydas Jotvingas* m. < *jotvingis* ‘jātviņģis’. Latvijā ir vienreiz reģistrēts vārds *Prūsis*, taču Lietuvā šāds vārds nav manīts. Lietuvā nav arī personvārdu,

kas būtu darināti no saknes *lietuv-*, turpretī Latvijā saknes *latv-* vārdi ir vairāki (piemērus sk. 2.9. sadaļā).

Lietuvā, tāpat kā Latvijā (sk. 2.7. sadaļu), bieži tās pašas saknes vārdos tiek nosaukti gan zēni, gan meitenes, piemēram, *Kedras* un *Kedra*, *Oleandras* un *Oleandra*, *Upē*, *Upa* un *Upius*, *Ūla* un *Ūlis*. Tradicionāli personvārds *Jokūbas* ir vīriešu vārds, kas joprojām ir iecienīts lietuviešu ģimenēs, bet 2018. gadā viena meitene tika nosaukta vārdā *Jokūbē*, turpretī *Miglē* ir labi zināms sieviešu vārds, bet kopš 1991. gada paretam tiek reģistrēts arī zēnu vārds *Miglius*.

Aizgūto vārdu ziņā lietuviešu antroponīmiskā sistēma arī nav izņēmums – pēdējos gadu desmitos to ir sasnieguši daudzi no dažādām valodām ieceļojušie personvārdi. Šādu piemēru ir ļoti daudz: *Aglaja*, *Alika*, *Aliana*, *Anetē*, *Dakota*, *Deira*, *Dijora*, *Dolija*, *Dolomēja*, *Eiprilē*, *Eja*, *Elē*, *Elitija*, *Era*, *Esmilē*, *Esteila*, *Estēja*, *Etnaja*, *Ēvē*, *Farida*, *Frēja*, *Iglē*, *Julinga*, *Keira*, *Matēja*, *Merita*, *Nija*, *Noela*, *Osēja*, *Širlē*, *Temidē*, *Unē*; *Erestas*, *Eronas*, *Majus*, *Meidis*, *Meinardas*, *Tajus*, *Tumas*, *Vilas* un daudzi citi. Sal. līdzīgus aizguvumus arī latviešu valodā (sk. 2.4. sadaļu).

Varētu vēl minēt savdabīgu diskusiju presē par vārdu *Liuciferis*, ko vecāki bija izvēlējušies savam dēlam Panevēžā 2020. gadā. Lai gan katoliskajā kontekstā vārdam ir negatīva nozīme, asociācijas ar sātanu, tomēr pēc cilmes tas ir latīņu valodas vārds ar sākotnējo nozīmi ‘gaismas nesējs’. (Irytas.lt)

Lietuviešu personvārdu popularitātes līknes (VLKK) skaidri liecina, ka vairs nav modē vēsturiskie Lietuvas dižkunigaišu personvārdi, kas tradicionāli lietoti gandrīz visās lietuviešu ģimenēs: *Algirdas*, *Gediminas*, *Kęstutis*, *Mindaugas*, *Vytautas* u. c. Padomju gados nereti bija pat vairāki vienas ģimenes locekļi ar šādiem vārdiem, piemēram, visi trīs dēli nosaukti dižkunigaišu vārdos. Tomēr pēdējās desmitgadēs šie vārdi Lietuvā vairs neiekļūst populārāko personvārdu desmitniekā. Arī Lietuvas Dižkunigaitijas laikposma sieviešu vārdu – *Birutē*, *Danutē* – popularitāte tuvojas nullei: 2017., 2018. un 2020. gadā neviena meitene netika nosaukta vārdā *Birutē*, laikposmā no 2010. gada līdz 2020. gadam tikai viena meitene (2015. gadā) ieguva vārdu *Danutē*. Tiesa, to pašu var teikt par citu ar deminutīvo piedēkli darinātu personvārdu izplatību – desmit gadu periodā (2010–2020) vārds *Laimutē* reģistrēts tikai vienreiz, *Onutē* – reģistrēts tikai 3 reizes, *Marytē* – nav reģistrēts nevienu reizi. (Sal. arī līdzīgus novērojumus Latvijā – sk. 2.8. sadaļu.) Tāpat kā latviešu, tā arī lietuviešu pētnieki norāda uz tendenci mūsdienās izvēlēties īsus personvārdus (Sinkevičiūtē 2021b).

Runājot par visu paaudžu lietuviešu vārdiem, visizplatītākie ir *Irena* un *Jonas* (attiecīgi 26 260 un 28 725, VLKK 2021. gada beigu dati). Citi populārākie sieviešu vārdi: *Janina* (21 236), *Kristina* (19 759), *Da-*

nutē (19 612), *Lina* (19 406), *Regina* (19 204), *Ona* (18 580), *Dai-va* (18 281), *Rasa* (17 989), *Aldona* (16 303) un vīriešu vārdi *Vytautas* (28 499), *Tomas* (23 589), *Antanas* (19 800), *Mindaugas* (19 602), *Darius* (17 446), *Kęstutis* (17 295), *Andrius* (16 574), *Mantas* (15 947), *Saulius* (15 188) (VLKK). Interesanti, ka neviens no šiem vārdiem neparādās pēdējos gados jaundzimušo populārāko vārdu desmitniekā.

Jāatgādina, ka lietuviešu jaunajiem vecākiem ir pieejama K. Kuzaviņa un B. Savukīna sastādītā vārdnīca (1987), kas izdota vairākkārt, kā arī jauna vārdnīca “Rinkis vardą lietuvišką” (2014) un vairākkārt izdoti kalendāri: “Vardų kalendorius” (1996) un “Vardadienių knyga” (2009, iekļauti 4300 vārdu) (sastādītājs vēsturnieks Aurēlijs Noruševičs (*Aurelijus Noruševičius*)).

4. Salīdzinājums ar igauņu personvārdu modes tendencēm

Salīdzinot Latvijas „Top-10” populārāko vārdu sarakstu ar ziemeļu kaimiņu igauņu jaundzimušo sarakstu, arī ir vērojamas daudzas līdzības. Pēc 2020. gada datiem, igauņu zēnu personvārdi *Robin* (1. vieta) un *Robert* (9. vieta) ir populāri jau daudzus gadus (2011–2016), taču pārsteigums, ka *Oliver* ir augstā 4. vietā (2020. gadā) un 2. vietā (2021. gadā). Absolūti lielākā daļa šo vārdu ir tradicionāli un starptautiski. Jāpiebilst, ka igauņu vārds *Johanness* vairs nav atrodams 2021. gada jaundzimušo „Top-10” populārāko vārdu sarakstā (2020. gadā bija 17. vietā). Tāpat saraksta augšgalā ir jau Latvijā un Lietuvā minētie populārie meiteņu vārdi – *Sofia* un *Emily*, kā arī *Mia*, kas nav tik izplatīts Latvijā (2020. gada sarakstā bija 17. vietā) un Lietuvā (vārds *Mija* 2020. gadā tika dots 28 meitenēm, *Mia* – 14).

Jaundzimušo vārdi Igaunijā:

2020		2021	
meitenes	zēni	meitenes	zēni
<i>Sofia</i>	<i>Robin</i>	<i>Mia</i>	<i>Robin</i>
<i>Mia</i>	<i>Rasmus</i>	<i>Sofia</i>	<i>Oliver</i>
<i>Saara</i>	<i>Jakob</i>	<i>Emily</i>	<i>Mark</i>
<i>Emma</i>	<i>Oliver</i>	<i>Hanna</i>	<i>Sebastian</i>
<i>Emily</i>	<i>Sebastian</i>	<i>Nora</i>	<i>Hugo</i>
<i>Alisa</i>	<i>Hugo</i>	<i>Emma</i>	<i>Henri</i>
<i>Eva</i>	<i>Aron</i>	<i>Eva</i>	<i>Rasmus</i>
<i>Lenna</i>	<i>Arttur</i>	<i>Alisa</i>	<i>Martin</i>
<i>Maria</i>	<i>Robert</i>	<i>Marta</i>	<i>Miron</i>
<i>Mirtel</i>	<i>Lukas</i>	<i>Leena</i>	<i>Kristofer</i>

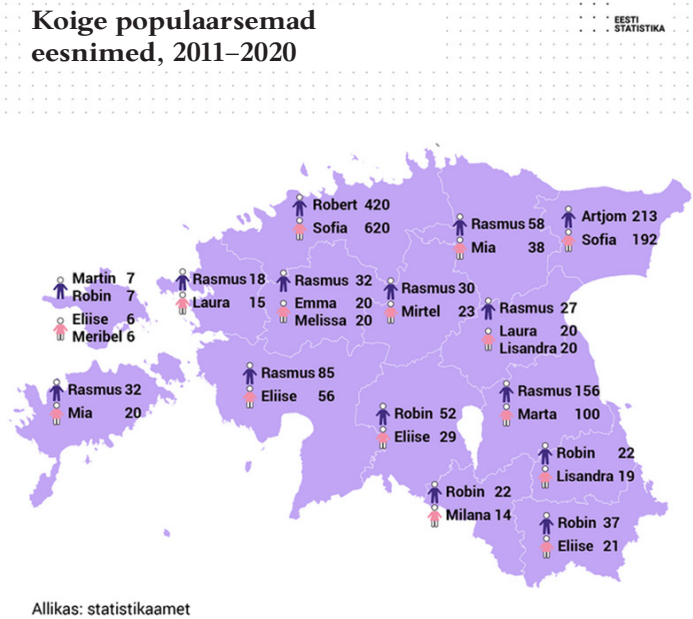
(Estonian names 2020, 2021)

Gandrīz visi pēdējo divu gadu populārākie jaundzimušo vārdi ir starptautiski. Igaunu personvārdu pētniece Annika Husara (Hussar 2021), komentējama šos (2020. gada) datus, pievērš uzmanību sieviešu personvārdiem *Lenna* un *Mirtel*: šī ir pirmā reize, kad Igaunijā skaidri redzama igauņu popkultūras ietekme vārdu izvēlē – *Lenna* ir populāras igauņu dziedātājas (*Lenna Kuurmaa*) vārds, savukārt *Mirtel* ir slavenas igauņu aktrises vārds (*Mirtel Pohla*). Abiem šiem personvārdiem ir iespējami vairāki izcelsmes skaidrojumi: tie var tikt interpretēti gan kā starptautiski vārdi, gan tos var salīdzināt ar igauņu valodas vārdiem: *lenna* ‘lidot’ un *mirt* ‘mirte /augš/’.

Saskaņā ar Husaras secinājumiem par 21. gadsimta igauņu personvārdiem pie skaidri samanāmām tendencēm tiek minēts fakts, ka joprojām ir populāri vecie aizgūtie personvārdi, kas bija izplatīti 20. gadsimta 80. un 90. gados, piemēram, meiteņu vārdi *Liis*, *Liisa*, *Triin*, zēnu vārdi *Andre*, *Joosep*, *Kristjan*, *Lauri*, *Mihkel*, *Siim*, *Tanel*. Tiek runāts par vārdu internacionalizāciju arī mūsdienās, piemēram: *Anette*, *Emma*, *Helena*, *Johanna*, *Maria*, *Marta*; *Gustav*, *Hugo*, *Karl*, *Oskar*, *Robert*. Šajā gadsimtā igauņu valodā ienāk arī jauni aizguvumi, piemēram: *Annabel*, *Birgit*, *Carmen*, *Kätlin*, *Laura*, *Mia*, *Sandra*, *Saskia*; *Aron*, *Kevin*, *Kristofer*, *Lukas*, *Oliver*, *Rasmus*, *Robin*, *Sebastian*, *Sten*. Vienlaikus rodas jauni vārdi, darināti uz igauņu valodas apelatīvu pamata: lielākoties tie ir ar dabu saistīti personvārdi, piemēram, dabas parādību nosaukumi saskatāmi šādos vārdos: *Koit* m. ‘ausma’, *Maru* m. ‘vētra’, *Raju* m. ‘vētra’, *Torm* m. ‘vētra’, *Suvi* f. ‘vasara’, *Kuu* f. ‘mēness’, *Lumi* f. ‘sniegs’, *Tuule* f. ‘vējš’; putnu nosaukumi: *Kaaren* m. ‘krauklis’, *Kaur* m. ‘nirējs, gārgale /putns/’, augu nosaukumi: *Tõru* m. ‘zīle’, *Kirsi* f. ‘ķirsis’, *Pihel* f. ‘pīlādzis’, *Sirel* f. ‘ceriņš’. Arī citas konkrētas vai abstraktas nozīmes personvārdi: *Kuldar* m. ‘zelts’ + *-ar*, *Helin* f. ‘zvans, skaņa’, *Hõbe* f. ‘sudrabs’, *Kaja* f. ‘atbalss’, *Luule* f. ‘dzeja’, *Pärl* f. ‘pērle’, *Säde* f. ‘dzirkstele’, *Õnne* f. ‘laime’ (vairāk piemēru sk. Hussar 2021). Tomēr šie vārdi nav plaši lietoti, tie neiekļūst populārāko vārdu saraksta augšgalā. Tieši jaunvārdu darināšana no dabas etimoniem ir raksturīga visām trim Baltijas tautām.

Tomēr jāatzīst, ka arī Igaunijā vairums jauno vecāku priekšroku dod klasiskiem, tradicionāliem vārdiem. Diezgan populāras ir vārdu kombinācijas (rakstāmas ar defisēm vai bez tām): *Karl Gustav*, *Karl-Martin*; *Grete-Liis*, *Laura-Liisa*, *Hanna-Liisa* u. tml.

Sk. 6. attēlu, kas ilustrē visizplatītāko personvārdu ģeogrāfiju Igaunijā (2011–2020).

6. attēls. Populārākie jaundzimušo vārdi Igaunijā (2011–2020)

Avots: https://www.stat.ee/nimed/TOP_AASTAD

Īsi pieskaroties tālāku kaimiņu – somu – jaunākajām vārddošanas tradīcijām, skaidri saskatāmas daudzas līdzības arī ar igauņu jaundzimušo vārdiem. Jaundzimušo vārdi Somijā 2019. gadā:

meitenes	zēni
<i>Aino</i>	<i>Leo</i>
<i>Aada</i>	<i>Elias</i>
<i>Sofia</i>	<i>Oliver</i>
<i>Eevi</i>	<i>Eino</i>
<i>Olivia</i>	<i>Väinö</i>
<i>Lilja</i>	<i>Eeli</i>
<i>Helmi</i>	<i>Noel</i>
<i>Ellen</i>	<i>Leevi</i>
<i>Emilia</i>	<i>Onni</i>
<i>Ella</i>	<i>Hugo</i>

(DVV 2019; Yle.fi)

Jaundzimušo vārdi Somijā 2020. gadā:

meitenes	zēni
<i>Aino</i>	<i>Leo</i>
<i>Olivia</i>	<i>Eino</i>
<i>Sofia</i>	<i>Oliver</i>
<i>Pihla</i>	<i>Elias</i>
<i>Aada</i>	<i>Onni</i>
<i>Eevi</i>	<i>Väinö</i>
<i>Isla</i>	<i>Noel</i>
<i>Lilja</i>	<i>Eeli</i>
<i>Helmi</i>	<i>Toivo</i>
<i>Ellen</i>	<i>Leevi</i>

(DVV 2020; Yle.fi)

Jaunākie 2021. gada dati liecina, ka personvārdi *Sofia* (4. vietā) un *Oliver* (3. vietā) ir atzīti arī Somijā. Lielākoties sarakstu veido starptautiski vārdi vai to saīsināti varianti, tomēr starp zēnu vārdiem ir vairāki somu izcelsmes vārdi: *Onni* < *onni* 'laime', *Toivo* < *toivo* 'cerība'. Populārākajā desmitniekā Somijā ietilpst arī daži mitoloģiski vārdi, nākuši no somu ēposa "Kalevala": *Aino*, *Väinö*, kas citās valodās nav sastopami.

Jaundzimušo vārdi Somijā 2021. gadā:

meitenes	zēni
<i>Olivia</i>	<i>Leo</i>
<i>Lilja</i>	<i>Eino</i>
<i>Eevi</i>	<i>Oliver</i>
<i>Sofia</i>	<i>Elias</i>
<i>Aino</i>	<i>Väinö</i>
<i>Isla</i>	<i>Onni</i>
<i>Venla</i>	<i>Eeli</i>
<i>Aada</i>	<i>Noel</i>
<i>Emma</i>	<i>Toivo</i>
<i>Aava</i>	<i>Joel</i>

(Yle.fi 3)

Tradicionālie somu vārdi mūsdienās pārsvarā tiek lietoti kā otrie vai trešie vārdi: tie ir sieviešu vārdi *Amanda*, *Aurora*, *Emilia*, *Maria*, *Olivia*, *Sofia*; vīriešu vārdi *Antero*, *Ilmari*, *Johannes*, *Juhani*, *Mikael*, *Olavi*. Pēdējos gados tiek veidoti daudzi jauni vārdi, par pamatu ņemot somu apelatīvo leksiku:

Onni m. ‘laime’ (šīs semantikas personvārdi citās valodās parasti ir sieviešu vārdi), *Pihla* f. ‘pīlādzis’. Arī Somijā vārdi mēdz mainīt dzimti – sākotnēji kā zēnu, tagad arī kā meiteņu vārdi ir pazīstami tādi kā *Tuisku* m., f. ‘veja brāzma’ un *Lumi* f., m. ‘sniegs’. (Yle.fi 1; Yle.fi 2)

Nobeigums

Jaunākie pēdējo 18 gadu (2004–2021) novērojumi Baltijas valstīs (īpaši Latvijā) liecina par izmaiņām vārda izvēlē, kas vairākās valstīs ir līdzīgas. Padomju laikā bērnam drikstēja izvēlēties tikai vienu vārdu. Mūsdienās Latvijā jaundzimušajiem samērā bieži tiek doti divi vai pat trīs vārdi, lai gan ar likumu ir atļauti ne vairāk kā divi. Nereti kā otrais vārds ir izvēlēts kāds ģimenē mantots vārds (piemēram, *Deins Jānis*). Bieži otrais vārds atspoguļo nacionālo identitāti, etniskās saknes – īpaši jauktajās vai no Latvijas emigrējušajās ģimenēs (piemēram, *Metjū Dzintars*). Vecāki, izvēloties bērnam divus vārdus, nereti veido īpašas fonētiskas kombinācijas (*Adrija Adrijana*, *Unda Una*) vai semantiskas vārdkopas (*Pērle Mirdza*). Samērā jauna tendence Latvijā ir pat dokumentos izvēlēties papildnosaukumu *Juniors* kā oficiālu vārdu (*Ādams Juniors*).

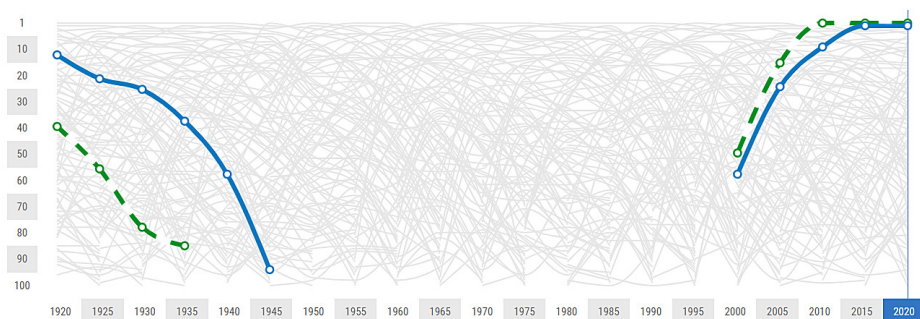
Arvien vairāk vecāku izvēlas saviem jaundzimušajiem vārdus, kas būtu starptautiski, viegli izrunājami, īsi, bez diakritiskajām zīmēm (*Martins*, nevis latv. tradicionālais *Mārtiņš*); pēc vecāku domām, vārda formai ir jābūt “pie-mērotai” Eiropas vai pat pasaules telpai. Modē ir īsi vienzilbīgi vai divzilbīgi personvārdi – seno latviešu vārdu hipokoristikas (*Guste*, *Katre*) vai jauni aizguvumi – latviešu valodā ir pat vienzilbes vārdi (*Dāgs*, *Deivs*). Strauji pieaug aizgūto vārdu skaits: tie ir personvārdi no kinofilmām, daļļiteratūras, mūzikas grupām u. c. (*Keisija*, *Kimberlija*). Viena no galvenajām motivācijām, izvēloties jaundzimušā vārdu, – oriģinalitāte: ir radīts daudz neoloģismu, kuru pamatā ir latviešu apelaīvi, pārsvarā tie ir dabas primārās semantikas vārdi (*Kamene*, *Kastanis*, *Rītarasa*). Latviešiem ir samērā maz personvārdu, kas būtu radušies no vietvārdiem, tomēr nesen ir reģistrēti vairāki šādi vārdi (*Rīga*, *Turaida*). Diezgan bieži vārdi maina savu “dzimumu”: tradicionāls latviešu vīriešu vārds kļūst par sievietes vārdu vai otrādi (*Dace* > *Dacis*, *Leons* > *Leona*). Deminutīvu formas, kuras Latvijā var lietot kā oficiālās vārda formas, vairs nav populāras: reģistrēti tikai dažī meiteņu vārdi (*Lienīte*, *Mārīte*). Latviešu tradicionālais vārds *Jānis*, kas ir kā nacionālās identitātes simbols un bija vispopulārākais vārds vairāk nekā 100 gadus, kopš tūkstošgades sākuma vairs neiekļūst jaundzimušo „Top-10” populārāko vārdu sarakstā. Jāsecina, ka vārdu izvēli ietekmē modes cikli, vecvecāku vārdi atgriežas ik pēc 80–100 gadiem. Mūsdienu valodas fakti liecina, ka vārda došanas individualizācija pieņemamas spēkā ne tikai Latvijā.

Vairākas jaundzimušo personvārdu došanas tendences sakrīt gan Latvijā, gan Lietuvā un Igaunijā – divu vārdu izvēle, jaundarināti dabas semantikas personvārdi, daudzi reti aizguvumi no citām valodām, starptautisko vārdu popularitāte. Lietuvā un Latvijā arvien mazāk izvēlas deminutīvvardus kā oficiālos vārdus. Lietuvā kādreiz iecienītie dižkunigaišu vārdi vairs neieklūst populārāko vārdu desmitniekā. Igaunijā ir modē divus personvārdus savienot ar defīsi.

Ir vispārzināms, ka vārdu mode izplatās no valsts uz valsti, no valodas uz valodu, no vienas antroponīmiskās sistēmas uz otru. Kā liecina somu antroponīmikas pētnieces Minnas Sārelmas-Paukalas (Saarema-Paukkala 2020) novērojumi, „vārdu izvēles tendences no valsts uz valsti pāriet ievērojami ātrāk nekā agrāk”. To ietekmē dažādi iemesli: globalizācija, emigrācija, politika, sabiedriskie notikumi, populārās filmas, mūzikas grupas, sporta zvaigznes u. c. Tomēr ļoti bieži šo modes personvārdu izplatības iemeslus nav iespējams noteikt. Nevienam nevar argumentēti izskaidrot, kāpēc *Jānis* vairāk nekā simts gadus bija populārākais vārds Latvijā, bet 21. gadsimta sākumā pēkšņi tas zaudēja savas pozīcijas, piekāpjoties tieši *Robertam*, kas vairākās valodās iekaroja jaundzimušo vārdu pirmās vietas un Latvijā pirmajā vietā noturējās gandrīz 20 gadus (sk. 1. attēlu). Ne tikai Latvijā, bet arī citās valodās ir grūti izskaidrojama vārda *Olivers* straujā popularitāte: desmit gadu laikā no 55. vietas pacēlās līdz 1. vietai (sk. 2. attēlu).

Tas pats vērojams meiteņu populārāko vārdu sarakstā: sieviešu vārdu *Sofija*, kas gandrīz 20 gadus ieņēma pirmo vietu Latvijas jaundzimušo „Top-10” populārāko vārdu sarakstā un bija/ir iecienīts vārds daudzās Eiropas valstīs, 2020. gadā Latvijā nomainīja vārds *Emīlija*, kas bija izplatīts pirms 100 gadiem 20. gadsimta sākumā un vēlāk izzuda no populārāko vārdu sarakstiem (sk. 7. attēlu). Tieši *Emīlija* izvirzās modes augšgalā arī Lietuvā, Igaunijā, Somijā, Vācijā u. c.

Kā ir atzinusi igauņu personvārdu pētniece A. Husara (Hussar 2021), tendence, kas novērota arī Latvijā, Lietuvā, Igaunijā – arvien biežāk dažādās valstīs tiek lietoti tie paši personvārdi. Ne vienmēr tie ieņem augstākās vietas popularitātes tabulās, taču to lietojums ir konstants. Šie ir daži vārdi, kas ir vieni no izplatītākajiem Latvijā, Lietuvā, Igaunijā, kā arī citviet (ir līdzības ar Skandināvijas valstīm un īpaši ar Vāciju): latv. *Alise, Amanda, Amēlija, Anna, Elizabete/Elza, Elīza, Emīlija, Emma, Katrīna, Lilijs, Marta, Nora, Pauls, Olīvija, Sofija; Alekss, Artūrs, Daniels, Emīls, Hugo, Jēkabs, Kārlis, Lūkass, Marks/Markuss, Olivers, Oskars, Pauls, Roberts, Toms/Tomass* u. c. Šķiet, ka šie personvārdi varētu būt izturējuši laika pārbaudi.

7. attēls. Sieviešu vārdu *Sofija* (pārtrauktā līnija) un *Emīlija* (nepārtrauktā līnija) popularitāte Latvijā laikposmā 1920–2020 (Diagramma no CSB)

Avots: https://tools.csb.gov.lv/names/lv/1/0/20/598_784

SAĪSINĀJUMI

dem. – deminutīvs

f. – sieviešu dzimte

FB – komentāri lietotnē *Facebook*

latv. – latviešu

liet. – lietuviešu

m. – vīriešu dzimte

AVOTI UN LITERATŪRA

Balode, Laimute 2018a, Piezīmes par personvārdu maiņu Latvijā (Some Comments of First Name Change in Latvia), in Inita Vītola (red.), *Dzīves lingvistika. Veltījumskrājums profesoram Jānim Valdmanim. Linguistics of Life. A Festschrift in Honour of Jānis Valdmanis*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 67–86.

Balode, Laimute 2018b, Deminutīvi patstāvīgu vārdu funkcijā (Diminutives as Official Personal Names in Latvian), *Onomastica Lettica* 5, 195–209.

Balode, Laimute 2019, 100 izplatītākie latviešu sieviešu un vīriešu vārdi, *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi. Populārzinātnisku rakstu krājums* 14, 151–170.

Balode, Laimute 2020, Name changes and identity in Latvia, in Laimute Balode, Christian Zschieschang (red.), *Onomastikas pētījumi 2. Onomastic Investigations 2*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 18–37.

Balode, Laimute 2021, Vai *Jānis* atgriežas?, in Kristīne Mežapūke (red.), *Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 148. dzimšanas dienas atceres starptautiskā zinātniskā konference „Baltijas onīmi: no sendienām līdz mūsdienām”*. Tēzes, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 5–6.

Balode, Laimute 2022, *Names of New-borns in Latvia: Recent Changes*, (in print).

Bauskasdzīve.lv – Jānis Jāņa dēls vairs nav modē. Komentāri, *Bauskasdzīve.lv*, <https://www.bauskasdzive.lv/projekts-kulturvide-novados/janis-jana-dels-vairs-nav-mode-172301> (skatīts 12.05.2021.).

Blese, Ernests 1929, *Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas 1: Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII–XVI gs.)*, Rīga: Ģenerālkomisijā pie A. Gulbja.

Bušs, Ojārs 2003a, Daži vērojumi par mūsdienu latviešu personvārdu dinamiku, in Idem, *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 78–89.

Bušs, Ojārs 2003b, Dažas piezīmes par populārāko latvisko personvārdu dinamiku pēdējā pusgadsimta laikā, in Idem, *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 90–97.

Bušs, Ojārs 2004, Jaunais gadu tūkstots sākas ar revolūciju, in *Tavs vārdadienu kalendārs 2005–2007*, Rīga: Valsts valodas centrs, 417–421.

Bušs, Ojārs 2005, Jānis – tūkstošveidis ar tūkstošgadīgām saknēm, *Latvijas Luterānis* 6, 11.

Bušs, Ojārs 2013, Jānis un citi jeb Latviešu personvārdu modes mūsdienu tendences, *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi. Populārzinātnisku rakstu krājums* 8, 86–93.

Cālis – Bērnam divi vārdi – praktiskā pieredze. Komentāri, <https://calis.delfi.lv/forums/tema/18116917-bernam-divi-vardi-praktiska-pieredze/> (12.03.2021.).

CSB – Centrālās statistikas pārvaldes dati, <http://vardi.csb.gov.lv>.

Delfi 1 – Latvijas bērniem turpina dot neparastus vārdus. Komentāri, *Delfi.lv*, <http://www.delfi.lv/news/national/politics/latvija-berniem-turpina-dot-neparastus-vardus.d?id=2008841&com=1®=0&s=1&no=20> (29.03.2022.).

Delfi 2 – Latvijas bērniem turpina dot neparastus vārdus. Komentāri, *Delfi.lv*, <http://www.delfi.lv/news/national/politics/latvija-berniem-turpina-dot-neparastus-vardus.d?id=2008841&com=1®=0&s=1&no=120> (29.03.2022.).

Delfi 3 – Latvijas bērniem turpina dot neparastus vārdus. Komentāri, *Delfi.lv*, <http://www.delfi.lv/news/national/politics/latvija-berniem-turpina-dot-neparastus-vardus> (29.03.2022.).

Delfi 4 – Rutka, Aija, Kāpēc Ķīselei, Žikivatoram un virknei citu nebūs oficiālo vārda svētku? Vārda dienu kalendāra tapšanas noslēpumi. Komentāri, *Delfi.lv*, 11.01.2016., <https://www.delfi.lv/calis/jaunumi/kapec-kiselei-zikivatoram-un-virknei-citu-nebus-oficialo-varda-svetku-varda-dienu-kalendara-tapsanas-noslepumi.d?id=46928129> (12.04.2022.).

Delfi 5 – Fantāzijas lidojumam nav robežu: Slavenību bērnu dīvainie vārdi. Komentāri, *Delfi.lv*, 29.12.2013., <http://www.delfi.lv/calis/jaunumi/fantazijas-lidojumam-nav-robezu-slavenibu-bernu-divainie-vardi.d?id=43996762&page=7> (10.04.2022.).

Draugam.lv – Vārda Jānis nozīme un skaidrojums. Komentāri, <http://www.draugam.lv/vards/Janis> (12.03.2022.).

Dunkling, Leslie 1993, *The Guinness Book of Names*, 6th edition, New York: Guinness Publishing Ltd. Facts On File.

DVV 2019 – Digi- ja väestötietovirasto (Digital and Population Data Services Agency of Finland), https://dvv.fi/documents/16079645/21810437/2019_suosituimmat_nimet_fi_fi.pdf/b750a8f6-917d-3c0d-302a-8a82c917eb85/2019_suosituimmat_nimet_fi_fi.pdf?t=1586336578000.

DVV 2020 – Digi- ja väestötietovirasto (Digital and Population Data Services Agency), <https://dvv.fi/documents/16079645/17189857/Suosituimmat+nimet+2020.pdf/a80c83d1-ecbc-465c-1b4f-361de0b37c86/Suosituimmat+nimet+2020.pdf?t=1647512218163>.

Estonian names 2020 – Rahvastiku statistika, 25 populaarsemat eesnime 2020 (Igaunijas 25 populārāko vārdu statistika 2020), https://www.siseministeerium.ee/sites/default/files/dokumentid/Rahvastiku-statistika/25_populaarsemat_eesnime_2020.pdf (10.05.2022).

Estonian names 2021 – Eesti statistika. Nimede statistika 2021 (Igaunijas vārdu statistika 2021), https://www.stat.ee/nimed/TOP_AASTAD (10.05.2022).

Hirša, Dzintra 2004, Dažas pārdomas par 20. gs. populārākajiem personvārdiem, in *Tavs vārdadienu kalendārs 2005–2007*, Rīga: Valsts valodas centrs, 409–416.

Hussar, Annika 2021, The first names of Estonians in the 20th century and the beginning of the 21st century, in Anna Choleva-Dimitrova, Maya Vlahova-Angelova, Nadezhda Dancheva (eds.), *SLÉDOVATI DOSTOITJ*. Dokladi ot Meždunarodna naučna konferencija „Antroponimi i antroponimni izsledvanija v načaloto na XXI vek“, posvetena na 100-godišninata ot roždenieto na prof. d.f.n. Jordan Zaimov (1921 – 1987), 20 – 22 april 2021 g. *Proceedings of the International Onomastic Conference “Anthroponyms and Anthroponymic Researches in the Beginning of 21st Century”*, dedicated to the 100th anniversary of the birth of prof. Yordan Zaimov, Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 281–289.

Jansone, Ilga 2010, Priekšvārdi Ērgemes latviešu evaņģēliski luteriskās draudzes baznīcas grāmatās (1718–1906), *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 14, 100–111.

jelgavasvestnesis.lv – Gaidamoviča, Ritma, Deviņas ģimenes dēliem izvēlas īstu latviešu vārdu, *Jelgavas Vēstnesis*, 19.04.2016., <http://news.lv/Jelgavas-Vestnesis/2014/06/19/devinas-gimenes-deliem-izvelas-istu-latviesu-vardu> (12.03.2022.).

Kalendārs 1999 – *Vārdadienu kalendārs 2000–2003*, Rīga: Valsts valodas centrs.

Kalendārs 2004 – *Tavs vārdadienu kalendārs 2005–2007*, Rīga: Nordik.

Kuzavinis, Kazimieras, Bronys Savukynas 1987, *Lietuvių vardų kilmės žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijos leidybos institutas.

Lawson, Edwin D., Laimute Balode 1998, Latvian Naming Patterns 1880–1991, in W. F. H. Nicolaisen (ed.), *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences 3*, Aberdeen: University of Aberdeen, 244–249.

Lrytas.lt – Prapuolenytė-Leonavičienė, Goda, Tėvų fantazija beribė: per pirmą pusmetį duoti niekur negirdėti vardai. *Lrytas.lt*, 17.07.2021., <https://www.lrytas.lt/te-vams/vaikai/2021/07/17/news/tevu-fantazija-beribe-per-pirma-pusmeti-duoti-niekur-negirdeti-vardai-20112681> (2022-03-10).

maminuklubs.lv – Kā sauc tavu mazuli? Kuri ir populārākie bērnu vārdi Latvijā. Komentāri, *Maminuklubs.lv*, <https://www.maminuklubs.lv/mk/20120827-ka-sauc-tavu-mazuli-luri-ir-popularakie-bernu-vardi-latvija/> (12.02.2022.).

mamyciuklubas.lt – Dvigubi vaiku vardai: kā galvojate? Komentari, *Mamyciuklubas.lt*, 07.01.11., <https://mamyciuklubas.lt/moteru-klubas/dvigubi-vaiku-vardai-ka-galvojate-8832/> (2022-02-11).

MK noteikumi Nr. 114 – Noteikumi par personvārdu rakstību un lietošanu latviešu valodā, kā arī to identifikāciju. Ministru kabineta noteikumi Nr. 114. (Regulations on spelling and usage of personal names in Latvian language, as well as their identification. Cabinet Regulation No. 114), <https://likumi.lv/ta/id/85209-noteikumi-par-personvardu-rakstibu-un-lietosanu-latviesu-valoda-ka-ari-to-identifikaciju>.

Neimanis, Jānis 2016, Meita Kaza un dēls Raspodīņš: bērna vārda došanas tiesiskie aspekti, *Jurista Vārds* Nr. 5 (908), pp. 14–24, <https://m.juristavards.lv/doc/268008-meita-kaza-un-dels-raspodins-berna-varda-dosanas-tiesiskie-aspekti/> (10.08.2022.).

Plēsuma, Ieva, Laimute Balode 2013, Retie personvārdi mūsdienu Latvijā, *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi. Populārzinātnisku rakstu krājums* 8, 55–85.

PMLP – Personvārdu datubāze. Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde. (Office of Citizenship and Migration Affairs Ministry of Entire Affairs, Database of the First Names), <https://www.pmlp.gov.lv/lv/personvardu-datu-baze>.

Psihologe.lv – Strūberga, Zane. Kādu vārdu dosim? *Mans mazais*, 2012, marts, <http://www.psihologe.lv/publikacijas-un-intervijas/intervija/kadu-vardu-dosim> (10.03.2022.).

Saarelma-Paukkala, Minna 2020, International names gain popularity, <https://yle.fi/news/3-11145184> (10.03.2022.).

Siliņa-Piņķe, Renāte 2004, Viduslejasvācu valodas pēdas mūsdienu latviešu kalendārvārdos, in *Tavs vārdadienu kalendārs 2005–2007*, Rīga: Valsts valodas centrs, 436–439.

Siliņa-Piņķe, Renāte 2005, *Jahn, Jane, Jahne*: zemnieku vārdu rakstība 1638. gada zviedru arklu revīzijā Vidzemē, *Baltu filoloģija* 14(1), 143–151.

Siliņa-Piņķe, Renāte 2013, Rufnamen in Riga im 15. Jahrhundert: Überlegungen über eine schichtenspezifische Namensgebung, in Dieter Kremer, Dietlind Kremer (Hrsg.), *Die Stadt und ihre Namen 2* (= *Onomastica Lipsiensia. Leipziger Untersuchungen zur Namenforschung* 9), Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 239–252.

Siliņa-Piņķe, Renāte 2014a, *Rigas spätmittelalterliche Personennamen* (= *Beiträge zur Lexikographie und Namenforschung* 7), Hamburg: Baar-Verlag.

Siliņa-Piņķe, Renāte 2014b, Izplatītākie zemnieku vārdi Vidzemē 17. gadsimta pirmajā pusē, *Baltistica* 49(1), 177–196.

Siliņš, Klāvs 1990, *Latviešu personvārdu vārdnīca*, Rīga: Zinātne.

Sinkevičiūtė, Daiva 2011, Patys dažniausi mūsų vardai ir jų davimo tendencijos. *Gimtoji kalba* 12, 3–8, [http://vardai.vlkk.lt/2011-populiariausi-vardai-ir-tendencijos/\(2022-03-10\)](http://vardai.vlkk.lt/2011-populiariausi-vardai-ir-tendencijos/(2022-03-10)).

Sinkevičiūtė, Daiva 2012, Baltiški etnoniminiai vardai ir jų paplitimas, *Gimtoji kalba* 10, 12–17.

Sinkevičiūtė, Daiva 2014, Populiariausi 1991–2010 m. berniukų vardai ir jų davimo tendencijos, *Gimtoji kalba* 6, 3–8.

Sinkevičiūtė, Daiva 2016, Interviu su Daiva Sinkevičiūte Lietuvos LRT, 6.06.2016., <http://www.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/i-lietuva-ateina-naujavardu-mada-694773> (2022-03-10).

Sinkevičiūtė, Daiva 2017, Dažniausi lietuvių gamtiniai vardai, *Gimtoji kalba* 9, 8–14, <http://vardai.vlkk.lt/dazniausi-lietuviu-gamtiniai-vardai/> (2022-03-10).

Sinkevičiūtė, Daiva 2018, *Litauische Vornamen naturthematischer Herkunft: Trends des letzten Jahrhunderts*, *Onomastica Uralica* 13, 243–257.

Sinkevičiūtė, Daiva 2021a, Nesenkantis naujų vardų šaltinis – lietuvių kalba, *Gimtoji kalba* 11, 16–18.

Sinkevičiūtė, Daiva 2021b, Names in contemporary Lithuanian – valued qualities and their changes. Referāts ICOS kongresā *International Congress of Onomastic Sciences 23–28 August 2020, Kraków*.

Tēzauris – Tiešsaistes vārdnīca, <https://tezaurs.lv/>.

Valsts valodas likums (State Language Law), <https://likumi.lv/ta/id/14740-valsts-valodas-likums>.

Vārda, uzvārda un tautības ieraksta maiņas likums (Law On the Change of a Given Name, Surname and Nationality Record), <https://likumi.lv/ta/id/191209-varda-uz-varda-un-tautibas-ieraksta-mainas-likums>.

VLKK – Valstybinės lietuvių kalbos komisijos medžiaga. <http://www.vlkk.lt/aktualiausios-temos/asmenvardziai#pop-vardai>.

VVC – Valsts valodas centrs. Kalendārvārdu ekspertu komisijas mājaslapa, <https://vvc.gov.lv/index.php?route=product/category&path=199>.

Yle.fi 1 – Finland's most popular baby names in 2020: Aino and Leo, *Yle.fi*, 7.4.2021., <https://yle.fi/news/3-11872845> (10.03.2022.).

Yle.fi 2 – Taylerson, L. Diversity of children's names expanding in Finland, *Yle.fi*, 12.3.2018., <https://yle.fi/news/3-10113088> (10.03.2022.).

Yle.fi 3 – Olivia and Leo Finland's most popular baby names in 2021, *Yle.fi*, 12.4.2021., <https://yle.fi/news/3-12402138> (10.03.2022.).

Laimute BALODE
Latviešu valodas institūts
Latvijas Universitāte
Kalpaka bulvāris 4
LV-1050 Rīga
Latvija
[laimute.balode@lu.lv]

Kielten laitos, Balttilaiset kielet ja kulttuurit
B436, PL 24 (Unioninkatu 40)
Helsingin yliopisto
00014 Helsinki
Suomi/Finland
[laimute.balode@helsinki.fi]

Václav BLAŽEK
Masaryk University, Brno

BALTIC **kaluā* “HILL” Baltų **kaluā*

Abstract. The purpose of this contribution is to separate Baltic **kaluā* “hill” from Baltic **kalnas* “mountain” and to connect it with Indo-Aryan **kúlva-*, Iranian **karuā-* „thin-haired”; Greek **κόλφος* “docked, hornless”; Italic **kalaūo-* & **kalaūā* “bald (head)”, and the Pre-Romance oronym **kalauos*, besides the Gaulish cognomen *calaua*. The semantic shift from “bald” to “hill” is supported by numerous examples of “bald hills”.

Keywords: Baltic; appellative; toponym; word-formation; semantic motivation; etymology.

Anotacija. Straipsnio tikslas – atskirti baltų **kaluā* nuo **kalnas* ir susieti jį su indų-iranėnų **kúlva-*, iranėnų **karuā-* „plonų plaukų”; graikų **κόλφος* „beuodegis, beragis”; italikų **kalaūo-* & **kalaūā* „plikas“ ir ikiromaniškuoju oronimu **kalauos*, plg. dar galų pravardę *calaua*. Semantinę raidą nuo „plikas“ iki „kalva“ patvirtina gausūs „plikų kalvų“ pavyzdžiai.

Raktažodžiai: baltų kalbos; apeliatyvas; toponimas; žodžių daryba; semantinė motyvacija; etimologija.

1. The Baltic oronymic term **kaluā* “hill” is well-documented in both the Lithuanian & Latvian appellative lexicon and toponymy. Probable equivalent counterparts appear in Old Prussian, Curonian and maybe Galindian toponymies.

1.1. Lithuanian *kalvā*, acc.sg. *kaĩvq* “hill, rise, knoll; patch of land among meadows; forest clearing; shallow spot in the sea floor” (Fraenkel 1962–1965, 209; ALEW 444–445; Smoczyński 2018, 478: the Lithuanian circumflex indicates the *aniť*-root, but the Latvian acute agrees with the accentuation of Lithuanian *kálnas* “mountain, hill”). The adj. *kalvūs* “hochgelegen” represents an innovation formed from the comp.-adv. *kalviaũ*, in the same way as *kalnūs* id. vs. *kalniaũ*.

1.1.1. There are some Lithuanian hydronyms, e.g., the river-name *Kalvadà* or lake-name *Kálvė*, which may belong here and not to *kálvis* & *kálvė* “smith” & “smithy” (Toporov 1980, 185; Vanagas 1981, 144).

1.2. Latvian *kalva* “hill, knoll; isle on a river, peninsula, bay, sand bank”, *kalvs* “ein Vorgebirge” (ME 2, 146–147).

1.2.1. There are some Latvian hydronyms, e.g. the river-name *Kalveskalns* or lake-names *Kaļvu-ēzērs*, *Kalvenes-ēzērs*, pond-names *Kalvas dīķis*, *Kalvenis* etc., which may belong here and not to *kalvis* & *kalva/kalve* “smith” & “smithy” (Endzelin 1934, 120, 130; Schall 1966, 453; Toporov 1980, 185).

1.3. In Old Prussian there is no corresponding appellative. With regard to the limited lexical corpus it is legitimate to seek hypothetical cognates in Old Prussian onomastics. Toporov (1980, 184–185; 1984, 116–117) included here the Prussian lake-name *Kulwen* (1384), *Calben* (1388), *Kalve* (1420), in the first half of the 20th cent. *Kalben-See* (Gerullis 1922, 53), besides *Kalwa Wielka* = *Grosser Calben See* and *Kalwa Mała* = *Kleiner Kalben See* etc. in Masuria-Warmia, Województwo Olsztyn, in Poland (Toporov 1980, 185). Blažienė (2005, 359–360) adds the village-name *Kalwa* from the neighborhood of Stary Targ in the south of Elbląg, first attested already AD 1246 as *de Calue*, and reconstructs Old Prussian **kalvā* “hill”.

1.4. Curonian, another extinct Baltic language known only thanks to onomastics, can offer several promising toponyms based on the root **kalv°* (see Schall 1966, 452–454):

- (i) AD 1439 *Octekalwen*, 1454 *Oktkalven*, 1506 *land Ottekalve* < **auktakalvė*; cf. Old Prussian place-names *Aucti-garbin*, *Aucta-kops*, where the first components mean “high”. As the appellative, it appears in *Enchiridion* in the form *auctimmien* “chieftain”, lit. “highest” (Toporov 1975, 152–153).
- (ii) AD 1253 *Percunecalve*, 1291 *Percunecalve*, *scilicet insula in Liva sita*, indicate that **kalvė* could also mean “island”, here concretely “Perkuns’ island”.
- (iii) AD 1439 *de Platkalwische*, 1455 *Platkalwen*, while in AD 1506 it was recorded as *Platkalne*, where the second component corresponds to Lithuanian *kálnas* “mountain, hill”, Latvian *kalns* “mountain”. This implies that it is possible to expect the same meaning “mountain, hill” for Curonian **kalvė*.
- (iv) AD 1253 *Calnesemme* / *Kalnesemme* / *Kalveseme*, 1503 *Kalveseme*, where the second component corresponds to Latvian *zeme* “earth, land”, and the first components confirm their synonymity.

1.5. Nepokupnyj (1970, 25) contemplated the Baltic (Galindian?) origin of the Lake of *Kolovač* by Cminy in Volynskaja oblast’ in Polesye, comparing it with the Lithuanian diminutive *kalvakà* “small hill” (Nesselmann 1851,

176), seeing both the parallel semantic motivation and word-formation in the river-name *Horbač*, flowing in the neighboring village. He also referred to Lewy (1904, 74) and Gerullis (1922, 99, 176), identifying the Prussian counterparts of Nesselmann’s Lithuanian *kalvakà* in two toponyms from Sambia, both recorded to AD 1258: *Myntite colowach* and *Sunecolowach* (cf. Prussian *sunis* “dog”). The specific vocalization of the limnonym *Kolovač* indicates the East Slavic pleophony. If this is the case, the Prussian toponyms formed by *colowach* should also have been mediated through an East Slavic setting.

1.6. Outside the core Baltic language territory, the Baltic root **kalv°* can be identified in the hydronym *Kalwy*, belonging to the basin of the Warta river, which is a biggest tributary of the Odra river (Orel 1997, 338; he preferred the identification of Baltic “smith” here).

2. Baltic **kaluā* “hill” has been connected with East Baltic **kalnas* “mountain” (Pokorny 1959, 544; Fraenkel 1962–1965, 209; Derksen 2015, 222; ALEW 444–445; Smoczyński 2018, 478):

Lithuanian *kálnas* “mountain, hill” (Smoczyński 2018, 476); Latvian *kal̃ns* “mountain (ME 2, 142–143); Nehrung Curonian *kalns* (ALEW 1, 442); ‘Narewian’ *kauni* “mountain” /*kaln°*/; similarly *cauta* “guilt” vs. Lithuanian *kaltẽ* id. (Zinkevičius 1984, 14); cf. the parallel formation in Lithuanian *kalnūs* = *kalvūs* “hochgelegen, high up”.

2.1. But the accentuation of Lithuanian *kalvā* does not support the presence of any laryngeal, while Latvian *kal̃va* “hill, knoll; isle on a river, peninsula, bay, sand bank” confirms its presence.

Yamazaki (2009, 456) thinks that ... the original accentuation of Lithuanian *kalvā* must have been acute, and that it has undergone *métatonie douce* in the prehistory of Lithuanian rather than the Saussure effect on the Proto-Indo-European stage.

2.2. Yamazaki (2009, 456–457) and Neri (2003, 273–275) see in Gothic *hallus** “stone, rock” the continuation of **kolHu-* instead of traditionally proposed **kol(H)nu-*. Taking in account the *u*-stem **kolHu-*, Yamazaki derives Baltic **kaluā* from the feminine or collective **kolHu-eH₂-*.

2.3. Elsewhere I tried to demonstrate that Gothic *hallus* “stone, rock” should not be separated from Old Runic (Stenstad) **halaz** /*hallaz*/ m. “stone” (*a*-stem?), (Ström: whetstone) **hali** /*halli*/ acc.sg. m. (*i*-stem) (Antonsen 1975, 49–50, 54–55); Old Norse *hallr* m., gen.sg. *halls*, nom.pl. *hallar* “stone”, Icelandic *hallur*, Norwegian dial., Swedish *hall* id. < **hallaz* (de Vries 1962, 205), Old English *heall* “rock” (Holthausen 1963, 151),

besides the derivative in Old Norse *hella* f. “flat stone”, Icelandic, Faroese, Norwegian *hella* id., Old Swedish *hælla* f. “Felsen, Klippe” (de Vries 1962, 221) < **hallʹjōn-*, adopted into Balto-Fennic **kall(i)jo* > Finnish & Ingrian *kallio*, Karelian *kallivo*, Ludi *kalʹlī*, *kalʹ*, Veps *kalʹl*, Votic *kalʹlo*, Estonian *kalʹju* “rock” (LGLO 2, 21), and Common Saami **källijā* id. > North *galʹle*, Umea *gällöi*, Arjeplog *kaalʹluo*, Lule *kallō*, Inari *källē*, Kolta *kaʹlli*, Kildin *kaʹllej*, Ter *kaʹlle* (Lehtiranta 1989, 44–45, n. 349), while Saami of Norway have: Finnmark *bakte-alli*, Kalfjord *bafte-hallē*, Karlsö *bakte-halli*; Sweden: Sorsele *allie* “Felsen, unter welchem Obdach zu finden ist” (Qvigstad 1893, 89), which are borrowed from a later Scandinavian source (the first component represents Common Saami **pāktē* “rock” – see Lehtiranta 1989, 98–99, n. 884); German dial. (Swiss) *hell* “flat stone” (cf. Pokorny 1959, 925), plus the zero apophonic grade in Old English *hyll* “hill”, English *hill*, Low German *hull*, Middle Dutch *hil(le)*, *hul* < **hulli-* (Hamp 1976, 37; Hoad 1986, 216; Holthausen 1963, 183).

2.4. These Germanic forms have been compared with East Baltic **kalnas* “mountain”, which confirm the derivation of Germanic *-*ll-* from the cluster *-*l(H)n*¹. The liquid + nasal cluster is also reconstructible in Iranian **karnā-* and its derivatives: Pašto *káṇay* “stone”, Waziri *kōṇai* “stone (solid, not flat or thin)” < **karna-ka-* (Morgenstierne 1927, 33; Pašto was compared with Lithuanian *kálnas* here, which was repeated in NEVP, 39); Yazgulami *kawn*, pl. *káwnáθ* “gulf, abyss, chasm, canyon” (Ėdeľman 1971, 139) < **karnā-* (ESIJ 4, 295); Rošani *čāwn* “steep slope” < **karnā-* (Morgenstierne 1974, 28); Šughni *čīn* “rocky slope, place in the hills which is difficult to pass” < **karnja-* (Morgenstierne 1974, 26).

3. Summing up, Baltic **kaluā* “hill” should be separated from Gothic *hallus*². More promising cognates, especially from the point of view of word-formation, can be found in Italic and Indo-Iranian (cf. Pokorny 1959, 554).

¹ Cf. E.g. Germanic **fulla-* “full” vs. Vedic *pūrṇá-*, Avestan *parəna-*; Old Irish *lán*, Lithuanian *pilnas*, Old Church Slavonic *plъnъ* “filled, full” < **pl̥H₁-nó-*.

² If East Baltic **kaluā* and Gothic *hallus** do not belong together, the projection **kol-Hu-* has no support outside of Gothic. That is why it would be more natural to propose the secondary origin of this formation instead of a more expectable *o*-stem. Neri (2003, 346) collected several Gothic nouns classified as *u*-stems, which correspond to *o*-stems in other Indo-European languages, e.g. *þaurnus* ‘ἄκανθα’, i.e. “thorny-plant” vs. Vedic *tīṇa-* “grass, straw” n. < **tīno-* (Lehmann 1986, 357). It is possible to speculate about the influence of another *u*-stem, Gothic *qairnus** “millstone”, known in the compound *asilu-qairnus* “donkey-mill” (Lehmann 1986, 44).

3.1. Latin *calvus* “bald”, *calva* “bald head” [L. Pomponius], Paelignian *Calauan(s)* ‘Calvanus’, Oscan gentilic name **Kalaviis** ‘Calvius’, **Kalauuium** ‘Calvium’, **Kalúvieis** ‘Calvii’ < Italic **kale/oṽo-* < **k_lH-e/oṽo-* (Ernout, Meillet 1932, 132–133; Bottiglioni 1954, 357; Schrijver 1991, 194, 217, 294–295, 299; Nussbaum 1997, 187, fn. 44;³ de Vaan 2008, 85; Walde, Hofmann 1938, 144; Weiss 2009, 298).

3.1.1. The Latin forms continue in Romance languages: Romanian *chelbe* “Kopfgrind” < **clavia* < **calvia*; Italian *calvo*, Logudorese *kalvu*, Engadine *k’alb*, French *chauve*, Provençal *calv*, Catalanian *calb*, *caul*, Spanish, Portuguese *calvo* “bald” (Meyer-Lübke 1935, n. 1530, 1532; FEW 2, 106)

3.1.2. Latin *calva* is a source of Old Irish *calb* “head” (LEIA C-26).

3.2. Sanskrit *āti-kūlva-* “exceedingly thin-haired” [Vājasaneyi Saṃhita], in the Kāṇva version *āti-kūlva-*, while in the Mādhyandina version *āti-kulva-* (Lubotsky 1997, 142⁴); Kašmiri *kōlur* “the bald coot *Fulica atra*” (Turner 1966, n. 3355).

3.3. Young Avestan *kauruua-* “thin-haired” [Yt 8.21⁵], Old Persian (or Median?) personal name **Karva* & **Karvaka*, known from the Elamite transcriptions *kar-ma* & *kar-ma-ak-qa* (Hinz 1975, 150), Persian *kal* “bald, baldness, bald head”, Yaghnobi *kal*, *kall*, Yazghulami *kal* “bald” < **k_lH_uo-* (EWAI 1, 377; Tremblay 2005, 679, fn. 25; ESII 4, 188, 320; Novák 2010, 79–80 determines the Tajik and Persian origin of the Yaghnobi forms respectively).

3.4. There are no apparent Celtic appellative counterparts, but some interesting Gaulish proper names should be taken in account:

Calaus mons (AD 925), later *Kalomonte*, today *Chalmont* in dep. Seine-et-Marne (Holder 3, c. 1043).

³ Nussbaum (1997, 186–193) demonstrated that the IE sequence **-lu-* would have changed into Latin *-ll-*, while the Latin cluster *-lv-* originated via syncope from **-lV_u-*.

⁴ Lubotsky (1997, 142) reconstructs the primary simplex **kūlva-*, assuming that the root-vowel in the compound *āti-kulva-* was shortened in an unaccented position and the lengthened compound *āti-kūlva-* originated thanks to introduction of **ū* from the simplex according to him.

⁵ *kauruua-* ... *kauruuō.gaoša-* ... *kauruuō.barəša-* ... *kauruuō.dūma-* “thin-haired, with thin-haired ears, with a thin-haired mane, with a thin-haired tail” (cf. Lubotsky 1997, 142, fn. 11).

See <https://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/airan/avesta/avest.htm> (Nov 6, 2021).

Calaus, continuing in names of three villages: *Chalô-Saint-Mars*, dep. Seine-et-Oise; *Chalo-la-Reine*, dep. Seine-et-Oise; *Chaloux*, dep. Nièvre (Holder 1, c. 689: **Calavos*).

Calava – masculine cognomen of some potter from Lezoux (Holder 1, c. 689; 3, c. 1043; Delamarre 2007, 53).

The hypothetical Gaulish starting-point **kalauos* & **kalauā* is derivable from **k_lHeu-*/**-eH₂-* or **k_lHo-*/**-eH₂-*, parallel to e.g. Gaulish **talamōn*, really attested as the place-name *Talamun* in the 11th cent., today *Talmont* in the department Vendée (Holder 2, c. 1707; Dauzat, Rostaing 1978, 668), which has been connected with Old Irish *talam*, gen. *talman* “earth, world, ground” < **t_lH₂emon-* (de Bernardo Stempel 1987, 142), or Old Brittonic **tanaus*⁶ (Holder 2, c. 1717), Middle Welsh *teneu*, Welsh *tenau*, Cornish *tanow*, Middle Breton *tanau*, Breton *tanaw*; Old Irish *tanæ* “thin, slender” < **t_lH₂eu-* (Beekes 1976, 11; 2010, 1448; de Bernardo Stempel 1987, 143; Hamp 1965, 77; Zair 2012, 210–213).

3.5. The semantic connection may be illustrated by examples from several Indo-European branches:

3.5.1. In Young Avesta [Yt. 19.6⁷] there appears the mountain, called *Kaorisa-*, i.e. **Karūisa-*, which should be interpreted as “Bare or bald {mountain}” (Bartholomae 1904, cc. 432, 456; ESIJ 4, 320).

3.5.2. In Ireland there are several “bald” mountains, e.g.:

Maol na nDamh “bald {hill} of the stages”, Anglicized *Mulnanaff* – 475 m (Donegal in Ulster)

⁶ Cf. Tacitus, *Agricola* 22: *Tertius expeditionum annus novas gentis aperuit, vastatis usque ad Tanaum (aestuario nomen est) nationibus* (see Cornelius Tacitus, *De Vita Iulii Agricolae*, in Idem, *Opera minora*, ed. by Henry Furneaux, Oxford: Clarendon Press, 1900). Now this place is called Firth of Tay. The same origin could be proposed for the Hispano-Celtic name *Tanaucius* [CIL VI 1672], belonging to the consul of Baetica and later the prefect of Rome (AD 375).

⁷ See <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/airan/avesta/avest.htm> (Nov 6, 2021).

<i>yahmiia.jatarasca. aḍutauuāasca.</i>	“und (die Gebirge) Yahmyajata und Aḍutavah
<i>spitauuuarēnāasca. spəntō.dātasca.</i>	und Spitavarēnah und Spəntō.dāta
<i>kadrūua.aspasca. kaoirisasca.</i>	und Kadrva.aspa und Kaoirisa
<i>taērasca. barō.sraīianō.</i>	und die Bergspitze Barō.srayan
<i>baranasca. frāpaiiāasca. gairiš.</i>	und Barana und der Berg Frāpayah
<i>udriiasca. raēuuāasca. gairiš:</i>	und Udrya und der Berg Raēvant
<i>yaešqmca. parō. mašīiaka.</i>	und die (anderen) Berge, welchen früher die Menschen
<i>aiβitaēḍaca. spašitaēḍaca.</i>	Namen gegeben haben, vom Begehen und Betrachten her
<i>gairinqm. nāmqm. dādarə:</i>	(sie nehmend).”

The German translation by Wolff 1910, 286.

Cnoc Maol Reidh “bald hill with the smooth top”, Anglicized *Mweelrea* – 814 m (Arderin Scale).

3.5.3. In Wales there are also several “bald” mountains, e.g.:

Moel Famau “bare {hill} of Mama” – 554 m (Clwydian Range)

Moel Hebog “bare {hill} of the hawk” – 783 m (Snowdonia), etc.

3.5.4. In the territory of France there are several “bald” mountains (see Dauzat 1982, 130):

Calva – 1378 m (N.E. de Levie)

Calvi – 1071 m (Corse)

Chalvine – 2242 m (Isère)

Chauve – 584 m (A.-Mar.)

Chauvet – 1620 m (Drôme) etc.

3.5.5. In Germany, e.g. *Kahleberg* (905 m; Erzgebirge), can be named.

3.5.6. In Austria, e.g. *Kahlenberg* (484 m; Wienerwald), can be named.

3.5.7. The Slovak word *hol'a*, translated as “a grassy area of mountaintops above the treeline” (Králík 2015, 202). It serves to designate relatively high mountains with the bare tops, e.g., *Kráľova hol'a*, 1946 m high mountain, the highest one in the eastern part of the Low Tatras in Central Slovakia. On the slopes of the *Kráľova hol'a* there are sources of four rivers: Černý Váh (39 km), Hnilec (91 km), Hornád (286 km), and Hron (298 km). The geographic semantics appears in cognates in several Slavic languages: Upper Sorbian *hola* “wasteland; forest”, Lower Sorbian *gola* “steppe, wasteland, forest”, Polabian *d'ülā* “wasteland”, Polish arch. *gola* “open, bare place”, Ukrainian *holjá* “denuded top of a mountain”. In the Common Slavic perspective, it is the feminine **golja* with the masculine counterpart **golb* “bareness”, all from the adj. **golb* “bare” (ESSJ 6, 207–208).

3.5.8. Another example of the ‘bald’ semantic motivation can be found in the Czech oronym *Plešivec*⁸, designating 16 mountains and hills only in Czech Republic, further e.g. in Slovenia. Its etymology is also transparent: from the Czech adj. *plešivý* “bald”, and further *pleš* “bald head”, similarly Slovenian *pleš* etc., cf. Old Church Slavonic *plěšb* “bald” (Machek 1968, 459).

3.5.9. In Moravia, *Lysá hora* (1234 m), is the highest top of the Beskydy Mountains; in Poland, *Łysa Góra* (595) is the dominant top in the Łysogóry range. Czech *lysý* and Polish *łysy* mean “bald”.

3.5.10. In USA, there are at least 50 mountains called *Bald Mountain(s)*⁹.

⁸ <https://cs.wikipedia.org/wiki/Plešivec>

⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Bald_Mountain

4. A key to the etymology of the preceding lexemes can be found in Greek κόλος “docked” (δόκον) [*Il.* 16.117], “stump/horned, hornless” (of oxen) [*Hdt.* 4.29]; κολούω “to cut short, dock, curtail” [*Il.* 20.370; *E. Fr.* 92; *Pl. Lg.* 731a], “to prune” [*Thpr. CP* 2.15.5]; κολούρος “dock-tailed, stump-tailed” [*Plu. Flam.* 21], “truncated” (πυραμῖς) [*Nicom. Ar.* 2.14]; κολούρα “truncated hill” [*inscr. Hermione, Epid.* 2nd cen. BCE; cf. *Paus.* 2.36]; κολουραῖος in κ. πέτρῃ “steep, abrupt rock” [*Call. Fr.* 66] (Chantraine 1970, 557–558; Beekes 2010, 739). Brugmann (1916, 220, fn. 1) judged that κόλος represented an Aeolism for *κόλφος and in the verbal form κολούω the present in *-ῶμ(ο)-, in the same way as in ὀρούω “to rise quickly, rush away”. Schwyzler (1939, 683) agreed with Brugmann concerning the present formation in *-ῶμ(ο)- (sic), while Chantraine (1958, 374) identified here the suffix *-u- (cf. also van de Laar 2000, 17).

4.1. The presented forms can be arranged in the table according to the grade of ablaut of the root, the zero vs. o-grade, and of the derivational suffix *-μo- vs. *-εμo- (cf. the Greek doublet in Attic κενός, Ionic κεινός vs. Homeric κενεός, Epidaurian κενερός, Cypriot -ke-ne/u-wo-ne “empty” < *kenμo- vs. *keneμo- respectively; see Hintze 1993, 29; Nussbaum 1997, 187; Beekes 2010, 672):

	*-μo- / *-εμH ₂ -	*-εμo- / *-εμH ₂ -
*k _l H-	Indo-Aryan *kúlva- “thin-haired” Iranian *karμa- “thin-haired”	Italic *kalaμo- & *kalaμā “bald (head)” ?Gaulish PN *kalauros & *kalauā
*kolH-	Greek *κόλφος “docked, hornless” Baltic *kalvā “hill” (*“bald hill?”)	

Abbreviation: PN proper names.

4.2. These forms indicate the primary root *kelH-. It remains to identify its hypothetical continuants. Promising candidates can be found in Greek κελοί · ξύλα “chopper, cutter”, κελεῖς · ἄξινα “axe, hacking”, maybe κέλωρ · ἐκτομίας “eunuch” [all by Hesychius] (Pokorny 1959, 545). Latin *culter* “knife” [Plautus+], derivable from *kolHtro- (cf. de Vaan 2008, 151), may be of the same origin. A cardinal question is whether *kelH- is an independent root or the s-less variant of the root *(s)kelH- “aufschlitzen, spalten” (LIV 553; Pokorny 1959, 923–924), continuing e.g. in Hittite iškall- “to slit, split,

tear”; Armenian *c’elaw* “spaltete sich, zerriß”; Gothic *skilja* “butcher”, Old Icelandic *skilja* “to split; distinguish”; Lithuanian *skeliù : skēlti* “to split wood, hew into splits”; Russian *ščelb* “slit, fissure, opening”. As an illustration of the natural semantic development from “cutting” to “baldness” may serve Old Icelandic *skalli* “Kahlkopf; Schädel” (de Vries 1961, 482). Let us mention that from the root **(s)kelH-* various designations of “rock” are also formed: Middle Irish *sceillec* “rock”; Old Church Slavonic *skala* “rock”.

REFERENCES

ALEW – *Altltauisches etymologisches Wörterbuch* 1–3, unter Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukevičiūtė und Christiane Schiller bearbeitet von Rainer Fecht, Anna Helene Feulner, Eugen Hill und Dagmar S. Wodtko, Hamburg: Baar 2015.

Antonsen, Elmer H. 1975, *A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions*, Tübingen: Niemeyer.

Bartholomae, Christian 1904, *Altiranisches Wörterbuch*, Berlin: Walter de Gruyter (reprint 1960).

Beekes, Robert 1976, Some Greek *aRa*-Forms: 1. *ταναός*, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 34, 9–12.

Beekes, Robert, with assistance of Lucien van Beek 2010, *Etymological Dictionary of Greek* 1–2, Leiden, Boston: Brill.

de Bernardo Stempel, Patrizia 1987, *Die Vertretung der indogermanischen liquiden und nasalen Sonanten im Keltischen* (= *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 54), Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.

Blažienė, Grasilda 2005, *Die baltischen Ortsnamen im Ostpreußen* (= *Hydronymia Europaea* 3), Stuttgart: Steiner.

Bottiglioni, Gino 1954, *Manuale dei dialetti italici (Osco, Umbro e dialetti minori). Grammatica, Testi, Glossario con note etimologiche*, Bologna: Società Tipografica Editrice Bolognese.

Brugmann, Karl 1916, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* 2.3, Strassburg: Trübner.

Chantraine, Pierre 1958, *Grammaire homérique* 1 (*phonétique et morphologie*) (= *Collection de philologie classique* 1), Paris: Klincksieck.

Chantraine, Pierre 1970, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots* 2 (E–K), Paris: Klincksieck.

Dauzat, A., avec la collaboration de G. Deslandes et corrigé par Ch. Rostaing 1982, *Dictionnaire étymologique des noms de rivières et de montagnes en France*, Paris: Klincksieck.

Dauzat, A., Ch. Rostaing 1978, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*², Paris: Guénégaud.

Delamarre, Xavier 2007, *Nomina Celtica Antiqua Selecta Inscriptionum (Noms de personnes celtiques l'épigraphie classique)*, Paris: Errance.

Derksen, Rick 2015, *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*, Leiden, Boston: Brill.

Ėdeľman, Džoj I. 1971, *Jazguljamsko-russkij slovař*, Moskva: Nauka.

Endzelin, J. 1934, Die lettländischen Gewässernamen, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 11(1/2), 112–150.

Ernout, Antoine & Antoine Meillet 1932, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris: Klincksieck.

ESIJ – *Ėtimologičeskij slovař iranskix jazykov* 1–4, by Vera S. Rastorgueva (1–3) & Džoj I. Ėdeľman (1–4), Moskva: Vostočnaja literatura, 2000–2011.

ESSJ – *Ėtimologičeskij slovař slavjanskix jazykov*, ed. Oleg N. Trubačev et alii, Moskva: Nauka, 1974f.

EWAI – *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen* 1–3, von Manfred Mayrhofer, Heidelberg: Winter, 1986–2001.

FEW – *Französischen etymologisches Wörterbuch: eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*, by Walther von Wartburg et alii, Basel: Helbing & Lichtenhahn, later Zbinden; Paris: Champion; Genève: Slatkine, 1928–2003, <https://apps.atilf.fr/lecteurFEW/index.php/page/view>.

Fraenkel, Ernst 1962–1965, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg: Winter, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Garnier, Romain 2010, *Sur le vocalisme du verbe latin: étude synchronique et diachronique* (= *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 134), Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.

Gerullis, Georg 1922, *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter.

Hamp, Eric P. 1965, Evidence in Celtic, in Werner Winter (ed.), *Evidence for Laryngeals*, The Hague: Mouton, 223–235.

Hamp, Eric P. 1976, Western Indo-European Notes: 3. Gothic *hallus*, ON. *hallr* etc., *Indogermanische Forschungen* 81, 36–38.

Hintze, Almut 1993, *A Lexicon to the Cyprian Syllabic Inscriptions*, Hamburg: Buske.

Hinz, Walther 1975, *Altiranisches Sprachgut der nebenüberlieferungen*, Wiesbaden: Harrassowitz.

Hoad, T. F. 1986, *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*, Oxford: Oxford University Press.

Holder, Alfred 1896, 1904, 1907, *Alt-celtischer Sprachschatz* 1–3, Leipzig: Teubner.

Holthausen, Ferdinand A. W. 1963, *Altenglisches etymologisches Wörterbuch*², Heidelberg: Winter.

- Karulis, Konstantīns 1992, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, Rīga: Avots.
- Králik, Ľubor 2015, *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Bratislava: Veda.
- van de Laar, Henri M. F. M. 2000, *Description of the Greek Individual Verbal Systems*, Amsterdam, Atlanta: Rodopi.
- Lehmann, Winfred P. 1986, *A Gothic Etymological Dictionary*, Leiden: Brill.
- Lehtiranta, Juhani 1989, *Yhteisaamelainen sanasto*, Helsinki: Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia / Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 200.
- LEIA – Vendryes, Joseph & Pierre-Yves Lambert, 1959–1996, *Lexique étymologique de l'irlandais ancien*, Dublin: Institute for Advanced Studies, Paris: CNRS.
- Lewy, Ernst 1904, *Die altpreußische Personennamen*, Inaugural Dissertation, Breslau: Fleischmann.
- LGLO – *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen 2: K–O*, begründet von A. D. Kylstra, fortgeführt von Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä, Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 1996.
- LIV – *Lexikon der indogermanischen Verben*², by Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp & Brigitte Schirmer, ed. Helmut Rix, Wiesbaden: Reichert, 2001.
- Lubotsky, Alexander 1997, The Indo-Iranian reflexes of PIE **CRHUV*, in Alexander Lubotsky (ed.), *Sound Law and Analogy. Papers in Honor of Robert S.P. Beekes on the Occasion of His 60th Birthday*, Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 139–154.
- ME – Mühlenbach, K. 1925–1927, *Lettisch-deutsches Wörterbuch 2*, redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin, Riga: Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.
- Meyer-Lübke, Wilhelm 1935, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg: Winter.
- Morgenstierne, Georg 1927, *An Etymological Vocabulary of Pashto*, Oslo: Dybwad.
- Morgenstierne, Georg 1974, *Etymological Vocabulary of the Shughni Group*, Wiesbaden: Reichert.
- Nepokupnyj, Anatolij P. 1970, Geografičeskie terminy i toponimy ukrainskogo Polesja i baltijskie (iranskije) nazvanija reljefa, *Baltistica* 6(1), 11–26.
- Neri, Sergio 2003, *I sostantivi in -u del gotico. Morfologia e Preistoria* (= *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 108), Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- Nesselmann, Georg H. F. 1851, *Wörterbuch der littauischen Sprache*, Königsberg: Verlag der Gebrüder Bornträger.
- NEVP – *A New Etymological Vocabulary of Pashto* by Georg Morgenstierne, compiled and edited by J. Elfenbein, D. N. MacKenzie & Nicholas Sims-Williams, Wiesbaden: Reichert, 2003.
- Novák, Ľubomír 2010, *Jaghnóbsko-český slovník*, Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.

Nussbaum, Allan J. 1997, The “Saussure Effect” in Latin and Italic, in Alexander Lubotsky (ed.), *Sound Law and Analogy. Papers in Honor of Robert S.P. Beekes on the Occasion of His 60th Birthday*, Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 181–203.

Orel, Vladimir Ě. 1997, Neslavjanskaja gidronimija bassejna Visly i Odera, in T. M. Sudnik, E. A. Xelimskij (eds.), *Balto-slavjanskije issledovanija* 1988–1996, Moskva: Indrik, 332–358.

Pokorny, Julius 1959, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern, München: Francke.

Qvigstad, J. K. 1893, *Nordisch Lehnwörter im Lappischen* (= *Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandling for 1893* 1), Christiania: Dybwad

Schall, Hermann 1966, Kurisch-Selische Elemente im Norwestslawischen, in D. P. Blok (ed.), *Proceedings of the Eight International Congress of Onomastic Sciences*, The Hague, Paris: Mouton, 450–464.

Schrijver, Peter 1991, *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Latin*, Amsterdam, Atlanta: Rodopi.

Schwyzler, Eduard 1939, *Griechische Grammatik* (auf der Grundlage von Karl Brugmanns *Griechische Grammatik*) 1: *Lautlehre – Wortbildung – Flexion*, München: Beck.

Smoczyński, Wojciech 2018, *Lithuanian Etymological Dictionary*, edited by Axel Holvoet and Steven Young with the assistance of Wayles Browne, Berlin: Peter Lang.

Toporov, Vladimir N. 1975, 1980, 1984, *Prusskij jazyk* (A–D; I–K; K–L), Moskva: Nauka.

Tremblay, Xavier 2005, Bildeten die iranischen Sprachen ursprünglich eine genetische Familie oder einen Sprachbund innerhalb des indo-iranischen Zweiges?, in Gerhard Meiser, Olav Hackstein (Hrsg.), *Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*, 17.–23. September 2000, Halle an der Saale, Wiesbaden: Reichert, 673–688.

Turner, Ralph L. 1966, 1969, 1985, *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*, plus *Indexes*, plus *Addenda and Corrigenda*, edited by J.C. Wright, London, New York, Toronto: Oxford University Press; London: School of Oriental and African Studies.

de Vaan, Michiel 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden, Boston: Brill.

Vanagas Aleksandras 1981, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius: Mokslas.

de Vries, Jan 1961, *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, Leiden: Brill.

Walde, Alois, J. B. Hofmann 1938, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* 1, Heidelberg: Winter.

Weiss, Michael 2009, *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*, Ann Arbor, New York: Beech Stave Press.

Wolff, Fritz 1910, *Avesta. Die heiligen Bücher der Parsen*, Strassburg: Trübner.

Yamazaki, Yoko 2009, The Saussure Effect in Lithuanian, *Journal of Indo-European Studies* 37(3–4), 430–461.

Zair, Nicholas 2012, *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Celtic*, Leiden, Boston: Brill.

Zinkevičius, Zigmas 1984, Poľsko-jatvjažskij slovarik?, *Balto-slavjanskije issledovaniya* 1983, 3–30.

Acknowledgement

The article originated under the auspices of the Specific Research Fund at Masaryk University, nr. 2817. I am grateful to John Bengtson for his correction of English and to Stefan Zimmer for his valuable comments.

Václav BLAŽEK

Department of Linguistics and Baltic Studies

Faculty of Arts

Masaryk University

Arna Nováka 1/1

602 00 Brno

Czech Republic

[blazek@phil.muni.cz]

KAS DAR NEPASAKYTA APIE PRŪSŲ VARDYNĄ LENKŲ ŽEMĖSE

What has not yet been said about Prussian proper names
in Polish lands

Anotacija. Istorinio vardyno tyrimai rodo, kad reikia iškelti ir susieti kultūrinius, socialinius ir politinius onimų raidos aspektus. Būtina pabrėžti, jog kalba ir ją atspindintys gyvenamųjų vietų vardai rutuliojosi tam tikroje vieningoje gyvenimo būdo sistemoje, kurią išskaidyti galima tik sąlygiškai. Išnykusios kalbos oikonomija, kaip kalbos reiškinių raida, nagrinėtina sisteminiu požiūriu. Neįmanoma nubrėžti linijos, kuri skirtų istorinį vardyną nuo tada, kai prasidėjo jo radimosi vyksmas, iki tada, kai tas vyksmas sustojo. Surinkta gausi empirinė medžiaga, daugiausiai iš rankraštinių istorijos šaltinių, rodo nesibaigiantį procesą. Negalima pasakyti tikslios datos, kada išnyko pati prūsų kalba, bet aišku, kad prūsiški gyvenamųjų vietų vardai pergyveno pačią kalbą ir buvo atsparesni vokietinimo ir lenkinimo procesams, negu iki šiol buvo manyta. Kalbiniai, socialiniai ir kultūriniai reiškiniai vyksta vienoje terpėje ir yra priklausomi vieni nuo kitų. Politika turi didelę galią pakeisti pavadinimą. Liūdnas tos galios įrodymas yra dalies buvusios Rytų Prūsijos prigimtinių vietovardžių pakeitimas rusiškais, bet kai kurie prigimtiniai vietovardžiai kartais turėjo jėgų išlikti. Į tyrimus įvesta istorinio laiko dimensija ir iškelta kaitos svarba prūsiškojo vardyno išlikimui vokietinimo ir lenkinimo procesuose. Lenkų onomastai taip pat tiria onimų ekstralingvistinį poveikį per Vokiečių ordino paveldą, nes onimai yra istorijos liudininiai ir kalbų kontaktų aplinkoje. Minėtinas kapitalinis lenkų mokslininkų darbas „Nazwy miejscowe Polski“ (lie. *Lenkijos vietų vardai*), kurio pateikiama dar nepateikta medžiaga kartais kelia ne vieną klausimą prūsiškojo vardyno tyrėjams. Straipsnyje aptariamieji domesni prūsiškosios oikonomijos atvejai dabartinės Lenkijos teritorijoje.

Raktažodžiai: Prūsų kalbos vardynas; istorijos šaltiniai; prūsiški oikonomai; kaita; fiksacija; lenkinimas.

Abstract. The research of historical proper names reveals the necessity to emphasize and link the cultural, social and political aspects that play a role in the development of onyms. It should be noted that the language and the names of inhabited settlements reflecting it developed within a certain single system of life, which can be divided only hypothetically. The oikonymy of the extinct language, when viewed as the development of linguistic phenomena, should be addressed from a systematic perspective. It is impossible to draw the line that

would divide the starting point and the end point of the development of historical proper names. The rich empirical data, mostly coming from historical manuscript sources, show an ongoing process. We cannot tell the exact date when the Old Prussian language became extinct. However, it is clear that the Old Prussian names of inhabited settlements outlived the language and were more resistant to the processes of Germanization and Polonization than it has been thought to this day. Linguistic, social and cultural phenomena occur in the same domain and are mutually dependent. Politics has the power to change the name. The replacement of some of East Prussia's native toponyms with Russian ones is a sad proof of that power put into practice. Nevertheless, some indigenous toponyms had enough strength to survive. The dimension of historical time has been introduced to the research and the significance of change for the survival of Old Prussian proper names in the processes of Germanization and Polonization has been highlighted. Polish onomasticians also study the extralinguistic meaning of onyms through the heritage of the Teutonic Order, as onyms are the witnesses of history in the environment of language contacts. The monumental work of Polish researchers *Nazwy miejscowe Polski* (Eng. *Polish Place Names*) is also noteworthy, however, the material that is included or excluded occasionally poses quite a few questions for the researchers of Old Prussian proper names. The article discusses more interesting cases of Old Prussian oikonymy on the territory of present-day Poland. **Keywords:** Old Prussian proper names; historical sources; Old Prussian oikonyms; change; fixation; Polonization.

Ne vienam kalbininkui, onomastui, istorikui, geografui ir kitiems tyrėjams gali kilti klausimas, ar prūsiškų tikrinių vardų (kalbamuojų atveju oikonomų) sąrašas apskritai yra baigtinis. Baigtinio sąrašo negali būti tol, kol neišstudijuoti visi šaltiniai, tiek rankraštiniai (jie svarbiausi), tiek spausdintiniai, kurių nemažėja, nes neslūgsta poreikis tirti buvusių prūsiškų regionų, kuriuose persipynę gyvenamąsias vietas įvardijusios tautos likimai, istoriją, etnologiją, kalbų kontaktus ir t. t. Istorija tikrai sudėtinga, nes ją lėmė prūsų, vokiečių, vėliau ir lenkų kalbų ir vardyno buvimas šalia, kartu, vėlesniais laikais ir priešprieša. Ne vienu atveju buvo siekiama krautis ir politinį kapitalą, bandant įrodinėti vienos iš išvardintų kalbų ir jos vardyno viršenybę, pametant iš akių ir socialinės istorijos faktus – žemių nuosavybės radimąsi, gyvenviečių kūrimosi sąlygas ir jų įvardijimą, gyventojų sudėties pokyčius. Straipsnyje susitelkta į svarbiausiuose dabar kuriamuose darbuose – monografijose, žinynuose, žodynuose ir kt. – nepaminėtus prūsų oikonomijos faktus, kurių kiekvienas atspindi sudėtingą prarastos kalbos likimą. Dera paminėti ne vieno tyrėjo pamirštą ir nebeegzistuojančią gyvenvietę įvardijusį

pr. oikonomą **Auctigarbin**, kuriuo įvardintas objektas buvo netoli Kivainių (le. *Kiwajny*) Olštyno (le. *Olsztyn*) vaivadijoje, Ylavos Gurovo (le. *Górowo Iławeckie*) parapijoje. XV a. pirmoje pusėje užfiksuotas 1411/1419 *Auctigarbin* (Gerullis 1922, 13). Onimas rastas Ordino foliante (tekste – OF) 5b, tai vadinamosios nuostolių knygos apie krašto nusiaubimą po paliaubų derybų 1411 m. Tos knygos buvo surašytos 1411–1419 m. ir yra laikomos dingusiomis. Geruliui ir Trautmannui XX a. pirmoje pusėje jos dar buvo prieinamos. Vėliau užrašyta – 1420 *Autegarbyn bei Sinthen* (OF 163 108^r), 1423 *Authgarben* (OF 162 40^v), 1437/38 *Autigarbe item hat 21 hocken¹ allir wust* (lie. *Autigarbe* taip pat turi 21 arklius [žemės], visi negyvenami) (OF 131 158). Minimas vietovardis veikiausiai kitų tyrėjų buvo laikomas žemėvardžiu, neatsižvelgiant į kontekstą ir į tą faktą, kad OF (161, 162, 131) nurodomi gyvenamųjų vietų vardai. Tai pr. oikonomas **Aukta-garb-*, dūriny, kurio pirmasis sandas sietinas su pr. **aukta-* ‘aukštas’, o **garb-* su pr. *garbis* ‘kalnas’. Beje ir Mažiulis (1988, 113f.), aprašydamas pr. *auctairikijskan* ‘aukštoji ponybė; vyresnybė’, atstatė pr. adj. **aukta-* ‘aukštas’ ir apibūdino *Auctigarbin* kaip gyvenvietę.

Pagrįstai kyla klausimas, kaip turi būti traktuojami tokie oikonomai, kuriuos nuošalėje palieka vertingiausių žodynų sudarytojai vien dėl to, kad vėlesnės apvokietėjusios ir dar vėliau sulenkėjusios tų oikonomų formos nėra išlikusios, nes jais įvardintų gyvenamųjų vietų taip pat neišliko. Antra vertus, nesusipažinus su onimo užrašymo kontekstu, gali būti sudėtinga, priskirti jau paskelbtus oikonomus vienam ar kitam objektui, ypač kai užrašymas primena žemėvardį. Gerulio pateiktas vardas *Auctigarbin*, nenurodant konteksto, gali atrodyti, kad įvardijamas koks nors kalnas arba aukštesnė kalva. Tada talkintų kitų baltų kalbų, šiuo atveju lietuvių ir latvių, vardyno duomenys, plg. lie. kaimų vardus *Aukštākalniai* ir viensėdžio vardą *Aukštākalnis*, kurie siejami su lie. *aukštākalnis* ‘aukštas kalnas, aukštuma’ arba su lie. *áuks̃tas* (LVŽ 1, 227f.), la. *Aūgstkalni*, viensėdis, reiškiantis tą patį kaip ir aptartas prūsiškasis gyvenamosios vietos vardas, tai yra ‘aukštas kalnas’, plg la. *aūgst̃s* ‘aukštas’ (žr. Endzelīns 1956, 51f.). Žr. Blažienė 2005, 235.

Dar vienas pavyzdys **Aulock** Olštyno vaivadijoje, Barštyno arba Bartosycės (le. *Bartoszyce*) parapijoje, kurio pasigedo ir Powierski (1978, 567–623), recenzuodamas Toporovo garsiojo veikalo „Prūsų kalba“ pirmąjį tomą, pabrėžęs, kad šio oikonomo nesama ir Gerulio klasika tapusiame 1922 m. prūsiškų vietovardžių rinkinyje. Taigi, XV a. pabaigos ir XVI a. pradžios rašy-

¹ Vok. (v. v. ž.) *hocken, haken* yra žemės matavimo vienetas arklas. 21 arklas būtų 71 ha.

tiniuose ir rankraštinuose šaltiniuose rastas įrašas, susijęs su 1483 *Jorge v.*[on] *Aulock* (RHD 2, Nr. 3522), 1499 *Jorge von Aulogk* (OBA, Nr. 18 160), 1504 *Georg v.*[on] *Aulug* (Georgas iš Aulug minimas, kaip liudininkas, patvirtinant sutartį dėl valdų. Sutartis pasirašyta Bartensteine 1504 m. birželio 4 d.) (RHD 1(2), Nr. 18 923), 1505 *Jorge von Aulugk acht hufen zu Clein Kerttjyn* (dabar – *Kiertyny Male*) *und das gut zu Stabelawcken in camerampt Bartensteyn* (dabar – *Stablauki*, žr. Blažienė 2005, 332f.; NMP 15, 123) (XXVII 64). Istoriniam itin sudėtingo likimo kalbos vardynui svarbus kiekvienas kalbinis paliudijimas. Veikiausiai tai pr. vv. **Au-lauk-*, priešdėlinis vedinys, sietinas su pr. prefiksu *au-* ‘nu- resp. nuo-’ (žr. Mažiulis 1988, 111; plg. Matzenauer 2009, 24) ir paplitusia pr. topoleksema pr. **lauk-*, plg. pr. *laucks* ‘laukas’. Dėl prefikso plg. lie. *au-* ‘nuo’ (Fraenkel 1962, 24; Derksen 2008, 506). Dar plg. lie. *Aulaukis*, kið. M. ‘*Südwest*’ (CGL 2, 572), *aūlaukis* ‘pietvakaris vėjas; marinis, vakaris vėjas; pietvakarių pusė’ (LKŽe). Aptardami dūrinį *aūlaukis* reikšmingo senosios lietuvių kalbos etimologinio žodyno (ALEW 1, 73) sudarytojai, taip pat pabrėžė, kad abu jo sandai yra prūsų kalboje, kuria buvo kalbama Karaliaučiaus apylinkėse. Gal nedrąsu teigti, kad aptariamas oikonimas gali būti kilęs iš minėto apeliatyvo, bet tokia galimybė gali būti svarstoma, nes prūsai nebuvo vien tik sėslūs, apeliatyvas galėjo būti atneštas ir į kitas prūsų dar gyvenamas žemes. Tą mintį patvirtintų ir Semboje Kaimės (*Caymen*) valsčiuje rastas asmens įvardijimas 1583 *Michel Kadgin*, *Aßmus*, *Heintz*, *Ananias*, *Neumann als Vormunde des verst. Pfarrers Rutger. Friedrich Aulack um einen Garten. Fridrich Aulocken* (EM, 126d 545 1v). Abejonių nekelia, kad *Michel Kadgin Friedrich Aulack*, *Fridrich Aulocken* atveju antrasis įvardijimo dėmuo yra gyvenamosios vietovės vardas. Taigi, ir XVI a. antroje pusėje buvo žinomas *Aulack*, *Aulocken* pavadinimas. Tokio įrodymo nepateikė Powierski (1978, 581) ir Blažienė (2005, 235f.).

Išnykusi gyvenvietė **Bandeynen** prie Kadynų (le. *Kadyny*) į pietryčius nuo Tolkmicko (le. *Tolkmicko*) Olštyno vaivadijoje, Tolckmicko parapijoje turėjo 16 ūbų, tai būtų 277,408 hektarų. Pasak Kerstan (1925, 137f.), ganėtinai patikimai aprašiusio Elbingo apskrities istoriją, *Bandeynen* buvęs sunaikintas per Trylikos metų karą 1454–1464 m.² Lenkų laikais Varmės vyskupas Lucas von Watzenrode (1489–1512) išnuomojo *Bandeynen* žemes Tolkmicko ūbininkams. NMP 1, 69 netiksliai nurodoma forma *Bandeynens* (deja, tai perėmė ir Blažienė 2005, 237), nes Kersten vartojo kilmininko linksnį, to-

² Trylikos metų karas vyko tarp Lenkijos ir Vokiečių ordino dėl Rytų Pamario ir Prūsijos žemių.

dėl vardininkas turėtų būti *Bandeynen*. 1515 m. sausio 21 d. *Bandeynen* žemė buvo padovanota Tolkmickui ir kaimo nebeliko.

Iki XVI a. pradžios gyvavusio kaimo vardo užrašymai atrodytų taip:

1315 *Bandeynen* (Gerulis 1922, 16), 1398 zu *Bandeynen gelegen* (OF 91 158^v), apie 1400 *Bandune von Bandayn* (OF 161 124^v), 1418 *gutter dy sie zu Cuddyn, Bandayn und im felde zu Cragen hatten* (OF 95 45^v–45^r), 1506 *Bandeyn, Dorf* (Pierson 1873, 491), 1506 *Bandeynen* (Kerstan 1925, 138). Pr. vv. **Band-ein-/ain-* traktuotinas kaip priesagos pr. *-*ein-/ain-* vedinys iš pr. asmenvardžio *Bande* ar *Bando*, užrašyto ir tuose kraštuose (Trautmann 1925, 16).

Tas pavyzdys parodo, kad ir spausdintus šaltinius reikia skaityti labai atidžiai³.

Nagrinėjant istorinį vardyną būtina tirti onimo fonetinį ir grafinį jo vystymąsi nuo jo pirmojo užrašymo istorijos šaltiniuose iki dabartinės formos. Čia susiduriama ir su paleografiniu išmanymu, nes straipsnio autorė įsitikinusi, kad mirusios ar numarintos kalbos, kalbamuoju atveju prūsų kalbos, vardyno tyrimas neatsiejamas nuo empirinės medžiagos rinkimo iš rankraštinio paveldo, kuris gausiausiai išliko Vokiečių ordino dokumentuose. Istorikai juos studijavo, rėmėsi rašydami kodeksus ir daug kitų rinkinių, bet istorikai ne vienu atveju tikrinius vardus perskaitydavo ir vis dar perskaito ne itin tiksliai, nes viena raidė jiems kartais gali nedaug reikšti, kai kalbininkams ji gali turėti lemiamos reikšmės etimologijos nustatymui, o kontekstas, kurį taip pat reikia pateikti, onimo semantikos ir, žinoma, motyvacijos nustatymui (žr. Blažienė 2003, 268f.). Visada stengtasi palyginti tame pačiame foliante esančius visų onimų užrašymus, kad būtų suvoktas jų grafeminis realizavimas, plg. Wenzel⁴ 2004, 720ff.

³ Straipsnio autorei 1978 m. pavyko ištikimo Lietuvos baltistikos bičiulio Wolfgango P. Schmido iniciatyva nuvažiuoti į Merseburgo archyvą, Leipcigo bibliotekas ir universitetą ir susipažinti su universiteto onomastais bei istorikais Ernstu Eichleriu, Karlheinz Hengstu, Hansu Waltheriu, Waltheriu Wenzeliu ir kt., jau sukūrusiais galingą onomastikos mokyklą, su kuria bendravo ir Vakarų Vokietijos bei visos Europos onomastai. Būtent Leipcige dar tiksliau suvokta, kad pagrindinis diachroninės onomastikos principas, nepraradęs aktualumo ir šiandien, yra vardo istorija, t. y. atidus medžiagos rinkimas ir tada jos aiškinimas. Onomastai, tiriantys istorinį vardyną, tą puikiai suvokia, kaip ir lenkų kolegos, kurie kūrė garsiąją *Hydronymia Europaea* seriją.

⁴ Wenzelis apie tai rašė 2004 m. svarbiame nepraradusiame aktualumo onomastikai veikale „Namenarten und ihre Erforschung“, paantrašte „Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik“, kurį sudarė onomastai Andrea ir Silvio Brendler, puikiai suvokiantys

Dar vienas gyvenamųjų vietų įvardijimo pavyzdys atskleidžia įvardintų objektų ir drauge sudėtingą krašto ir jame buvusių prūsiškų gyvenviečių likimą.

Įdomus dabartinio **Jezierce**, esančio buvusiam Markos (le. *Przezmark*) valsčiuje, Dzežgonio (vok. *Christburg*, le. *Dzierzgoń*) komtūrijoje. Dabar lokalizuotas Elbingo ar Olštyno vaivadijoje, Zalevo ar Kiemiany parapijoje (žr. NMP 4, 180; Blažienė 2005, 266). Gyvenvietė turėjo ne vieną vardą. Toks reiškinys yra neretas prūsų oikonimijoje, ir jį būtina tiksliai apibendrinti toponiminėje ir geografinėje erdvėse.

XIII a. tiriamasis objektas įvardintas prūsišku vardu. Tą faktą paminėjo Semrau (1933, 39f.), Thielen (1958, 141) ir Wunder (1968, 129, 173). Duomenys neatsispiria vertingame Przybytek 1993 m. veikalė ir labai svarbiame ne vien tik lenkų vardynui daugiatomiam žodyne „Nazwy miejscowe Polski“, pradėtam leisti 1996 m.

Minėto oikonimo istorija intriguojanti ir prasideda 1286 m.

1286 ...*consilio nostro Sulutolene ac eius heredibus partem campi, qui Pokotiten, Pokutitie vocatur...*, *Pakutiten* (OF 99 60^r, 57^r). Dokumente kalbama apie privilegiją, kuria paminėtam asmeniui *Sulutulene*⁵, kuris galbūt esąs prūsas, kaip užrašyta Prūsijos dokumentų knygos pirmo tomo antrosios dalies komentaruose (PUB 1(2), 312f.), suteikiama teisė į dalį lauko, vadinamo *Pokotiten, Pokutitie*⁶, 1286 ...*eyn teil des veldis Pokotiten genant* (OF 100 81^r)⁷. Remiantis patikimais šaltiniais, prieita prie išvados, kad vėliau vardas užrašomas kaip *Bakutiten* dėl dusliųjų ir skardžiųjų balsių kaitos (žr. Trautmann 1910, 180f.; Gerulis 1922, 223f.). Taigi, jau XIV a. antroje pusėje ir XV a. pradžioje oikonimas užrašomas taip – 1365 ...*eine Hufe Wald zwischen Joniken und und Bakutiten* (PUB 6(1), 191), apie 1400 *Bakatythen*, kur gyventa *Andris* ir *Samyll* (OF 161 114^v), *Pakotyten, Bakutiten*, kur gyvena *Kirstan, Sangaw, Marquard, Pakotyten*, kur paminėti tie patys gyventojai – *Kirstan, Sangaw, Marquard* (OF 161 155^r, 168^v, 169^v). Tame pačiame foliante ste-

istorinio vardyno tyrimo principus ir naujausias onomastikos kryptis bei metodus. Klasika tapusių darbų atidus studijavimas ir permąstymas padės ir naujausių tikrinių vardų kryptių tyrėjams.

⁵ Trautmannas (1925, 100) nedvejoja, kad minėtas asmuo yra prūsas.

⁶ Heide Wunder (1968, 129) nuomone, tai buvęs Freigut, kurį galima veikiausiai apibūdinti, kaip dvarą, atleistą nuo mokesčių (Dėl Freigut žr. Deutsches Wörterbuch von Jakob und Wilhelm Grimm, <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB#1> (2022-01-12). Vėliau pervardintas *Haack*.

⁷ Ordino foliantas 100 yra Ordino folianto 99 nuorašas.

bima *p* ir *b* kaita vardo užrašymo pradžioje. To paties gyvenamosios vietos vardo užrašymų įvairovė tuose pačiuose šaltiniuose yra labai dažna. Ordino foliante 161 jau užfiksuotas ir kitas kaimo vardas – apie 1400 *Heckintufell*, kuriame gyventa *Niclus Albrecht* (OF 161 9^v), 1437/38 *Bacotiten hat 4 dinst*⁸ (OF 131 137)⁹. Semrau (1933, 46) pareiškė, kad kaimas pavadintas *Hec-kintufell* po 1466 m. ir nurodė, kad tai asmenvardinės kilmės vietovardis¹⁰. 1485 m. to vardo dar būta: ...*im Dorfe Hackenteufel* (Semrau 1933, 46)¹¹. Apie 1530 m. jau esama *Haack das Freigut gibt 6 m, sonst leit es zum theil gar wust* (Wunder 1968, 223). Wunder (1968, 241) pažymi, kad tais laikais gyvenvietė moka 6 markes mokesčių, bet jau yra beveik negyvenama, nors tą vardą ji dar mini ir kaip kaimo vardą 1557 m. ir 1600/01 m., nurodydama, kad dar būta smulkiųjų laisvųjų valstiečių¹². Taigi, nuo 1530 m. jau vokiškas pavadinimas *Haack*, ir buvo žinomas iki XX a. pirmosios pusės, vėliau fiksuojamas įvairiuose sąvaduose – 1785 *Haack* kulmiškasis kaimas, kuriame būta 6 ugniakurų (Goldbeck 1785, 64), apie 1790 m. *Haack* (Schroetter XVI). [1893], 1906 ir 1933 m. įvairiuose vietovardžių sąvaduose taip pat yra minimas *Haack* (Blažienė 2005, 266).

⁸ Vok. *dinst* reiškia susijusia su vietovės pareiga teikti tarnystę ginklais.

⁹ Ordino foliantas 131 buvo išleistas kaip „Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens“ (lie. *Didžioji Vokiečių riterių ordino čišo knyga*), kurioje nurodyta, kad *Bacotiten* tai vėlesnieji *Haack* (GZB, 141).

¹⁰ Wunder (1968, 129) nuomone, v. vok. yra dūrinys, kurios pirmasis sandas siejamas su *Heckin*, plg. v. v. ž. *hecke* ‘aptvaras’ (Lübben, Walther 1888/1995, 139), o antrasis su asmenvardžiu *Teufel/Tuffel* ‘velnias’, kuriuo dažnai buvo įvardijami prūsai.

¹¹ Semrau, aprašęs daugelį aptariamųjų vietovių, ne visada buvo tikslus, jo duomenys tikrintini, bet pasiremti jais ne vienu atveju pravartu, žinoma, nurodant, kur autorius buvo neteisus.

¹² Wunder, parašiusi „Siedlungs und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg 13.–16. Jhdt.“ (lie. *Christburgo komtūrijos gyvenviečių ir gyventojų istorija 13–16 a.*) „iš esmės buvo įsigilinusį į komtūrijos istoriją ir vardyną. Mokslininkė – puiki paleografė, objektyvi tyrėja, paties Hanso Koeppeno, didžiai nusipelnusio prūsų žemių tyrimui, mokinė. Ji dirbo Getingene, į kurį ir pateko Prūsijos kultūros paveldo Slaptasis valstybės archyvas. Visi rankraščiai buvo prieinami. Mokslininkai dirbo atsidėję. Jie buvo praėję puikią senųjų rankraščių šifravimo mokyklą ir susidaro toks įspūdis, kad buvo stengtasi grąžinti moralinę skolą toms tautoms, kurias pavadinti gentimis sudėtinga, ir teritorijoms, kuriose vyko ne tik vardyno vokietinimo ir lenkinimo procesai. Rašant straipsnį kur kas atidžiau buvo pažvelgta į Wunder darbus ir į Ordino foliantą 161, vadinamą „Das Pfennigsschuldbuch der Komturei Christburg“ (lie. *Christburgo komtūrijos piniginių rinkliavų skolų knyga*). Taip pat patikslinti 2005 m. monografijos duomenys (Blažienė 2005, 266).

Iki XV a. aptariamasis oikonimas buvo prūsiškos kilmės, kurio autentiška lytis greičiausiai pr. **Bakut-īt-*, gal asmenvardinės kilmės. Prūsų asmenvardy- ne nesama asmenvardžių su šaknimu *bak-* plg. lie. avd. *Bakūtis*¹³ (žr. LVŽ 1, 314; dar žr. Toporov 1975, 183f.). Jeigu remtumėmės pirmaisiais oikonimo užrašymo variantais, tai gal galima atstatyti **Pakut-īt-*, plg. lie. avd. *Pakutatis* (Kalwaitis 1910, 11). Kaip jau buvo minėta, žodyno autoriai nebuvo atkreipę dėmesio į prūsiškąjį kaimo įvardijimą ir straipsnyje minėti Semrau ir Wunder darbai neatsispindi NMP pirmo tomo literatūros sąrašuose. Po 1945 m. jau radosi lenkiškas variantas *Jezierce*, sietinas su le. *jeziro* ‘ežeras’, nes kaimas buvo tarp dviejų ežerų (NMP 4, 180).

Visų galimų vieno oikonimo užrašymų suradimas yra sudėtingas darbas. Pirmiausia tyrėjų akys turėtų krypti į turtingą Vokiečių ordino rankraštinių paveldą, po to į rašytinius šaltinius, nes išsamus ir empirinės medžiagos pateikimas padeda tiksliau nustatyti jo kilmę. Istorinio vardyno tyrėjai gyvena nepasibaigiančių paieškų erdvėje ir remiasi principu – pirmiausia rinkti pagal išgales visus kiekvieno onimo variantus, po to jį aiškinti.

Dėmesys atkreiptinas į gausiai paliudytą dabartinį sulenkintą oikonimą *Lupitki* Elbingo vaivadijoje, Polovitės (le. *Polowite*) parapijoje. Vardas užfiksuotas pirmą kartą kaip prūsiškas 1289 ...*in campo Leupite* (OF 99 52^r–52^v) (*Leupiten lauke*), lo. *campus* ir vok. *Feld* ‘laukas’ apibūdinami ir kaip kaimas, ir kaip laukas. Tai baltams būdingas reiškiny. Laukas galėjęs būti didesnis ir už kaimą. Dokumentuose Sembos oikonimai apibūdinami lo. *campus* ‘laukas’ (195 kartus), lo. *villa* ‘sodyba, dvaras’, vok. *Dorf* ‘kaimas’ (304 kartus) (Blažienė 2002, 17). Ordino folianto 100, kuris yra 99 folianto perrašas, privilegijoje užrašyta, kad vertėjas Albrechtas ir jo paveldėtojai turi lauko (tai galėjo būti ir kaimas) dalį – 1289 *Albrechte tolken und syne erben hat ein teyl des veldes zu Leupithe...*; vardas minimas ir kitame to paties folianto puslapyje, bet užrašymai skiriasi: 1289 *eyn teil des veldes Laupithe genant...* (OF 100 51^v, 79^v), 1346 *Leupiten* (OF 99 55^v), 1353 ...*dem Matzei Daugin zcu Laupiten* (= *Lopitken*) (PUB 5, 42–43), 1376 *Laupitten, Laupithe, das gut zu Laupite* (OF 100 51^v, 80^v), apie 1400 m. Ordino foliante 161 (Blažienė 2005, 298 kalbamojo vardo šaltinio aprašyme yra korektūros klaida, neteisingai nurodytas folianto numeris) oikonimas minimas trylika kartų – *Laupithen, die fryen Lawpiten, Lawpyten, Urban von Leupiten, Leupithen lot* (*lot* vidurio vokiečių žemaičių kalboje reiškė žemės dalį, gautą per padalijimą), *Item Laupiten, Leupithen lot*,

¹³ LPDB – <https://ekalba.lt/pavardziu-duomenu-baze/BAKUTIS?paieska=Bakutis&i=793cdddf-4f6f-4782-944a-6db1cbde8316> (2022-01-10).

Leupiten, Laupiten, Leupiten, Loupiten, Lawpithen (OF 161 139^v, 153^v, 154^v, 155^v, 161^r, 163^v, 166^r, 169^v, 170^v, 174^r, 175^r, 178^v, 181^r), 1437/38 *Laupiten hat 5 dinste; Lewpithen 3 dinste* (OF 131 136, 137; GZB, 171 m. nurodoma, kad v. vok. buvo vėlesni *Lopititken*), 1785 *Lopitken* nedidelis dvaras, vadinas palivarkas, kuriame būta 3 ugniakurų (Goldbeck 1785, 124), apie 1790 *Lopitken* (Schroetter XVI), nuo [1893] metų jau užrašoma *Lopittken*, 1906, 1933 *Lopittken* (žr. Blažienė 2005, 298), 1947 *Łopatki (Lopittken)* (Leyding 1, 48), 1951 *Łupitki (Lopittken)* (Rospond 1951, 178). Sulenkinta forma radosi veikiausiai iš pr. **Laup-īt-* (?), gal plg. la. *lāupīt* ‘lupti; grobti, atimti’ (ME 3, 429f.), lie. *laupýti* ‘lupinėti; draskyti; plėšti, grobti’ (LKŽe). Autentiškos lyties nustatymą apsunkina ir tai, kad nuo XV a. pirmos pusės iki XVIII a., t. y. 348 metus vietovardis nebuvo užfiksuotas arba kol kas nerasta jokių to laikotarpio vardo paminėjimo variantų. Nelengva suprasti, kaip vyko germanizavimo procesas. 1947 m. užrašytas *Łopatki (Lopittken)* (Leyding 1, 48). 1951 m. jau pateikiama *Łupitki (Lopittken)* (Rospond 1951, 178) (žr. NMP 6, 405, kurio duomenimis oikonimas pirmą kartą paminėtas tik 1437/38 m.). 2005 m. buvo išleistas straipsnyje cituojamas Blažienės veikalas „Baltische Ortsnamen in Ostpreußen“ ir „Nazwy miejscowe polski“ VI tomas, apimantis L–Ma raides. Sudėtinga sutikti, kad aptariamąjį oikonimą galima sieti su pr. **leipo*/**leipe* ‘liepa’, nes, remiantis visais užrašymų variantais, dvibalsių *au* ir *ei* kaita neatrodo įtikinama. Oikonimas interpretuojamas skirtingai nurodytuose darbuose. Tie, kurie tyrinės aptariamąjį vardyną vėliau, pateiks gal dar ne vieną oikonimo etimologijos aiškinimą.

Dar viena problema būtų vieną ar porą kartų istorijos šaltiniuose užrašyti prūsiški oikonimai. Daugelis jų yra pietinėje Rytų Prūsijoje. Jie nėra paminėti prūsiškojo vardyno tyrimo klasiko Gerulio, neatsispiria jie ir Lenkijos onomastų darbuose¹⁴. Tarkim, 1467 m. paminėtas kaimo vardas ***Matyp-lawken**¹⁵ – *das dorff Matyplawken im gebiete Barten gelegen* (OF 92 181^v), kaimas *Matyplawken* buvęs Olštyno vaivadijoje, Barcianų parapijoje. Pr. vv. **Matip-lauk-* (?) yra dūrinys, kurio antrasis sandas jokių abejonių nekelia, tai

¹⁴ Blažienė (2004, 33–36) yra aptarusi vieną ar du kartus rankraštiniuose šaltiniuose dešimt paminėtų gyvenamųjų vietų vardų. 2005 m. darbe radinių esama kur kas daugiau. Tokių vardų, daugiausiai jau Gerulio užrašytų vietovardžių variantų, taip pat asmenvardžių, jau buvo radusi iš rankraštinio šaltinio Matusevičiūtė (1939, 10–18), pavyzdžiui, 1448 *Budeyn* Elbingo vaivadijoje Tolkmicko parapijoje (Matusevičiūtė 1939, 11), pr. **Budein-*, pr. priesagos *-*ein-* vedinys iš pr. avd. *Bude* (žr. Blažienė 2005, 242).

¹⁵ Ženklu ^x Blažienės darbuose žymimi kitų autorių nepaminėti vietovardžiai.

Straipsnyje aptartų oikonomų paplitimas

Pagal straipsnio autorės idėją žemėlapi braižė Edmundas Trumpa

paplitusi pr. topoleksema *laucks* 'laukas', pirmasis sandas galbūt sietinas su pr. asmenvardžiu **Matipe* (?) (Blažienė 2005, 299).

Negalima pamiršti, kad iš onimų, galima rekonstruoti ir prūsų kalbos leksemas, praturtinant jos apeliatyvinį palikimą. Sėkmingai tą darbą buvo pradėję Toporovas, Mažiulis (žr. Blažienė 2017, 63–85).

Dar norėtusi pabrėžti, kad rankraščius verta skaityti ir dėl kitų dalykų. Ordino foliantuose paminėtas ne vienas prūsiškas apeliatyvas. Tą faktą ganėtinai atkakliai neigė Vokiečių ordino rankraštinio palikimo žinovai dar 1995 m., nors Didžiosios Vokiečių riterių ordino činšo knygos leidėjas Thielen jau 1958 m. dalykinėje rodyklėje nurodė kai kuriuos pavyzdžius, pvz., pr. *dessemp tin* (Thielen 1958, 221), plg. ...1437/38 *item von pruwschen dessemp tin*... (lie. taip pat iš prūsiškų dešimtinių...) (OF 1437/38, 203). Taip pat esama ir le. apeliatyvų, pvz., *prowod*, *prowordt* 'Geleit, Spanndienst, Dienstfuhrer' 'palyda su vežimais' (*Pomerelija*, vok. *Pomerellen*). Žodis paminėtas septynis kartus, pavyzdžiui *Disse nochgeschreiben pannen gutter [geben] swyn-geld, kugelt, prowod*... Tai galėtų reikšti, kad paminėtų dvarų valstiečiai turėjo tarnauti, kaip vežikai, suteikdami judėjimo vežimais paslaugas ir mokėti kiaulių, karvių mokesť. Foliantė ne kartą minimi ir lenkiški oikonimai, pvz.: *Golamko, Przegarsmo* (OF 131 307).

Išvados

Pateikti pavyzdžiai ir įžvalgos parodo, kad prūsiškų oikonimų ir kitų onimų byla nebaigta. Kiekvienas tikrinis vardas turi savo istoriją, kurią galima perskaityti, remiantis tiksliai datuotais ir lokalizuotais duomenimis. Daug istorinių paliudijimų esama ir vėlesnių amžių dokumentuose. Skvarbaus dėmesio nusipelno Turkų mokesčių registras XVI a. viduryje, žinomas kaip Rytprūsių foliantas 911a, taip pat vertingi dokumentai, surašyti Prūsijos Biudžeto ministerijos ir kitų žinybų. Prūsų onomastika neatsiejama nuo vardų istorijos, kalbų kontaktų įvertinimo oikonimų raidai ir ne vienu atveju gyvybingumui. Prūsiški onimai, kaip specifiniai kalbos ženklai, buvo ir komunikacijos priemonė, nes jų reikėjo tautos, bendruomenės bendravimo reikmėms. Galima paminėti objektų įvardijimą, vardų kaitą, vardų vartojimo kontekstą. Prūsiški onimai buvo istoriškai atsiradusi ir besivystanti kalbos sistemos dalis, padedanti identifikuoti bei diferencijuoti ir istorijos procesus. Jie gyvena mūsų sąmonėje kaip talpykla, iš kurios vardus galima iššaukti nūdienos poreikiams, nes tikriniai vardai yra glaudžiai sietini su prūsistikos resp. baltistikos tyrimais. Prūsų vardynas buvo ir tebėra svarbus dviem galingoms onomastinėms sistemoms – vokiečių ir lenkų, todėl žvilgsnis ir krypta į prūsiškojo vardyno išlikimo pėdsakus tose sistemose.

LITERATŪRA

ALEW – *Altltauisches etymologisches Wörterbuch*. Unter der Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukevičiūtė und Christiane Schiller, bearbeitet von Rainer Fecht, Anna Helene Feulner, Eugen Hill und Dagmar S. Wodko, 1–3, Hamburg: Baar, 2015.

Blažienė, Grasilda 2002, Sembos vietų vardai – istorijos šaltinis, *Istorija* 53, 15–21.

Blažienė, Grasilda 2003, Zur altpreussischen Namenforschung, *Indogermanische Forschungen* 108, 267–278.

Blažienė, Grasilda 2004, On the subject of old Prussian estate names, in Philip Baldi, Pietro U. Dini (eds.), *Studies in Baltic and Indo-European Linguistics. In honor of William R. Schmalstieg* (= *Current Issues in Linguistic Theory* 254), Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 27–32.

Blažienė, Grasilda 2005, *Baltische Ortsnamen in Ostpreußen* (= *Hydronymia Europaea*, III), herausgegeben von Wolfgang P. Schmid, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

CGL 1–2 – *CLAVIS GERMANICO-LITHVANA*, [po 1680]; LMAVB RS: F 137–13–14; faksimilinis leidimas: *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* 1–2, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1997; 3–4, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Derksen, Rick 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden, Boston: Brill.

EM – Etatsministerium, lie. Biudžeto ministerija, fondo dokumentai, saugomi Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne.

Endzelīns, Jānis 1956, *Latvijas PSR vietvārdi*. 1 daļa, 1, A–J, Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

Gerullis, Georg 1922, *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Goldbeck, Johann Friedrich 1785, *Vollständige Topographie des Königreiches Preußen* 1, Königsberg, Leipzig: Kanter.

Grimm, Jakob, Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch* online, <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB#1>.

GZB – Peter G. Thielen (Hrsg.), *Das grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438)*. Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, Marburg: N.G. Elwert Verlag, 1958.

Kalwaitis, W[illius] 1910, *Lietuwiszų Wardų Klėtėlė*, Tilžė: Spausdinta Otto v. Mauderodės.

Kerstan, Eugen Gustav 1925, *Geschichte des Kreises Elbing*, Elbing: Verlag der Elbinger Altertumsgesellschaft E. V.

Leyding, Gustaw 1947, *Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego*, cz. 1: Nazwy osiedli, Olsztyn: Instytut Mazurski.

LKŽe – Gertrūda Naktinienė (red.), *Lietuvių kalbos žodynas*, 1–20 (1941–2002), elektroninis variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005, atnaujinta versija 2017, <http://lkz.lt/>.

LPDB – *Lietuvių pavardžių duomenų bazė*, <https://ekalba.lt/pavardziu-duomenu-baze/apie/Pavard.%20db.%20Pavard%C5%BEi%C5%B3%20%C5%BEodyno%20sandara>.

Lübben, August Christoph Walther 1995[1885], *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

ME 3 – K. Mühlenbacha *Latviešu valodas vārdnīca*, rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, 3, Rīga, 1927.

LVŽ 1 – L. Balode, V. Blažek, G. Blažienė, V. Kardelis, A. Ragauskaitė, S. Temčinas, J. Udolph (red.), *Lietuvos vietovardžių žodynas* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2008.

Matusevičiūtė, Izolda 1935, Kiek naujos medžiagos prūsų vardynui, *Archivum Philologicum* 8, 10–18.

Matzenauer, Anton 2009, *Beiträge zur Kunde der altpreußischen Sprache*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Mažiulis, Vytautas 1988, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, 1 (A–H), Vilnius: Mokslo.

NMP 1 – Kazimierz Rymut (red.), *Nazwy miejscowe Polski*, 1 (A–B), Kraków: Instytut Języka Polskiego (Polska Akademia Nauk), 1996.

NMP 4 – Kazimierz Rymut (red.), *Nazwy miejscowe Polski*, 4 (J–Kn), Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN, 2001.

NMP 6 – Kazimierz Rymut (red.), *Nazwy miejscowe Polski*, 6 (L–Ma), Kraków: Pandit, 2005.

NMP 15 – Barbara Czopek-Kopciuch, Urszula Bijak (red.), *Nazwy miejscowe Polski*, 15 (So–Stą), Kraków: Instytut Języka Polskiego (Polska Akademia Nauk), 2018.

OBA – Ordensbriefarchiv, lie. Ordino laiškų archyvas, saugomas saugomi Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne.

OF – Ordino foliantai, saugomi Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne.

Pierson, Wilhelm 1873, *Altpreußischer Namenkodex*, *Zeitschrift für preußische Geschichte und Landeskunde* 10, 483–743.

Powierski, Jan 1978, Pierwszy tom nowego słownika języka Pruskiego, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4, 567–623.

Przybytek, Rozalia 1993, *Ortsnamen baltischer Herkunft im südlichen Teil Ostpreußens* (= *Hydronymia Europaea*, Sonderband) herausgegeben von Wolfgang P. Schmid, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

PUB 1 – *Preußisches Urkundenbuch* 1(1–2), hrsg. von Philippi und Dr. Wölky, Königsberg: Hartungsche Verlagsdruckerei, 1882–1909.

PUB 5 – *Preußisches Urkundenbuch* 5(1): 1352–1356, 5(2): 1357–1361, hrsg. von

Klaus Conrad unter Mitarbeit von Dr. Hans Koeppen, Marburg: N. G. Elwert Verlag, 1969–1973.

PUB 6(1) – *Preußisches Urkundenbuch* 6(1): 1362–1366, herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von Klaus Conrad, Marburg: N. G. Elwert, 1986.

RHD 1(2) – *Regesta Historico-Diplomatica Ordini S. Mariae Theutonicorum 1198–1525* 1(2): 1455–1510, bearbeitet von Erich Joachim, herausgegeben von Walther Hubatsch, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1950.

RHD 2 – *Regesta Historico-Diplomatica Ordini S. Mariae Theutonicorum 1198–1525* 2: *Regesten zum Ordensbriefarchiv 1455–1510*, bearbeitet von Erich Joachim, herausgegeben von Walther Hubatsch, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1950.

Rospond, Stanisław 1951, *Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej* 1–2, Wrocław–Warszawa: Polskie Towarzystwo Geograficzne.

Schroetter, Friedrich Leopold von 1802–1810, *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch-Litauen und Westpreussen nebst des Netzedistricts*, Maßstab 1:150000 (gezeichnet um 1790), Berlin: Simon Schropp.

Semrau, Arthur 1933, Die Siedlungen im Kammeramt Preuszischmarkt (Komturei Christburg) im Mittelalter, *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft u. Kunst zu Thorn*, 40, Thorn: Druck der Buchdruckerei E. Wernich/Elbing, 1–109.

Trautmann, Reinhold 1910, *Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Einleitung, Texte, Grammatik, Wörterbuch*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Trautmann, Reinhold 1925, *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Wenzel, Walther 2004, Familiennamen, in Andrea Brendler, Silvio Brendler (Hrsg.) *Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik. Anlässlich des 70. Geburtstages von Karlheinz Hengst*, Hamburg: Baar, 705–742.

Wunder, Heide 1968, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13.–16. Jhd.)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

XXVII 64 – Dokumentai iš vadinamojo dokumentų stalčiuo (vok. *Urkunden-Schieblade*), saugomi Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiname archyve Berlyne.

Grasilda BLAŽIENĖ

Baltų kalbų ir vardyno tyrimų centras

Lietuvių kalbos institutas

LT-10308 Vilnius

Lithuania

[grasilda.blaziene@iki.lt]

TĖVŲ–VAIKŲ KALBINIS RYŠYS: DAŽNUMO VEIKSNYS KALBOS RAIDOJE

The role of frequency in language acquisition:
input-output relationship

Anotacija. Dažniausiai vaikai labai greitai ir gana lengvai įsisavina gimtosios kalbos sistemą. Morfosintaksinių duomenų analizė patvirtina tai, ką žinome apie gramatinių kategorijų raidą lietuvių kalboje: vaikai pradeda vartoti kalbą dažniau pasitelkdami daiktavardžius, veiksmazodžius bei kitus kalbos komunikacijai reikšmingus elementus ir per labai trumpą laiką suformuoja savo kalbinę sistemą, kuri panašėja į suaugusiųjų.

Pagrindinis šio tyrimo tikslas – ištirti vaikų kalbos ir įvesties tam tikrų kalbos dalių pasiskirstymo dažnumą. Analizuojant daugiausia dėmesio skiriama daiktavardžiams, veiksmazodžiams, būdvardžiams,rieveiksmiams ir įvardžiams, nes tai yra pagrindinės kalbos dalys, konstruojančios ankstyvųjų pasakymų sintaksinius ryšius. Šiam tyrimui pasitelkti dviejų vaikų (mergaitės ir berniuko) vienerių metų trukmės (nuo 1;7 iki 2;8 metų) ir jų tėvų tekstynai, analizuoti CHILDES sistemos įrankiais. Kalbos dalių pasiskirstymas pagal ilgalaikių tyrimų rezultatus akivaizdžiai parodė suaugusiųjų kalbos, skirtos vaikams, sistemos stabilumą. Tai yra pagrindinis šio tyrimo rezultatas. Vaikų kalboje laikotarpio pabaigoje tirtos kalbos dalys vartotos panašiu dažnumu kaip ir suaugusiųjų kalboje. Vadinas, suaugusiųjų kalbos sistemos stabilumas yra labai ryški užuomina vaikui, kad kalbinė stimuliacija yra patikimas šaltinis, informuojantis apie tikslinės kalbos gramatinę struktūrą.

Raktažodžiai: lietuvių vaikų kalbos įsisavinimas; įvestis; dažnumas; kalbos dalys; vartojimu grįstas požiūris.

Abstract. Children acquire the language system very fast and rather easily due to their sensitivity to lexical and grammatical structures and their distribution. Additionally, a stable distribution of linguistic structures in the input could help children to recognize these structures. We are aware of the fact that in many languages children start with nouns followed by verbs, therefore the distribution of the main parts of speech could signal important information about the syntactic structure of the early child speech.

The primary aim of this study is to investigate the frequency distribution of parts of speech in child speech and input in Lithuanian. The analysis focuses on nouns, verbs, adjectives, adverbs, and pronouns, as these are the main elements

constructing the syntactic relations of the utterance. The Lithuanian corpora have been studied that included the data of two children of different sex and their input. The main findings come from the analysis of the data of approximately one year (from the age of 1;7 to 2;8) and demonstrate an interesting result: a high degree of stability in the distribution of the target categories in the input data and a close correlation between input and output in later stages of children's language development.

Keywords: Lithuanian child language acquisition; frequency; input; parts of speech; usage-based approach.

Ivadas

Teorinės nuostatos apie kalbos įsisavinimo mechanizmus – kalba įgimta ar įsisavinama per kalbines patirtis, iš kalbinės aplinkos (atitinkamai angl. *nativist vs. constructivist / emergentist*¹) – pateikia įvairių argumentų, stimuliuojančių nesibaigiančią mokslininkų diskusiją ir tyrimus. Kadangi skirtinguose šaltiniuose vartojami skirtingi apibūdinimai, norisi tik trumpai paminėti, kad šio straipsnio autorė laikosi bendresnės kognityvinės lingvistikos pagrindu išsirutuliojusios teorinės krypties, apimančios minimus panašios prieigos požiūrius. Taigi, pirmiausiai tai – konstruktyvizmas, kuris kartais sinonimiškai vartojamas su kalbinės patirties / aplinkos, funkcinio ar vartosena grįstu požiūriais bei socio-pragmatine kryptimi. Dažniausiai teigiama, kad konstruktyvizmas apima visus juos – funkcinį, vartosena grįstą ir socialinį-pragmatinį požiūrius. Bendra teorinė konstruktyvizmo nuostata teigia, kad vaikai neturi įgimtų gramatinių žinių (priešingai nei natyvistai; tačiau jie neneigia, kad gebėjimas išmokti kalbą yra būdingas tik žmonių rūšiai). Anot jų, vaikų gramatika atsiranda (angl. *emerge*) vartojant kalbą, besiremiančią įvestimi², kurios požymiai (pvz., elementų dažnumas, stabilumas, kt.) skatina vaikus kalbą įsisavinti lengviau ir greičiau (žr. Ambridge, Lieven 2012; Gallaway, Richards 1994; Glusgow, Gagarina 2007; Karmiloff, Karmiloff-Smith 2002; Tomassello 2003). Taigi, nuostatos, teigiančios, kad kalba įsisavinama

¹ Kalbinės patirties kryptį atstovauja nemažai sinonimiškai ar su menkais skirtumais įvardijamų požiūrių, tačiau ne visada lengva rasti lietuvių kalbai tinkamą terminą. Angliškai vadinami „emergentistai“ iš esmės sutampa su konstruktyvistų požiūriu, todėl šiame darbe vartosis konstruktyvistų terminą.

² Įvesties sąvoka yra apibūdinta plačiai lingvodidaktikos terminų žodyne (Ramoniene et al. 2012). Šis terminas yra patogus vartoti dėl savo trumpumo, tačiau šiame darbe bus vartojami ir kalbinės aplinkos ar kiti tą patį reiškiantys apibūdinimai.

kognityviškai apdorojant kalbinę stimuliaciją (įvestį), tapo itin patrauklios, nes tyrimų naudojančių vartojimu grįstą prieigą žymiai padaugėjo.

Neatsitiktinai ir šiam tyrimui pasirinkta vartojimu grįsta teorija (toliau – VGT) (angl. *usage-based theory / approach*) (Barlow, Kemmer 2000; Bybee 1985, 1995, 2010; Bybee, Hopper 2001; Tomassello 2003), o dėmesys kreipiamas į kalbinės patirties funkcinių ir kognityvinių ypatybių pranašumą. Nemažai lietuvių kalbotyros ir konkrečiai vaikų kalbos įsisavinimo tyrimų atsižvelgė į dažnumo parametą, tačiau šio darbo tikslas pažvelgti atidžiau į ankstyvosios gramatikos, reprezentuojamos suaugusiųjų kalbos, požymius ir palyginti tėvų – vaikų kalbinį ryšį, analizuojant abstraktesnį pasakymų ir kalbos dalių distribucinį vaizdą. Galima galvoti, kad morfologinės sistemos turtingumas, atsispindintis vaikiškoje arba, kitaip sakant, vaikams skirtoje kalboje (toliau VSK), yra susijęs su tų sistemų įsisavinimo sparta ankstyvuoju laikotarpiu. Keliamas klausimas, kokia yra suaugusiųjų kalbinė įvestis stabilumo vs. variantiškumo požiūriu ir kaip šie požymiai koreliuoja su vaikų kalbos ankstyvaisiais kalbos raidos periodais – nuo radimosi (pre-morfologijos) iki įsisavinimo (proto-morfologijos) (žr. Dressler 1997; Savickienė 2003).

Kalbinė aplinka:

vaikams ir ne vaikams skirta kalba

Atslūgus domėjimuisi įgimtaisiais kalbos mechanizmais, pradėjo dominuoti kitas požiūris – vaiko kalbinės aplinkos (arba įvesties) įtaka įsisavinimui. Dažniausiai su labai mažais, ypač kūdikiais, bei iki trejų metų amžiaus vaikais suaugusieji kalba supaprastina kalba, kuri fonologiškai, semantiškai, sintaksiškai ir pragmatiškai yra paprastesnė už tą, kuria jie kreipiasi į kitus suaugusiuosius. Šios srities literatūroje tokiam supaprastinam registrai pavadinti vartojamos skirtingos, tačiau beveik visada reiškiančios tą patį, sąvokos, pvz., *vaikams skirta kalba* (angl. *child directed speech*), *vaikiškoji kalba* (angl. *baby talk*), *motiniškoji kalba* (angl. *motheress*), *globėjiškoji kalba* (*caregivers' speech*) ir panašiai. Paprastai tėvai ar globėjai kalba su mažais vaikais kiek kitaip negu su vyresniais vaikais ar suaugusiais. Jie vartoja mažesnės leksinės įvairovės žodžius (žodyną sudaro tam tikros leksinės grupės, nėra abstrakcijų), juos „supaprastina“ (fonologiniai ypatumai), pakeičia balso intonaciją, tembrą (stengiasi pabrėžti atskirus skiemenis, kalba aukštesniu tembru), vartojami sintaksiškai nesudėtingi pasakymai, daug pakartojimų. Dažniausiai vartojami tie žodžiai, kurie reiškia vaiko aplinkos sąvokas, kai kurie žodžiai pakeičiami onomatopėjomis, dažniausiai vartojama daug deminutyvų (Snow, Ferguson 1977; Aksu-Koç 1998; Hoff-Ginsberg 1985, 2006;

Pine 1994; Snow 1972; Savickienė, Dressler 2007). Vaikiškosios kalbos tyrimai vis dar tebėra labai aktualūs, nes susiję su kalbos įsisavinimo teoriniais klausimais, kuriuos keliant bandoma atsakyti, kaip vyksta kalbos įsisavinimo procesas, ar toks kalbėjimas suteikia vaikui žinių apie gimtosios kalbos struktūrą, ar padeda lengviau ją įsisavinti? Klausimų įvairovė didelė, o randantis daugiau atsakymų, išryškėja poreikis kelti naujus. Pastaruoju metu mokslininkai vis dažniau atkreipia dėmesį į įvairesnę kalbinę stimuliaciją, neapsiribojančią tik vaikiškosios kalbos požymiais. Net ir jaunesniame amžiuje vaikas susiduria su skirtinga garsine kalbine įvestimi, ne tik supaprastintu, jam skirtu registru, tačiau neabejotinai jį pasiekia ir suaugusiųjų bei vyresnių vaikų pokalbiai.

Kadangi pagrindinis VGT įsisavinimo postulatas teigia, kad kalbą galima įsisavinti iš įvesties, kurią pirmiausiai ir dažniausia girdi vaikai, didžioji dalis tyrimų bando įrodyti, kad vaikų kalbos ankstyvieji pavyzdžiai gali būti susiję su kalbiniais pavyzdžiais, randamais suaugusiųjų kalboje. Taigi, jei kalbinė suaugusiųjų įvestis svarbi, reikia giliau patyrinėti, kokie jos požymiai. Kai kurie tyrėjai teigia, kad plačiai vartojamas ir suvokiamas įvesties apibrėžimas nebūtinai yra tinkamas, atsižvelgus į dabartinį šios srities žinių lygį (Tribushinina, Gillis 2017).

Pirmiausiai, pabrėžiama, kad ne tik vaikiškoji, bet ir įvairesnė suaugusiųjų kalba turėtų pakliūti į mokslininkų akiratį. Antra, vis akcentuojama kalbinės įvesties kiekybė bei kokybė, atitinkanti vaiko raidą, todėl dažniausiai tai reiškia variantiškumo, leksikos ir konstrukcijų įvairovės kaitą. Pavyzdžiui, suprantama, kad girdėdami, o juo labiau vartodami tokias leksines klases kaip daiktavardžiai ir veiksmažodžiai, vaikai turi atkreipti dėmesį į tai, kaip tos pačios klasės nariai veikia skirtingose kalbinėse pozicijose, įgydami skirtingų semantinių ar gramatinių savybių. Todėl nemažai vaikams skirtos kalbos tyrimų pabrėžia variacijų svarbą ankstyvuoju įsisavinimo laikotarpiu. Teigiama, kad VSK morfologiniai pokyčiai teigiamai koreliuoja su vaiko kalbos morfologinio įsisavinimo tempu (Caselli et al. 1999), pavyzdžiui, veiksmažodį tyrę mokslininkai nustatė, kad leksinė ir morfologinių formų įvairovė bei jų dažna vartoseną suaugusiųjų kalboje skirtoje vaikams, lemia greitesnį jų suvokimą, vartoseną bei įsisavinimo eiliškumą, t. y. koreliuoja su VSK (vaikams skirta kalba) (žr. Brooks, Tomassello 1999; Küntay, Slobin 2001; Naigles, Hoff-Ginsberg 1998). Tačiau klausimas, kas padeda vaikui per žaibiškai trumpą laiką atpažinti, apibendrinti, priskirti ar atskirti kalbinės aplinkos elementus ir susidaryti savąją sistemą, leidžiančią jam suprasti suaugusiųjų pasakymus ir juos palaipsniui vartoti, vis dar stimuliuoja naujas

diskusijas. Šios srities tyrimuose minima keletas veiksnių, tačiau pirmiausiai įvardijamas dažnumas. Nors žinoma, kad dažnumas nepasako visko apie kalbos radimosi procesą, todėl kiti veiksniai, pvz., formų skaidrumas (angl. *transparency*), kognityvinis ryškumas (angl. *saliency*), komunikacinė / pragmatinė funkcija, morfologinis sudėtingumas vs. paprastumas, taip pat turi būti įvertinti (Dressler 1997; Gülzow, Gagarina 2007; Tribushinina, Gillis 2017). Neretai aptariant vaikų kalbos raidą kalbama ir apie produktyvumą, ikoniškumą bei prototipiškumą (Dressler et. al. 1987; Dressler 1997) ar dar kitus požymius. Vadinas, įsisavinimo procese vaikai naudoja daug įvairių kalboje egzistuojančių „užuominų“ (angl. *cue*), kurios informuoja juos apie kalbos struktūrą.

Kaip numatytų vartojimu grįstos teorijos prielaidos, vaiko kalbos klaidas, amžių, kada įsisavinamos tam tikros struktūros, jų radimosi eiliškumą, galima numatyti remiantis įvesties vartojimo modeliais, jų dažnumu ir distribucija. Ibbotson (2013), apibendrinęs įvairius kitų autorių darbus, teigia, kad, pavyzdžiui, *k*- (angl. *wh*) tipo klausimų (*kas, kur, kada, kodėl, kaip*) įsisavinimo pradžia ir jų vartojimo seka nuspėjama pagal dažnį, kuriuo tam tikri *k*- žodžiai ir veiksmazodžiai atsiranda vaikų įvestyje; asmeninių ir savybinių įvardžių painiojimo reiškinys koreliuoja su tėvų vartosena tam tikruose kontekstuose; neiginiai vaikų kalboje taip pat siejami su vaikams skirtos kalbos neiginių dažnumu, o pasakymai, kuriuose dominuoja dažni veiksmazodžiai vaikų kalboje, taisyklingiau vartojami. Taigi, vis daugiau tyrimų teigia, kad kalbos struktūra formuojasi iš kalbinės patirties, kai maži vaikai pradeda atpažinti kognityviškai svarbius procesus – grupavimą, kategorizavimą, analogijos taikymą, frazių skaidymą ir kt. – ir savo kalbinėje sistemoje pasinaudoti jais atrandant komunikacijai reikšmingus elementus.

Dažnumo parametras

Daugelis VGT palaikytojų sutinka, kad ne tik dažnumo parametras svarbus vaikų kalbos įsisavinimo procese, bet ir kiti, anksčiau minėtieji, tačiau pripažįsta jo didelę svarbą, todėl šiame tyrime analizuosime dažnumo kriterijų. Galima teigti, kad tik santykinai neseniai tyrėjai atkreipė dėmesį į vaikų kalbos įsisavinimą dažnumo požiūriu, nes kalbos tyrimai apskritai menkai domėjosi kiekybiniais klausimais, o ši perspektyva ėmė plisti atsiradus dideliems tekstynams bei kompiuterinės analizės programoms (žr. Behrens 2008; Tomasello 2000).

Behrens (2006; 2008), remdamasi VGT, teigia, kad kalbinių kategorijų savybės gali būti aiškinamos remiantis distribucine ir dažnumo informacija. Šis požiūris dažnai pasitelkia tekstynus bei kompiuterinį modeliavimą, nes

daugeliu atvejų tekstynų lingvistikos tyrimai parodo glaudžią koreliaciją tarp įvairių kalbinių vienetų. Plėtojantis kalbinėms technologijoms, kompiuterinės ir tekstynų lingvistikos tyrimams, vis dažniau įrodoma, kad gramatikos savybės yra siejamos su dažnumu, o duomenimis grįsti rezultatai gali paaiškinti kalbos struktūrą.

Per pastaruosius du dešimtmečius ir šiuo metu kalbiniu dažnumu intensyviai domimasi (Bybee, Hopper 2001), ypač kalbos įsisavinimo darbuose (Ambridge et al. 2015; Behrens 2006; Behrens, Pfänder 2016; Gülzow, Gagarina 2007; Evers-Vermeulen, Tribushinina 2017 etc.), kurių autoriai pateikia įvairius argumentus ir pagrindžia dažnumo svarbą visais kalbos lygmenimis, nuo garsų sistemos įsisavinimo, žodyno, morfologijos iki sintaksinių konstrukcijų. Suprantama, tyrėjai kelia ir daug diskusinių klausimų, kartais ir abejonių bei visada mini įvairius kitus kalbos įsisavinimui svarbius kriterijus bei sąvokas (Gülzow, Gagarina 2007).

Be VGT, straipsnio autorei artimos teorinės natūraliosios morfologijos prielaidos, taip pat teigiančios dažnumo svarbą. Anot šios teorijos pagrindėjo W. U. Dresslerio ir kitų autorių (Dressler et al. 1987; Dressler 1985; 1997), dažnumas neturėtų būti atsiejamas nuo produktyvumo, nes vaikų kalbos įsisavinimo procese vartojami pasakymai nėra tokie pat kaip suaugusiųjų. Vaikai vartoja kalbą savo būdu, kūrybiškai, t. y. produktyviai, pastebėdami kalbinėje aplinkoje abstrakčius modelius ir kategorijas bei vis performuodami savo kalbinę sistemą, t. y. praeidami tranzitinius etapus (pagal natūraliąją morfologiją: pre- ir proto- bei modulinės morfologijos stadijas, Dressler 1994; 1997), kol patys geba sukurti abstrakčias kalbines kategorijas ir konstrukcijas, liudijančias apie jau susiformavusios kalbinės sistemos pagrindus.

Apibendrinus šios dalies teiginius, galima sakyti, kad dažnumas yra labai svarbus ir greičiausiai pagrindinis veiksnys ankstyvuojau kalbos įsisavinimo laikotarpiu, nes abstrakčios kalbos „taisyklės“ visais analizės lygmenimis (nuo fonologijos, sintaksės iki diskurso) yra tam tikri struktūriniai dėsniumai, kuriuos vaikai turi atrasti ir išsiaiškinti, perpratę kalbinės įvesties elementų ir konstrukcijų distribucinius požymius (Ellis 2002).

Dėmesys dažnumų analizei neaplenkė ir Lietuvos kalbininkų, kurie su tekstynų bei kompiuterinės lingvistikos plėtra sukūrė daug reikšmingų darbų, ypač įvairių elektroninių žodynų – nuo garsų iki tekstų (Raškinis, Kazlauskienė 2009; Grumadienė, Žilinskienė 1997; Utkā 2009; Rimkutė, Kazlauskienė, Raškinis 2011). VGT bei natūraliosios morfologijos teorijų konceptais pasiremta atliekant ne vieną lietuvių vaikų kalbos įsisavinimo tyrimą (Kamandulytė 2009; Dabašinskienė, Kamandulytė–Merfel-

dienė 2014; Kavaliauskaitė 2016 ir kt.) ar tiriant lietuvių kalbos vartojimo tendencijas (Dabašinskienė 2009; Kovalevskaitė 2014; Šeškauskienė, Žilinskaitė–Šinkūnienė 2015; Kamandulytė–Merfeldienė, Balčiūnienė 2016 ir kt.). Visai neseniai šios teorijos dažnumo parametru tikrintas ir antrosios kalbos įsisavinimas (Bružaitė–Liseckienė 2021).

Lietuvoje vaikų kalbos įsisavinimo tyrimai siejami su prof. M. Smoczyńskos (tuo metu iš Krokuvos Jogailaičių universiteto) ir prof. B. Stundžios iniciatyva paskatinti lietuvių ilgalaikio stebėjimo metodu kaupti vaikų kalbos duomenimis, o prof. W. U. Dresleris įtraukė pirmuosius atstovus į ilgąją tarptautinį projektą „Pre- ir protomorfologijos įsisavinimas“ (tiriami daugiau kaip dvidešimties pasaulio kalbų įsisavinimas – tarp jų ir lietuvių kalba), kurio metu išaugo ne viena vaikų kalbos tyrėja.

Taigi, šiam tyrimui pasitelkiami ilgalaikio stebėjimo metodu surinkti vaikų ir tėvų kalbos duomenys, leisiantys analizuoti pasirinktų kategorijų pavartojimo atvejų (angl. *tokens*) dažnumą. Pagrindinis tikslas yra pasiaiškinti, ar ir kada vaikai naudojami suaugusiųjų kalboje esančia distribucine informacija, ar ir kurioje srityje jų kalbiniai pasakymai skiriasi nuo to, ką jie girdi. Jei kalbos struktūra susijusi su kalbos vartojimo funkcija, kaip manoma iš VGT perspektyvos, vaikai turėtų prisitaikyti prie girdimos kalbos, t. y., jie turėtų būti jautrūs leksiniams elementams ir gramatinei struktūrai bei distribucinėms ypatybėms. Bus analizuojama (ko anksčiau tokiu aspektu nebuvo žiūrėta), kaip abstraktesnio lygmens kategorijos (kalbos dalys) vaikams skirtoje kalboje atsispindi kiekybiškai vaikų ir tėvų kalbos duomenyse, ir ar jos kinta per tam tikrą laiką. Taip pat bus žiūrima ir sintaksės raidos, matuojant vidutinį pasakymo ilgį (toliau VPI; angl. *mean length of utterance MLU*) žodžiais, pokyčių. Keliami hipotezė, kad stabilus kalbinių struktūrų pasiskirstymas vaikams skirtoje kalboje gali padėti vaikui atrasti šias struktūras. Jei kalbinės struktūros pasižymėtų dideliu variantiškumu, tai reikštų, kad vaikams būtų sunkiau atpažinti tam tikras užuominas (Bates, MacWhinney 1987; Behrens 2006).

Tyrimo metodas ir medžiaga

Per porą dešimtmečių lietuvių kalbos raidos sisteminių studijų, kuriose analizuotas vaikų morfologijos, iš dalies sintaksės ir leksikos, pragmatikos įsisavinimas ir vaikiškoji kalba naudojant ilgalaikio stebėjimo metodą žymiai pagausėjo (Savickienė 2003; Balčiūnienė 2004; 2006; Kamandulytė 2005; 2007; Kavaliauskaitė 2016). Šie ilgalaikiai vaikų kalbos duomenys kaupti, transkribuoti, koduoti ir analizuoti pagal gerai pasaulyje žinomą CHILDES (*Child Language Data Exchange System*, MacWhinney 2000)

programą. Svarbiausias šios programos privalumas greitas ir patikimas koduotų duomenų analizavimas. Priminsime, kad CHILDES³ apima dvi priemonės: transkribavimo ir kodavimo bei analizės. Remiantis įvairiomis analizės programomis galima atlikti vartojamos leksikos, gramatinių kategorijų dažnumo, pasakymo ilgio, konteksto ir kt. tyrimus. Morfologinis tekstyno kodavimas – vienas iš svarbiausių anotuoto tekstyno rengimo etapų, nes atitinkamai parengus leksikoną / žodyną galima automatiškai anotuoti žodžius, t. y. ne tik su nurodytomis pagrindinėmis gramatinėmis kategorijomis, pvz., daiktavardžio – giminė, skaičius, linksnis; veiksmazodžio – nuosaka, laikas, skaičius, asmuo, bet ir asmenuotės, linksniuotės, bet ir, pvz., deminutyvinė forma, kalbos riktas, tarmybė, kt. (Kamandulytė, Savickienė 2008; Dabašinskienė, Kamandulytė 2009). Nors vaikų kalbos tekstynai vis dar reikalauja daug rankinio darbo, tobulėjant ir lietuvių kalbai taikomoms technologijoms, darbas lengvėja ir spartėja. Vaikų kalbos duomenys rodo, kad kiekvieno vaiko ir VSK tekstynas pasižymi specifinėmis savybėmis, t. y. tam tikru būdingu žodynu, savitai sukurtais žodžiais ir jų formomis, o tyrėjui reiškia, kad visos tokios unikalios formos bus neatpažintos, todėl koduojamos rankiniu būdu ir naujai įrašomos į leksikoną, kuris bus naudingas kitiems darbams.

Pagal šio metodo prigimtį vaikų kalbos duomenys buvo įrašinėjami sistemingai apie dvejus metus, kai kuriais atvejais ir ilgiau. Tekstynas, kurį dabar sudaro transkribuoti ir koduoti penkių vaikų įrašai (dviejų mergaičių ir trijų berniukų), savo medžiagos turtingumu pralenkia daugelio kitų kalbų tekstynus, nes apima virš 100 valandų įrašų ir virš keturių šimtų tūkstančių morfologiškai anotuotų žodžių. Šiame darbe analizuojami dviejų vaikų ir jiems skirtos kalbos duomenys, medžiaga apima žodžių skaičiumi panašius dviejų vaikų tekstynus: mergaitės kalbos – 26449 žodžius, berniuko – 28846. Tiriamasis laikotarpis taip pat panašus: mergaitės apima 1;8–2;8 laikotarpį, berniuko – 1;7–2;6. Kaip matyti iš lentelės (1 lentelė) duomenų, mamų pasakymų yra dvigubai daugiau nei vaikų, tuo tarpu tėvų ar kitų kalbėtojų skaičius yra daug mažesnis.

Teorinėje dalyje minėta, kad vaikų kalbinei kompetencijai svarbi įvairi kalbinė patirtis, stimuliuojanti juos palaipsniui įsisavinti savo gimtosios kalbos sistemą. Kaip matyti iš pateiktų duomenų, be mamų, kitų dalyvių kalbinių pavyzdžių užfiksuota nedaug, tačiau, jie taip pat įtraukti į tiriamąją medžiagą.

³ A. Utkā (VDU) šią programą pritaikė sakytinės lietuvių kalbos analizei.

1 lentelė. **Vaikų kalbos ir jiems skirtos kalbos (VSK) duomenys**

Eil. Nr.	Vaiko lytis	Amžiaus tarpsnis	Įrašų trukmė (val.)	Iš viso žodžių skaičius	Pokalbio dalyviai (žodžių skaičius)
1.	Mergaitė	1;8–2;8	27	119968	Mergaitė (26449) mama (89673) tėvas (2939) kiti (907)
2.	Berniukas	1;6–2;7	20	72094	Berniukas (28846) mama (41050) tėvas (2170) kiti (28)
Iš viso			47	192062	

Kiti du skyriai analizuos gramatikos įsisavinimo raidą, pirmiausiai žvelgiant į žodyno ir pasakymų sudėtingumo rodiklius bei kalbos dalių kategorijas. Detalesnis tyrimas vertins vaikų ir vaikams skirtos kalbos pasakymus variantiškumo bei glaudesnio ryšio tarp kalbinės įvesties ir vaikų kalbos radosi požiūriu.

Pirmieji žodžiai ir gramatikos įsisavinimo pradžia: vidutinis pasakymo ilgis (VPI)

Vaikų kalbos įsisavinimo tyrimuose vidutinis pasakymo ilgis (VPI, angl. *mean length of utterance MLU*) yra vienas iš esminių gramatikos įsisavinimo rodiklių (Brown 1973), ypač dažnai taikomas ankstyvosios kalbos raidos tyrimuose, nes padeda objektyviau įvertinti kiekybines analizuojamo laikotarpio ypatybes. Šiame tyrime VPI nustatytas skaičiuojant vidutinį žodžių skaičių sakinyje (kitų kalbų tyrėjai skaičiuoja morfemas). Tyrimas parodė, kad egzistuoja tiesioginis ryšys tarp tėvų kalbinės įvesties ir vaikų duomenų.

Pagal šių vaikų anksčiau analizuotus duomenis (Kamandulytė 2009), jau žinome, kad abu vaikai yra tipinės raidos ir pradėję kalbėti gana anksti, ypač berniukas. Vaikų kalbos įrašai rodo, kad žodynas augo palaipsniui, bet matyti, kad jau tiriamojo laikotarpio pradžioje abu vaikai pasako nemažai žodžių: berniukas (1;6) – 317 žodžių, mergaitė (1;8) – 97 žodžius, o per porą mėnesių jų žodynas reikšmingai padidėjo: berniuko (1;9) – 662, mergaitės (1;11) – 435 žodžiai. Kaip žinome, pagal „kritinės masės hipotezę“ (Bates 2001; Marchmant, Bates 1994), augant žodynui, randasi morfosintaksės

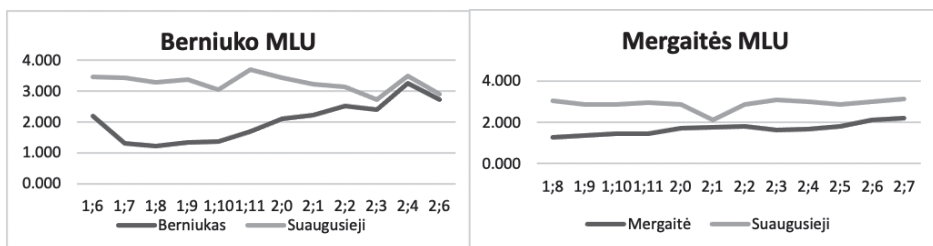
įsisavinimo ženklų, pvz., fiksuojami pirmieji formų kontrastai, kurie jau rodo pasireiškiant morfologijos pradžią: pagal natūraliąją morfologiją t. y. pre-morfologijos stadiją, pvz., vns. vard. ir vns. kilm. / gal.: *berniukas* – *katė-katę* (1;6), *tetis-tetį*, *teta-tetos* (1;7); *mergaitė* – *kava-kavos* (1;8), *lėlė-lėlę*, *lova-lovą* (1;9).

2 lentelė. **Vaikų VPI**

Berniukas	Iš viso:		VPI	Mergaitė	Iš viso:		VPI
	pasaky- mų	žodžių			pasaky- mų	žodžių	
1;6	1072	2348	2,190	1;8	1372	1763	1,285
1;7	1247	1640	1,315	1;9	1677	2287	1,364
1;8	1588	1913	1,205	1;10	1268	1814	1,431
1;9	2089	2785	1,333	1;11	1307	1861	1,424
1;10	2009	2744	1,366	2;0	705	1219	1,729
1;11	1370	2328	1,699	2;1	1242	2160	1,739
2;0	1726	3610	2,092	2;2	663	1188	1,792
2;1	1138	2542	2,234	2;3	1061	1709	1,611
2;2	912	2290	2,511	2;4	684	1154	1,687
2;3	1403	3346	2,385	2;5	2167	3879	1,790
2;4	1000	3246	3,246	2;6	1247	2652	2,127
2;6	782	2126	2,719	2;7	1044	2295	2,198

Tokia tendencija patvirtina, kad aktyvaus žodyno dydis koreliuoja su gramatinio sudėtingumo indeksu (Bates, Goodman 2001). Kaip žinoma, VPI tinkamas matuoti tik ankstyvuosius kalbos raidos etapus, todėl šiame darbe ir pasirinktas metų laikotarpis, kuris pats aktyviausias kalbos sistemos formavimosi požiūriu. Laikotarpis pasirinktas taikant natūraliosios morfologijos kalbos įsisavinimo kriterijus (Savickienė, Dressler 2007; Savickienė 2003), kai vaikų kalboje randasi pirmieji formų kontrastai ir keliažodžiai pasakymai (Dabašinskienė 2009), rodantys gramatikos įsisavinimo pradžią. Mergaitės kalboje šis reiškinys pastebimas 1;8, berniuko – 1;7 laikotarpiu. Kaip matyti iš lentelės (2 lentelė), minėtais amžiaus tarpsniais mergaitės ir

berniuko kalbai būdingas labai panašus vidutinis pasakymo ilgis – apie 1,3 žodžio. Dažniausiai teigiama, kad vaikas įsisavinęs gramatikos pagrindus, jei jo VPI rodiklis artėja link suaugusiųjų. Kaip matyti iš 2 lentelės, vidutinis vaikų kalbos pasakymo ilgis paskutinį tyrimo mėnesį panašėja į VSK – virš 2: mergaitės kalboje – 2,1 žodžio, berniuko kalboje – 2,7 žodžio. Grafinis vaizdas (1 paveikslas) laikotarpio pabaigoje demonstruoja panašius rodiklius ir vienodėjimo vaizdą.

1 paveikslas. Vaikų ir jų įvesties VPI

Atkreiptinas dėmesys į suaugusiųjų rezultatus, rodančius kiek skirtingas tendencijas: mergaitės įvesties rodiklis yra kiek mažesnis – apie 3, o berniuko įvestis virš 3, tačiau tie skaičiai turi ryšį su vaikų kalba. Mergaitės VPI per visą tiriamąjį laikotarpį palyginti su berniuku mažesnis, atitinkamai ir jos įvestis; lygiai toks pats ryšys matyti lyginant berniuko ir jo įvesties VPI. Įdomi tendencija išryškėja abiejų vaikų įvesties atveju, kai tam tikrais trumpais laikotarpiais (mergaitės – 2;0–2;2, berniuko – 2;2–2;3) suaugusieji keičia komunikacinę strategiją ir prisiderina (angl. *fine-tuning*) prie vaikų to laikotarpio kalbinės patirties būklės (Leung et al. 2021). Iš paveikslo matyti, kad įvesties pasakymo ilgio rodiklis per visą laikotarpį pakankamai stabilus, išskyrus minėtąjį trumpalaikį „prisiderinimą“, o vaikų VPI dydis – kintantis, ypač tai akivaizdu 2;0 mergaitės, o 2;11 berniuko atveju. Nepaisant greitos pažangos ir artėjimo link suaugusiųjų VPI lygio, reikia pasakyti, kad vaikų pasirinktas kelias yra kiek skirtingas, t. y., išryškėja individualūs kalbinės raidos skirtumai, rodantys gana staigų berniuko ir kiek lėtesnę bei nuosaikesnę mergaitės kalbinės kompetencijos augimo kreivę.

Kalbos dalių distribucija

Siekiant susidaryti bendrą kalbos morfosintaksinių ypatybių vaizdą, atlikta vaikų ir jų įvesties bendroji analizė pagal kalbos dalių pasiskirstymą. Dėl ankstyvajai raidai ir šiam tyrimui aktualesnių didesnių ir įsisavinimui

svarbesnių kategorijų analizės pateiksime ne visų kalbos dalių, o tik daiktavardžio, veiksmazodžio, būdvardžio,rieveksmio ir įvardžio analizę⁴. Reikia paminėti, kad mokslinėse diskusijose vis dar akcentuojama daiktavardžio ir veiksmazodžio kategorijų svarba pirmiesiems kalbinės raidos metams (Gentner 1982; Laaha, Gillis 2007; Xanthos et al. 2011), todėl ir čia jos labiau išryškintos. Kita vertus, ankstyvoji kalba neatsiejama nuo įvairių vaikų kalbos inovacijų, ypač garsazodžių, kurie atlieka svarbią funkciją kalbos raidos metu. Garsazodžius vaikams pasiūlo jų tėvai, vadinasi, ir pastarųjų kalboje šių elementų taip pat gausu (apie 7%). Kaip rodo I. Balčiūnienės ir L. Kamandulytės-Merfeldienės atliktas garsazodžių tyrimas, tėvai stengiasi užmegzti pokalbį, supažindinti vaikus su aplinka, pristatydami daiktus ar veiksmus, o jiems įvardinti pasitelkia garsazodžius. Be kitų, ypač emocinės funkcijos, garsazodžiai dažnai vartojami nominacine funkcija – pakeisti daiktavardį ir veiksmazodį, todėl jų vartoseną tampa labai aktuali vaikams (Balčiūnienė, Kamandulytė-Merfeldienė 2018).

Pirmaisiais 1;8–1;9 laikotarpiais didžiąją dalį mergaitės kalbos sudaro daiktavardis,rieveksmis ir kategorijai „Kita“ priklausantys žodžiai, tarp jų ir jau minėtieji garsazodžiai. Kaip žinoma, kalbos vaikai mokosi kartodami suaugusiųjų pasakymus, todėl ir toks pirmųjų kategorijų pasiskirstymas yra nulemtas suaugusių kalbos pakartojimų.rieveksmių ženkliai sumažėja 1;11 laikotarpiu, kai išauga veiksmazodžio vartojimas, ir tai, be abejonės, liudija veiksmazodžio įsisavinimo pradžią. Šiuo metu taip pat išauga įvardžio vartojimas, tačiau tik apie 2;5 įvardžio pavartojimų skaičius prilygsta įvesčiai. Stebimo laikotarpio pačioje pabaigoje įvardis susilygina su daiktavardžio pavartojimo atvejų skaičiumi. Svarbu atkreipti dėmesį, kad laikui bėgant mergaitės kalboje, beje ir įvestyje, matome daiktavardžių mažėjimą ir veiksmazodžių didėjimą, o palyginę pirmuosius mėnesius ir paskutiniuosius, stebime akivaizdžius pavartojimo atvejų skirtumus, t. y. nuo 30% (1;8–2;0) iki 17% (2;7), atitinkamai įvestyje – pradžioje – apie 20%, o pabaigoje (2;5–2;7) – apie 17% daiktavardžių (3 ir 4 lentelės).

1;6–1;8 laikotarpiais berniuko kalboje taip pat vyrauja daiktavardžiai, jų pirmisiais laikotarpiais registruojama apie 35%. Gal kiek netikėtai jo kalboje ankstyvaisiais mėnesiais registruojama labai daug įvardžių (to nėra mergaitės kalboje). Abiejų vaikų suaugusieji vartoja jų palyginti vienodai – apie 14%. Žinoma, kad asmeninių įvardžių įsisavinimas yra sudėtingas procesas, kiek užtrunkantis, ypač savybinių (žr. Savickienė 2003), tačiau gana dažną

⁴ Kitos kalbos dalys sujungtos į vieną grupę ir pavadintos „Kita“.

3 lentelė. Mergaitės kalbos dalių pasiskirstymas (pavartojimo atvejai ir procentai)

MERGAITĖ	1;8	1;9	1;10	1;11	2;0	2;1	2;2	2;3	2;4	2;5	2;6	2;7
Daiktavardis	599 33%	643 28.3%	478 26.2%	628 33.4%	398 32.5%	646 29.6%	286 23.9%	450 26.4%	301 25.9%	906 24.2%	611 22%	402 17.6%
Veiksmažodis	71 4%	279 12.3%	427 23.4%	652 34.8%	458 37.5%	937 43.1%	478 39.9%	722 42.4%	469 40.4%	1410 37.6%	878 31.5%	740 32.4%
Būdvardis	2 0.1%	28 1.2%	75 4.1%	48 2.6%	20 1.6%	40 1.8%	35 2.9%	36 2.1%	9 0.8%	120 3.2%	80 2.9%	64 2.8%
Įvardis	28 1.6%	54 2.4%	70 3.8%	137 7.3%	45 3.7%	119 5.5%	112 9.3%	107 6.3%	84 7.2%	421 11.2%	397 14.3%	401 17.5%
Prieveiksmis	392 22.3%	419 18.4%	341 18.7%	155 8.3%	179 14.6%	234 10.7%	142 11.9%	110 6.4%	108 9.3%	264 7.1%	383 13.8%	265 11.6%
Kita	668 38%	852 37.4%	436 23.8%	255 13.6%	123 10.1%	203 9.3%	145 12.1%	279 16.4%	191 16.4%	626 16.7%	432 15.5%	413 18.1%

4 lentelė. Mergaitės įvesties kalbos dalių pasiskirstymas (pavartojimo atvejai ir procentai)

MERGAITĖS ĮVESTIS	1;8	1;9	1;10	1;11	2;0	2;1	2;2	2;3	2;4	2;5	2;6	2;7	Vidurkis
Daiktavardis	1712 23.3%	1810 21.7%	1519 20.7%	2074 20.5%	1115 22.5%	2018 19.5%	422 14%	1600 19.5%	902 19.2%	1564 18.2%	1061 18.1%	883 16.4%	19,47%
Veiksmažodis	1922 26.2%	2311 27.7%	1952 26.6%	2964 29.3%	1489 29.8%	3046 29.5%	1016 33.7%	2511 30.6%	1363 29.1%	2543 29.6%	1774 30.1%	1548 28.8%	29,25%
Būdvardis	172 2.3%	141 1.7%	247 3.4%	264 2.6%	94 1.9%	262 2.5%	92 3%	167 2.1%	89 1.9%	279 3.4%	142 2.4%	132 2.5%	2,48%
Įvardis	863 11.8%	1148 13.7%	1015 13.8%	1593 15.8%	688 14%	1638 15.8%	450 14.9%	1281 15.6%	667 14.2%	921 10.7%	714 12.1%	833 15.5%	13,99%
Prieveiksmis	943 12.9%	1080 12.9%	1018 13.9%	1147 11.3%	614 12.4%	1185 11.5%	383 12.7%	855 10.4%	518 11.1%	1024 11.9%	649 11%	591 11%	11,92%
Kita	1722 23.5%	1865 22.3%	1585 21.6%	2070 20.5%	959 19.4%	2192 21.2%	656 21.7%	1792 21.8%	1148 24.5%	2250 26.2%	1552 26.3%	1394 25.8%	22,9%

5 lentelė. Berniuko kalbos dalių pasiskirstymas (pavartojimo atvejai ir procentai)

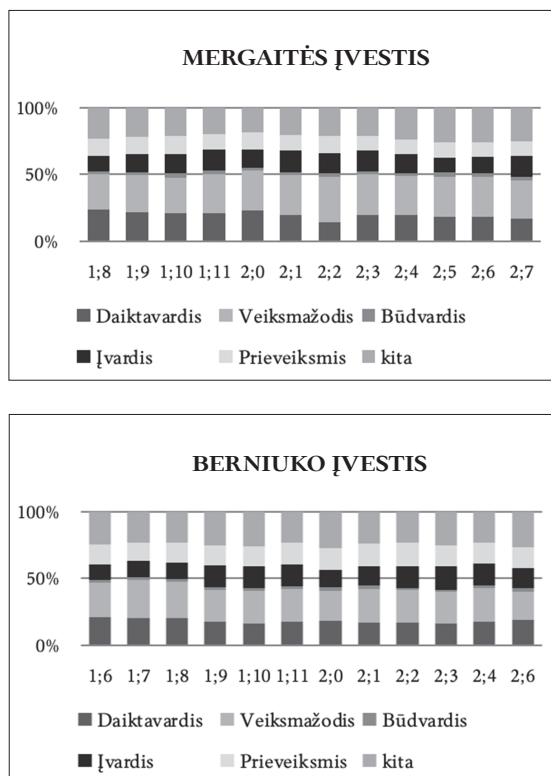
BERNIUKAS	1;6	1;7	1;8	1;9	1;10	1;11	2;0	2;1	2;2	2;3	2;4	2;6
Daiktavardis	582 26.1%	635 41.2%	685 38.9%	855 32.7%	778 29.8%	564 25.2%	985 27.8%	669 27.1%	583 25.9%	731 22.2%	774 23.5%	418 19.8%
Veiksmažodis	235 10.5%	229 14.8%	324 18.5%	711 27.2%	808 31%	661 29.4%	850 24%	669 27.1%	562 24.9%	805 24.4%	733 22.3%	468 22.1%
Būdvardis	46 2.1%	29 1.9%	60 3.4%	113 4.3%	108 4.1%	84 3.8%	135 3.8%	53 2.1%	48 2.1%	52 1.7%	66 2%	43 2%
Įvardis	293 13.2%	151 9.8%	152 8.6%	119 4.6%	142 5.4%	183 8.1%	298 8.4%	239 9.7%	328 14.5%	568 17.3%	524 15.9%	324 15.3%
Prieveiksmis	296 13.3%	182 11.8%	202 11.5%	214 8.2%	198 7.6%	311 13.8%	475 13.4%	236 9.6%	281 12.4%	526 15.9%	501 15.2%	325 15.4%
Kita	774 34.8%	317 20.5%	336 19.1%	600 23%	576 22.1%	443 19.7%	801 22.6%	603 24.4%	457 20.2%	621 18.8%	693 21.1%	536 25.4%

6 lentelė. Berniuko įvesties kalbos dalių pasiskirstymas (pavartojimo atvejai ir procentai)

BERNIUKO ĮVESTIS	1;6	1;7	1;8	1;9	1;10	1;11	2;0	2;1	2;2	2;3	2;4	2;6	Vidurkis
Daiktavardis	933 20.7%	1283 20.4%	916 20.3%	800 17.2%	735 16.3%	895 17.5%	875 18.2%	571 16.4%	479 16.4%	426 15.9%	521 17.6%	246 18.6%	17,9%
Veiksmažodis	1162 25.7%	1760 27.9%	1202 26.6%	1111 23.8%	1083 24.1%	1215 23.8%	1054 21.9%	875 25.1%	717 24.5%	630 23.6%	730 24.6%	282 21.3%	24,4%
Būdvardis	92 2.1%	142 2.3%	110 2.4%	81 1.8%	99 2.2%	120 2.5%	146 3%	92 2.6%	54 1.7%	49 1.8%	59 2%	33 2.5%	2,2%
Įvardis	515 11.4%	766 12.2%	531 11.7%	756 16.2%	735 16.3%	830 16.3%	600 12.5%	517 14.8%	476 16.3%	470 17.5%	498 16.7%	196 14.8%	14,7%
Prieveiksmis	679 15%	868 13.8%	697 15.4%	708 15.2%	660 14.7%	828 16.2%	797 16.6%	575 16.5%	509 17.4%	416 15.6%	453 15.3%	210 15.8%	15,6%
Kita	1131 25.1%	1479 23.4%	1065 23.6%	1201 25.8%	1190 26.4%	1210 23.7%	1340 27.8%	857 24.6%	694 23.7%	684 25.6%	707 23.8%	358 27%	25%

įvardžių vartoseną berniuko kalboje iš dalies būtų galima sieti su kiek ankstyvesne nei mergaitės kalbine raida. Tik 1;9 berniukas pradeda vartoti daugiau veiksmažodžių, o nuo 1;10 laikotarpio veiksmažodžių vartojimas susilygina ar nežymiai viršija daiktavardžius. Nors veiksmažodžių pavartojimo atvejų auga, matyti, kad jis linksta vartoti daugiau daiktavardžių, o 1;7–1;9 laikotarpiu jų artėja link 40%. Tokia tendencija yra ir mergaitės kalboje, tik skaičiai mažesni, o abiejų vaikų kalbinė įvestis nerodo žymios daiktavardžių gausos, tik kiek didesnę procentą pradžioje. Paskutiniais trimis (2;3–2;6) kalbos įsisavinimo laikotarpiais berniuko kalbos dalių pasiskirstymas susilygina su suaugusiųjų (žr. 5, 6 lenteles).

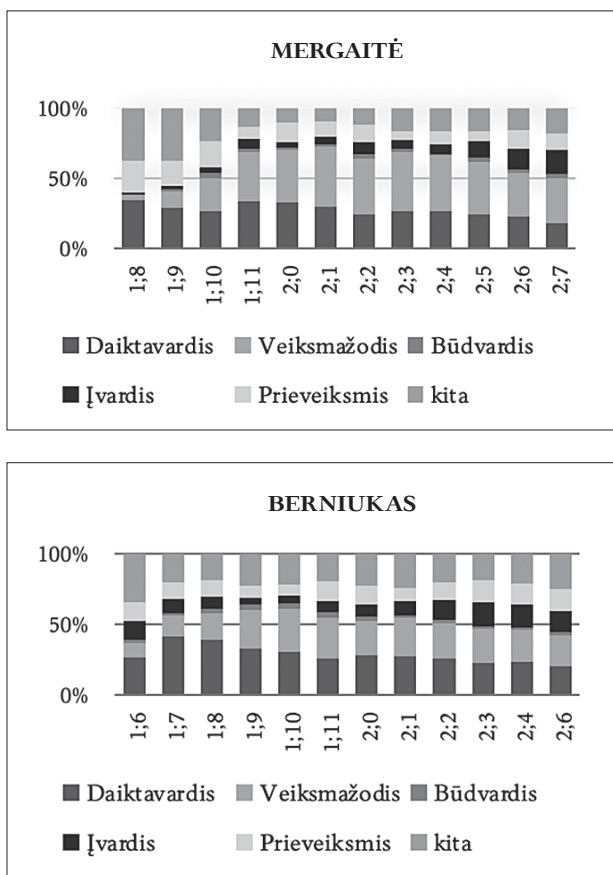
Suaugusių kalboje vyrauja veiksmažodžiai, vidutiniškai 24%, ir daiktavardžiai, sudarantys apie 17%. Panašiai vartojami prieveiksmai (15%) ir įvardžiai (15%). Būdvardžiai vartoti tik apie 2%. Kaip ir vidutinio pasakymo

2 paveikslas. Įvesties kalbos dalių pasiskirstymas

ilgio (VPI) matavimo atveju, suaugusiųjų duomenys atrodo kiek netikėti. Kodėl? Akivaizdžiai matyti, kad santykinė skirtingų kalbos dalių vartosena laikui bėgant išlieka beveik vienoda, netgi daiktavardžių ir veiksmažodžių skirtumai yra labai nedideli, ir vien pradžioje (2 paveikslas).

Ko ir galėjome tikėtis, vaiko duomenys kinta, tai rodo sistemos raidą: nuo paprastesnių, dažniau vartojamų kategorijų (pvz., didesnis daiktavardžių,rieveiksmių ir kitų vaikų kalbai būdingų, bet ne visada reikšmingų pasakymų vartojimas), iki suaugusiųjų kalbai artimos sistemos jau 2;6–2;7 laikotarpiu. Kaip matyti, vaikų kalba ypač aktyviai kinta iki maždaug 1;11–2;0, o po to pokyčiai ne tokie akivaizdūs, judantys link stabilesnės sistemos (3 paveikslas).

3 paveikslas. Vaikų kalbos dalių pasiskirstymas

Išvados ir diskusija

Morfosintaksinių duomenų analizė patvirtina tai, ką žinome apie gramatinių kategorijų raidą lietuvių kalboje: vaikai pradeda vartoti kalbą dažniau pasitelkdami daiktavardžius bei kitus kalbos komunikacijai reikšmingus elementus ir per labai trumpą laiką (apytiksliai per tris–keturis mėnesius) suformuoja stabilesnę kalbinę sistemą. Kalbos dalių pasiskirstymas pagal ilgalaikių tyrimų rezultatus (beje, reikia pastebėti, kad tik šis metodas gali atskleisti kaitos–stabilumo kalboje ypatybes) akivaizdžiai parodo suaugusiųjų kalbos, skirtos vaikams, sistemos (pagal tirtus parametrus) stabilumą. Tai yra esminis šio tyrimo rezultatas, beje, nedažnai diskutuotas kituose tyrimuose dėl jau minėto metodo specifikos (žr. vokiečių kalbos Behrens 2006; Tribushinina, Gillis 2017; Dabašinskienė, Argus 2018). Lietuvių, tikėtina, ir daugumos kitų kalbų sistemos numato, kad sakiniui formuoti būtini subjektas, predikatas ir objektas, o tai reiškia daiktavardį (įvardį) ir veiksmažodį. Kaip matome, vaikų kalboje tirtojo laikotarpio pabaigoje daiktavardžiai, įvardžiai bei veiksmažodžiai vartoti panašiu dažnumu kaip ir suaugusiųjų kalboje. Taigi suaugusiųjų kalba parodo vaikui egzistuojančią tam tikrų stabilų elementų struktūrą, kurią ilgainiui vaikai atpažįsta ir įprasmina savo kalboje. Vadinas, suaugusiųjų kalbos sistemos stabilumas yra labai ryški užuomina vaikui, kad jam kalbinė stimuliacija yra patikimas šaltinis, informuojantis apie tikslinės kalbos gramatinę struktūrą. Kitas svarbus ir informatyvus akcentas yra distribucijos dažnumas, nes akivaizdu, kad vaiko kalbinės raidos pabaigoje matome tokias pačias distribucines ypatybes, kaip ir jam skirtoje kalboje. Galėtume daryti išvadą, kad vaiko ir vaikui skirtoje kalboje veikia „įsitvirtinimo“ (angl. *entrenchment*) mechanizmas, rodantis, kad struktūrinės kalbos savybės, automatizuojamos per dažną kartojimą, todėl turi įtakos įsisavinant tam tikras tikslinės kalbos kategorijas (žr. Tomasello 2003).

Įdomu palyginti, kaip ši pastebėta stabili kalbinė įvestis atrodo kitų lietuvių kalbos atmainų kontekste. Ar vaikams skirta kalba iš esmės skiriasi nuo lietuvių kalbos šnekamosios ir rašytinės kalbos atmainų? Ar tai, ką vaikai girdi iš savo intymios kasdienės aplinkos, artima tai kalbai, kuri egzistuoja už namų sienų? Šnekamosios⁵ ir rašytinės⁶ kalbos dalių ir kitų kategorijų

⁵ Čia minimas *Bendrinės šnekamosios lietuvių kalbos tekstynas* sukurtas 2006 m. Vytauto Didžiojo universitete dalyvaujant ir kitoms Lietuvos institucijoms, jo apimtis — apie 50.000 gramatiškai anotuotų žodžių.

⁶ Lietuvių rašytinės kalbos šaltinis – E. Rimkutė's morfologiškai anotuoto tekstyno duomenys (2006).

palyginimas rodo, kad šios dvi atmainos akivaizdžiai skiriasi (Dabašinskienė 2009). Galbūt šiandien didesni tekstynai kiek pakoreguotų rezultatus, bet bendra tendencija, manyčiau, išliktų panaši. Apibendrinti (procentai suapvalinti) rezultatai palyginimui pateikti 7 lentelėje.

7 lentelė. Skirtingų tekstynų kalbos dalių pasiskirstymo palyginimas (%)

Tekstynas/ Kalbos dalis	Daiktavardis	Būdvardis	Veiksmažodis	Įvardis	Prieveiksmis
Mergaitė	16%	2,5%	29%	15,5%	11%
Berniukas	20%	2%	23%	15%	15%
Mergaitės įvestis	19,5%	2,5%	29%	14%	12%
Berniuko įvestis	18%	2%	24%	14,5%	15,5%
Šnekamasis tekstynas	16%	2,5%	23%	17%	10%
Rašytinis teks- tynas	40%	7%	20%	9%	7%

Svarbu pasakyti, kad lyginti rašytinę kalbą nėra prasmės, nes ji esmingai skiriasi net nuo šnekamosios (ši skirtis akcentuota mokslo diskusijose ne vieną kartą). Tačiau šnekamosios kalbos tekstyną ir suaugusiųjų, net vaikų⁷, duomenis palyginti įdomu, nes, kaip matyti, jie nerodo akivaizdžių (statistinis reikšmingumas netikrintas) skirtumų. Verta priminti, kad šiame darbe užfiksuota vaikams skirtosios kalbos „prisiderinimo“ prie vaikų kalbinės patirties strategijos momentų, tačiau tas laikotarpis labai trumpas, o bendra tendencija rodo stabilų kalbos dalių vartosenos vaizdą, labai artimą šnekamosios kalbos tekstynui.

Suprantama, kad vaikų kalboje per metus randasi visko daug daugiau nei minėtų kategorijų įsisavinimas: tai ne tik leksikos, gramatikos bei diskurso raida, bet ir individualios kalbinės sistemos, būtinos užtikrinti vaiko komunikacinius poreikius, plėtojimas.

Dažnumas, kaip svarbus veiksnys, yra pagrindinė vartojimu grįstos teorijos sąvoka. Kaip buvo minėta anksčiau, nemažai darbų skirtų dažnumų

⁷ Vaikų rezultatai apibendrinti, rodantys jų stabilesnės, paskutinių laikotarpių kalbinės būklės vaizdą.

tyrimams (ir ne tik vaikų kalboje) buvo labai reikšmingi, nes iš dalies lengvai analizuojami, tačiau kartais dėmesys tik šiam parametru vis dėl to užgožia ir kitus svarbius veiksnius (Steinkrauss 2017; Dresller 1997). Kadangi vaikų kalbos įsisavinimo pradžioje jų pasakymai skiriasi nuo suaugusiųjų, dažnumas negali būti vienintelis veiksnys, paaiškinantis kalbos raidą. Žvelgiant iš kalbinės praktikos perspektyvos, ieškoma suvokimo, funkcinų ir socialinių požymių, veikiančių ankstyvą vaikų kalbą, nes vaikai turi prieigą prie daugiau informacijos nei tik žodžių ar žodžių formų pavartojimo atvejai, t. y. socialinių, semantinių ir pragmatinių užuominų (angl. *cues*). Šie veiksniai gali veikti kaip filtrai įsisavinant informaciją iš įvesties (Ellis 2002; Wijnen, Kempen, Gillis 2001). Būsimoose tyrimuose reikėtų dar labiau gilintis ir ištirti, kaip kognityvinis ryškumas, semantinis ir pragmatinis informatyvumas ir atminties vystymas sąveikauja su dažnumu ir distribucija. Dar daugiau, toliau būtų svarbu, o dideli ir automatizuoti tekstynai bei nauji analizės įrankiai pasitarnautų šiam tikslui, ištirti individualių variacijų ir vystymosi „proveržių“ bei stabilizacijos tam tikrais laikotarpiais priežastis. Jeigu teigiame, o tai matyti iš duomenų, kad suaugusiųjų kalbos struktūra yra stabili, o vaikų kalboje taip pat stebime tam tikrus „stabilizacijos“ laikotarpius, būtų įdomu patikrinti, ar tas „stabilizacijos“ laikotarpis rodo, smulkesnes sistemos perorganizavimo fazes, t. y., dinaminį vartosenos polinkį (žr. van Geert, van Dijk 2002; van Geert, Verspoor 2015).

LITERATŪRA

Aksu-Koç, Ayhan 1998, The role of input vs. universal predispositions in the emergence of tense-aspect morphology: Evidence from Turkish, *First Language* 18, 255–280.

Ambridge, Ben, Elena V. M. Lieven 2012, *Child Language Acquisition. Contrasting Theoretical Approaches*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ambridge, Ben, Evan Kidd, Caroline F. Rowland, Anna L. Theakston 2015, The ubiquity of frequency effects in first language acquisition: Authors' response, *Journal of Child Language* 42(2), 2–5.

Balčiūnienė, Ingrida, Laura Kamandulytė-Merfeldienė 2018, Garsažodžių dažnumas, funkcijos ir reikšmės ankstyvojoje vaikystėje, *Darbai ir dienos* 70, 11–29.

Barrlow, Michael, Suzanne Kemmer (eds.) 2000, *Usage Based Models of Language*, Stanford, CA: CSLI Publications.

Bates, Elizabeth, Judith C. Goodman 2001, On the inseparability of grammar and the lexicon: Evidence from acquisition, in Michael Tomasello, Elizabeth Bates

(eds.), *Language Development: The Essential Readings*, Oxford: Blackwell Publishing, 134–162.

Behrens, Heike 2006, The input–output relationship in first language acquisition, *Language and Cognitive Processes* 21(1/2/3), 2–24.

Behrens, Heike 2008, *Corpora in Language Acquisition Research: History, Methods, Perspectives*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Behrens, Heike, Stefan Pfänder (eds.) 2016, *Experience Counts: Frequency Effects in Language*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.

Brown, Roger 1973, Development of the first language in the human species, *American Psychologist* 28(2), 97–106.

Brooks, J. Patricia, Michael Tomasello 1999, Young children learn to produce passives with nonce verbs, *Developmental Psychology* 35(1), 29–44.

Bružaitė-Liseckienė, Justina 2021, *Objekto raiška lietuvių kalboje: gimnazijų rusų ugdomąja kalba moksleivių atvejis*, Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

Bybee, Johan 1985, *Morphology: A Study of the Relation Between Meaning and Form*, Amsterdam: John Benjamins.

Bybee, Johan 1995, Regular morphology and the lexicon, *Language and Cognitive Processes* 10(5), 425–455.

Bybee, Johan, Paul J. Hopper (eds.) 2001, *Frequency and the Emergence of the Linguistic Structure*, Amsterdam: John Benjamins.

Caselli, Maria Cristina, Paolo Casadio, Eric Bates 1999, A comparison of the transition from first words to grammar in English and Italian, *Journal of Child Language* 26, 69–111.

Dabašinskienė, Ineta 2009, Šnekamosios lietuvių kalbos morfologinės ypatybės, *Acta Linguistica Lithuanica* 60, Vilnius, 1–15.

Dabašinskienė, Ineta, Laura Kamandulytė 2009, Corpora of Spoken Lithuanian, *Estonian Papers in Applied Linguistics* 5, 67–77.

Dabašinskienė, Ineta, Laura Kamandulytė–Merfeldienė 2014, Šalutiniai pažyminio sakiniai: kodėl vaikams sunku juos suprasti?, *Kalbotyra* 66, 7–26.

Dabašinskienė, Ineta, Reili Argus 2018, The distribution of parts-of-speech in mother–child interaction of Estonian and Lithuanian, *Estų taikomosios kalbotyros asociacijos kasmetinė konferencija. Talinas, 2018 m. balandžio 19–20 d.*, Talinas.

Dressler, U. Wolfgang 1985, *Morphonology*, Ann Arbor: Karoma Press.

Dressler, U. Wolfgang 1994, Evidence from first phases of morphology acquisition for linguistic theory: extragrammatic morphology and diminutives, *Acta Linguistica Hafniensia* 27, 93–105.

Dressler, U. Wolfgang (ed.) 1997, *Studies in Pre- and Protomorphology*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Dressler, U. Wolfgang, Willi Mayerthaler, Oswald Panagl, Wolfgang U. Wurzel 1987, *Leitmotifs in Natural Morphology*, Amsterdam: John Benjamins.

Ellis, Rod 2002, Frequency effects in language processing, A review with im-

plications for theories of implicit and explicit language acquisition, *Studies in Second Language Acquisition* 24(2), 143–188.

Evers-Vermeulen, Elena Tribushinina (eds.) 2017, *Usage-Based Approachers to Language Acquisition and Language Teaching*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.

Gallaway, Clare, Brian J. Richards 1994, *Input and Interaction in Language Acquisition*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gentner, Dedre 1982, Why nouns are learned before verbs: Linguistic relativity versus natural partitioning, *Language* 2, 301–334.

Grumadienė Laima, Vida Žilinskienė 1997, *Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas: mažėjančio dažnio tvarka*, Vilnius: Mokslo aidai.

Gülzow, Inesa, Natalia Gagarina (eds.) 2007, Frequency effects in language acquisition: Defining the limits of frequency as an explanatory concept, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.

Hoff-Ginsberg, Erika 1985, Some contributions of mothers' speech to their children's syntactic growth, *Journal of Child Language* 12(2), 367–385.

Hoff-Ginsberg, Erika 2006, How social contexts support and shape language development, *Developmental Review* 26(1), 55–88.

Ibbotson, Paul 2013, The scope of usage-based theory, *Frontiers in Psychology* 4, article 255, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00255>.

Kamandulytė, Laura 2006, Vaikiškosios kalbos ypatybės, *Kalbos kultūra* 79, 264–272.

Kamandulytė, Laura 2009, *Lietuvių kalbos būdvardžio įsisavinimas: leksinės ir morfosintaksinės ypatybės*, Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas.

Kamandulytė-Merfeldienė, Laura, Ingrida Balčiūnienė 2016, The use of attributive clauses in spoken Lithuanian, *Taikomoji kalbotyra* 8, 55–71.

Karmiloff, Kyra, Annette Karmiloff-Smith 2002, *Pathways to Language. From Fetus to Adolescent*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Karpf, Annemarie 1990, *Selbstorganisationsprozesse in der sprachlichen Ontogenese: Erst- und Fremdsprache(n)*, Tübingen: Narr.

Kavaliauskaitė, Viktorija 2016, Prašymų raiškos įsisavinimas lietuvių vaikų kalboje, *Taikomoji kalbotyra* 8, 160–187.

Kovalevskaitė, Jolanta 2014, Phraseme-type and phraseme-token: a corpus-driven evidence for morphological flexibility of phrasemes, *Res Humanitariae* 16, 126–143.

Küntay, Aylin, Dan Isaac Slobin 2001, Discourse behavior of lexical categories in Turkish child-directed speech: nouns vs. verbs, in Mikaela Almgren, Alex Barreña, Maria Jose Ezeizabarrena, Itziar Idiazabal, Brian MacWhinney (eds.), *Research on Child Language Acquisition: Proceedings for the 8th Conference of the International Association for the Study of Child Language*, Somerville, MA: Cascadia Press, 928–946.

Laaha, Sabine, Steve Gillis (eds.) 2007, Typological perspectives on the acquisition of noun and verb morphology, *Antwerp Paper in Linguistics* 112, 67–72.

Leung, Ashley, Alexandra Tunkel, Daniel Yurovsky 2021, Parents fine-tune their

speech to children's vocabulary knowledge, *Psychological Science* 32(7), <https://doi.org/10.1177/0956797621993104>.

MacWhinney, Brian 2000, *The CHILDES Project: Tools for Analyzing Talk: Transcription, Format and Programs*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Marchman, A. Virginia, Elizabeth Bates 1994, Continuity in lexical and morphological development: a test of the critical mass hypothesis, *Journal of Child Language* 21, 339–366.

Naigles, Letitia, Erika Hoff-Ginsberg 1998, Why are some verbs learned before other verbs? Effects of input frequency and structure on children's early verb use, *Journal of Child Language* 25, 95–120.

Pine, M. Jullian 1994, The language of primary caregivers, in Clare Gallaway, Brian J. Richards (eds.), *Input and Interaction in Language Acquisition*, Cambridge: Cambridge University Press, 15–37.

Ramonienė, Meilutė, Jelena Brazauskienė, Nida Burneikaitė, Jurga Daugmaudytė, Eglė Kontutytė, Joana Pribušauskaitė 2012, *Lingvodidaktikos terminų žodynas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Raškinis, Gailius, Asta Kazlauskienė 2009, Automatinis skiemenavimas: problemos ir jų sprendimas, *Kalbų studijos (Studies About Languages)* 15, 71–76.

Rimkutė, Erika 2006, *Morfologinio daugiareikšmiškumo ribojimas kompiuteriniame tekstyne*, Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas.

Rimkutė, Erika, Asta Kazlauskienė, Gailius Raškinis 2011, Lietuvių kalbos veiksmažodžių morfeminė struktūra, *Acta Linguistica Lithuanica = Lietuvių kalbotyros klausimai* 64/65, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 87–105.

Savickienė, Ineta 2003, *The Acquisition of Lithuanian Noun Morphology*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Savickienė, Ineta 2005, Linksnų vartojimo dažnumas ir daiktavardžių reikšmė, *Acta Linguistica Lithuanica = Lietuvių kalbotyros klausimai* 52, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 59–65.

Savickienė, Ineta, Wolfgang U. Dressler (eds.) 2007, *The Acquisition of Diminutives: A Cross-Linguistic Perspective*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Šeškauskienė, Inesa, Eglė Žilinskaitė-Šinkūnienė 2015, On the polysemy of the Lithuanian UŽ: a cognitive perspective, *Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and Communication* 10, 1–38.

Snow, E. Catherine 1972, Mothers' speech to children learning language, *Child Development* 43(2), 549–565.

Snow, E. Catherine, Charles A. Ferguson (eds.) 1977, *Talking to Children*, Cambridge: Cambridge University Press.

Steinkrauss, Rasmus 2017, L1 acquisition beyond input frequency, in Evers-Vermeul, Elena Tribushinina (eds.), *Usage-Based Approachers to Language Acquisition and Language Teaching*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 117–141.

Tomasello, Michael 2000, Do young children have adult syntactic competence?, *Cognition* 74(3), 209–253.

Tomasello, Michael 2003, *Constructing a Language. A Usage Based Theory of Language Acquisition*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Tribushinina, Elena, Huub van den Bergh, Marianne Kilani-Schoch, Ayhan Aksu-Koç, Ineta Dabašinskienė, Gordana Hrzica, Katharina Korecky-Kröll, Sabrina Noccetti, Wolfgang U. Dressler 2013, The role of explicit contrast in adjective acquisition, *First Language* 33 (6), 594–616.

Tribushinina, Elena, Steve Gillis 2017, Advances and lacunas in usage-based studies of first language acquisition, in Jacqueline Evers-Vermeul and Elena Tribushinina (eds.), *Usage-Based Approaches to Language Acquisition and Language Teaching*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 13–46.

Utkā, Andrius 2004, *Statistinis tekstų funkcijų nustatymas*, Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas.

Utkā, Andrius 2009, *Dažninis rašytinės lietuvių kalbos žodynas: 1 milijono žodžių morfologiškai anotuoto teksto pagrindu [elektroninis išteklius]*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.

Utkā, Andrius, 2005, Labai dažnos žodžių formos lietuvių kalboje, *Lituanistica* 1(61), 48–55.

Wijnen, Frank, Masja Kempen, Steven Gillis 2001, Root infinitives in Dutch early child language: An effect of input?, *Journal of Child Language* 28(3), 629–660.

Xanthos, Aris, Sabine Laaha, Steven Gillis, Ursula Stephany, Ayhan Aksu-Koç, Anastasia Christofidou, Natalia Gagarina, Gordana Hrzica, F. Nihan Ketrez, Marianne Kilani-Schoch, Katharina Korecky-Kröll, Melita Kovačević, Klaus Laalo, Marijan Palmovic, Barbara Pfeiler, Maria D. Voeikova, Wolfgang U. Dressler 2011, On the role of morphological richness in the early development of noun and verb inflection, *First Language* 31(4), 461–479.

van Geert, Paul, Marijn van Dijk 2002, Focus on variability: New tools to study intra-individual variability in developmental data, *Infant Behavior & Development* 25(4), 340–374.

van Geert, Paul, Marjolijn Verspoor 2015, Dynamic systems and language development, in B. MacWhinney, W. O'Grady (eds.), *The Handbook of Language Emergence*, Malden: Wiley Blackwell.

Ineta DABAŠINSKIENĖ
Lituanistikos katedra
Vytauto Didžiojo universitetas
V. Putvinskio g. 23–206
LT-44243 Kaunas
Lithuania
[ineta.dabasinskiene@vdu.lt]

Pietro U. DINI

Universität Pisa

ZU APR. ENCH. 119.13 *fubban Afman* (UND ALIT. *patj afchmq*) ALS KOLLEKTIVZAHLOWORT*

On Opr. 119.13 *fubban Afman* (and OLith. *patj afchmq*)
as a collective number

Zusammenfassung. In dem vorliegenden Beitrag wird die apr. Konstruktion *fubban Afman* (bzw. alit. *patj afchmq*, deutsch *selb acht*) aus der liturgischen Zugabe des *Taufbüchlein* von Luthers *Enchiridion* (1561) erörtert. Bisher sind die beiden Glieder der Konstruktion getrennt betrachtet worden. Aufgrund einer neuerlichen sowohl vergleichend-kontrastiven als auch textuellen Untersuchung desjenigen Passus, in dem die Konstruktion enthalten ist, darf die Behauptung aufgestellt werden, dass es sich hier um ein Zahlwortkompositum handelt, das im sprachlichen Kontext Mitteleuropas belegt ist. Hierfür werden Beispiele aus dem Mittellateinischen, dem Mitteldeutschen und dem Westslavisches angeführt. Für die Entstehung von apr. *fubban Afman* (bzw. alit. *patj afchmq*) haben sowohl ikonische Imitierung als auch slavisches Lehnübersetzen der Vorlage während des Übersetzungsvorgangs eine wichtige Rolle gespielt. Anders, als es die traditionell vertretene Ansicht besagt, sind die beiden Glieder der Konstruktion eng miteinander verknüpft.

Schlagworte: Altpreußisch; Altlitauisch; Mitteleuropäischer sprachlicher Kontext; Kollektivzahlwort; Übersetzungsverfahren.

Abstract. The aim of this paper is to discuss the OPr. construction *fubban Afman* (cf. German *selb acht*, OLith. *patj afchmq*) attested in the liturgical supplement of the *Baptism Booklet* of Martin Luther's *Enchiridion* (1561). The two terms are mostly traditionally considered as not related to one another. A new interpretation of this construction is given in this paper, based on a newly accomplished comparative and philological analysis of the passage involved. It is possible to say that we are dealing with a collective numeral, which was known also in Middle Europe-linguistic-context (examples from Middle Latin, Middle German, and West-Slavic are given). During the process of translation both an iconic imitation

* Dieser Beitrag wurde innerhalb des Projektes PRA 2020–2022 der Universität Pisa erarbeitet. Für die Durchsicht des deutschen Textes bin ich Prof. Dr. Dr. h.c. Werner Lehfeldt (Göttingen) sehr verpflichtet.

of the model and a servile calque played a major role for the emergence of OPr. *fubban Afman* (and OLith. *patj afchmq*). Despite the traditional interpretations, my conclusion is that the two terms are related indeed.

Keywords: Old Prussian; Old Lithuanian; Middle Europe-linguistic-context; collective numeral; translation process.

§ 0. Vorbemerkung

Es ist schon mehrmals hervorgehoben worden,¹ dass die Übersetzer der baltischen Fassungen des „Kleinen Katechismus“ von Martin Luther bei der Übersetzung einiger Ausdrücke mit beträchtlichen Schwierigkeiten zu kämpfen hatten. Das war der Fall nicht nur dann, wenn es um Dogmen, abstrakte Begriffe und die kirchliche Terminologie ging (z. B. die Taufe oder die Empfängnis Evas, die erste Frau und anderes²), sondern auch im Fall von anscheinend klaren und einfachen Ausdrücken, besonders dann, wenn es sich um Ausdrücke handelt, die jeweils nur ein einziges Mal belegt sind, was für das Altpreußische ganz üblich ist. Gerade ein solcher anscheinend „unschuldiger“ Fall aus dieser letzten Kategorie soll hier untersucht werden. Dabei wird auch eine Besonderheit in der Morphologie des Altpreußischen wie auch ein Unterschied in der textologischen Überlieferung des Altpreußischen, des Altlettischen und des Altlitauischen zum ersten Mal sichtbar werden.

§ 1. Ausgangspunkt

Die vorliegende Untersuchung gilt einem altpreußischen *hapax legomena*, und zwar einem Ausdruck, der in der *Tauffbüchlein* bzw. *Stas Cixti Lāifkas* genannten Ergänzung von Luthers „Kleinem Katechismus“ (1561) belegt ist. Es geht hier um das sog. „ander Gebet“, besser bekannt als „Sintflutgebet“, noch genauer um den Ausdruck apr. *Noe felb Acht* (vgl. Ench. 119.13 = PKP1, 231) in dem folgenden Zusammenhang des deutschen Begleittextes (vgl. PKP1, 230):

Ein ander Gebet.

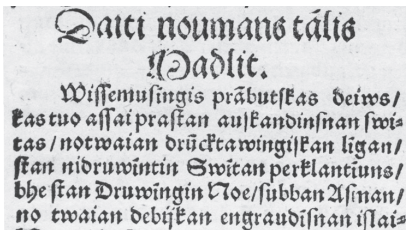
Allmechtiger Ewiger GOTt / der du haft durch die Sündflut / nach deinem gestrengen Gericht / die vngleubige Welt verdampft / vnd den gleubigen Noe / felb Acht nach deiner groffen Barmhertzigkeyt / erhalten / Vnd...

¹ Übrigens auch von mir selbst, vgl. IUG.

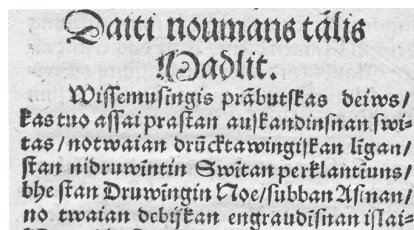
² Vgl. Dini (2011, 2012, 2020a).

Aufgrund eigener Nachforschungen (vgl. Dini 2019) kann ich feststellen, dass in deutschen Bibliotheken gegenwärtig drei gedruckte Exemplare und ein handschriftliches Exemplar des altpreußischen „Enchiridions“ aufbewahrt werden. Nämlich das „B1“-Exemplar, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz (Haus Nr. 1, Unter den Linden), Signatur: *Lib. impr. rar. Quart. 182*; das „B2“-Exemplar, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Haus Nr. 2, Berlin-Dahlem), Signatur: *60, 17*; das „D“-Exemplar, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Signatur: *Lit. Slav. 51.*; das „VH“-Exemplar, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Haus Nr. 2, Berlin-Dahlem), Signatur: *Ms. boruss. fol. 462*.

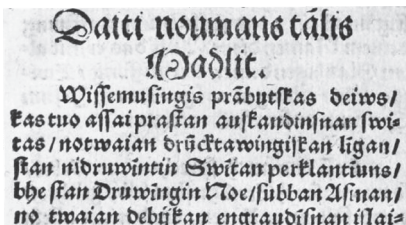
Im vorliegenden Fall stimmen deren Lesungen überein. Der altpreußische Text lautet wie folgt:

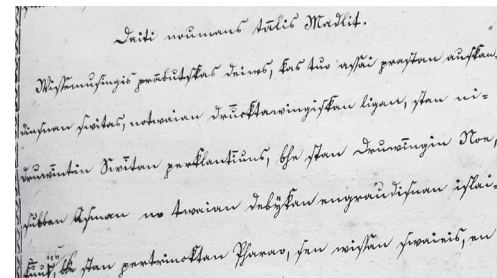
„B1“-Exemplar, Berlin

„B2“-Exemplar, Berlin

„D“-Exemplar, Dresden

„VH“-Exemplar, Berlin

Daiti noumans tālis Madlit.

Wissemusingis prābutskas deiws / kas tuo affai praftan aufkandifnan switas / notwaian drūcktawingifkan ligan / stan nidruwintin Swītan perkłantiūns / bhe stan Druwingin Noe / subban Afman / no twaian debjkan engdraudifnan iflaikūns / bhe...

Bekanntlich ist für ein besseres Verständnis der altpreußischen Überlieferung die Quellenforschung von großem Nutzen. Die Ergänzung zur Taufe dient als Begleittext der altpreußischen Übersetzung von Abel Will und

stammt (mit nur graphischen Änderungen) aus der deutschen *Kirchenordnung* (oder *Agenda Ecclesiastica*) aus dem Jahre 1558, die von Bechtel (1881) als Quelle von Luthers altpreußischem „Kleinem Katechismus“ ermittelt worden ist. Die *Kirchenordnung* lautet:

Ein ander Gebet.

Almechtiger Ewiger Gott/der du hast durch die Sündflut / nach deinem gestrengen Gerichte / die vngleubige Welt verdampft / vnd den gleubigen Noe / selb acht / nach deiner grossen Barmhertzigkeit/erhalten/Vnd den verstockten Tharas/mit allen den seinen im Rotten Deer

Dt. *Kirchenordnung*, 1558, zweiter Teil, 4.

Ein ander Gebet.

*Almechtiger Ewiger Gott / der du hast durch die Sündflut / nach deinem gestrengen Gericht / die vngleubige Welt verdampft / vnd den gleubigen **Noe / selb acht** nach deiner grossen Barmhertzigkeit / erhalten / Vnd...*

§ 1.2. Paralleltexte bei Luther

Bei Luther war der zu erörternde Passus schon vor der *Kirchenordnung* von 1558 mehrmals belegt. Tatsächlich findet man denselben Passus in verschiedenen Ausgaben des Enchiridions, die schon früher als die *Kirchenordnung* erschienen sind. Ein Beispiel dafür bietet die folgende Tabelle:

Luther 1523. ³	<i>uñ den gleubigen Noe selb acht nach...</i>
Luther 1529. ⁴	<i>vnd den gleubigen Noe selb acht / nach...</i>
Luther 1536. ⁵	<i>vñ den gleubigen Noe selb acht nach...</i>
Luther 1543, 130.	<i>vñ den gleubigen Noha selb acht / nach...</i>
Luther 1544, 78v.	<i>vñ den gleubigen Noha / selb acht / nach...</i>
Luther 1544, 104.	<i>vnde den lōuigen Noe sulff achte na...</i>
Luther 1547, 157.	<i>uñ den gleubigen Noha / selb acht / nach...</i>
Luther 1558, 70.	<i>vnd den gleubigen Noha / selb acht / nach...</i>

³ Vgl. WA 12, 42–46; Dürig (1967, 1038).

⁴ Zitiert nach Knoke (1904, 119).

⁵ Zitiert nach Albrecht (1905, 239).

Schon 1523 ließ Luther ein liturgisches Formular – das „*Taufbüchlein verdeutscht*“ –, drei Jahre später auch eine verkürzte Fassung – das „*tauffbuchlin auff's new zu gericht*“ – veröffentlichen. Sowohl in der Fassung von 1523 als auch in der Neufassung von 1526 steht in Luthers Taufbüchlein das sogenannte Sintflutgebet in unveränderter Form (mit nur graphischen Varianten, vgl. 1526: *und den glewbigen Noe selb acht nach...*; 1527: *vnd den gleubigen Noe selb acht nach...*).

Eine andere Fassung bietet der Parallelpassus aus dem Katechismus des Schweizer Reformators Leo Jud (1523 und 1525): *vñ den gläubigen Noe selb acht nach...*, der mit den anderen völlig übereinstimmt.

Eine über lange Jahre geführte Auseinandersetzung unter den Theologen über die Frage, ob Luther das Sintflutgebet aus einer lateinischen Vorlage übersetzt oder ob er alte deutsche Fassungen bearbeitet hat,⁶ hat gezeigt, dass eine eindeutige Antwort auf diese Frage unmöglich ist. Über diesen Punkt herrscht noch immer keine Einigkeit und gehen die Meinungen der Gelehrter noch immer auseinander. Die Forschung zu diesem Gebiet hat aber unter anderem zu Tage gefördert, dass sich in der Breslauer Dombibliothek ein Exemplar der Agende von 1510 befindet, in dem auch das Sintflutgebet enthalten ist.⁷ Interessanterweise stimmt hier der Text dieses Gebets Wort für Wort mit dem in Luthers Taufbüchlein überein. Für unseren Zweck reicht es aus, das Incipit des Textes der Breslauer Handschrift anzuführen:

*Allmechtiger ewiger gott / der du host durch dy Sintflut / noch deynem gestrengen gericht dy ungleübige weld vordampt und den gleübigen **Noe selb achte** noch deynen grossen barmherzikeyt erhaladin und...*

Hier wird der gottesfürchtige Noah schön geschildert, und zwar wird er als *der gleubige Noe* (bzw. apr. *ftan Druwingin Noe*) dem Pharao entgegengesetzt, der als *verftockt* (bzw. apr. *pertrinktan*)⁸ dargestellt wird. Außerdem wird er gerade durch den hier zu erörternden Ausdruck *selb acht* (bzw. apr. *subban Afman*) gekennzeichnet.

⁶ Z. B. vgl. Hering (1892, 295–298), Kawerau (1898, 407–431, 466–477, 519–547, 578–599, 625–643), Drews (1910), Nümann (1928), Kooiman (1953), Dürig (1967), Oliphant (1992).

⁷ Vgl. Dürig (1967, 1043–1047; der Text steht auf 1044). Kawerau (1898, 531) liest: »Noe jalb acht« [sic].

⁸ Vgl. Dini (2009).

Wir müssen uns die Frage stellen, wie dieser Ausdruck morphologisch zu interpretieren ist und was genau apr. *fubban Afman* bedeutet.

§ 1.3. Erklärungsversuche (20. Jh.)

Die Erklärung dieser auf den ersten Blick nicht besonders dunkel scheinenden Wortfügung wird sich als weniger banal erweisen, als man zunächst annehmen mag. Es wird von Nutzen sein, einen Blick in die Lexika und die Grammatiken der altpreußischen Sprache zu werfen, um herauszufinden, wie in der gegenwärtigen, d.h. der post-Trautmannschen, Prussistik dieser Passus interpretiert worden ist:

Autoren:	Zitate:
Trautmann 1910, 304, 442.	<i>supš</i> Pron. „selbst, eigen“ – <i>fubban</i> (Akk. Sg. M. 73, 34). <i>asmus</i> „der achte“ – <i>Afman</i> (Akk. Sg. M. 73, 34).
Endzelīns 1943, 145, 258.	<i>subs</i> „selbst, eigen“ – vīr. resp siev. dz. ak. <i>subban</i> 73, 34. <i>asmus</i> „astots“ – ak. <i>asman</i> 73, 34.
Mažiulis PKP2 = 1981, 226.	<i>felb Acht</i> – <i>fubban Afman</i> „patį ašmą“ (ohne Fußnote)
Mažiulis 1997, 103, 165.	<i>subban</i> „dasselbige“ – <i>subban</i> „selb (selbst)“ III 119.13 [73.34] (= <i>pati</i> „patį“ VE 58.20). <i>asmus</i> „achte – aštuntas“ <i>asman</i> III 119.13 [73.34] acc. sg. masc.
Mažiulis 2004, 58, 66.	<i>subs</i> „pats (selbst)“ – acc. sg. <i>subban</i> <i>asmus</i> „aštuntas“ (<i>asman</i> „aštuntą“)
Toporov 1975, I, 129.	<i>asmus</i> „восьмой“. Num. ordin. <i>asman</i> . K III, 73, 34 Acc. Sg. masc.

Man sieht sogleich, dass alle Erforscher des Altpreußischen in der Auffassung übereinstimmen, dass *fubban* und *Afman* als zwei unterschiedliche Formen zu betrachten seien und dass zwischen diesen beiden Formen kein Zusammenhang bestehe. Für das Folgende muss unterstrichen werden, dass bisher kein Erforscher der altpreußischen Sprache der Spezifik der Wortfolge apr. *fubban Afman* besondere Beachtung geschenkt hat. In der Folge möchte ich der Frage nachgehen, ob die traditionelle Erklärung dieser Wortfolge wirklich unanfechtbar ist.

An dieser Stelle wird für ein besseres Verständnis der altpreußischen – und allgemein der unterschiedlichen altbaltischen – Überlieferung eine Art von „hermeneutischer Reise“ von Nutzen sein.⁹ Insbesondere führt eine

⁹ Methodologisch vgl. Dini (2020b).

vergleichend-kontrastive Analyse der altlitauischen Fassungen zu einem besseren Verständnis des hier interessierenden Passus. Eine ganz andere Lesung zeigt hingegen die altlettische Überlieferung (siehe §2.2.).

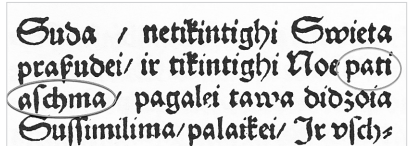
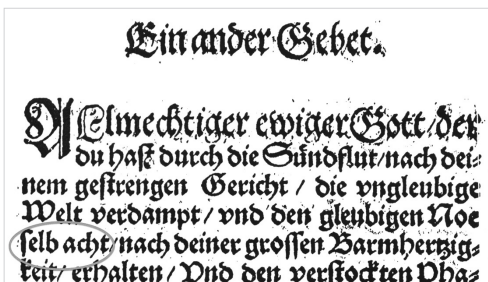
§ 2. Baltische lutherische Schriften

In den baltischen lutherischen Schriften – vor allem in den Katechismen – ist folgende Situation zu berücksichtigen.

§ 2.1. Altlitauisch

Zunächst ist der Fall der *Forma Chrikstima* von Mosvid (1559) zu betrachten, die wie folgt lautet: ...*ir tikintighi Noe pati afchma / pagalei tawa didzoia Suffimilima...*

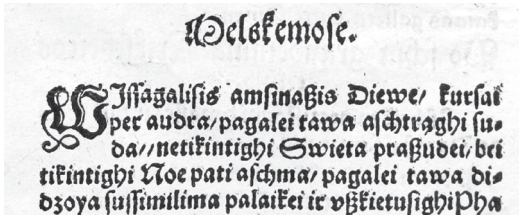
Man beachte die wörtliche Übersetzung von Mosvid¹⁰ aus dem folgenden deutschen Original der *Form der Tauffe* (1558):¹¹ ...*vnd den gleubigen Noe felb acht / nach deiner grossen Barmhertzigkeit.*

 <p>Suda / netikintighi Swieta prafudei/ ir tikintighi Noe pati afchma/ pagalei tawa didzoia Suffimilima/ palaikei/ Ir vsch</p>	 <p>Ein ander Gebet. O Allmechtiger ewiger Gott/ der du hast durch die Sündflut/ nach dei- nem gestrengen Gericht / die yngleubige Welt verdampt/ vnd den gleubigen Noe selb acht/ nach deiner grossen Barmhertzig- keit/ erhalten / Vnd den verstockten Dhas</p>
Mosvid (1559)	<i>Form der Tauffe</i> (1558)

Ein weiterer Fall aus dem Altlitauischen ist im Katechismus von Willent (1579) zu finden, wo auch die folgende Entsprechung desselben Satzes vorhanden ist: [*Dieue / kurfai...*] | *bei tikintighi Noe pati afchma / pagalei tawa didzoia fuffimilima palaikei / ...*

¹⁰ Vgl. Subačius (1993, 157); Michelini (2000, 165). Bei der Erläuterung des Ausdrucks *pátj ářma* in der *Forma Chrikstima* von Mosvid erkennt Urbas (1998, 277) zu Recht einen Zusammenhang zwischen den beiden Elementen. Er will aber in der alit. Konstruktion einen Reflex von poln. *samoósmego* »einer von acht Leuten« erkennen, was im Fall von Mosvid schwer zu begründen ist, weil dieser aus der deutschen *Form der Tauffe* (1558) übersetzt hat (vgl. Dini 2010); ein polnischer Einfluss ist hingegen plausibel im Fall von Daukša (siehe §6.3.2.).

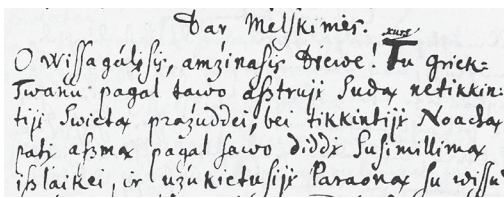
¹¹ Vgl. Dini (2010).

Willent 1579 (= Ford, 1969, 246)

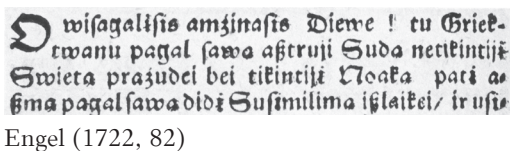
Aus den späteren altlitauischen Werken mag man noch die Katechismen von Lysius (1719) und von Engel (1722) berücksichtigen. Man sieht, dass sie denselben Satz aufweisen.

So bei Lysius: *[Tu...] tikkintiji Noacha patj aßma pagal sawo diddj Sufimillima ißlaikei...*¹²

Lysius 1719 (= Dini 1993, 124)

Ähnlich verhält es sich auch bei Engel: *[tu...] tikintiji Noaka patj aßma pagal sawa didj Sufimilima ißlaikei...*

Engel (1722, 82)

§ 2.2. Altlettisch

Im Vergleich mit der altpreußischen und der altlitauischen Überlieferung ist die Lage im Altlettischen eine andere. Tatsächlich präsentieren die Übersetzer ins Altlettische eine völlig andere Lösung für diesen Passus, wie sich aus der folgenden Tabelle ergibt:

¹² Hinze (1995, 472) macht das Wort „selbacht“ in diesem Passus deutlich.

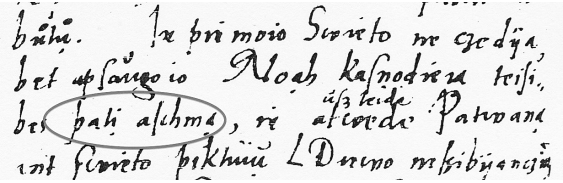
Texte:	Zitate:
Altlettisch	
Rivijus 1586, 45	<i>vnde to titczige Noa ar Astonems Czilwhekems / peetcz...</i>
Anonym 1615, 328	<i>vnde tho titczige Noa ar Astonems Czilwhekems / peetcz...</i>
Manzel 1631, 511	<i>und to titzigu Noah ar septinjeems Czillwäkeems / pehtz...</i>
Anonym 1685, 33	<i>in to ti3zigu Nöu / paſchu aftotu / 3aur...</i>

Die Erörterung der altlettischen Überlieferung ist sowohl unter textologischem Gesichtspunkt als auch hinsichtlich des Übersetzungsverfahrens sehr interessant. Bezüglich des hier betrachteten Passus würde aber eine nähere Erörterung dieses Problems in eine ganz andere Richtung führen. Deshalb soll sie einem anderen Beitrag vorbehalten bleiben.

§ 3. Petrus II, 2.5 – altlitauisch

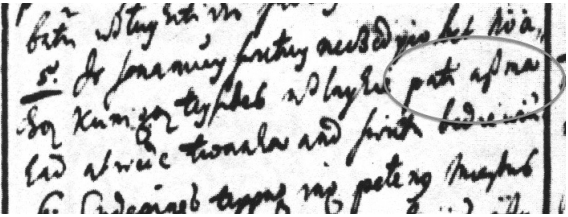
Es ist darüber hinaus wichtig festzustellen, dass der hier in Rede stehende Passus aus dem „Kleinen Katechismus“ direkt auf dem Zweiten Brief des Apostels Petrus (Neues Testament) beruht. Man vergleiche die folgenden Übersetzungen aus den altlitauischen Bibeln.

Bei Bretkūnas (1590) lautet der Passus: *[Diewas...] apsaugojo Noah kafnodieia teifibes pati afchma, ir atwede* [überschrieben: *uβleidē*] *Patwana...*

Bretkūnas 1590 (= Range, Scholz 1991, 904)

Chylinskis (1660, 368) schreibt: *Ir ſenamuy ſwietuy neczedio bet Nòachq Kunigq teyfibes uzlaykie pati aſma kad atwede twanka and ſwieta bediewiu.*

Chylinskis 1660 (= Kudzinowski, Otrębski 1958, 368; Otrębski 1984, 392)

Die Situation in der Bibel von Qvandt (1727) deutsch und litauisch ist folgendermaßen beschaffen: *den Prediger der Gerechtigkeit, selb achte, und führete die Sündfluth über die Welt der Gottlosen // Teifybės Apfaktyoji, patį aßma, ir užvede Griek=Twanį ant Swieto Piktujū.*

<p>5. Und hat nicht verschonet! der vorigen Welt, sondern be- wahrete Noa, den Prediger der Gerechtigkeit, selb achte, und führte die Sündfluth über die Welt der Gottlosen;</p>	<p>5. Ir ne gėdijo pirmojo Swieto, bet apsaugojo No- a, Teifybės Apfaktyoji, patį aßma, ir užvede Griek- Twanį ant Swieto Piktujū.</p>
--	--

Quandt (1727, 900)

Die vergleichend-kontrastive Analyse des zweiten Briefes Petrus bestätigt auch im altlitauischen Schrifttum den Gebrauch der Akk. Sg. Formen *patį* und *aßmq* (bzw. *aßmq*).

§ 4. Eine alternative Überlieferung

Der Vollständigkeit halber soll auch berücksichtigt werden, dass innerhalb der altbaltischen Überlieferung eine offensichtlich alternative Fassung festzustellen ist, und zwar bei folgenden Autoren.

Die Fassung von Chylinskis, der seinen Text bekanntlich aus der niederländischen Statenbijbel übersetzt hat, lautet: *Teypo iejo Noach, ir funey jo, ir Mote jo, ir Moterys Sunu jo fu jo, Karobliń, pro wadenius twano.*

<p>e Matth. 24. 38. Luk. 17.</p>	<p>7 e Teypo iejo Noach, ir funey jo, ir More jo, ir Moterys Sunu jo fu jo, Karobliń, pro wadenius twano.</p>
--	---

Chylinskis 1660 (= Kavaliūnaitė 2008, 38)

Die niederländische Quelle von Chylinskis ist folgender Wortlaut: *Soo ginck Noach / ende sijne sonen / ende sijne huyswouwe / ende de wijven sijner sonen met hem in de Arke / van weghe de wateren des vloets.*

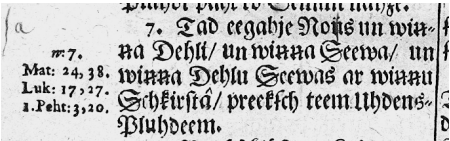
<p>7 der wateren op der aerde was. Soo e ginck Noach/ende sijne sonen/ende sij- e Matt. ne huyswouwe/ende de wijven sijner so- 24. 38- nen met hem in de Arke/ van weghe de Luc. 17. 8 wateren des bloets. Wan 't reyne dee/ 27.</p>
--

Statenbijbel 1639 (= Kavaliūnaitė 2008, 415)

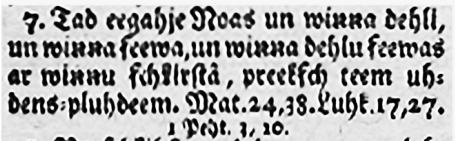
Analog findet man dieselbe Überlieferung auch in der altlettischen Bibel von Glück. Hierfür zwei Beispiele.

In der Ausgabe von 1739 heißt es: *Tad eegahje Nos un winna Dehli / un winna Seewa / un winna Dehlu Seewas ar winu Schkirst / preekfch teem Uhdens=Pluhdeem.*

Und ebenso heißt es auch später in der Ausgabe von 1794 mit nur graphischen Varianten: *Tad eegahje Noas un winna dehli, un winna feewa, un winna dehlu feewas ar winnu fchkirst, preekfch teem uhdens=pluhdeem.*

Glück 1739

Glück 1794

 5. Synopsis

An dieser Stelle scheint eine synoptische Darstellung der Lage in den erwähnten altpreußischen und altlitauischen Texten (vgl. 2.1 und 3.) als angebracht. So wird in der Tabelle deutsch *selb acht* mit allen seinen Entsprechungen in den Paralleltexten dargestellt:

Texte:	Zitate:
Deutsch	
Begleittext 1561	<i>vnd den gleubigen Noe / selb acht</i>
Altpreußisch	
Will 1561	<i>bhe stan Druwgin Noe / subban Asman</i>
Altlitauisch	
Mosvid 1559	<i>ir tikintighi Noe pati afchma</i>
Willent 1579	<i>Noh kanodieia teifi=bes patj afchma</i>
Lysius 1719	<i>tikkintijj Noacha patj ama</i>
Quandt 1727	<i>Teifybs Apfakytoji, patj ama</i>

 6. Exkurs. Sprachlicher Kontext
im mittelalterlichen Osteuropa

Es ist an dieser Stelle nützlich, einen kurzen Exkurs über Kollektivzahlen in dem breiten sprachlichen Kontext Mitteleuropas zu unternehmen und dabei zu versuchen, die gesamte Lage auch in räumlicher Hinsicht zu erfassen. Dieses Vorgehen wird dazu beitragen, die hier noch einmal formulierte Frage zu beantworten, wie die Konstruktion apr. *subban Afman* bzw. alit. *patj afchma* morphologisch zu verstehen ist.

§ 6.1. Mittellatein

Dem Mittellateinischen ist eine Kategorie bekannt, die auf der Partikel *-met* beruht. Der Anwendungskreis dieser Partikel ist sehr eng. Diese verbindet sich vor allem mit den Personalpronomina (*ego/nos, tu/vos, sui/sibi/se*), seltener mit den Possessivpronomina (*meus, tuus* usw., *ipse*; im Spätlateinischen auch in der Verbindung mit *ille* und *solus*). Die Partikel besitzt keine eigene Bedeutung. Sie hebt die Geltung anderer Wörter hervor, so etwa in der Konstruktion einer Kategorie von Zahlwörtern mit *met* in der Bedeutung „selbst“ als erstem Bestandteil, die eine Anzahl von '1 + x andere Personen' bezeichnet.

Im Mittellateinischen waren nach Plezia (1985) ungefähr im XIII. Jahrhundert ähnliche Zahlwortformen eine Neuerscheinung. Der Verfasser listet mehrere Beispiele dieses Zahlwortes auf, wie z. B.:¹³

Paulus metsecundus cum nobili... (1434, Pm);
usque in Pragam metquartus venit (XIV. Jh.; Bm);
terminum dedit wladicze [i.e. sacerdoti ritus Rutenici] met quindecimo, videlicet cum XIV familiaribus (1461; Pm) und noch andere.

Aufgrund der Daten aus unterschiedlichen mittellateinischen Wörterbüchern ist Plezia in der Lage, ein Bild der Verbreitung dieser Kategorie von Zahlwörtern im osteuropäischen Gebiet zu zeichnen. Im deutschen Sprachraum war sie vor allem im slavischen Grenzgebiet greifbar (d. h. in Mecklenburg, Schlesien, Passau, Wien). Im schwedischen Latein war sie spärlich vertreten; in Böhmen und in Polen hingegen war sie seit der Mitte des XIII. Jahrhunderts massenhaft belegt und hielt sich bis in das XVI. Jahrhundert.

So kommt Plezia (1985, 183) zu der Auffassung, dass »angesichts der Tatsache, dass auch im Deutschen die mit *selb-* zusammengesetzten Zahlwörter einst recht oft vorkamen«, sich nur schwer entscheiden lasse, ob »die Häufigkeit der nationalsprachlichen Entsprechungen in diesen beiden Ländern zur Bildung solcher lateinischer Neuformationen beigetragen hat«. Hingegen behauptet Stotz (2013, 164) ohne Schwanken, dass mittellateinische Komposita wie *metsecundus, mettertius* usw. als nichtlateinische Bildungen anzusehen seien.

¹³ Vgl. Plezia (1985, 180–182). Abkürzungen: Bm = Tschechisches mittellateinisches Wörterbuch, Prag; Pm = unveröffentlichte Materialsammlung aus dem *Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum* 1–5, Vratislaviae, 1953–1984.

Man sieht, dass beide Autoren der Ansicht sind, dass die mittellateinische Konstruktion untypisch für das Lateinische sei. Für Plezia bleibt aber die Frage offen, ob insbesondere das Deutsche oder andere Nationalsprachen zu ihrer Verbreitung beigetragen haben können. In unserem Zusammenhang ist hervorzuheben, dass beide Autoren Daten weder aus Preußen noch aus Litauen anführen.

§ 6.2. Kollektivzahlen im Deutschen

Es ist gut bekannt, dass im Deutschen die mit *selb-* zusammengesetzten Zahlwörter einst recht oft vorkamen (vgl. Zwoliński 1954, 79).

In den ersten Grammatiken der deutschen Sprache wurde diese morphologische Kategorie noch berücksichtigt. Als eines der ältesten Beispiele kann man einen Auszug von K. F. Aichinger (1754, 347) erwähnen, der diese Formen für Adverbien erachtet:

»Z.B. Er reiset *ſelbdritt*, d. i. in Gefellſchafft von zweenen, ſo, daß er ſelbſt den dritten ausmacht. Daher ſelbänder in einem alten uocabulario mitt *metfecundus* ausgedrückt iſt. Siehe Heumanni opuſc. pag. 450. Alſo werden dieſe aduerbia unrecht in der mehrern Zahl gebraucht. Z.B. Wie viel ſind euer? Wir ſind ſelbſechſt. Die letzte Gattung bedeutet die Zahl eines Hauſſens. Doch darff man das Wort *weiſe* nicht an jedes Zahlwort hängen, als: zehenweiſe, zwanzigweiſe: ſondern man ſpricht: zu zehen, zu zwanzigen, wie auch zu hundertn, u.f.f.«

Das fragliche deutsche Zahlwortkompositum ist auch noch der *Deutschen Grammatik* Jacob Grimms (1819, 950) gut bekannt und wird hier mit den folgenden Worten beschrieben:

»in Geſellſchaft oder Begleitung von wie vielen ſich einer befinde, wird ſtatt der cardinalis für dieſe Zahl die *folgende* ordinalis genommen und *ſelb-* vorausgeſchickt, z.B. *ſelb-ander* bedeutet: Einer mit einem andern, *ſelbdrei-zehnter*: einer mit Zwölfen, d.h. die Hauptperſon, von welcher geredet wird, eingerechnet, ſind es zwei, dreizehn...«.

In der deutschen Gegenwartssprache sind die Kollektivzahlen (oder Sammelzahlwörter) inzwischen obsolet geworden (vgl. Rölleke 2020).¹⁴

§ 6.3. Westslavische Parallelen für Petrus II, 2.5

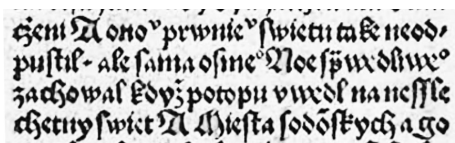
Für den Passus von Petrus II, 2.5 stehen auch slavische Paralleltexte zur Verfügung. Aus den im Folgenden angeführten und kurz kommentierten

¹⁴ Heute kennt man nur noch, wenn überhaupt, die erstarrte Wendung „die heilige Anna selbdritt“. Übrigens ist auch im Italienischen „Sant’Anna Metterza“ der Titel berühmter Kunstwerke von Masaccio und Masolino da Panicale.

Entsprechungen aus dem Alttschechischen, dem Altpolnischen und dem Niedersorbischen ergibt sich, dass dieselbe Konstruktion auch in diesen Sprachen ausfindig gemacht werden kann.¹⁵

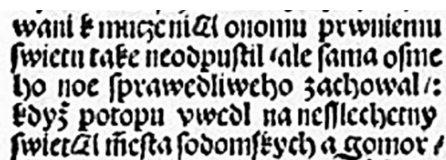
§ 6.3.1. Alttschechisch¹⁶

Die alte tschechische Bibel ist aus vier Redaktionen bekannt, und zwar aus drei handschriftlichen¹⁷ und der ersten, 1488 gedruckten BIBLE Pražská. Der Parallelpassus lautet: *A ono^v prwnie^v swietu take neodpuštil · ale sama ofme^o Noe špředliwe^o zachowal když potopu vwedl na nešfle chetny swiet.*

BIBLE Pražská, 1488 (vgl. Městská knihovna v Praze, sign. H 417, 1177)

Aus dem XVI. Jahrhundert stammt folgendes Zitat aus der Kuttenberger Bibel (Bible kutnohorská): *A onomu prwniemu swietu take neodpuštil · ale sama ofme ho noe šprawedliwego zachowal : když potopu vwedl na nešflechetny swiet.*

Bible kutnohorská, 1489 (vgl. Knihovna Národního muzea v Praze, sign. 25 A 2b, f. 593r)

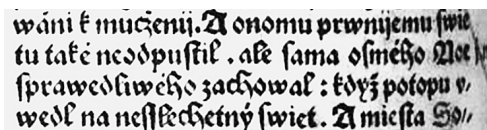
Aus tschechischen Bibeln ab dem XVI. Jahrhundert seien folgende Zitate angeführt:

Bible benátská, 1506. *A onomu prwnijemu swietu také neodpuštil , ale sama ofmého Noe šprawedliwego zachowal : když potopu vwedl na nešflechetný swiet.*

¹⁵ Viele Beispiele aus mehreren slavischen Sprachen findet man bei Zwoliński (1954, 8–76).

¹⁶ Es sei mir an dieser Stelle gestattet, dem Kollegen Ilja Lemeškin aus Prag-Vilnius für das freundliche Zugänglichmachen der Materialien meinen Dank auszusprechen.

¹⁷ Auch die handschriftlichen Redaktionen (1416 Bible olomoucká; XV Jh. Mlynářčina bib le; Bible Padeřova) zeigen an dieser Stelle dieselbe Lesung: *ale sameho ofmého noe* mit graphischen Varianten.

wáni k mučenij. A onomu prwnijemu swie
tu také neodpuštil . ale sama ofmého Noe
sprawedliwego zachował : když potopu v
wedl na nefflechetný swiet. A místa So/

Bible benátská, 1506

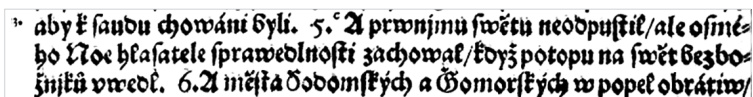
Bible Severýnova, 1529. A onomu prwnijmu swětu takee ne odpustil . ale fama ofmeeho Noe sprawedliwego zachował , když potopu vwedl na nefflechetný swět.

Bible Melantrichova, 1549. A onomu prwnijmu swětu také ne odpustil , ale fama ofmého Noe Sprawedlností zachował, když potopu vwedl na nefflechetný Swět.

Später setzte sich eine Ausdrucksweise durch, in der das erste Element *fama* verschwindet und nur das Numerales *ofmého* übrigbleibt, z. B.:

Bible kralická, 1579–1594, 1120. Y onomu prwnijmu swětu neodpuštil , ale ofmého Noe kazatele sprawedlnosti zachował / když potopu na swět bezbožnjku vwedl.

Bible svatováclavská, 1677, 456. A prwnijmu swětu neodpuštil , ale ofmého Noe hlafatele sprawedlnosti zachował / když potopu na swět bezbožnjků vwedl.

aby k sauđu chowáni byli. 5. A prwnijmu swětu neodpuštil/ale ofmého Noe hlafatele sprawedlnosti zachował/když potopu na swět bezbožnjků vwedl. 6. A města dōdomských a Gōmorských w popel obrátim/

Bible svatováclavská, 1677, 456

§ 6.3.2. Altpolnisch

Schon in den ältesten polnischen Bibeln ist das Kollektivzahlwort *samoósmego* in demselben Zusammenhang belegt, und zwar im Buch Genesis:

<i>Biblia Brzeszka</i> 1563, 1572	<i>I staremu światu nie przepuścił, ale Noego samo ósmego, opowiedacza sprawiedliwości zachował, przywiódłszy potop na świat niepobożnych.</i>
<i>Biblia Gdańska</i> 1632	<i>Także i pierwszemu światu nie przepuścił, ale Noego samoósmego, kaznodzieję sprawiedliwości, zachował, przywiódłszy potop na świat niepobożnych.</i>

Laut Weyssenhoff-Brożkova (1991, 55–56) sind die Kollektivzahlen im Altpolnischen als Lehnübersetzungen aus dem Lateinischen zu betrachten; z. B.:

samo-wtór(y) \Leftarrow *met-secundus* „selbander“,
samo-trzecé (samotrzeci) \Leftarrow *met-tertius, tertius-met* „selbdritt“,
samo-piąty \Leftarrow *met-quintus* „selbfünfte“,
samo-ósm(y) \Leftarrow *met-octavus* „selbacht“, usw.

Wenn wir uns an die Schlussfolgerung von Plezia (1985) erinnern, lässt sich hier auch ein Einfluss des Deutschen auf das Polnische nicht ausschließen.

Darüber hinaus findet man im Altpolnischen in der *Postilla Catholica Mniefza* (1590) von Jakub Wujek auch einen Parallelpassus, der wie folgt lautet: *á 3 wielkim miłosierdziem náprzećiw Noemu / ktorego fámo ofmego w Korabiu záchował.*

Y 3 pomsta náđ słóslwymí, á 3 wielkim miłosierdziem náprzećiw Noemu, ktore Grac:
 rego fámo ofmego w Korabiu záchował. A co záśieł czemu? Aby náiat robo

Wujek 1590, 95, Zeile 41 (= Palionis 2000, 233)

Bekanntlich hat Daukša (1599) seine *Postilla CATHOLICKA* aus Wujeks *Postilla Catholica Mniefza* übersetzt. Bei ihm heißt es: *su didžiú méilaßirdumu pried Nôe / kurį patį áßma karóbluie vžliko.*

beimut. T. Partu taip' buv aplie triczia adina: tai yra parðdes pas'aului báijumi rástis
 Genes. 6. be šarwá / ir su daktiomis ané' piktáip / su didžiú méilaßirdumu pried Nôe /
 Pa. ita. Turi pári áßma karóbluie vžliko. O tai wis todrin' Idant pasámðit: dar

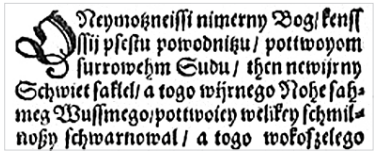
Daukša 1590, 94, Zeile 23 (= Palionis 2000, 232)

In diesem Zusammenhang ist natürlich die Entsprechung *fámo ofmego* ~ *patį áßma* von höchstem Interesse. In seinem *Indeks* von Daukšas Postille verzeichnet Kudzinowski (1977 1, 58; 2, 82) die beiden Lemmata aber getrennt und gibt für sie keinen Hinweis auf ein Zahlwortkompositum.

§ 6.3.3. Niedersorbisch

Eine im XVI. Jahrhundert veröffentlichte niedersorbische Ausgabe des „Kleinen Katechismus“ von Albin Moller (1574) bietet für den hier erörterten Fall noch einem weiteren Parallelpassus an.

In dem Kapitel *Die Wendische Tauffe* findet man folgende Lesung: *...then newijnry Schwiet faklel / a togo wijrnego Nohe fahmeg Wuffmego / pottwoiey welikey schmilnoßy schwarnowal...*

Moller 1574, 10r

Was in den slavischen Beispielen zu beobachten ist, ist eine bereits im Verschwinden begriffene Kategorie von Kollektivzahlwörtern, die aber in früheren Jahrhunderten durchaus noch lebendig gewesen war.

§ 7. Zum morphologischen Status von Ench. 119.13

Wir sind nun am Ende unserer „hermeneutische Reise“ angelangt. Aufgrund sowohl der gesamten Erörterung der Frage bis zu dieser Stelle als auch des kurzen Exkurses über die Lage in anderen Sprachen sind wir berechtigt, die baltischen Belege in einen größeren Zusammenhang einzuordnen, und zwar im Rahmen der mittelalterlichen sprachlichen Situation in Europa. Auf diesem Wege können wir das altpreußische hapax wie auch die sporadischen Fälle im Altlitauischen (per incidens: Nullfälle im Altlettischen) in ein helleres Licht stellen und sie besser verstehen.

Erst jetzt darf man m. E. mit Sicherheit behaupten, dass hier eine morphologische Kategorie angesetzt werden muss, die bisher für das Altpreußisch noch nicht beschrieben worden ist. Wir müssen uns daher fragen, inwieweit die gegenwärtigen Erklärungen der post-Trautmannschen Prussistik (siehe §1.1.) noch vertrauenswürdig sind.

Wahrscheinlich müssen wir wohl nach einer anderen Erklärung suchen.

§ 7.1. Ältere Erklärungsversuche (19 Jh.)

Einmal bis zu diesem Punkt gelangt, wird es nicht unangebracht sein, einen Blick in die Interpretationen dieses altpreußischen Passus in der prä-Trautmannschen Prussistik zu werfen:

Autoren:	Zitate:
Vater 1821, 64.	<i>fubban Afman</i> (ohne weitere Erklärung)
Nesselmann 1845, 85, 134, 179.	Asmus 8., der Achte. Subban asman acc. 85., „selbachten“.
Nesselmann 1873, 179.	<i>subban asman</i> „selbachten“ 85
Berneker 1896, 281, 324.	<i>sup̃s</i> , <i>subban</i> „selbst“: idg. * <i>sue</i> - <i>bho</i> , zu * <i>sue</i> - „sein“. <i>asmus</i> „8te“: acc. <i>asman</i> : <i>āszmas</i> abg. <i>osm̃v</i> : idg. * <i>ok</i> (<i>t</i>) <i>mo</i> .
Uhlenbeck 1889, 43.	<i>subban asman</i> (ohne weitere Erklärung)

Angesichts der schon dargelegten Erwägungen ist die Vorzüglichkeit von Nesselmanns Interpretation einfach erstaunlich, wie es genau so erstaunlich ist, dass sie so schnell hat in Vergessenheit geraten können. Tatsächlich unterschied schon Nesselmann (1845, 1873) deutlich den Fall von Ench. 119.13 von allen anderen Stellen, an denen apr. *subban* und apr. *asman* belegt sind. Dies verdeutlicht folgender Auszug:

sub-s, *sup-s*, nom., *Ench.* Titel, 20. 27. 40. 69 87. — *subban*, acc., 9. 13. 19 u. oft. — *subbai*, 21., *supsmu*, 73., *subbsmu*, 61., *subsai*, 16., *supsai*, 18., *supsei*, 51., dat. — *supsas*, gen., 30. — *subbans*, acc. pl., 10. 51. 1) selbst, 2) eigen, proprius, 18. 51. 70. 3) mit dem Art., derselbe 9. 10. 13. 51. u. öfter, dasselbe 62. 66.; *prei stan subban*, dazu, 83; *subban asman*, selbachten 85.; falsch construiert: *esse Christo sups ensadinton*, von Christus selbst eingesetzt, 40.

Nesselmann (1873, 179).

Aus der oben angeführten Tabelle ist hingegen ersichtlich, wie diese Tatsache schon ab Berneker (1896) vernachlässigt wurde. Viel wichtiger und sich bis heute auswirkend ist das Fehlen dieser Feststellung in Trautmanns Buch *Die altpreußischen Sprachdenkmäler*, weil dieses Werk einen großen Einfluss auf alle späteren Herausgeber und Erforscher des Altpreußischen ausgeübt hat.

§ 7.2. Erbe oder Entlehnung?

Vorausgesetzt, dass wir für die Konstruktion Ench. 119.13 *subban asman* die korrekte Erklärung gefunden haben, so bleibt doch noch zumindest eine Frage übrig, und zwar, ob das oben beschriebene Zahlwortkompositum im Altpreußischen als eine Erscheinung zu verstehen ist, die das Altpreußische selbständig herausgebildet hat, oder ob wir es mit einer Entlehnung zu tun haben. Übrigens stellt sich eine analoge Frage für das Altpreußische auch in zahlreichen weiteren Fällen.

Es ist gut bekannt und soll hier nicht unbeachtet bleiben, dass diese Zahlwortkomposita sowohl im Altindischen wie auch im Altgriechischen belegt sind.

Im klassischen Sanskrit wird die Kategorie mit *ātmanā* Instr. Sg. von *ātman* „selb“ konstruiert, z. B. *ātmanādvitīya* „selbander“, *ātmanātrītiya* „selbdritt“, *ātmanāpañcama* „selbfünft“, usw. (vgl. Zwoliński 1954, 76–77). Gleichfalls haben wir im Griechischen Bildungen mit αὐτός „selb“, aber mit Inversion der zwei Bestandteile, z. B.: δεῦτερος αὐτός „selbander“,

τρίτος αὐτός „selbdritt“, πέμπτος αὐτός „selbfünft“, usw. (vgl. Zwoliński 1954, 78–79).

Für den hier erörterten Fall ist aber ein Passus von Petrus II 2.5 in den klassischen Sprachen noch interessanter wie wir ihn in der *Septuaginta* bzw. in der *Vulgata* (vgl. Merk 1964, 766–767) finden:

καὶ ἀρχαίου κόσμου οὐκ ἐφείσατο ἀλλὰ ὄγδοον Νῶε δικαιο· σύνης κήρυκα ἐφύλαξεν κατακλυσμὸν κόσμῳ ἀσεβῶν ἐπάξας.
et originali mundo non pepercit, sed octavum Noë iustitiae praeconem custodivit, diluvium mundo impiorum inducens...

Die letzten Beispiele zeigen, dass die Vorlage für die Übersetzer in die jeweiligen baltischen Sprachen nicht der griechische bzw. der lateinische Text, sondern nur der von Luther sein konnte.

Außerdem, soll klargestellt werden, dass die Zahlwortkomposita eine Kategorie sind, die den baltischen Sprachen unbekannt ist. Zwoliński (1954, 82) erwähnt das Altpreußische nicht, und er kennt nur den Passus aus der litauischen Bibel (NT, Petrus II, 2.5). Er schreibt dazu: »uderza ich [d. h. der Kollektivzahlwörter] brak w (językach) bałyckich«.

Tatsächlich besteht kaum eine Möglichkeit, die Meinung zu verstehen, dass wir es im Fall des hier analysierten besonderen Falls des apr. hapax *fubban Afman* mit einer im Altpreußischen selbständig entstandenen Konstruktion zu tun hätten. Es ist m. E. viel glaubwürdiger, dass es sich bei ihr um eine ikonische Nachahmung gemäss dem deutschen Modell handelt.¹⁸

Man kann selbstverständlich daran zweifeln, ob eine solche Zahlkategorie wirklich der altpreußischen bzw. der altlitauischen Grammatik zugeschrieben werden darf. Es ist m. E. geeigneter, die erörterten Fälle als episodische Erscheinungen einzustufen.

Es ist viel wahrscheinlicher, dass wir es hier mit einer randständigen und vereinzelt Wiederspiegelung einer im Mittelalter besonders im Lateinischen, im Deutschen und im Westslavischen verbreiteten Zahlkategorie zu tun haben, die in den baltischen Sprachen Spuren nur auf der Ebene des Lexikons hinterlassen hat.

¹⁸ Hinsichtlich der Getrennschreibung von *fubban Afman* gilt auch die Beobachtung, dass sie nicht nur der Nachahmung des deutschen Textes entspricht, sondern auch dem baltischen Modell der Juxtaposition (im Unterschied zur Komposition) wie auch dem Wort-für-Wort Prinzip; vgl. Petit (2018).

§ 7.3. Exkurs. Beispiele im Altlitauischen

Die Lage im Altlitauischen ist noch problematischer als die im Altpreußischen, allein schon deshalb, weil Formen ähnlich wie *patį afšmq* nicht nur in solchen Texten zu finden sind, die als Übersetzungen aus dem Deutschen anzusehen sind, sondern auch in Übersetzungen aus dem Polnischen. In diesem Fall ist ein doppelter Einfluss nicht auszuschließen, und zwar des Deutschen im Herzogtum Preußen (Mosvid, Willent, Lysius, Engel) und des Polnischen im Großfürstentum Litauen (Daukša).

Wie schon oben angedeutet, lassen sich im Altlitauischen nur lexikalische Spuren ermitteln. Tatsächlich konnte ich nur einige wenige Belege ausfindig machen, die sich auf bestimmte Formen wie *selbander* oder *selbdritt* beschränken, wie z. B. in der *Clavis Germanico-Lithvana* aus dem XVII. Jahrhundert:

Φ. Selbst ander. Pats antras.

Φ. Es ist ein einziger und nicht selbst ander: Yra wien, wißis, ô ne pats antras, Eccl. 4. 8.

Clavis Germanico-Lithvana (532–533 = Drotvinas 1997, 540–541)

Hier erkennt man eine gewisse Unstimmigkeit zwischen den Lemmata in der *Clavis* und der durch Φ angezeigten Erklärung, die hervorgehoben zu werden verdient. Das angeführte Beispiel ist wie folgt zu lesen: »Es ist ein einziger und nicht selbst ander: Yra wien=wißis, ô ne pats antras« und ist ein Zitat aus der Bibel, und zwar aus dem *Ecclesiastes* (genauso bei Luther 1545, 710).

Dieser Hinweis mag dazu dienen, um zu verdeutlichen, dass es nur um einen einzelnen Menschen geht, wobei *selbander* »selbst als der zweite; mit einem anderen Menschen« bedeutet.

Als letztes Beispiel mag der Eintrag aus dem Deutsch-Littauischen Wörterbuch von Kurschat (1874, Zweiter Teil) angeführt werden, wo Formen wie dt. *selbander* und dt. *selbdritter* verzeichnet und richtig erklärt werden.

selbander, bibl.: pats aũtras, verständlicher:
fũ wiẽnu kitũ, selbdritter, fũ dwiẽm kitiẽm.
fũ dwiẽm kitaĩs.

Kurschat (1874 1(2), 183)

§ 8. Fazit

Aus dem Gesagten lassen sich einige Schlussfolgerungen ziehen:

- 1) Deutsch *selbacht* wurde in den baltischen Sprachdenkmälern auf unterschiedliche Weise wiedergegeben. Hier ist die Überlieferung ins Alt-preußische und ins Altlitauische untersucht worden, wobei an dieser Stelle das Altlettische abweichende Lesungen zeigt.
- 2) Es ist nunmehr klar, dass man – anders, als bisher von allen Prussisten vorgeschlagen worden ist – die beiden Glieder der deutschen Vorlage – *selb* und *acht* – nicht als getrennt zu betrachten hat, da es sich hier um ein – inzwischen heute obsolet gewordenes – deutsches Zahlwortkompositum handelt. Wörtlich lässt sich der erörterte Passus wie folgt verstehen: »Noah (= der Achte) mit sieben anderen«. Wir haben hier die Vorzüglichkeit der Position von Nesselmann anzuerkennen. Die Übersetzer in die jeweiligen baltischen Sprachen haben bei der Bildung der apr. Konstruktion *fubban Afman* (bzw. alit. *patj afchmq*) unterschiedliche Übersetzungsstrategien befolgt, weil sie die Spezifik des Zahlwortkompositums entweder nicht erkannt oder lediglich ikonisch imitiert haben. Aufgrund eines gezielten Exkurses über Kollektivzahlen im breiten sprachlichen Kontext Mitteleuropas hat sich die Berechtigung ergeben, dass apr. hapax (wie auch sporadische alit. Fälle) als episodische Erscheinungen zu betrachten sind.
- 3) Genauer: Für die Entstehung von apr. *fubban Afman* wie auch von alit. *patj afchmq* (mit graphischen Varianten) spielten wahrscheinlich sowohl sklavische Lehnübersetzen als auch eine Imitierung der Vorlage während des Übersetzungsprozesses eine wichtige Rolle. Für das Alt-preußische diente das deutsche Zahlwortkompositum *selbacht* als Vorlage, wobei für das Altlitauische auch das polnische *fámo ofmego* in Betracht gezogen werden darf.
- 4) Den oben angeführten Erscheinungen kommt insofern eine gewisse Bedeutung zu, als sie uns über eine bisher unbeachtet gebliebene Singularität des alt-preußischen und desgleichen über eine Rarität des altlitauischen Sprachschatzes belehren.
- 5) Anders, als es die traditionell vertretene Ansicht besagt, sind nach der hier begründeten Auffassung die beiden Glieder der Konstruktion apr. *fubban Afman* eng miteinander verknüpft.

Schließlich wollen wir noch unterstreichen, dass eine wichtige Richtung in der Prussistik auf die Notwendigkeit der Reinterpretation des bereits bekannten Materials verweist. Diese Einsicht erfährt neue Impulse durch die

Ausweitung des Vergleichs der aus den altpreußischen Sprachdenkmälern bekannten Fakten mit den textuellen Entsprechungen in anderen (nicht nur baltischen) Sprachen unter Berücksichtigung der verschiedenen Vorlagen der biblischen Texte. Dieses Mal hat es die „hermeneutische Methode“ erlaubt, die Spur einer bis heute unbekannten Zahlwortkategorie im Sprachschatz des Altpreußischen und in dem des Altlitauischen zu erkennen und zu erläutern.

QUELLE

Aichinger, Carl Friederich 1754 – Versuch | einer | teutschen | Sprachlehre, | anfänglich nur zu eignem Gebrauche | unternommen, | endlich aber, | um den Gelehrten | zu ferneren Unterfuchung | Anlaß zu geben, | ans Licht gestellt | von | Carl Friedrich Aichinger, | d. 3. Stadtprediger zu Sultzbach. | Frankfurt und Leipzig. | Zu finden bey Johann Paul Kraus, Buchhändler in | Wienn. 1754.

Anonym 1615 – ENCHIRIDION | Der kleine Cate- | chismus: Oder Christliche zucht | für die gemein Pfarhern vnd Pre= | diger ... | Gedruckt zu Riga in Lieffland | bey Nicolaus Mollin | 1615.

Anonym 1685 – Der kleine | Catechismus / | D. MARTINI LUTHERI, | Seliger Gedächtniß / ... MITAU / | ... | 1685.

Biblia Brzeszka 1563 – BJBlia Jwięta / | Tho ięst / | Kjięgi Stąrego v | Nowego Zakonu / wlařiuę 3 Żydowskiego / Greckiego / y | Lącińskiego / nowo ną | Polski ięzyk 3 pil= | nořcia y wiernie | wyložone. [Brest, 1563].

Biblia Gdańska 1632 – BIBLIA SWIĘTA: KSIĘGI STAREGO Y NO- | WEGO PRZYMIERZA Z ŻY- | dowskiego y Greckiego Języką | ną Poljki pilnie y wiernie | przetłumąćzone. | ... WE GDANSKU... Roku M DC XXXII.

Bretkūnas, Jonas 1580 [1991] – NAVIAS TESTAMENTAS | Ing | Lietuwijchką Lieřzuwį | perrařchitas | per | Janą Bretkuną Labguwos plebona | 1580. [= Faksimile der Handschrift, 7 und 8, Labiau i. Pr. 1580. Hrsg. von J.-D. Range u. F. Scholz, Paderborn, München, Wien, Zürich, Schöningh, 1991].

Bretkūnas, Jonas 1590 [1996] – BIBLIA | tatai eřti | Wiřsas Schwentas Rařchtas, | Lietųwiřchkai pergūlditas | per Joana Bretkūna Lietuwos Ple= | bona Karaliacziiue [...] | 1590. [= Faksimile der Handschrift Hrsg. von F. Kluge, J.-D. Range u. F. Scholz, VI: Supplementum Biblia Lituanica 1.1, Paderborn - München - Wien - Zürich, Schöningh, 1996].

Chyliński, Samuel 1660 – BIBLIA tatey ira Rasztas Szwętas seno ir naujo TESTAMENTA. Pirma kartą dabar pergulditys Lietuwiszkañ liezuwiñ užmarioje. nog Samuelies Baguslawo Chylinska. Lietuwniko. ó nokłodu Dięwo-baymos Karalistes Anglios, už karalawima Jo Milistos Karalaus KAROLO ANTROIA Karalaus Anglios, Szkocios, Irlandios ir Francios [London 1660].

Chyliński, Samuel 1958 → Kudzinowski Czesław u. Otrębski Jan (Hrsg.) 1958.

Chyliński, Samuel 1984 → Kudzinowski Czesław (Hrsg.) 1984.

Daukša, Mikalojus 1599 → Palionis 2000.

Engel 1722 – Der kleine Catechiſmus D. Martin Luthers / Deutfch und Lit-tauifch [...] Anno 1722. Gedruckt in Königsberg, MIT Reußnerifchem Verlag und Schriften.

Form der Tauff 1559 – Form der Tauff. | Wie die in der Kirchenordnung | des Hertzogthumbs Preuß= | Jen / vnd andern mehr / | verfaſſet. | Gedruckt zu Königsberg / | durch Johann Daubman / | Anno Chriſti / | 1559.

Glück 1739 – BIBLIA, | tas irr: | Ta | Swehta | Grahmata, | jeb | Deewa | Swehti Wahrdi, | Kas preekſch un pehz | ta Kunga JEſus Kriſtus | ſwehtas Peedſimſchanas | no teem ſwehteem Deewa=ſilwekeem, Prawee= | ſcheem, Ewangelifteem jeb Preezas= Mahzitajeem | un Apuſtuſeem usrakſtiti, | Tahm | Latweeſchahm Deewa Draudfi-bahm | par labbu iſtaifita. | Kensbergâ, drikkehts pee Jahna Jndrika Artunga, 1739.

Glück 1794 – Ta Bihbele, | jeb | Tee ſwehti Deewarakſti | tahs | wezzas un jaunas Derribas, | kas preekſch un pehz | ta Kunga JEſus Kriſtus ſwehtas Peedſim= | ſchanas no ſwehteem Deewa Wihreem, Prawee= | ſcheem, Preezasmahzitajeem, un Apuſtuſeem us= | rakſtiti tikkuſchi. | Latweeſcheem un Kurfemneekem | par labbu | ſagahdati, iſtulkoti un rakſtôs no jauna | iſdrikketi. | Rihgâ, 1794. | Dabbujama pee Ju-lius Conrad Daniel Müller, | Augſtas Waldiſchchanas un Pilsſahta Grahmatu=Drikketaja.

Jud Leo 1525 – Tauff Büchlyn | Teutſch. | Eyn kurtze vnd ge= | maine Form für die ſch= | wach gläubigē kinder zû Tauf | fen. Auch anndere ermanun= | gen zû Got / ſo da gemein | klich geſchehen ynn | der Chriſtenlich= | en verſamm= | lunng. ec. | Leo Jud | M. D. XXV.

Kirchenordnung 1558 – Kirchen | Ordnung | Wie es im Hertzogthumb | Preu-ſſen / beydes mit Lehr vnd Ceremonien / | ſampt andern / ſo zu Fürderung vnd Erhaltung des Predig= | ampts / Chriſtlicher Zucht / vnd guter Ordnung / | von nöten / gehalten wird. | Anderweit vberſehen / gemehret / vnd | Publicieret. | ANNO CHRISTI | M. D. LVIII. | 25. Nouembris. Der ander Theil dieſer | Kirchenordnung. || Von den Ceremonien / vnd || Kirchengebreuchen.

Knoke, Karl 1904 – *D. Martin Luthers Kleiner Katechismus nach den älteſten Aus-gaben in hochdeutſcher, niederdeutſcher und lateiniſcher Sprache herausgegeben und mit kritiſchen und ſprachlichen Anmerkungen verſehen*, Halle a.S., Verlag der Buchhandlung des Weiſenhauses.

Luther 1523 → WA 12, 42–46.

Luther 1529 → Knoke 1904, 119.

Luther 1536 → Albrecht 1905, 239.

Luther 1543 – ENCHIRIDION | Der kleine Catechiſmus. | Für [sic] die gemeine | Pfarherr vnd | Prediger. | D. Mart. Luther. | Leipzig. [Papſt, 1543].

Luther 1544 – ENCHIRIDION | Der kleine Catechiſmus. | Für die gemeine | Pfarherr vnd | Prediger. | D. Mart. Luther. | Leipzig. [Papſt, 1544].

Luther 1547 – ENCHIRIDION | Der Kleine | Catechismus. | Für die gemeine | Pfarherr vnd | Prediger. | D. Mart. Luther. | Leipzig. [Papst, 1547].

Luther 1558 – Catechismus. | Für die gemeine Pfarr= | herr vnd Prediger. | D. Mart. Luther. | Zu Franckfurdt am Mayn / | druckts Weygand Han.

Luther, 1561 – ENCHIRIDION | Der Kleine | Catechismus | Doctor Martin Lu= | thers / Teutſch vnd Preuffiſch. | Gedruckt zu Königsberg in Preußen | durch Johann Daubman. | M. D. LXI.

Lysius 1719 → Panzer Baldur 1993, Verf. 1993.

Manzel 1631 – Der kleine | Catechismus | D. MARTINI LUTHERI, | Seliger gedächtnis. | Von neuen überſehen | durch | GEORGIVM MANCELIVM | Semgallum P. | Ad Zoilum: | Serviat omne DEO ſtudium, ſremat Orbis et Orcus | Rumpatur Momus: Sat placuiſſe DEO | Cum Grat. & Privileg. Seren Reg. Maj. Svec. | Gedruckt in der Königlich Håupt vnd See= | Statt Riga in Lieffland / durch vnd in Verle= | gung Gerhard Schröders. [1631].

Moller, Albin 1574 → Moller 1959 [Nachdruck].

Mosvid 1559 – FORMA | Chrikſtima. | Kaip Baſſniczas Jſtati=mæ Hertzikiſtes Pruſu / ir kitoſu ſemeſu lai= | koma ira. Drukawot Karalaucſgui | per Jona Daubmana / | Metu Chriſtaus M. D. LIX.

Mosvid 1993 – *Martynas Mažvydas. Katekizmas ir kiti raštai. Catechismus und andere Schriften*, parengė G. Subačius, Vilnius: Baltos lankos, 1993.

Quandt, Johann Jacob 1727 – Das Neue | Teſtament | Unſers HERRn | JEſu Chriſti | Deutſch und Litthauifch | von neuen überſetzet / | Und | Auf hohen allergnädigſten Befehl | Jhro Königl. Maje= | ſtåt in Preußen | ausgefertiget | Von | Johann Jacob Quandt / D. | Königlich Preußiſchen Ober=Hoff=Predigher | und *Confiftorial-Rath*. | Königsberg. | Verlegts Chriſtoph Gottfried Edard, 1727.

Rivius 1586 – ENCHIRIDION | Der kleine Ca= | techismus: Oder Chriſt= | liche zucht für die gemeinen Pfar= | herr vnd Prediger auch Hausueter etc. | Durch | D. Martin. Luther. | Nun aber aus dem Deud= | ſchen ins vndeudſche gebracht / vnd | von wort zu wort / wie es von D. | M. Luthero geſetzet / gefaſ= | ſet worden. | Gedruckt zu Königsberg bey | George Oſterbergern | Anno M.D. LXXXVI. | |

Vater, Severin Johann 1821, *Die Sprache der alten Preußen: Einleitung, Ueberreſte, Sprachlehre, Wörterbuch*, Braunschweig, in der Schul-Buchhandlung. Halle, gedruckt in der Gebauerſchen Buchdruckerei.

Will, Abel 1561 → Luther 1561.

Willent 1579 – ENCHIRIDION | Catechiſmas | masas / dæl paſpalitu | Plebonu ir Koznadiju / | Wokijchku liebuwiu para= | ſchits per Daktara Mar= | tina Luthera. | O iſch Wokijchka liebuwia ant | Lietuwijchka pilnai ir wiernai pergul= | ditas / per Baltramiejū Willentha | Plebona Karalauczuie ant | Schteindama. | Iſchſpauſtas Karalau= | cſgui per Iurgi Oſterber= | gera / Metu Diewa M. D. LXXIX.

Willent 1882 → Bechtel 1882.

Willent 1969 → Ford Gordon 1969.

Wujek, Jakob 1590 → Palionis 2000.

SEKUNDÄRLITERATUR

Albrecht, Otto 1905, *Der Kleine Katechismus D. mart. Luthers nach der Ausgabe v. J. 1536* herausgegeben und im Zusammenhang mit den andern von Nickel Schirlentz gedruckten Ausgaben unterfucht, Halle a. S., Verlag der Buchhandlung des Waiſenhaufes.

Bechtel, Friedrich 1882, *B. Willent's litauische Übersetzung des Luther'schen Enchiridions und der Episteln und Evangelien, nebst den Varianten der von L. Sengstock besorgten Ausgabe dieser Schriften*, Göttingen: Robert Peppmüller.

Berneker, Erich 1896, *Die preussische Sprache. Texte, Grammatik, etymologisches Wörterbuch*, Strassburg: Trübner.

Dini, Pietro Umberto 1993, *Heinrich Johann Lysius. Mažasis katekizmas*, pagal Berlyno rankraščių parengė Pietro U. Dini, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Dini, Pietro Umberto 2009, Wie ist der Pharao?, *Baltu filologija* 18(1/2), 31–45.

Dini, Pietro Umberto 2010, Martyno Mažvydo Formos Chriškystimo (1559) vertimo originalas Form der Tauff (1559), *Archivum Lithuanicum* 12, 71–82.

Dini, Pietro Umberto 2011, Zur vergleichend-kontrastiven Analyse der baltischen Fassungen von Martin Luthers „Kleinem Katechismus“: schlecht wasser und der morphologische Status von apr. 61_{20,2} ains., in M. V. Zavjalova, I. A. Sedakova (red.), *Salix sonora. Pamjati Nikolaja Mixajlova*, Moskva: Probel, 74–92.

Dini, Pietro Umberto 2012, Die Rolle der baltischen Eva und lettisch līgava „Braut, Verlobte“, in Ausma Cimdiņa (red.), *Scientiae et patriae. A Festschrift in Honour of Vaira Vīķe-Freiberga on Her 75th Birthday*, Riga: LU Akadēmiskais apgāds, 85–93.

Dini, Pietro Umberto 2019, „K voprosu o došedšix do nas svedenijax o drevneprusskom «Enchiridione» (1561), in A. F. Žuravlev, F. B. Uspenskij (red.), *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie. Slavistika, indoeuropeistika, kulturologija. K 90-letnju so dnja roždenija Vladimira Nikolaeviča Toporova*, Moskva: Insititut Slavjanovedenija RAN, 238–263.

Dini, Pietro Umberto 2020a, Zur Bezeichnung der ersten Frau im baltischen Schrifttum: Übersetzungsverfahren und etymologica veritas, in Harald Bichlmeier, Jolanta Gelumbeckaitė (Hrsg.), *Achthundert Jahre deutsch-baltischer Beziehungen*, Hamburg: Baar, 89–102.

Dini, Pietro Umberto 2020b, Dėl „hermeneutinio metodo“ tiriant prūsų kalbos Enchiridioną, Lietuvos Mokslų akademija, http://www.lma.lt/uploads/Del%20hermeneutinio%20metodo%20tiriant%20prusu%20kalbos%20Enchiridiona_taisyta.pdf.

Drews, Paul 1910, *Studien zur Geschichte des Gottesdienstes und des gottesdienstlichen Lebens* 4–5. Beiträge zu Luthers liturgischen Reformen, Tübingen.

Drotvinas, Vincentas (red.) 1997, *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių-lietuvių kalbų žodynas 3: M–S*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Dürig, Walter 1967, Das Sintflutgebet in Luthers Taufbüchlein, in L. Scheffczyk, W. Dettloff, R. Heinzmann (Hg.), *Wahrheit und Verkündigung. Festschrift für M. Schmaus*, 2, München, Paderborn, Wien: F. Schöningh, 1035–1047.

Endzelīns, Jānis 1943, *Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika*, Rīga: Universitātes apgāds (= Idem, *Darbu izlase* 4(2), 9–351).

Grimm, Jacob 1819, *Deutsche Grammatik* 2, Göttingen: Dieterich.

Hering, Hermann 1892, Luthers Taufbüchlein von 1523, besonders das typologische Gebet in demselben. Eine liturgische Untersuchung, *Theologische Studien und Kritiken*, 65, 87–98.

Hinze, Friedhelm 1995, Rez. von Lysius 1719, *Zeitschrift für Slawistik*, 4, 469–472.

IUG – P. U. Dini, *Ins undevidfche gebracht. Sprachgebrauch und Übersetzungsverfahren im altpreußischen Kleinen Katechismus*, Akademie der Wissenschaft zu Göttingen, Berlin: de Gruyter, 2014.

Kavaliūnaitė 2008 → Chylinskis 1660.

Kavaliūnaitė, Gina (red.) 2008, *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. Senasis testamentas. Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės*, 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kawerau, Gustav 1898, Liturgische Studien zu Luthers Taufbüchlein von 1523, *Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben* 10, 407–431, 466–477, 519–547, 578–599, 625–643.

Kooiman, W.J. 1950, Het Zondvloedgebed, in W.J. Kooiman, J.M. van Veen (Hrsg.), *Pro regno – pro sanctuario. Festschrift für G. van der Leeuw*, Nijkerk: Callenbach N.V. uitgever, 285–307.

Kudzinowski, Czesław (Hrsg.) 1977, *Indeks-słownik do Daukšos Postilė* 2, (= *Seria Filologia bałtycka* 2), Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Kudzinowski, Czesław, Jan Otrębski (Hrsg.) 1958, *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament* 2, Tekst, Poznań: Zakład narodowy im. Ossolinskich we Wrocławiu.

Kudzinowski, Czesław, Jan Otrębski (Hrsg.) 1984, *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament*, Fotokopie, Poznań: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Kurschat, Friedrich 1870–1874, *Wörterbuch der littauischen Sprache* 1(1–2): *Deutsch-litauisches Wörterbuch*, Halle: Buchhandlung des Waisenhauses.

Mažiulis Vytautas 2004, *Prūsų kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Mažiulis, Vytautas 1966, *Prūsų kalbos paminklai*, Vilnius: Mintis.

Mažiulis, Vytautas 1981, *Prūsų kalbos paminklai* 2, Vilnius: Mokslo.

Mažiulis, Vytautas 1997, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Merk S. J. 1964, *Novum Testamentum Grece et latine*, Editio nona, Roma: Pontificio Istituto Biblico.

Michellini, Guido 2000, *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Moller, Albin 1959, *Niedersorbisches Gesangbuch und Katechismus. Budissin 1574* (= *Veröffentlichung des Instituts für Slawistik* 18), Berlin: Akademie Verlag.

Nesselmann, Georg H. Ferdinand 1845, *Die Sprache der alten Preussen an ihren Überresten erläutert*, Berlin: Dümmler.

Nesselmann, Georg H. Ferdinand 1873, *Thesaurus Linguae Prussicae. Der preussische Vocabelvorrath soweit derselbe bis jetzt ermittelt worden ist*, Berlin: Harrwitz & Gossmann.

Nümann Fr. K. 1928, Zur Entstehung des lutherschen Taufbüchleins von Jahre 1523, *Monatsschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst* 33, 214–219.

Oliphant, Hughes 1992, *The Shaping of the Reformed Baptismal Rite in the Sixteenth Century*, Grand Rapids MI: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.

Palionis, Jonas 2000, *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai*, leidimą parengė Jonas Palionis, Vilnius: Baltos lankos.

Panzer, Baldur 1993, *H.J. Lizijus. Mažasis Katekizmas*, Hrsg. Baldur Panzer, Frankfurt am Main: Lang.

Petit, Daniel 2018, „Das altpreußische Enchiridion (1561) als Spiegel der sprachlichen Verhältnisse in Ostpreußen im 16. Jahrhundert“, *Geschichte der Germanistik. Historische Zeitschrift für die Philologien* (53/54), 33–53.

PKP 1 → Mažiulis 1966.

PKP 2 → Mažiulis 1981.

Plezia, Marian 1985, «Mettertius» und Verwandtes. Zur Geschichte der Partikel «-met» im Mittellatein, *Archivum Latinitatis Medii Aevi, Bulletin du Cange* 44/45, 175–184.

Range J.-D., F. Scholz 1991 → Bretkūnas Jonas 1580.

Range J.-D., F. Scholz 1996 → Bretkūnas Jonas 1590.

Rölleke, Heinz 2020, „Selbdritt“ – „Selbänder“. Bemerkungen zu einer alten sprachlichen Wendung, *Musenblätter*, 14.05.20, <https://musenblaetter.de/artikel.php?aid=26963&suche=in>.

Stotz, Peter 2013, *Il latino nel Medioevo. Guida allo studio di un'identità linguistica europea*, Firenze: SISMEL – Edizioni del Galluzzo.

Subačius, Giedrius → Mosvid 1993.

Toporov, Vladimir 1975, *Prusskij jazyk*, 1 (A–D), Moskva: Nauka.

Trautmann, R. 1910, *Die altpreußischen Sprachdenkmäler*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht [1970].

Uhlenbeck, Christianus Cornelius 1889, *Die drei catechismen in altpreußischer sprache nach Nesselmann's ausgabe neu herausgegeben und mit anmerkungen versehen*, Leiden, Blankenberg, Leipzig: Koehler.

Urbas, Dominykas 1996 [²1998], *Martyno Mažvydo raštų žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

WA = *Weimarer Ausgabe*, Weimer: Hermann Bohlau, 1891.

Weyssenhof-Brożkova, Krystyna 1991, *Wpływ Polszczyzny na łacinę średniowieczną w Polsce*, Kraków: Prace Instytutu języka Polskiego 73.

Zwoliński, Przemysław 1954, *Liczebniki zespolowe typu „samotrzc” w języku polskim na tle słowiańskim i indoeuropejskim (Die Kollektivzahlwörter vom Typ „samotrzc” in der polnischen Sprache auf dem slavischen und indoeuropäischen Hintergrund)*, Prace językoznawcze, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich.

Pietro U. DINI

Dipartimento di filologia, letteratura e linguistica

Via S. Maria 36

I-56126 Pisa

Italy

[pietro.dini@unipi.it]

Eugen HILL
University of Cologne

THE DATIVE AND INSTRUMENTAL DUAL IN EAST BALTIC

Rytų baltų dviskaitos datyvas ir instrumentalis

Abstract. The paper deals with two case-forms of East Baltic nominals, the dative and the instrumental dual. It summarises what is already known about these case-forms from Lithuanian and Latvian dialects as well as from Old Lithuanian sources. It is demonstrated that these data imply a particular reconstruction of the dual inflectional endings in these cases for Proto-Baltic. Subsequently, the paper shows that etymological matches of the reconstructed Proto-Baltic endings of the dative and instrumental dual may be attested in two further branches of Indo-European. Such endings are found in Gaulish, which is a member of the Celtic branch, and in Ancient Greek.

Keywords: East Baltic; Gaulish; Ancient Greek; inflection; dual number; dative case; instrumental case.

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjami du rytų baltų kalbų vardažodžio linksniai: dviskaitos datyvas ir instrumentalis. Jame apibendrinama viskas, kas yra žinoma apie šių linksnių formas lietuvių ir latvių tarmėse bei senosios lietuvių kalbos šaltiniuose. Parodoma, kad turimi duomenys leidžia rekonstruoti specifines šių dviskaitos linksnių galūnes baltų prokalbėje, o jų etimologinių atitikmenų galima rasti ir dviejose kitose indoeuropiečių kalbų šeimos šakose: keltų šakos galų kalboje ir senojoje graikų kalboje.

Raktažodžiai: rytų baltų kalbos; galų kalba; senoji graikų kalba; linksniavimas; dviskaita; datyvas; instrumentalis.

1. Introduction

The East Baltic languages Lithuanian and Latvian constitute a sub-branch of Baltic whose only other sub-branch, traditionally called West Baltic, is represented by now extinct Old Prussian. The Baltic languages belong to the Balto-Slavonic branch of the Indo-European language family. This means that Proto-Baltic, i.e. the common parent language of East and West Baltic, must have developed from the same proto-language that gave birth to Proto-Slavonic. In other words, Proto-Baltic and Proto-Slavonic were sisters whose mother, Proto-Balto-Slavonic, originated as a dialect of an even more ancient proto-language, Proto-Indo-European.

As is well known, the evidence of several ancient Indo-European (henceforth IE) languages implies that in Proto-Indo-European (henceforth PIE) not just two but three numbers were distinguished in the inflection of nouns, pronouns, adjectives and numerals. The most ancient Indo-Iranian languages (Vedic Sanskrit, Old Persian and Avestan), as well as Ancient Greek, Old Irish from the Celtic branch of IE and, finally, Gothic and Old Norse from its Germanic branch all possess at least remnants of a special number category clearly distinct from the singular and the plural. This additional number is traditionally called the dual. The original function of the dual in nouns must have been to indicate that specifically two items were meant, as opposed to just one in the singular and more than two in the plural. Accordingly, in deictic pronouns and adjectives the use of the dual served agreement with the relevant pairs of nouns. In personal pronouns the dual expressed the idea of 'we two' and 'you two'. In the domain of numerals special dual case-forms were used for inflecting 'two'.

The PIE dual has been well preserved in Balto-Slavonic nominals. It is amply attested in all medieval and is still in use in several modern Slavonic languages. As for Baltic, the dual of nouns and adjectives was frequent in Old Lithuanian texts from the 16th and 17th c. and, in dialects, remained in use at least until late into the 20th c. (cf. Kazlauskas 1968, 127–132; Zinkevičius 1966, 203–207; 1980, 179–180). Accordingly, the dual case-forms of nominals are routinely treated in many Lithuanian grammars since Klein (1653; 1654), cf. Schleicher (1856), Kurschat (1876), Otrębski (1956, 81–85), Senn (1966) and others.

In the present paper I intend to clarify the origin and to reconstruct the development of two dual case-forms in Lithuanian and, accordingly, in all of Baltic. These case-forms are the dative and the instrumental dual. To achieve this goal, I will start (section 3 below) from what is known about the dative and the instrumental dual of nominals from Lithuanian and Latvian dialects as well as from the Old Lithuanian sources. I will demonstrate that these data imply a particular reconstruction of inflectional endings in these two cases for the Proto-Baltic times. Subsequently (section 4), I will demonstrate that reflexes of these endings may be attested in at least two further branches of IE and therefore may be as old as PIE. The last section of the paper (section 5) will summarise the results and sketch the problems which remain to be addressed in the future.

However, before turning to the dative and instrumental dual of Lithuanian specifically some preliminary remarks on the dual inflection of nominals are in order.

2. Preliminaries on dual case-forms of nominals in Indo-European

At least in the IE language family, the dual inflection of nominals exhibits properties which are not found in the other two numbers. The first of these properties is the inclination of the dual inflection of nominals towards a secondary merger with the plural. This abandoning of the inherited distinction between the dual and the plural numbers of nominals can be complete, i.e. affect the entire system, or only partial. For instance, hardly any trace of the PIE dual is found in Latin despite the fact that Latin text records start as early as the middle of the 1st millennium BC. By contrast, in the Germanic branch of IE, the written records of which begin many centuries later, the dual is preserved but only in personal pronouns. In Old Irish, which belongs to the Celtic branch and is attested since the early Middle Ages, the inherited dual case-forms of nouns are only used after the numeral ‘two’ while the adjectives and pronouns lack a dual.

However, the tendency to abandon the distinction between the dual and the plural does not mean that the inherited dual case-forms of nominals are necessarily lost, being replaced by their pluralic counterparts in the whole system. Sometimes it is the inherited plural case-forms which are replaced by their dualic peers that just assumed the new function of designating plurality of any kind. So, in dialects of Russian the inherited instrumental plural of pronouns and feminine nouns may appear replaced by descendants of the Old Russian dative-instrumental dual (cf. Borkovskij, Kuznecov 1965, 220).

The second property of the dual inflection of nominals in IE is its inclination towards case-form syncretism. No IE language makes a distinction between the nominative and the accusative dual in nouns of any gender. At the same time these two cases are mostly kept distinct in the singular and plural of gendered, i.e. masculine or feminine, nouns. The same is true for the genitive and locative of Vedic Sanskrit, dative and instrumental of Old Church Slavonic, genitive and dative of Ancient Greek. This case syncretism in the dual may be partly inherited from PIE but seems also to be partly due to recent developments. The latter is strongly indicated, for instance, by the fact that the genitive and locative dual are syncretic in Vedic Sanskrit but kept distinct in the closely related Avestan (cf. Hoffmann, Forssman 2004, 115).

As will become clear in the following section, both cross-linguistic tendencies of the nominal dual inflection help to correctly understand the situation found in the East Baltic languages Lithuanian and Latvian.

3. Dative and instrumental dual in Lithuanian and their Latvian counterparts

In contemporary standard Lithuanian, the inherited dual inflection of nominals is preserved only in two words, in the pronoun ‘both’ and in the numeral ‘two’. In these two words both the dative and the instrumental dual end in *-m* in both genders. However, the dative dual *abíem*, *dviem* and the instrumental dual *abiẽm*, *dviẽm* clearly differ in their prosody. Grammatical descriptions written in the 19th c., when the dual of nouns was still in use in many Lithuanian dialects, as well as works on 20th c. dialects confirm the same prosodic contrast also for nouns and adjectives, i.e. dat.du. *galvóm* vs. inst.du. *galvôm* etc. (cf. especially Kurschat 1876; Zinkevičius 1966, 205).

A similar situation is found in Latvian where the inherited dative and instrumental dual function as plural case-forms in all nouns, pronouns and adjectives (cf. Endzelīns 1923, 295–299, 307–308, 390). Here, most dialects have either generalised reflexes of *abiẽm*, *galvâm* (= dat.du. Lith *abíem*, *galvóm*) or reflexes of *abíem*, *galvâm* (= Lith instr.du. *abiẽm*, *galvôm*) in both cases. An intonational contrast directly matching its Lithuanian counterpart, i.e. presupposing dat.pl. *galvâm* vs. inst.pl. *galvâm*, is also attested albeit in just one local sub-dialect (cf. Endzelīns 1971, 145 on *-uom* vs. *-uôm* in Apukalns near Alūksne).

It follows that in the common prehistory of Lithuanian and Latvian the dative and the instrumental dual were prosodically different. Lithuanian late 16th c. texts demonstrate that this prosodic contrast was originally accompanied by a difference in the segmental composition of the endings. This is shown by Daukša’s writings (*Catechism* from 1595 and *Postil* from 1599) where the dative dual always ends in *-m* (cf. 1a) while the instrumental dual may end in *-m* (1b) or *-mi* (1c). The vacillation between *-mi* and *-m* in the instrumental dual can be either explained as an early stage of the apocope, which ultimately led to modern Lithuanian *abiẽm*, *dviẽm* etc., or as a secondary generalisation of the inherited dative dual for both cases.¹

¹ Both explanations are equally applicable to the majority of 16th c. texts where both case-forms always end in *-m*. Cf. dat. *dwem panam*, inst. *fu anem dwem aplam* etc. in the *Wolfenbüttel Postil* (1573); similarly dat. *dwiem ponam*, inst. *dwiem reteßem* etc. in Vilentas’s *Catechism* and *Gospels and Epistles* (both 1579) and, finally, dat. *dwiem Namam Ifraelo*, inst. *fu kitiem dwiem fpanam* etc. in Bretke’s writings (1585–1590). No conclusions can be based on *dwiemu* in DaP 390/5 and *po akima* in BrP I 116/10 which are routinely mentioned in the literature (cf. Arumaa 1933, 78; Kazlauskas 1968, 170–172 etc.). Being attested only once each, these by-forms can be merely misspelt and/or misprinted.

(1)			
a	dat.du.	<i>dwiem' Wief3patim'</i>	DaP 329/42–43, 330/34
		<i>aniem' dwiem' ėncziam'</i>	DaP 202/30–31
		<i>dwiem' vbagem' naf3lem'</i>	DaP 239/13–14
b	inst.du.	<i>dwiem' dienóm'</i>	DaP 166/7
		<i>abiém' îpátinem'</i>	DaP 141/30 etc.
		<i>po akim, po akim'</i>	DaK 134/18–19, 139/16 etc., DaP 4/24, 6/35 etc.
c	inst.du.	<i>abiem aufimi</i>	DaP 41/25
		<i>po akimi</i>	DaP 124/21, 473/3 etc. ²
		<i>dwiémi žuwélemi</i>	DaP 297/27, 299/12–13

The former explanation is clearly corroborated by the inflection of personal pronouns where in dialects the dative plural *mùm*, *jùm* is in contrast with the instrumental plural *mumì*, *jumì*. Those dialects which also preserve the inherited dative and instrumental plural as respectively *mùms*, *jùms* and *mumìs*, *jumìs* (cf. Brugman 1882, 302–303 on Garliava and, more comprehensively, LKA 3, 80–81) demonstrate that the shorter variants *mùm*, *jùm* and *mumì*, *jumì* most probably reflect the corresponding dual case forms. It follows that prior to the beginning of the written records in most dialects of Lithuanian the dative dual ended in *-m* while the instrumental dual ended in *-mi*, the vowel of which was probably preserved better in disyllabic forms (such as Daukša's *dviemi* and dialectal *mumì*, *jumì*).

What kind of vowel had been lost in the dative dual *abiém*, *dviém* etc. and dialectal *jùm*, *mùm* before writing in Lithuanian started in the 16th c. cannot be established with absolute certainty. It is, however, probable that in the personal pronouns a range of conservative Lithuanian dialects preserved this vowel until the 20th c. In the East Aukštaitian dialect of Šeduva the dative plural of *mēs* is attested as (probably unstressed) *mum* beside stressed *mùma* (cf. Arumaa 1933, 79). Stressed datives *mùma*, *jùma* are also found in the South Aukštaitian dialect of Rodūnia (Belorussia, cf. Zinkevičius 1966, 234, 303) and in the West Aukštaitian dialect of Veliuona (near Jurbarkas, cf. Arumaa 1933, 79). Finally, *mùma*, *jùma* can also substitute other case-forms, such as the accusative in the South Aukštaitian dialect of Nočia (Belorussia,

² Instrumental singular cannot be excluded with certainty but seems improbable given the very frequent *po akim*, never *po akimi* with a clear singular ending, for instance, in the very extensive corpus of Bretke's writings (1585–1590).

cf. Zinkevičius 1966, 304) as well as the genitive after the preposition *priẽ* in the West Aukštaitian dialect of Slavikai (near Šakiai, cf. Zinkevičius 1966, 306). The genitives *mùma*, *jùma* are also mentioned in 19th c. grammars (as genitive dual in Schleicher 1856, 217, as by-forms of the genitive plural in Kurschat 1876, 234). The earliest attestations seem to be those of Donelaitis (1714–1780), where *jùma* is once found as an adnominal genitive (*jummã Sūnėlis* 1/387) and once following a preposition (*dėl jùmã* 3/643). Most probably, this dative–genitive *mùma*, *jùma* is the source of such dative plural forms of nouns as *dùrima*, *akìma*, *s eserìma* etc. in the dialects of Nočia and Varanavas (cf. Vidugiris 1960, 127–128; Grinaveckienė 1960, 193; Zinkevičius 1966, 234; LKA 3, 63–70).³

The dialect case-forms of personal pronouns *mùma*, *jùma* can hardly be a recent innovation. In the grammar of 18th–20th c. Lithuanian there is no model on which such case-forms might have developed anew. Moreover, the use of *mùma*, *jùma* in both the dative and the genitive case seems to indicate antiquity (cf. already Bezzenberger 1877, 148–149). As is well known, the East Baltic (and Slavonic) genitive case is partly reflecting the more ancient case ablative (cf. Stang 1966, 181; Endzelīns 1971, 134; Petit 2010, 13 etc.). The dative vs. genitive syncretism is unusual in Lithuanian but, as

³ Whether such dative plural forms as *mùmu*, *s eserìmu*, *vaikāmu* etc. in Dieveniškės (cf. Arumaa 1930, 61–62) also result from a more ancient dative dual (as suggested in Arumaa 1933, 65–78), remains unclear. In this dialect the instrumental plural lacks the expected *-s* as well, cf. *sù dukterimì dvìem*, but nevertheless probably reflects the inherited plural, cf. *taīs arkliāīs* etc. in the *a*-stems. This seems to suggest that both *-mu* in the dative and *-mi* in the instrumental plural descend from respectively *-mus* and *-mis* which only recently lost their *-s* (perhaps originally in *s eserìmu*, *dukterimì* and other forms with more than three syllables). In case this assumption is wrong and *mùmu*, *s eserìmu* etc. indeed descend from the dative dual, such forms in *-mu* can still be explained as a recent creation based on the inherited (but recently abandoned) dative plural in *-mus* (which is widespread in 16th–17th c. sources). The model would have been provided by the instrumental, where *-mi* in the dual beside *-mis* in the plural would have been inherited (cf. Zinkevičius 1966, 206; 1980, 198; Kazlauskas 1968, 172; 1970, 91). The situation in the other southern East Aukštaitian dialects is even less clear than in Dieveniškės. In Lazūnai (cf. Arumaa 1930, 69; Vidugiris 2014, 117–131, 176–191), both the dative and the instrumental plural equally end in *-m* or *-mi* but contrast prosodically, i.e. dat.pl. *galvóm*, *mùmi*, *akìmi* vs. inst.pl. *galvôm*, *mumì*, *akimì*. Dat.pl. *jíemi*, *arkliám* vs. inst.pl. *jaīs*, *arkliāīs* etc. in the *a*-stems again point to the plural rather than dual as the historical source of the relevant case-forms. Similar systems are attested in several other local dialects (cf. Kazlauskas 1968, 169).

already stated above, a syncretism between the cases dative and ablative in the dual would be unsurprising on its more ancient stage (cf. especially the situation in Vedic Sanskrit and Avestan). It follows that Lith *mùma*, *jùma*, which are attested since the 18th c., most probably reflect a more ancient syncretic dative–ablative dual of personal pronouns. It seems logical to assume the same ending *-ma* also for the dative dual of all other nominals, i.e. *abíem*, *dvíem* etc. The preservation of the word-final vowel in *mùma*, *jùma* and its early loss in *abíem*, *dvíem* etc. would closely resemble the situation in the instrumental dual already described above, i.e. *mumì*, *jumì* vs. *abiẽm*, *dviẽm* etc. as early as in many 16th c. texts.

Taken together, the prosodic contrast between the dative dual *abíem*, *dvíem* etc. and the instrumental dual *abiẽm*, *dviẽm* as well as the segmental contrast between *-ma* in the dative dual and *-mi* in the instrumental dual imply that these case forms arose in the way shown in (2a). The difference in the place of stress (indicated by ' preceding the stressed vowel) on the Proto-Baltic level of reconstruction is somewhat unexpected from the perspective of the Indo-European grammar where both case-forms should be stressed the same. However, Hirt's law, established on completely independent grounds (cf. 2b), helps to explain this deviation.⁴

(2)		Lithuanian		Proto-Baltic		PIE		
a	dat.du.	<i>dvíem</i>	<	*du'ái-ma	<	*duoih ₁ -mó		
	inst.du.	<i>dviẽm</i>	<	*duái-m'í	<	*duoih ₁ -mih		
b	nom.sg.	<i>výras</i>	<	*u'íras	<	*uihrós	cf.	Skt <i>vīrás</i>
	nom.sg.	<i>dúmas</i>	<	*d'úmas	<	*d ^h uh ₂ mós		Skt <i>dhūmās</i>

In the following section, I will demonstrate that these endings of the dative and instrumental dual, reconstructed on solely East Baltic data, probably possessed exact counterparts in two other branches of IE and therefore, were indeed inherited from PIE.

⁴ Hirt's law can be also assumed for the *ā*-stems (i.e. dat.du. *galvóm* vs. inst.du. *galvôm* etc.). For the other nominals (i.e. dat.du. *langám* vs. inst.du. *langam̃* etc.), either analogy or perhaps a recent stress retraction due to Nieminen's law may be proposed. Cf. on the latter now Villanueva Svensson 2021.

4. Dative and instrumental dual outside of Baltic

The suggested reconstruction of the relevant case-endings as Proto-Baltic dative dual *-ma (> OLith *-ma*, *-m*, Latv *-m*) and instrumental dual *-mī (> OLith *-mi*, *-m*, Latv *-m*) presupposes respectively PIE *-mo and *-mih. In order to establish whether comparable endings are attested in other branches of IE, one has to take into consideration the well-known fact that the relevant case-endings may begin with *m only in Balto-Slavonic and Germanic. In all other branches preserving the inherited endings of the relevant cases, these endings always begin with a reflex of PIE *b^h, cf. Skt instr.pl. *-bhis*, Lat dat.-abl.pl. *-bus* etc.⁵ As soon as this is acknowledged, potential etymological counterparts of the Proto-Baltic dative dual in *-ma and instrumental dual in *-mī outside of Baltic become apparent.

4.1 Dative and instrumental dual in Celtic

The first branch of IE which seems to have possessed such endings is Celtic. Special dual case-forms of nouns are preserved in Old Irish, the written records of which begin around the year 700 AD. In Old Irish the IE cases dative, instrumental and ablative secondarily merged in all three numbers. The outcome of this merger, which is traditionally called “dative”, ends in palatalised *-b* (written <-ib>) in both dual and plural numbers, i.e. OIr *túatha-ib* (pronounced /t'uaθə-β'/) of *túath* ‘tribe’ etc. This presupposes a Proto-Celtic ending or two distinct Proto-Celtic endings beginning with *b followed by a front vowel. Possible reconstructions are Proto-Celt *-bis (cf. now Stüber 2017, 1204), which can be the match of Skt instr.pl. *-bhis*, and Proto-Celt *-bī, which would equate OLith instr.du. *-mi*. It is tempting to assume that the Old Irish dative plural reflected the former and its dual counterpart the latter. However, all by itself Old Irish provides no way to establish that originally the endings in question were indeed different and distributed in this particular way.

Fortunately, three distinct Celtic languages are attested already in antiquity, i.e. many centuries earlier. The most ancient of them is Lepontic which is documented in ca. 140 inscriptions from Northern Italy, written in a variety of the Etruscan alphabet and dating from the late 7th to late 2nd c. BC (cf. recently Stifter 2020). The so-called Celtiberian, once spoken in the north of the Iberian Peninsula, left some 200 inscriptions in a variety

⁵ This peculiar feature of IE grammar has been recently discussed in Hill 2012, 178–200. Cf. differently Bonmann 2017 who etymologically separates the *m- and the *b^h-endings from each other.

of the Iberian script, dating from the 2nd–1st c. BC (cf. MLH 4, 349–722). Finally, the last “continental” Celtic language Gaulish is attested firstly, in a few inscriptions from Northern Italy, written in a variety of the Etruscan alphabet and dating from the 2nd c. BC; secondly in some 280 inscriptions in Greek letters from Southern France, written in the 2nd–1st c. BC; thirdly in ca. 150 inscriptions in Latin script from different parts of France, dating from the 1st c. BC to the late 5th c. AD (cf. again Stifter 2012, 523–527; 2020).

These early attested Celtic languages demonstrate that the cases dative and instrumental were still kept distinct in the Proto-Celtic non-singular nominal inflection. The ending of the dative plural is attested as Lepontic *-pos* (cf. Lejeune 1971, 96–104) and Celtiberian *-bos* (cf. MLH 4, 400). It must be accordingly reconstructed as Proto-Celt **-bos*, a direct match of Latin dat.-abl.pl. *-bus* (cf. Stüber 2017, 1205). The instrumental plural does not appear to be securely attested in Lepontic or Celtiberian. However, the dative plural of these “continental” Celtic languages and its Old Irish counterpart clearly cannot reflect the same case-form. Since the Old Irish dative plural can only reflect the PIE instrumental and its Lepontic and Celtiberian counterpart only the PIE dative, we have to assume that in Proto-Celtic these two cases were still distinguished at least in the plural.

Now, in the third “continental” Celtic language, i.e. in Gaulish, both the dative and the instrumental plural appear to be securely attested (cf. again Stüber 2017, 1204–1205). The clearest cases are collected in (3) where the taxonomy of attestations follows RIG 1; 2(1) and 2(2).⁶ The dative function of Gaulish *-βο*, *-bo* is clearly established by the context. The instrumental function of Gaulish *-bi*, *-be* is disputed (cf. Eska 2003, 105–115 for a discussion). It is possible that in late Gaulish both cases merged into a new syncretic dative ending in *-bi* like in Old Irish. Nevertheless, the difference between the case formed with Gaulish *-βο*, *-bo* on the one hand and the case bearing Gaulish *-bi*, *-be* on the other cannot be explained in any other way than as reflecting the inherited difference between the dative and the instrumental.

(3)				
a	dat.	ματρε-βο γλανεικα-βο	‘mothers of Glanum’	G-64
		ματρε-βο ναμανσικα-βο	‘mothers of Nemausus’	G-203

⁶ The word-forms in question are briefly discussed in RIG 1, 449–450; 2(1), 153–154; 2(2), 390 and Delamarre 2003.

		ανδοουννα-βο	‘wells’	G-183
		<i>atrebo aganntobo</i>	‘ <i>aganto-</i> (?) fathers’	L-15
b	inst.	<i>gobed-bi</i>	‘smiths’	L-13
		<i>suiore-be</i>	‘sisters’	L-6
		<i>eía-bi</i>	‘them’	L-98

The only peculiar feature of Gaulish $-\beta o$, $-bo$ in the dative and $-bi$, $-be$ in the instrumental is the lack of $-s$ which one expects in the plural of these cases because of both internal Celtic evidence and external comparison. As already stated above, the former is provided by Lep $-pos$, Celtib $-bos$ and OIr dat.pl. $-ib$ presupposing Proto-Celt $*-bis$, the latter by Skt instr.pl. $-bhis$ and Lat dat.-abl.pl. $-bus$. This unexpected lack of $-s$ in Gaul $-\beta o$, $-bo$ and $-bi$, $-be$ is traditionally explained by a recent loss. However, as recently stated by Stifter (2012, 533), this hypothetical loss cannot be due to a sound change because word-final $-s$ is always preserved in Gaulish in all other positions. For this reason, it is sometimes assumed that Gaul $-\beta o$, $-bo$ in the dative somehow lost its $-s$ “under formal influence from originally s -less” instrumental (Stifter 2012, 533, similarly Stüber 2017, 1205 who speaks of a “contamination”). However, an originally s -less instrumental plural can hardly be assumed for Proto-Celtic. Both Celtic itself (OIr dat.pl. $-ib < \text{Proto-Celt } *-bis$) and its relatives (Skt $-bhis$) attest for PIE $*-b^hi$.⁷

The problem is easily resolved if one assumes that Gaulish $-\beta o$, $-bo$ in the dative and $-bi$, $-be$ in the instrumental do not continue the plural endings of these respective cases but rather their dual endings. Since the dual was preserved in Celtic until Old Irish times, it can be assumed that Proto-Celtic possessed a dative dual in $*-bo$ ($>$ Gaul $-\beta o$, $-bo$) as well as an instrumental dual in $*-bī$ ($>$ Gaul $-bi$, $-be$, OIr dat.du. $-ib$).⁸ These endings would be exact

⁷ An instrumental plural in Proto-Greek $*-p^hi$, which is occasionally reconstructed in the literature, is probably an illusion, cf. subsection 4.2 below.

⁸ Why OIr $-ib$ causes nasalisation of the following word in the dative of *da* (m., nt.), *di* (fem.) ‘two’ but not in the dative dual of nouns (cf. GOI, 149), remains unclear. The reconstruction Proto-Celt $*-bī$ advocated here does not explain the nasalising dative of the numeral. At the same time, Proto-Celt $*-bin$ (cf. GOI, 183; Sommer 1912, 138–139; Bonmann 2017, 159) does not explain the non-nasalising dative dual of nouns. A simple intrusion of the dative plural ending into the dual of nouns is unlikely because the other case-forms of the dual (i.e. the nominative-accusative and the genitive) remain distinct from their pluralic counterparts. The best explanation seems to be a recent generalisation

matches of their Proto-Baltic counterparts *-ma (> OLith *-ma*, *-m*, Latv *-m*) and *-mī (> OLith *-mi*, *-m*, Latv *-m*) reconstructed above.

As for the functions of the Gaulish endings, none of the inscriptions containing the relevant case-forms seems to unambiguously require the plural to the exclusion of the dual. The mothers of the towns Glanum and Nemausus, who are mentioned in the dedications G-64 and G-203, seem to have been local deities. In how many divine mothers the inhabitants believed, is unclear. How many smiths, wells, fathers and sisters were meant in L-13, G-183, L-15 and L-6, is equally difficult to establish.⁹ However, even if it were clear that Gaulish *-βο*, *-bo* and *-bi*, *-be* were used in the plural at the time of the creation of the inscriptions, it would still be possible to assume that in Gaulish (though not in Lepontic, Celtiberian or Old Irish) the inherited dative and instrumental dual were secondarily generalised to represent both non-singular numbers. Similar changes in dialects of Latvian and Russian (cf. section 2 above) show that this would be typologically unremarkable.

4.2 Instrumental dual in Greek

The second branch of IE which seems to preserve an instrumental dual ending directly matching Proto-Baltic *-mī (> OLith *-mi*, *-m*, Latv *-m*) is Greek. Like in Celtic, in this branch the case-endings which begin with *m* in Baltic and Slavonic always start with a reflex of PIE *b^h, i.e. with Proto-Gk *p^h. This is shown by the instrumental-locative plural ending <-pi> in the most ancient Mycenaean dialect (late 14th–13th c. BC) and by the dative singular ending -φι in Homeric texts (late 9th c. BC).¹⁰ The former – cf. <e-ka-ma-pi>, <te-u-ke-pi> of Gk ἑχμα ‘holdfast’, τεῦχος ‘armour’ etc. – seems to reflect Proto-Gk *-p^his, the counterpart of Skt instr.pl. *-bhis*. The latter – cf. κεφαλῇ-φι, στήθεσ-φι of κεφαλή ‘head’, στῆθος ‘chest’ etc. –

of the nasalising dative *dib*, *deib* ‘two’ of the neuter gender in the whole paradigm of the numeral. In the neuter, the numeral is nasalising in all cases, i.e. also in the nominative-accusative and in the genitive (which must be itself due to the well-known use of nasalisation as neuter gender marker in Old Irish, cf. Sommer 1912, 140).

⁹ The noun *gobed-bi* ‘smiths’ in L-13 is accompanied by *dugiōnti=ío*, probably ‘who worship’, which is clearly a plural form. However, the dual has been lost in verbs in all of Celtic, including Old Irish where dual subjects require a predicate in the plural. The same can be assumed for Gaulish and perhaps already for Proto-Celtic.

¹⁰ On the dating of the Mycenaean and Homeric texts see respectively Bartoněk 2003, 74–78 and Ruijgh 2011, 260–261. The use of the Mycenaean case-form in <-pi> is discussed in Hajnal 1995, 133–207 and Thompson 1999, 226–244; on the Homeric case-form in -φι cf. Thompson 1999, 220–226 and Goldstein 2020.

comes from Proto-Gk $*-p^hi$ which can be equated with instr.sg. OCS *-mb*, Armenian *-b*, *-w*.¹¹

As expected, the Mycenaean instrumental-locative plural ending $<-pi>$, i.e. $/-p^his/$, is not attested in thematic nouns and adjectives. These exhibit in the relevant case the ending $<-o>$ which, most probably, represents $/-ois/$, the counterpart of dat.pl. $-ois$ in the more recently attested dialects (and inst.pl. Lith *-ais*, Skt *-ais*). Cf. Myc $<de-so-mo>$ /desmois/ of Gk δέσμος ‘rope’, $<re-wo-te-jo>$ /leontejjois/ of Gk λεόντειος ‘leonine’ etc. Now, the text KN Se 891 attests the noun phrase $<e-re-pa-te-jo-pi, o-mo-pi>$ which is traditionally understood as meaning roughly ‘with ivory bands’ (cf. Gk ἐλεφάντειος ‘of an elephant’ and οἶμος ‘stripe’ or ‘band’). Since both the noun and the adjective are thematic, the instrumental-ablative plural ending in $<-pi>$ would be unexpected. Hajnal (1995, 59–60) plausibly thinks of the dual number which is securely established for Mycenaean at least in the nominative-accusative. Indeed, $<e-re-pa-te-jo-pi, o-mo-pi>$ can be interpreted as $/elep^hantejjoi-p^hi oimoi-p^hi/$ ‘with two ivory bands’. The desinence $/-oi-p^hi/$ would be then the Greek counterpart of Lith *-iẽ-m* in inst.du. *abiẽm*, *dviẽm* etc.¹²

5. Summary and future perspectives

Lithuanian texts from the 16th–18th c. as well as the 19th–20th c. dialects of both Lithuanian and Latvian imply the following reconstruction of the dative and instrumental endings in the dual number: Proto-Baltic dat.du. $*-ma$ (yielding Lith *abiẽm*, *dviẽm*, Latv dial. *abiẽm*, *gaļvām*), inst.du. $*-mĩ$ (yielding *-mi*, *-m* in Daukša, Lith *abiẽm*, *dviẽm*, Latv dial. *abiẽm*, *gaļvām*).

¹¹ Pace a widespread opinion (cf. recently Goldstein 2020, 370–372), Myc $<-pi>$ and Hom $-φι$ do not need to reflect the same Proto-Greek ending (cf. Hill 2012, 195–196). The use of Homeric $-φι$ in the plural is probably an innovation based on ὄχρεσ-φι ‘chariot’, the most frequent dative in $-φι$ in the whole epos. At least in Homer, this word is a plurale tantum (i.e. ὄχρεα, cf. similarly ἄρμα ‘chariot’ and its plural ἄρματα which can both refer to a single vehicle). Homeric ὄχρεσ-φι ‘chariot’, synchronically a dative plural with collective semantics, served as the model for ναῦ-φι ‘ships (as camp of Greek warriors)’ and similar cases. See on this Shipp 1953, 15–16 and Hajnal 1995, 293–294. Scarce attestations of $-φι$ in more recent Greek are all in the dative singular, cf. Troxler 1964, 70–73; Hajnal 1995, 312–315; Barnes 2016.

¹² Traditionally, a further instance of Myc $<-pi>$ used in the dual is seen in $<du-wo-u-pi>$ which is interpreted as a case-form of Myc $<dwo>$, Hom δύο, δύω ‘two’ (cf. recently Thompson 1999, 237; Goldstein 2020, 348). The problems of this traditional analysis are discussed in Hajnal 1995, 57, 105–129.

Exact etymological matches of these Proto-Baltic endings seem to underlie Gaulish $-\beta o$, $-bo$ in the dative and $-bi$, $-be$ in the instrumental case. The latter ending can also be reflected in Old Irish dat.du. *túatha-ib* etc. A further match of the Proto-Baltic instrumental dual ending might be preserved in Mycenaean $\langle -pi \rangle$ in the phrase $\langle e-re-pa-te-jo-pi, o-mo-pi \rangle$.

However, our understanding of the Baltic dative and instrumental dual remains incomplete until the following problems have been addressed.

- (a) In Daukša and Bretke, the ending of the instrumental dual $-m$, rarely $-mi$, is sharply contrasting with the ending of the athematic instrumental singular which is nearly always $-mi$ (except *tavimi*, $-im$ etc. in Daukša and *su moterim* in both writers). The historical background of this situation remains entirely unclear.
- (b) In Slavonic, the ending of the dative-instrumental dual of nominals is Old Church Slavonic $-ma$ (*oběma*, *dvěma* etc.). This $-ma$ implies a long vowel and thus cannot reflect the same ending as Lith $-ma$ in dial. *mūma*, *jūma* and/or Lith $-m$ in *abiem*, *dvíem* etc. (pace Arumaa 1933, 78; Kazlauskas 1970, 90; Zinkevičius 1980, 198 etc.). The relation between OCS $-ma$ and the corresponding case-endings in Baltic and Celtic remains unclear. In Indo-Iranian, the ending of the dative-ablative-instrumental dual of nominals is attested as Old Persian $-biyā$, Old Avestan $-biiā$, Young Avestan $-biia$ and Skt $-bhyām$ (cf. Debrunner, Wackernagel 1930; Hoffmann, Forssman 2004). The relation between these endings and the corresponding case-endings in Baltic and Celtic is equally unclear.
- (c) If Myc $\langle -pi \rangle$ in KN Se 891 is indeed the Greek counterpart of Proto-Balt $*-mí$ and Proto-Celt $*-bī$, the reconstruction of this instrumental dual ending for PIE becomes less obvious. PIE $*-mih$ presupposed by Baltic and Celtic is less appealing from the Greek perspective (cf. PIE $*-ih_1 >$ Proto-Gk $*-je$ in nom.-acc.du. Gk ὄσσε ‘both eyes’ etc.).

To find answers to the questions raised by these problems remains a task for the future.

REFERENCES

Arumaa, Peeter 1930, *Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend. Mit grammatischen Anmerkungen*, Dorpat: Universitas Tartuensis.

Arumaa, Peeter 1933, *Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalnomina*, Tartu: Universitas Tartuensis.

Barnes, Timothy G. 2016, Alcman's muses. Alcman PMGF 28 (85 Calame), the φ -case and the syntax of divine invocation in Greek and Indo-European, *Journal of Hellenic Studies* 136, 18–38.

Bartoněk, Antonin 2003, *Handbuch des mykenischen Griechisch*, Heidelberg: Winter.

Bezenberger, Adalbert 1877, *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Göttingen: Peppmüller.

Bonmann, Svenja 2017, Überlegungen zur pronominalen Flexion sowie zu den *m*- und *b^h*-Kasus des Indogermanischen, *International Journal of Diachronic Linguistics and Linguistic Reconstruction* 14.2, 119–189.

Borkovskij, Viktor Ivanovič, Petr Savvič Kuznecov 1965, *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, 2nd edition, Moskva: Nauka.

Brugman, Karl 1882, Litauische Lieder, Märchen, Hochzeitbittersprüche aus Godlewa, in A. Leskien, K. Brugman, *Litauische Volkslieder und Märchen aus dem Preussischen und dem Russischen Litauen*, Strassburg: Trübner, 81–348.

Debrunner, Albert, Jacob Wackernagel 1930, *Altindische Grammatik* 3, *Nominalflexion – Zahlwort – Pronomen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Delamarre, Xavier 2003, *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*, 2e édition revue et augmentée, Paris: Éditions Errance.

Endzelīns, Jānis 1923, *Lettische Grammatik*, Heidelberg: Winter.

Endzelīns, Jānis 1971, *Jānis Endzelīns' Comparative Phonology and Morphology of the Baltic Languages*, translated by William R. Schmalstieg & Benjamiņš Jēgers, The Hague: Mouton.

Eska, Joseph F. 2003, On syntax and semantics in Alise-Sainte-Reine (Côte-d'Or), again, *Celtica* 24, 101–120.

GOI – Thurneysen, Rudolf, *A grammar of Old Irish*, revised and enlarged edition translated from German by D.A. Binchy and Osborn Bergin, Dublin: School of Celtic Studies, 1946.

Goldstein, D. M. 2020, Homeric *-phi(n)* is an oblique case marker, *Transactions of the Philological Society* 118(3), 343–375.

Grinaveckienė, A. 1960, Tarmių medžiagos rinkimas lietuvių kalbos atlasui, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 191–205.

Hajnal, Ivo 1995, *Studien zum mykenischen Kasussystem*, Berlin, New York: de Gruyter.

Hill, Eugen 2012, Hidden sound laws in the inflectional morphology of Proto-Indo-European. A phonological account of the primary first singular of thematic verbs and the instrumental case of thematic nouns and adjectives, in Benedicte Nielsen Whitehead et al. (eds.), *The Sound of Indo-European. Phonetics, Phonemics, and Morphophonemics*, Copenhagen: Museum Tusculanum, 169–207.

Hoffmann, Karl, Bernhard Forssman 2004, *Avestische Laut- und Flexionslehre*, Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.

Kazlauskas, Jonas 1968, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis*, Vilnius: Mintis.

Kazlauskas, Jonas 1970, On the Balto-Slavic dative plural and dual, in Thomas F. Magner, William R. Schmalstieg (eds.), *Baltic Linguistics*, University Park, London: Pennsylvania State University Press, 87–91.

Klein, Daniel 1653, *Grammatica Litvanica*, Regiomonti: Reusner (Unveränderter Nachdruck mit einem Vorwort von Harald Haarmann, Hamburg: Buske, 1977).

Klein, Daniel 1654, *Compendium Lituano-Germanicum, Oder Kurtze und ganz deutliche Anführung zur Littauischen Sprache*, Königsberg: Reusner (Unveränderter Nachdruck mit einem Vorwort von Harald Haarmann, Hamburg: Buske, 1977).

Kurschat, Friedrich 1876, *Grammatik der littauischen Sprache*, Halle: Buchhandlung des Waisenhauses.

Lejeune, Michel 1971, *Lepontica*, Paris: Les Belles Lettres.

LKA 3 – Saulius Ambrazas et al., *Lietuvių kalbos atlasas 3, Morfologija*, Vilnius: Mokslo, 1991.

MLH 4 – *Monumenta Linguarum Hispanicarum* 4, unter Mitwirkung von Dagmar Wodtke hrsg. von Jürgen Untermann, *Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften*, Wiesbaden: Reichert, 1997.

Otrębski, Jan 1956, *Gramatyka języka litewskiego 3. Nauka o formach*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

Petit, Daniel 2010, *Untersuchungen zu den baltischen Sprachen*, Leiden, Boston: Brill.

RIG 1 – Michel Lejeune, *Recueil des inscriptions gauloises (R.I.G.) 1 : Textes gallo-grecs*, Paris: CNRS, 1985.

RIG 2(1) – Michel Lejeune, *Recueil des inscriptions gauloises (R.I.G.) 2(1): Textes gallo-étrusques, textes gallo-latins sur pierre*, Paris: CNRS, 1988.

RIG 2(2) – Pierre-Yves Lambert, *Recueil des inscriptions gauloises (R.I.G.) 2(2): Textes gallo-latins sur instrumentum*, Paris: CNRS, 2002.

Ruijgh, Cornelis Jord 2011, Mycenaean and Homeric language, in Yves Duhoux, Anna Morpurgo Davies (eds.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and Their World* 2, Louvain-La-Neuve: Peeters, 253–298.

Schleicher, August 1856, *Litauische Grammatik*, Prag: Calve.

Senn, Alfred 1966, *Handbuch der litauischen Sprache* 1: *Grammatik*, Heidelberg: Winter.

Shipp, G.P. 1953, *Studies in the Language of Homer*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sommer, Ferdinand 1912, Der keltische Dual, in Bergin, Osborn, Carl Marstrand (eds.), *Miscellany Presented to Kuno Meyer*, Halle: Niemeyer, 129–141.

Stang, Christian S. 1966, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo: Universitetsforlaget.

Stifter, David 2012, Lenition of s in Gaulish? in Benedicte Nielsen Whitehead et al. (eds.), *The Sound of Indo-European. Phonetics, Phonemics, and Morphophonemics*, Copenhagen: Museum Tusculanum, 523–544.

Stifter, David 2020, Cisalpine Celtic, *Palaeohispanica* 20, 335–365.

Stüber, Karin 2017. The morphology of Celtic, in Jared Klein et al. (eds.), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics* 2, Berlin, New York: de Gruyter, 1203–1218.

Thompson, Rupert 1999, Instrumentals, datives, locatives and ablatives: the -φι case form in Mycenaean and Homer, *Cambridge Classical Journal* 44, 219–250.

Troxler, Hans 1964, *Sprache und Wortschatz Hesiods*, Zürich: Juris-Verlag.

Vidugiris, Aloyzas 1960, Zietelos tarmės įvardis, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 113–131.

Vidugiris, Aloyzas 2014, *Lazūnų šneka*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Villanueva Svensson, Miguel 2021, Nieminen's law revisited, *Baltistica* 56(1), 5–18.

Zinkevičius, Zigmas 1966, *Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija*, Vilnius: Mintis.

Zinkevičius, Zigmas 1980, *Lietuvių kalbos istorinė grammatika* 1, Vilnius: Moks-las.

Eugen HILL

Historical-Comparative Linguistics

Department of Linguistics

University of Cologne

D-50923

Germany

[eugen.hill@uni-koeln.de]

SKOLINTĄ KAMIENĄ TURINČIŲ YPATYBIŲ PAVADINIMŲ DARYBA

Derivation of *nomina qualitatis* on borrowed stems

Anotacija. Šiame straipsnyje tiriama hibridinių vedinių, pvz., *banal-um-as* ← *banal-us*, *-i*, priklausančių ypatybių pavadinimų darybos kategorijai, daryba. Siekiama išsiaiškinti, kiek skolintus kamienus turintys ypatybių pavadinimai darybiškai yra įvairūs, kiek darybos pakopų jie turi. Atskiras dėmesys skiriamas indigenių ir skolintų priesagų funkcijoms hibridinių vedinių pamatiniuose žodžiuose. Tyrimui pasirinktas *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas* ir *Lietuvių mokslo kalbos tekstynas*. Atlikus analizę paaiškėjo, kad ypatybių pavadinimai su skolintais kamienais darybiškai nėra labai įvairūs, nes yra padaryti tik su trimis indigeniomis priesagomis, t. y. *-umas*, *-ybė* ir *-ystė*. Hibridiniai priesagų *-umas* ir *-ybė* vediniai dažniau remiasi skolintais būdvardžiais, o priesagos *-ystė* vediniai – daiktavardžiais. Skolintą kamieną turintys vediniai dažniausiai yra dviejų darybos pakopų. Darybiškai skaidžiuose koreliaciniuose priesagų vediniuose skolintas priesagas siūloma sinchroniškai laikyti darybinėmis (*form-al-us*, *-i* ← *form-a*).

Raktažodžiai: lietuvių kalba; hibridiniai vediniai; koreliaciniai vediniai; skoliniai; darybos pakopa; darybinė priesaga; adaptacinė priesaga.

Abstract. This paper investigates the derivation of hybrid derivatives, such as *banal-um-as* ‘banality’ ← *banal-us*, *-i* ‘banal’, that belong to the derivational category of *nomina qualitatis*. The aim is to find out how different *nomina qualitatis* with the borrowed stems are from the perspective of derivation, how many derivation steps they consist of. Special attention is paid to the functions of indigenous and borrowed suffixes in the borrowed bases of hybrid derivatives. The study was carried out using the *Corpus of the Contemporary Lithuanian Language* and the *Corpus of Academic Lithuanian*. The analysis shows that *nomina qualitatis* with borrowed stems are not very diverse in terms of derivation, as they are formed with only three indigenous suffixes, i.e. *-umas*, *-ybė* and *-ystė*. The hybrid suffixed *-umas* and *-ybė* derivatives are usually derived from adjectives, whereas the suffixed *-ystė* derivatives are usually derived from nouns. Derivatives with borrowed stems commonly consist of two derivation steps. In morphologically decomposable correlative derivatives borrowed suffixes are suggested to be synchronically regarded as derivational (*form-al-us*, *-i* ‘formal’ ← *form-a* ‘form’).
Keywords: Lithuanian; hybrid derivatives; correlative derivatives; borrowings; derivation steps; derivational suffix; adaptational suffix.

Įvadas

Tyrimo objektas – 1723 skolintą kamieną turintys ypatybių pavadinimai. Remiantis *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* (DLKT¹) ir *Lietuvių mokslo kalbos tekstyno* (CorALit²) medžiaga siekiama sinchroniniu aspektu ištirti hibridinių vedinių, priklausančių ypatybių pavadinimų darybos kategorijai, darybą. Siekiama išsiaiškinti, kiek skolintus kamienus turintys ypatybių pavadinimai darybiškai yra įvairūs, kiek darybos pakopų jie turi. Atskiras dėmesys skiriamas priesagų funkcijoms hibridinių vedinių pamatiniuose žodžiuose.

Ypatybių pavadinimai (vardažodžių abstraktai) – tai tokie daiktavardžiai, kurie su priesagomis ar galūnėmis dažniausiai yra išvesti iš būdvardžių, rečiau – iš daiktavardžių. Šiai darybos kategorijai priklauso vediniai, kuriais pavadinamos atsietos konkrečių tikrovės dalykų ypatybės, žmonių veiklos sritys (DLKG₄, 100; Keinys 2005, 52; Keinys 1999, 45; LKG 1, 306).

Hibridiniais vediniais laikomi žodžiai, turintys skolintą pamatinį žodį³ ir indigenią priesagą, pvz., *autentišk-um-as* ← *autentišk-as*, *-a*. Hibridinių vedinių, priklausančių ypatybių pavadinimų⁴ darybos kategorijai, daryba tam tikrais aspektais yra tirta Inčiuraitės-Noreikienės (2017) disertacijoje.

Skiriamos dvi skolinių kategorijos: 1) skoliniai, kalboje funkcionuojantys kaip paprastieji žodžiai, pvz., *motyv-as*, *manier-a*; 2) skoliniai, kalboje funkcionuojantys kaip vediniai, atsiradę dėl darybinių santykių, susidariusių su skolintais bendrašakniais žodžiais, pvz., *retor-ik-a* ← *retor-ius*, *-ė*. Pastarieji skoliniai vadinami koreliaciniais vediniais (plačiau apie juos žr. Urbutis 2009, 292–293, plg. Marchand 1969, 218–219). Darybiškai skaidžiuose koreliaciniuose priesagų vediniuose skolintas priesagas siūloma sinchroniškai laikyti darybinėmis (*form-al-us*, *-i* ← *form-a*).

Hibridiniams ir koreliaciniams vediniams taikyta sinchroninė darybinė žodžių analizė (plačiau žr. Urbutis 2009, 40–41). Naudoti aprašomasis ir lyginamasis tyrimo metodai. Taip pat buvo taikomas skaičiavimo metodas.

¹ Šį tekstyną sudaro grožinė ir negrožinė literatūra, administracinė literatūra, publicistika ir sakytinė kalba.

² Šį tekstyną sudaro įvairių mokslo sričių – biomedicinos, humanitarinių, socialinių, fizinių mokslų, technologijų – leksika.

³ Senieji skoliniai į tyrimo imtį nepateko.

⁴ Apie ypatybių pavadinimų darybą *Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyne* plačiau žr. Aleksaitė 2018.

Skolintą kamieną turinčių ypatybių pavadinimų daryba

Ypatybių pavadinimai su skolintais kamienais darybiškai nėra labai įvairūs, nes yra padaryti tik su trimis priesagomis, t. y. *-umas*, *-ybė* ir *-ystė* (žr. 1 lentelę). Priesaga *-umas* – tai dariausias vardažodžių abstraktų afiksas, dedamas tiek prie indigenių (plg. DLKG₄, 100; LKG 1, 306), tiek prie skolintų kamienų (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Ypatybių pavadinimų skaičius DLKT ir CorALit

Ypatybių pavadinimų priesaga	Vedinių skaičius (skolintas kamienas + indigeni priesaga)	
<i>-umas</i>	1481	85,95%
<i>-ystė</i>	129	7,49%
<i>-ybė</i>	113	6,56%
Iš viso:	1723	100%

Analizuojant ypatybių pavadinimus su skolintais kamienais pasitaikė tik trys iš daiktavardžių išvesti žodžiai, pvz.: *agoral-um-as* ← *agoral-as* ‘bendrų politinių požiūrių, įsitikinimų, politinių utopijų paveiktų asmenų sueiga’⁵, *invalid-um-as* ← *invalid-as*, *barbar-um-as* ← *barbar-as*. Absoliuti dauguma priesagos *-umas* vedinių yra daromi iš būdvardžių, turinčių priesagą *-iškas*, *-a* (929 iš 1481, arba 62,73%). 9,52% (141 iš 1481) vedinių remiasi koreliaciniais priesagos *-alus*, *-i* vediniais, 8,17% (121 iš 1481) – darybiškai neskaidžiais būdvardžiais, 7,09% – būdvardžiais, turinčiais priesagą *-ingas*, *-a* (105 iš 1481), o 6,95% (103 iš 1481) – būdvardžiais, turinčiais priesagą *-yvus*, *-i*. Mažiausia yra vedinių, padarytų iš dalyvių (82 iš 1481, arba 5,47%). 4,66% ypatybių pavadinimų remiasi neveikiamaisiais būtojo laiko dalyviais, 0,81% – esamojo laiko dalyviais ir tik vienas vedinys yra padarytas iš reikiamybės dalyvio (žr. 2 lentelę).

Darybinė analizė atliekama remiantis 2 lentelėje pateiktų vedinių pasiskirstymu pagal pamatinius žodžius, pasižyminčius įvairove. Priesagos *-umas* vediniai linkę remtis darybiškai skaidžiais būdvardžiais, turinčiais priesagą *-iškas*, *-a*, išskyrus 2 pavyzdyje pateiktą vedinį. Atkreiptinas dėmesys, kad daugelyje hibridinių vedinių galima įžvelgti dvi darybos pakopas (1). Hibridinių vedinių darybiškai skaidžiuose pamatiniuose žodžiuose (1) indigeni priesaga *-iškas*, *-a* atlieka darybinę funkciją, nes lietuvių kalboje vartojami

⁵ <http://www.elibrary.lt/resursai/Mokslai/VU/Sociologija/200601.pdf> (2022-06-24).

2 lentelė. Priesagos *-umas* vedinių pasiskirstymas pagal pamatinius žodžius

Pamatiniai žodžiai	Pamatinų žodžių skaičius	
Priesagos <i>-iškas, -a</i> vediniai	929	62,73%
Priesagos <i>-alus, -i</i> vediniai	141	9,52%
Darybiškai neskaidūs pamatiniai žodžiai	121	8,17%
Priesagos <i>-ingas, -a</i> vediniai	105	7,09%
Priesagos <i>-yvus, -i</i> vediniai	103	6,95%
Neveikiamieji būtojo laiko dalyviai	69	4,66%
Neveikiamieji esamojo laiko dalyviai	12	0,81%
Reikiamybės dalyviai	1	0,07%
Iš viso:	1481	100%

skolinti jų pamatiniai žodžiai *akadem-ij-a, centr-as, eleg-ij-a, retor-ik-a*. Koreliaciniame vedinyje *retor-ik-a* siūloma sinchroniškai įžiūrėti darybos opoziciją su skolintu žodžiu *retor-ius, -ė* ir skolintą priesagą *-ik-* laikyti darybine. 2 pavyzdyje hibridinio vedinio pamatinis žodis nėra darybiškai skaidus, todėl indigenios priesagos *-iškas, -a* funkcija būdvardyje⁶ yra adaptacinė, pvz.:

- (1) *akademišk-um-as* ← *akadem-išk-as, -a* ← *akadem-ij-a, centrišk-um-as* ← *centr-išk-as, -a* ← *centr-as, elegišk-um-as* ← *eleg-išk-as, -a* ← *eleg-ij-a, retorišk-um-as* ← *retor-išk-as, -a* ← *retor-ik-a* ←⁷ *retor-ius, -ė*;
- (2) *drastišk-um-as* ← *drastišk-as, -a*.

Priesagos *-umas* vediniai remiasi darybiškai skaidžiais koreliaciniais priesagos *-alus, -i* vediniais (3). Minėtuose vediniuose matyti dvi darybos pakopos. Koreliacinius priesagos *-alus, -i* būdvardžius, adaptuotus taikant tiesioginio įterpimo strategiją⁸ (ang. *direct insertion strategy*, plačiau žr. Wohlge-

⁶ Plačiau apie skolintų dabartinės lietuvių kalbos būdvardžių morfologinę adaptaciją žr. Pakerys 2016.

⁷ Paprasta rodyklė skiriasi nuo punktyrinės. Paprasta rodyklė rodo darybos ryšį tarp vedinio ir pamatinio žodžio, o punktyrinė – darybos ryšį tarp koreliacinio vedinio ir pamatinio žodžio.

⁸ Žodis į morfologinę sistemą yra įtraukiamas pasitelkiant adaptacines fleksijas (plg. Wohlgemuth 2009, 94ff). Pavyzdžiui, adaptacinę fleksiją įgyja iš prancūzų kalbos kilę būdvardžiai: *alternatyv-us, -i* (plg. pranc. *alternative*), *banal-us, -i* (plg. pranc. *banal*), *delikat-us, -i* (plg. pranc. *délicat*) (Inčiuraitė-Noreikienė 2017, 81).

muth 2009), galima būtų laikyti darybiškai skaidžiais, nes kalboje recipienuose jie turi skolintus pamatinius žodžius. Priesagos *-umas* vedinių darybiškai skaidžiuose pamatiniuose žodžiuose siūloma sinchroniškai įžvelgti darybos opoziciją su skolintais daiktavardžiais ir skolintą priesagą *-al-* laikyti darybine, pvz.:

- (3) *formal-um-as* ← *form-al-us*, *-i* ← *form-a*, *muzikal-um-as* ← *muzik-al-us*, *-i* ← *muzik-a*, *normal-um-as* ← *norm-al-us*, *-i* ← *norm-a*, *paradoksal-um-as* ← *paradok-sal-us*, *-i* ← *paradoks-as*.

Priesagos *-umas* vediniai gali remtis ir darybiškai neskaidžiais skolintais pamatiniais žodžiais (4). Tokiais atvejais hibridiniai priesagų vediniai yra tik vienos darybos pakopos. Minėtų vedinių pamatiniai žodžiai adaptuoti taikant tiesioginio įterpimo strategiją, pvz.:

- (4) *banal-um-as* ← *banal-us*, *-i*, *global-um-as* ← *global-us*, *-i*, *letal-um-as* ← *letal-us*, *-i*, *sakral-um-as* ← *sakral-us*, *-i*, *adityv-um-as* ← *adityv-us*, *-i*, *sensityv-um-as* ← *sensityv-us*, *-i*.

Kiek mažiau priesagos *-umas* vedinių remiasi būdvardžiais, turinčiais priesagą *-ingas*, *-a*. Atkreiptinas dėmesys, kad daugelyje daiktavardžių, besiremiančių priesagos *-ingas*, *-a* vediniais, galima įžvelgti dvi darybos pakopas (5), išskyrus vieną atvejį (6). Hibridinių vedinių darybiškai skaidžiuose pamatiniuose žodžiuose indigeni priesaga *-ingas*, *-a* atlieka darybinę funkciją, nes lietuvių kalboje vartojami jų skolinti pamatiniai žodžiai *baz-ė*, *efekt-as*, *evoliuc-ij-a*, *melod-ij-a*. 6 pavyzdyje hibridinio vedinio pamatinis žodis nėra darybiškai skaidus, todėl indigenios priesagos *-ingas*, *-a* funkcija būdvardyje yra adaptacinė, pvz.:

- (5) *bazing-um-as* ← **baz-ing-as*, *-a* ← *baz-ė*, *efekting-um-as* ← *efekt-ing-as*, *-a* ← *efekt-as*, *evoliucing-um-as* ← *evoliuc-ing-as*, *-a* ← *evoliuc-ij-a*, *meloding-um-as* ← *melod-ing-as*, *-a* ← *melod-ij-a*;
 (6) *elasting-um-as* ← *elasting-as*, *-a*.

Beveik 7% daiktavardžių, turinčių priesagą *-umas*, remiasi darybiškai skaidžiais koreliaciniais priesagos *-yvus*, *-i* vediniais. 7 pavyzdyje matyti, kad hibridiniai vediniai yra dviejų darybos pakopų. Priesagos *-yv-* būdvardžius, adaptuotus taikant tiesioginio įterpimo strategiją, čia siūloma laikyti darybiškai

skaidžiais, nes lietuvių kalba turi skolinių, kuriuos galima būtų laikyti jų pamatiniais žodžiais, pvz.:

- (7) *defektyv-um-as* ← *defekt-yv-us*, -i ← *defekt-as*, *instinktyv-um-as* ← *instinkt-yv-us*, -i ← *instinkt-as*, *subjektyv-um-as* ← *subjekt-yv-us*, -i ← *subjekt-as*.

Paskutinė pamatinių žodžių grupė yra dalyviai⁹, su jais šiame straipsnyje tiriamų priesagos *-umas* vedinių pasidaryta mažiausiai. Šios priesagos vediniai labiau linkę remtis neveikiamaisiais būtojo laiko dalyviais (8). Rečiau vediniai daromi iš neveikiamųjų esamojo laiko dalyvių (9) ir tik vienas vedinys padarytas iš reikiamybės dalyvio¹⁰ (10). Priesagos *-umas* vediniai, pasidaryti iš dalyvių, neišsiskiria didesniu darybos pakopų skaičiumi. 8–9 pavyzdžiuose matyti dvi darybos pakopos, o 10 – trys. Hibridinių vedinių pamatiniuose žodžiuose priesaga *-uoti* gali būti tiek darybinė, pvz., *disciplin-uoti* ← *disciplin-a*, tiek adaptacinė,¹¹ pvz., *fiksuoti*:

- (8) *disciplinuot-um-as* ← *disciplin-uot-as*, -a (*disciplinuo-ti*) ← *disciplin-a*, *diversifikuot-um-as* ← *diversifik-uot-as*, -a (*diversifikuo-ti*) ← *divers-ij-a*, *fiksuot-um-as* ← *fiksuot-as*, -a (*fiksuo-ti*);
 (9) *integruojam-um-as* ← *integruojam-as* (*integruo-ti*), *komunikuojam-um-as* ← *komunikuojam-as* (*komunikuo-ti*), *konstatuojam-um-as* ← *konstatuojam-as* (*konstatuo-ti*);
 (10) *neinformuotin-um-as* ← *neinformuotin-as* (*neinformuo-ti*) ← *ne-informuoti* ← *informuo-ti*.

Žvelgiant į hibridinius priesagos *-umas* vedinius iš darybos perspektyvos galima teigti, kad didžioji dalis vedinių yra padaryti iš daugiaskiemenių (neo)klasikinių¹² būdvardžių, kurie paprastai išvedami iš daiktavardžių (*antidemokratišk-um-as* ← *antidemokratišk-as*, -a ← *antidemokrat-as*, -ė¹³, plg. indigenius vedinius: *aukštaitišk-um-as* ← *aukštaitišk-as*, -a ← *aukštait-is*, -ė).

⁹ Plačiau apie priesagos *-umas* vedinius, besiremiančius dalyviais, žr. Keinys 2005, 54–55.

¹⁰ Veiksmažodinė reikiamybės forma (reikiamybės dalyvis) daroma iš bendraties kamieno su priesaga *-tin-as*, -a, pvz.: *neš-tin-as* ← *nešti*, *minė-tin-as* ← *minėti* (DLKG₄, 354).

¹¹ Plačiau apie darybines ir adaptacines priesagų *-uoti* funkcijas žr. Pakerys 2013.

¹² Neoklasikinius žodžius sudaro lotynų ir/ar graikų kalbų kilmės morfemos, plačiau apie jas žr. Inčiuraitė-Noreikienė 2017.

¹³ Neatmetama ir tokia darybos seka: *antidemokratišk-um-as* ← *anti-demokratiškas*, -a ← *demokrat-išk-as*, -a ← *demokrat-as*, -ė.

Daugiaskiemeniškumas yra vienas iš neoklasikinės leksikos¹⁴ bruožų, nes žodžiai iš kalbos donorės į kalbą recipientę patenka su skolintais formantais (pvz.: *-at-*, *-yv-*), prie kurių vėliau pridamos dar ir indigenios darybinės priesagos.

Tarp priesagos *-umas* vedinių pasitaiko konkurencijos atvejų¹⁵, kai konkuruoja morfologiniu požiūriu vienodai sudėtingo pamatinio kamieno hibridiniai vediniai (11) arba vediniai, kurie skiriasi morfologiškai – turi vieną arba dvi indigenias priesagas (12). Konkuruojančiuose vediniuose matyti viena darybos pakopa. Pažymėtina, kad konkuruojančių hibridinių vedinių pamatiniai žodžiai darybiškai nėra skaidūs, todėl priesagos *-iškas*, *-a* ir *-ingas*, *-a* yra laikomos adaptacinėmis, pvz.:

- (11) *tolerantišk-um-as* ← *tolerantišk-as*, *-a* / *toleranting-um-as* ← *toleranting-as*, *-a*;
 (12) *fatališk-um-as* ← *fatališk-as*, *-a* / *fatal-um-as* ← *fatal-us*, *-i*.

Taikant tiesioginę įterpimo strategiją klasikinių kalbų kilmės žodžiai patenka į kalbą recipientę. Pritaikius netiesioginę įterpimo strategiją¹⁶ (ang. *indirect insertion strategy*, plačiau žr. Wohlgemuth 2009) kalboje randasi hibridinių vedinių, kuriuose priesagos atlieka darybinę funkciją. Pasitaiko konkurencijos atvejų, nes priesaga pridama prie pamatinio kamieno, turinčio svetimos kilmės darybinį afiksą. Vėliau pastarasis pamatiniame kamienne yra pašalinamas, pvz., *teatratiškumas* / *teatriškumas*, plg. priesagos *-umas* vedinių semantiką: *Garsaus amerikiečių režisieriaus Mike'o Nicholso ekranizuota Patricko Marberio drama neišvengė teatrališkumo* (DLKT) / *Aptarti B. Sruogos dramų teatrališkumo aspektai, Lietuvos teatro vizija, nacionalinių savitumų aspektas, teatro samprata, Lietuvos teatruose statyti B. Sruogos spektakliai* (DLKT). Kitų skolintų darybinių afiksų (*-yv-*, *-ist-*) eliminavimo priežastis, ko gero, taip pat yra kalbos norminimas (dviejų priesagų vengimas). Konkuruojantys vediniai, turintys skirtingus pamatinius žodžius, darybiškai glaudžiai santykiauja su skolintais žodžiais: *ceremonišk-um-as* ← *ceremon-išk-as*, *-a* ←

¹⁴ Neoklasikinę leksiką sudaro iš klasikinių kalbų kilę žodžiai. Plačiau apie ją žr. Inčiuraitė-Noreikienė 2017, 32–47.

¹⁵ Plačiau konkuruojančius hibridinius indigenios priesagos *-umas* vedinius žr. Inčiuraitė-Noreikienė 2022.

¹⁶ Žodis į morfologinę sistemą yra įtraukiamas pasitelkiant lietuviškus darybos formantus.

ceremon-ij-a / ceremoning-um-as ← *ceremon-ing-as*, *-a* ← *ceremon-ij-a / ceremonial-um-as* ← *ceremonial-us*, *-i* ← *ceremon-ial-as* ← *ceremon-ij-a*.

Vos keliolika vedinių daugiau yra pasidaryta su priesaga *-yst-ė*¹⁷ nei su priesaga *-ybė*. Beveik visi iš daiktavardžių išvesti šios priesagos abstraktai remiasi asmenų pavadinimais (115 iš 129, arba 89,15%) ir žymi pagrindiniu žodžiu pasakytam asmeniui būdingą ypatybę, padėtį, verslą, pasielgimą (DLKG₄, 102; LKG 1, 310). Nors daugelis vedinių yra pirmos darybos pakopos, kai kuriuose jų, pavyzdžiui, *bankinink-yst-ė* ir *intelektual-yst-ė*, galima būtų išvelgti dvi darybos pakopas. Pastarasis vedinys remiasi koreliaciniu vediniu laikytinu priesaginiu daiktavardžiu *intelektual-as*, *-ė*. Skolintą priesagą *-ual-* siūloma sinchroniškai laikyti darybine, nes kalboje recipientėje vartojamas skolintas pamatinis žodis *intelekt-as*, pvz.:

- (13) *agronom-yst-ė* ← *agronom-as*, *-ė*, *aktor-yst-ė* ← *aktor-ius*, *-ė*, *ambasador-yst-ė* ← *ambasad-or-ius*, *-ė* ← *ambasad-a*, *orakul-yst-ė* ← *orakul-as*; *bankinink-yst-ė* ← *bank-inink-as*, *-ė* ← *bank-as*, *intelektual-yst-ė* ← *intelekt-ual-as*, *-ė* ← *intelekt-as*.

Šiai grupei priklauso vediniai, turintys dvi indigenias priesagas – *-inink-* ir *-yst-*. Jie žymi verslą, ūkio šaką arba tam tikrą mokslo sritį (DLKG₄, 102; LKG 1, 310). Visuose vediniuose jau galima išvelgti dvi darybos pakopas. Hibridinių vedinių pamatiniuose žodžiuose indigenių priesagų funkcija yra darybinė, nes lietuvių kalboje vartojami jų pamatiniai žodžiai, pvz.:

- (14) *bibliofilinink-yst-ė* ← *bibliofil-inink-as*, *-ė* ← *bibliofil-as*, *-ė*, *medalinink-yst-ė* ← *medal-inink-as*, *-ė* ← *medal-is*, *muziejinink-yst-ė* ← *muziej-inink-as*, *-ė* ← *muziej-us*, *trofėjinink-yst-ė* ← *trofėj-inink-as*, *-ė* ← *trofėj-us*.

Ne iš asmenų pavadinimų padarytų abstraktų (15) yra tik keliolika (14 iš 129, arba 10,85%). Iš jų tik 3 vediniai remiasi būdvardžiais (16), kurių pamatiniai žodžiai yra hibridinis priešdėlio vedinys, dūrinys ir skolinys. Iš būdvardžių išvesti ypatybių pavadinimai semantiškai artimi priesagos *-umas* ir *-ybė* abstraktams, plg. *beformystė* ir *beformybė*, *modernystė*, *modernumas* ir *modernybė*. Priesagos *-ystė* vediniai (15–16) yra vienos darybos pakopos, pvz.:

¹⁷ *Pagon-yst-ė* ← *pagon-is*, *-ė*, *vyskup-yst-ė* ← *vyskup-as*, *-ė*. Šių vedinių pamatiniai kamieniai priskiriami seniesiems skoliniams. Vedinio *vyskup-yst-ė* pamatinis žodis iš graikų kalbos atėjo, ko gero, per lenkų kalbą (Rimkutė 2005, 53).

- (15) *arešt-yšt-ė* ← *arešt-as*, *automobil-yšt-ė* ← *automobil-is*, *independent-yšt-ė* ← *independent-as*, *kompanij-yšt-ė* ← *kompanij-a*, *lotyn-yšt-ė* ← *lotyn-ai*;
 (16) *beform-yšt-ė* ← *beform-is*, *-ė*, *dviherb-yšt-ė* ← **dviherb-is*¹⁸, *-ė*, *modern-yšt-ė* ← *modern-us*, *-i*.

Priesagos *-ybė* ir *-ystė* yra panašaus darumo. Beveik du trečdaliai (73 iš 113, arba 64,60%) priesagos *-ybė* vedinių remiasi būdvardžiais (17) ir šiek tiek daugiau nei trečdalis (40 iš 113, arba 35,40%) – daiktavardžiais (18). Hibridiniuose priesagų *-ybė* vediniuose matyti tik viena darybos pakopa, pvz.:

- (17) *absoliut-yb-ė* ← *absoliut-us*, *-i*, *antimodern-yb-ė* ← *antimodern-us*, *-i*, *brutal-yb-ė* ← *brutal-us*, *-i*, *ideal-yb-ė* ← *ideal-us*, *-i*, *kvazireal-yb-ė* ← *kvazireal-us*, *-i*, *liberal-yb-ė* ← *liberal-us*, *-i*;
 (18) *absurd-yb-ė* ← *absurd-as*, *antikatalik-yb-ė* ← *antikatalik-as*, *-ė*, *demokrat-yb-ė* ← *demokrat-as*, *-ė*, *dram-yb-ė* ← *dram-a*, *elektr-yb-ė* ← *elektr-a*, *intelekt-yb-ė* ← *intelekt-as*, *kosmos-yb-ė* ← *kosmos-as*.

Daiktavardis *kvazirealybė* gali būti interpretuojamas dvejopai – kaip priesagos vedinys, padarytas iš būdvardžio *kvazirealus*, *-i* (plg. *Istorijos tampa kvazirealios* <...> DLKT; <...> *mes pabaigiame kvazirealiais vienmačiais objektais* <...> DLKT), arba kaip dūrinys, padarytas iš *kvazi-* + *realybė*. Dvejopai darybiškai galima interpretuoti daiktavardį *antikatalikybė*, t. y. kaip priesagos (plg. *Būdamas antikatalikas, Dostojevskis, aišku, negalėjo prisipažinti, kad jis kilęs iš katalikiškos giminės ...* DLKT) arba kaip priešdėlio vedinį, padarytą iš *anti-* + *katalikas*, *-ė*.

Savo reikšme priesagos *-ybė* abstraktai artimi priesagos *-umas* abstraktams. Iš viso užfiksuotos 45 tokios vedinių poros, nors priesagos *-ybė* vediniais ypatybė išreikšta kiek ryškiau, pvz.:

- (19) *abstrakt-yb-ė* / *abstrakt-um-as* ← *abstrakt-us*, *-i*, *banal-yb-ė* / *banal-um-as* ← *banal-us*, *-i*, *global-yb-ė* / *global-um-as* ← *global-us*, *-i*, *iracional-yb-ė* / *iracional-um-as* ← *iracional-us*, *-i*, *material-yb-ė* / *material-um-as* ← *material-us*, *-i*.

¹⁸ Darinyje *dviherb-yšt-ė* galima įžvelgti ir mišrią darybą iš *herbas*, iškart suduriant ir pridendant priesagą *-ystė*.

Pasitaikė iš to paties pamatinio žodžio tik su skirtingomis priesagomis išvestas vedinys, kuris remiasi ne būdvardžiu, o darybiškai neskaidžiu daiktavardžiu (20). Priesagų *-ybė* ir *-umas* vediniai yra tik vienos darybos pakopos, pvz.:

(20) *barbar-yb-ė / barbar-um-as* ← *barbar-as, -ė*

Kol kas neaptiktas nė vienas skolintą kamieną ir nedarią indigenią priesagą, pvz., *-atvė, -atis, -yba*, turintis vedinys.

Išvados

Ypatybių pavadinimai su skolintais kamienais darybiškai nėra labai įvairūs, nes padaryti tik su trimis indigeniomis priesagomis – *-umas, -ybė* ir *-ystė*. Priesaga *-umas* – tai dariausias prie skolintų kamienų dedamas vardažodžių abstraktų afiksas. Priesagos *-ystė* ir *-ybė* nėra tokios darios darant žodžius iš skolinių, nes su jomis pasidarytų vedinių nuošimtis yra labai mažas.

Hibridiniai priesagų *-umas* ir *-ybė* vediniai dažniau remiasi skolintais būdvardžiais, o priesagos *-ystė* vediniai – daiktavardžiais. Priesagos *-umas* vediniai skiriasi nuo priesagų *-ystė* ir *-ybė* vedinių pamatinių žodžių įvairove. Dažniausiai hibridiniai priesagų vediniai yra vienos arba dviejų darybos pakopų.

Ypatybių pavadinimų skolinti pamatiniai žodžiai gali būti darybiškai skaidūs ir neskaidūs. Darybiškai skaidžiuose pamatiniuose žodžiuose indigenios priesagos gali būti tiek darybinės, tiek adaptacinės. Darybiškai skaidžiuose koreliaciniuose priesagų vediniuose siūloma sinchroniškai išvelgti darybos opoziciją su daiktavardžiais ir skolintas kalbos donorės priesagas laikyti darybinėmis (*form-al-us, -i* ← *form-a*).

Padėka. Nuoširdžiai dėkoju savo moksliniam vadovui prof. habil. dr. Bonifacui Stundžiai, atvedusiam mane į žodžių darybos tyrimų sritį, dr. Dairai Murmulaitytei ir šio straipsnių rinkinio sudarytojams bei recenzentams už pastabas ir vertingus patarimus. Suprantama, už pateiktą pavyzdžių analizę ir su ja susijusius galimus netikslumus esu atsakinga tik pati.

DERIVATION OF *nomina qualitatis* ON BORROWED STEMS

Summary

The analysis presented in the paper shows that the category *nomina qualitatis* includes the formation types of distinct productivity. Hybrid nouns are derived with the following suffixes: *-umas* (85.95%), *-ystė* (7.49%) and *-ybė* (6.56%). The majority of derivatives suffixed with *-umas* are formed from adjectives. These derivatives have quite an impressive variety of base words suffixed with *-iškas* (e.g. *drastišk-um-as* ‘drasticity’ ← *drastišk-as, -a* ‘drastic’), *-alus, -i* (e.g. *formal-um-as* ‘formality’ ← *form-al-us, -i* ‘formal’ ← *form-a* ‘form’), *-ingas, -a* (e.g. *elasting-um-as* ‘elasticity’ ← *elasting-as, -a* ‘elastic’) and *-yvus, -i* (e.g. *instinktyv-um-as* ‘instinctivity’ ← *instinktyv-us, -i* ‘instinctive’ ← *instinkt-as* ‘instinct’). Some base words refer to past passive participles (e.g. *disciplinuot-um-as* ‘a quality of being disciplined’ ← *disciplinuot-as, -a* ‘disciplined’ (*disciplinuoti*) ‘to discipline’), present passive participles (e.g. *cituojam-um-as* ‘quotability’ ← *cituojam-as, -a* ‘quotable’ (*cituo-ti*) ‘to quote’) or participles of necessity (e.g. *neinformuotin-um-as* ‘absence necessity to inform’ ← *neinformuotin-as, -a* ‘the one who does not have to be informed’ (*neinformuoti*) ‘not to inform’). However, it is not always the case that during the word formation process several derivation steps are possible. These steps can be absent in nouns having suffixless base words (e.g. *global-um-as* ‘globality’ ← *global-us, -i* ‘global’). Derivatives suffixed with *-ystė* are usually derived from nouns (e.g. *agronom-yst-ė* ‘agronomy’ ← *agronom-as, -ė* ‘agronomist’), whereas derivatives suffixed with *-ybė* are usually derived from adjectives (e.g. *brutal-yb-ė* ‘brutality’ ← *brutal-us, -i* ‘brutal’). In morphologically decomposable correlative derivatives borrowed suffixes are suggested to be synchronically regarded as derivational (*form-al-us, -i* ‘formal’ ← *form-a* ‘form’).

SUTRUMPINIMAI IR ŽENKLAI

- ang. – angliškai
- ← – darybos ryšys tarp vedinio ir pamatinio žodžio
- ←← – darybos ryšys tarp koreliacinio vedinio ir pamatinio žodžio
- / – konkuravimas
- * – nepaliudytas, potencinis pamatinis žodis

ŠALTINIAI

- CorALit – *Lietuvių mokslo kalbos tekstynas*, www.coralit.lt (2022-06-13).
 DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*, 2011, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/> (2022-06-25).

LITERATŪRA

Aleksaitė, Agnė 2018, Ypatybių pavadinimai Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyne, *Bendrinė kalba* 91, 1–27.

DLKG₄ – Vytautas Ambrazas (red.), Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 4 patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.

Inčiuraitė-Noreikienė, Lina 2017, *Dabartinės lietuvių kalbos vardažodžių su (neo) klasikiniais elementais morfeminė sandara ir daryba*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

Inčiuraitė-Noreikienė, Lina 2022 (spausdinama), Hibridinių ir koreliacinių veidinių bei skolinių konkurencija, *Baltistica* (57)1.

Keinys, Stasys 1999, *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.

Keinys, Stasys 2005, *Dabartinė lietuvių terminologija*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

LKG 1 – Kazys Ulvydas (red.), *Lietuvių kalbos gramatika 1: Fonetika ir morfologija (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis, įvardis)*, Vilnius: Mintis, 1965.

Marchand, Hans 1969, *The Categories and Types of Present-day English Word Formation: a Synchronic-Diachronic Approach*, 2nd edition, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Pakerys, Jurgis 2013, Naujųjų skolinių duomenų bazės veiksmožodžių morfologija, *Taikomoji kalbotyra* 3, 1–26, www.taikomojikalbotyra.lt (2017-01-13).

Pakerys, Jurgis 2016, Morphological adaptation of adjectival borrowings in Lithuanian, *Baltistica* (51)2, 239–269.

Rimkutė, Aušra 2005, Nelietuviški XIX a. galo – XX a. pradžios katalikų katekizmų terminai, *Terminologija* 12, 42–66.

Urbutis, Vincas 2009, *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Wohlgemuth, Jan 2009, *A Typology of Verbal Borrowings (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs 211)*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Lina INČIURAITĖ-NOREIKIENĖ

Baltijos kalbų ir kultūrų institutas

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[lina.inciuraite@flf.vu.lt]

Dalius JARMALAVIČIUS
Vilniaus universitetas

XVII a. ANONIMINIO RANKRAŠTINIO ŽODYNO *Lexicon Lithuanicum* VOKIEČIŲ KALBOS DAIKTAVARDŽIO DŪRINIŲ LIETUVIŠKIEJI ATITIKMENYS

Lithuanian equivalents of German nominal compounds
in an anonymous German-Lithuanian manuscript from the
17th century *Lexicon Lithuanicum*

Anotacija. Šiame straipsnyje nagrinėjami XVII a. viduriu datuojamo anoniminio vokiečių-lietuvių kalbų rankraštinio žodyno *Lexicon Lithuanicum* vokiečių kalbos dūrinių darybiniai atitikmenys lietuviškoje žodyno dalyje. Pirmiausia straipsnyje aptariami lietuviškieji atitikmenys, kurie yra paprastieji žodžiai (simplicijos) ir žodžių junginiai (sintagmos), po to aprašomi žodžiai, į lietuvių kalbą išversti vediniais ir sudurtiniais daiktavardžiais. Kiekvieno skyriaus pabaigoje pateikiamas palyginimas su kitų rankraštinų 17–18 a. dvikalbių žodynų (C ir B) tyrimų rezultatais. Vokiečių kalbos dūrinių analizei pasitelkti 1208 žodžiai, išversti į lietuvių kalbą.

Kaip parodė tyrimas, didžiąją žodyne užfiksuotų vokiečių kalbos dūrinių dalį atitinka lietuviškieji paprastieji žodžiai ar žodžių junginiai. Beveik perpus mažiau užfiksuota vokiečių kalbos kompozitus atitinkančių vedinių, iš kurių didžioji lietuvių kalbos žodžių dalis yra priesagų vediniai. Vokiečių kalbos sudurtinius daiktavardžius atitinkantys lietuvių kalbos dūriniai sudaro tik apie dešimtadalį atitkmenų, paprastai atitinkantys N+N tipo darybą.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; vokiečių kalba; žodžių daryba; daiktavardžio dūriniai; vediniai; darybiniai atitikmenys.

Abstract. This paper analyses Lithuanian equivalents of German nominal compounds in an anonymous bilingual dictionary of the 17th century *Lexicon Lithuanicum*. 1208 words translated into Lithuanian were used for the analysis of the German compounds. Firstly, the article focuses on the Lithuanian equivalents, which are simple words (simplicias) and word phrases (syntagms), then the German words translated into Lithuanian as derivatives and compound nouns are described. The presented data are compared with the research results of other manuscripts (bilingual dictionaries C and B) from the 17th–18th centuries.

According to the research data, the majority of the German nominal compounds recorded in the dictionary were translated into Lithuanian by simple words or syntagms. Almost a half of the German compounds were rendered into Lithuanian as derivatives, very often represented by suffixation. Lithuanian

compound nouns, which serve as equivalents of German compounds make up only about 10 percent of the analyzed words, and are usually represented by N+N word-formation type.

Keywords: Lithuanian; German; word-formation; nominal compounds; derivatives; Lithuanian equivalents.

1. Įvadas

XVII a. viduriu datuojamas anoniminis vokiečių-lietuvių kalbų rankraštinis žodynas *Lexicon Lithuanicum* (toliau – Lex) laikomas pirmuoju leksikografijos paminklu Mažojoje Lietuvoje, vertingu dėl gyvosios to meto kalbos žodžių gausos, taip pat dėl įvairios žodyno leksinės ir darybinės sinonimikos. Kaip rodo rankraščio pavadinimas, žodyno autorius iki šiol nėra žinomas, tiesa, dėl autorystės mokslininkai yra pateikę įvairių pamastymų (plg. Cita-vičiūtė 2008, 266; 2009, 32–33; Drotvinas 1987, 10), vis dėlto linkstama manyti, kad šį leksikografijos veikalą galėjo rengti keli bendraautoriai (Drotvinas 1987, 12–15, 18; Urbutis 1990, 184).

Lex, kurio tekstą sudaro 225 puslapiai (113 lapų), o jo registrą – 9200 vokiškų žodžių bei 7200 lietuviškų atitikmenų (Drotvinas 1987, 10, 19), žodžių darybos aspektu nėra plačiai tyrinėtas, nors apie daiktavardinius vokiečių kalbos dūrinius tyrimų jau esama. Mokslo publikacijose pateikiama vokiškosios Lex dalies sudurtinių daiktavardžių morfologinės ir sintaksinės-semantinės sandaros apžvalga (plačiau žr. Jarmalavičius, Stundžia 2015, 231–248; Jarmalavičius 2016, 54–67), tačiau apie dūrinių lietuviškuosius atitikmenis tyrimų nėra atlikta. Todėl šio straipsnio tikslas yra aprašyti vokiečių kalbos dūrinių atitikmenų lietuviškoje žodyno dalyje darybinę sandarą.

Tikslui pasiekti keliami šie uždaviniai:

- 1) išanalizuoti vokiečių kalbos dūrinių lietuviškųjų atitikmenų darybinę sandarą;
- 2) nustatyti lietuviškųjų atitikmenų darybinius tipus;
- 3) analizės duomenis palyginti su kitų 17–18 a. rankraštinių žodynų (C ir B) tyrimų faktais.

Straipsnyje tyrimo duomenys pateikiami šia tvarka: pirmiausia aptariami lietuviškieji atitikmenys, kurie yra paprastieji žodžiai (simplicijos) ir žodžių junginiai (sintagmos), po to aprašomi žodžiai, į lietuvių kalbą išversti vediniais ir sudurtiniais daiktavardžiais, siekiant nustatyti vyraujančius darybos tipus. Neretai vokiškieji dūriniai Lex verčiami keliais žodžiais, kurie darybos požiūriu yra įvairūs, todėl paskutinė šio straipsnio dalis skirta mišrios darybinės sandaros lietuviškųjų atitikmenų apžvalgai.

Analizuojant vokiečių kalbos dūrinius ir jų lietuviškuosius atitikmenis ir tikslinant šių žodžių reikšmes bei darybinius faktus naudotasi šiais leksikografijos šaltiniais: 2019 m. Nijolės Čepienės *XVI–XXI a. lietuvių kalbos germanizmų ir jų darinių žodynu*, 1882 m. ir 1883 m. Hermanno Frischbiero *Preussisches Wörterbuch. Ost- und Westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge*, elektroninėmis Lietuvių kalbos (www.lkz.lt) bei J. ir W. Grimmo (<http://woerterbuchnetz.de/DWB/>) žodynų versijomis

2. Vokiečių kalbos daiktavardžio dūrinių darybiniai atitikmenys lietuviškoje Lex dalyje

Šioje straipsnio dalyje apžvelgiami Lex vokiečių kalbos daiktavardinių dūrinių lietuviški atitikmenys, taip pat kiekvieno skyriaus pabaigoje pateikiamas palyginimas su kitų rankraštinų dvikalbių žodynų (17 a. C ir 18 a. B) tyrimų rezultatais.

Reikėtų patebėti, kad ne visi žodyne užfiksuoti vokiečių kalbos kompozitai išversti į lietuvių kalbą arba jie randami tik pavienių žodžių junginių paaishkinimuose be tiesioginio jų vertimo. Tiesa, tokių žodžių nėra daug. Iš Lex registruotų 1208 dūrinių, sudarančių apie 13% visos žodyno vokiškosios dalies leksikos, tik 11 daiktavardžių žodžių sąrašė ir prierašuose pateikiami be vertimo arba tam tikrų dalykų aprašymuose išversti netiesiogiai, pvz., Fechtboden Lex 34a „patalpa kovos pratyboms“, Fensterkopf [Fensterkopf] Lex 35 „lenta ant lango apvadų“, Fischbein Lex 36 „žuvų kaulai, banginio ūsas“, Heublumen Lex 49 „laukų, pievų gėlės (žolės)“, Lastvieh Lex 57a „galvijai kroviniams nešti ar tempti“, Marmorstein Lex 60a „marmuro akmuo“, Regenwolke Lex 70a „lietaus debesys“, Seehund Lex 79 „ruonis“, <enge Wurmloch [Wurmlöcher] im Vieh> „inkštiras“ <ankßtirre> Lex 30, <Pferdstrich über den Rücken> „pelės takas“ <pelles takas> Lex 67a, <Stertz [Sterz] darin die Schwanzfeder seyn [sein]> „sturplis (paukščio uodegos plunksnų vieta)“ <sturplis> Lex 84. Į dūrinių analizę, išskyrus aptartuosius atvejus, įtraukti tik žodžiai, turintys lietuviškus atitikmenis, bei kompozitai su autoriaus nuoroda į kitą žodį, vokiečių kalbos sinonimą.

Lex vokiškieji daiktavardžių dūriniai verčiami į lietuvių kalbą paprastaisiais žodžiais, vediniais, žodžių junginiais ir dūriniais. Kadangi žodyne vokiečių kalbos kompozitai gali turėti kelis lietuviškus atitikmenis, todėl žodis gali būti išverstas paprastuoju žodžiu ir vediniu ar žodžių junginiu, vediniu ir dūriniu, rečiau sintagma ir vediniu ar dūriniu. Pasitaiko retų atvejų, kai žodyne vokiečių kalbos dūriniui pateikiami trejopu vertimu: simplicija, sintagma ir derivatu (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. *Lex vokiečių kalbos dūrinių lietuviškieji atitikmenys*

lietuvių kalbos atitikmenys	skaičiais	procentais
paprastieji žodžiai	521	57,7
žodžių junginiai	162	
paprastieji žodžiai ir žodžių junginiai	8	
vediniai	355	29,7
dūriniai	116	9,7
paprastieji žodžiai ir vediniai	24	2,9
vediniai ir dūriniai	5	
žodžių junginiai ir vediniai	2	
žodžių junginiai ir dūriniai	2	
paprastieji žodžiai, vediniai ir žodžių junginiai	2	
Iš viso: 1197		100

2.1 Lex vokiškųjų dūrinių atitikmenys lietuvių kalbos paprastieji žodžiai ir žodžių junginiai

Kaip parodyta 1 lentelėje vokiečių kalbos sudurtiniai daiktavardžiai verčiami paprastaisiais žodžiais, neretai ir skoliniais, plg.:

Vok. N+N dūrinys *Abend-mahl* ‚vakarienė‘ (← *Abend* ‚vakaras‘ + *Mahl* ‚valgis, valgymas‘) <Abendmahl> ir paprastas žodis sl. *večerė* ‚vakarienė‘ <weczere> Lex 2;

vok. N+N dūrinys *Birke-n-wasser* ‚beržų sula‘ (← *Birke-n* ‚beržų‘ gen. pl. + *Wasser* ‚vanduo‘) <Birckwaßer> ir lie. paprastas daiktavardis *sula* <Sulla> Lex 18;

vok. N+N dūrinys *Dorn-busch* ‚dygliakrūmis‘ (← *Dorn* ‚spyglys, dyglys‘ + *Busch* ‚krūmas‘) <Dornpusch> ir lie. paprastas žodis *erškėtis* <erškėtis> Lex 24;

vok. N+N dūrinys *Holz-wurm* ‚trandis‘ (← *Holz* ‚mediena, malkos‘ + *Wurm* ‚kirmėlė‘) <Holtzwurm> ir papratieji žodžiai lie. *kirvarpa*¹ ir sl. *patranka* ‚kinivarpa, trandis‘ <Kirwarpa, patranka> Lex 51;

vok. N+N dūrinys *Ochse-n-stall* ‚jaučių tvartas‘ (← *Ochse-n* ‚jaučių‘ gen.

¹ Panašaus tipo žodžiai, turintys neaiškų (unikalų) kamieną, žodžių darybos teorijoje nelaikomi dūriniais (Urbutis 2009, 143–144; Jarmalavičius, Straizytė 2020, 120–122).

- pl. + *Stall* ‚tvartas‘) <Ochsenstall> ir paprastieji žodžiai lie. *tvartas* ir germ. *staldas* <twartas, staldas> Lex 66;
- vok. N+N dūrinys *Tanne-n-zapfen* ‚kėnio kankorėžis‘ (← *Tanne-n* ‚kėnių‘ gen. pl. + *Zapfen* ‚(eglės) kankorėžis‘) <Thannzapff> ir paprastieji žodžiai sl. *čyčka* ir lie. *skuja* <Czyczka, Skuja> Lex 87;
- vok. A+N dūrinys *Bar-geld* ‚grynieji pinigai‘ (← *bar* ‚grynas‘ + *Geld* ‚pinigas, pinigai‘) <Baargeld> ir paprastasis žodis germ. *pinigai* <penigai> Lex 12);
- vok. A+N dūrinys *Frei-herr* ‚baronas‘ (← *frei* ‚laisvas‘ + *Herr* ‚ponas‘) <Freyherr> ir paprastasis žodis sl. *bajoras* <bajoras> Lex 37a;
- vok. A+N dūrinys *Neu-mond* ‚jaunatis, jaunas mėnuo‘ (← *neu* ‚naujas‘ + *Mond* ‚mėnuo‘) <Neumond> ir lie. paprastasis žodis *jaunas* <jaunas> Lex 64a;
- vok. A+N dūrinys *Warm-bad* ‚šilta vonia‘ (← *warm* ‚šilta‘ + *Bad* ‚vonia, pirtis‘) <Warmbad> ir paprastasis žodis sl. *čeplyčia* ‚karštųjų versmių kurortas‘ <Czeplicze> Lex 103;
- vok. V+N dūrinys *Back-haus* ‚kepykla‘ (← *backen* ‚kepti‘ + *Haus* ‚namas‘) <Backhauß> ir paprastasis žodis sl. *pečius* ‚krosnis‘ <peczus> Lex 12a;
- vok. V+N dūrinys *Heb-e-baum* ‚svertas‘ (← *heben* ‚kelti‘ + IF *-e-* + *Baum* ‚medis‘) <Hebebaum> ir lie. paprastasis žodis *vėzdas* <wiedzdas> Lex 46a;
- vok. V+N dūrinys *Schenk-kammer* ‚šinkkamarė, smuklė‘ (← *schenken* ‚(į)pilti (gėrimo)‘ + *Kammer* ‚kamara, kambarys‘) <Schenckkammer> ir paprastasis žodis germ. *šinkkamarė* <šinkkammare> Lex 74a;
- vok. V+N dūrinys *Schreib-feder* ‚rašymo plunksna‘ (← *schreiben* ‚rašyti‘ + *Feder* ‚plunksna‘) <Schreibfed[er]> ir lie. paprastasis žodis *plunksna* <plunksna> Lex 77;
- vok. P+N dūrinys *Auf-wasser* ‚antledis‘ (← *auf* ‚ant‘ + *Wasser* ‚vanduo‘) <Auffwaßer> ir lie. paprastasis žodis *ampalas* <ampalas> Lex 10.

Beveik tris kartus rečiau nei paprastaisiais žodžiais vokiečių kalbos dūriniai žodyne verčiami sintagmomis (žr. 1 lentelę), plg.:

- Vok. N+N dūrinys *Blut-wurst* ‚kraujinė dešra‘ (← *Blut* ‚kraujas‘ + *Wurst* ‚dešra‘) <Blutwurst> ir lie. žodžių junginys *kraujinė dešra* <Kraujinne dešra> Lex 19;
- vok. N+ N dūrinys *Gäns-e-laus* ‚žąsų utėlė‘ (← *Gäns-e* ‚žąsų‘ gen. pl. + *Laus* ‚utėlė‘) <Ganßlauß> ir lie. žodžių junginys *vievesa yra juoda* <wiewesa yra jūda> Lex 39;

- vok. N+N dūrinys *Geburt-s-stunde* ‚gimimo valanda‘ (← *Geburt* ‚gimimas‘ + IF -s- + *Stunde* ‚valanda‘) <Geburts stunde> ir lie. žodžių junginys *adina užgimimo* <Adina Uzgimmimo> Lex 39a;
- vok. N+N dūrinys *Liebe-s-trunk* ‚meilės gėrimas‘ Lex 59 (← *Liebe* ‚meilė‘ + IF -s- + *Trunk* ‚gėrimas‘) <Liebestrunck> ir lie. žodžių junginys *meilės gėrimas* <meiles gerimas> Lex 59;
- vok. V+N dūrinys *Bau-zeug* ‚dailidės įrankiai‘ (← *bauen* ‚statyti‘ + *Zeug* ‚įrankiai, reikmenys‘) <Bauzeug> ir lie. žodžių junginys *rikai cimer-ninko* <Rikai cimmerninko> Lex 13;
- vok. V+N dūrinys *Bet-stunde* ‚maldos, meldimosi valanda‘ (← *beten* ‚melstis‘ + *Stunde* ‚valanda‘) <Bethstunde> ir lie. žodžių junginys *poteriaus stundas* <Poteraus stundas> Lex. 16a;
- vok. V+N dūrinys *Dank-lied* ‚padėkos giesmė‘ (← *danken* ‚dėkoti‘ + *Lied* ‚daina, giesmė‘) <Dancklied> ir lie. žodžių junginys ‚dėkavonės giesmė‘ <dekawones giesme> Lex 22a;
- vok. A+N dūrinys *Neu-jahr* ‚nauji metai‘ (← *neu* ‚nauji‘ + *Jahr* ‚metai‘) <Neujahr> ir lie. žodžių junginys *naujas metas* <naujas metas> Lex 64a.

Žodyne užfiksuoti 8 vokiečių kalbos N+N tipo dūriniai, kurių lietuviški atitikmenys yra paprastieji žodžiai ir žodžių junginiai (žr. 1 lentelę), plg.:

- vok. N+N dūrinys *Bauch-wehe* ‚pilvo skausmas‘ (← *Bauch* ‚pilvas‘ + *Wehe* ‚skausmas‘) <Bauchwehe> ir lie. žodžių junginys *pilvo skaudėjimas* ir papratis žodis *ruopės* <pilvo skaudėjims, rūpės> Lex 13;
- vok. N+N dūrinys *Beutner-strick* ‚drevininko kopimo virvė‘ (← *Beutner* ‚drevininkas, miško bitininkas‘ + *Strick* ‚virvė‘) <Beutnerstrick> ir lie. papratis žodis *geinis* ir žodžių junginys *(lunkų virvė) su kurai į medį kopia* <geinis, (lunku wirwe) su kur[e] y medi kopa> Lex 16a;
- vok. N+N dūrinys *Hirn-schädel* ‚kiaušas, kaukolė‘ (← *Hirn* ‚smegenys‘ + *Schädel* ‚kaukolė kiaušas‘) <Hirnschedel> ir lie. žodžių junginys *galvos kiaušis* ir papratis žodis *kiaušė* <Galvos Kiaušis, Kiauše> Lex 50;
- vok. N+N dūrinys *Wasser-woge* ‚vandens banga‘ (← *Wasser* ‚vanduo‘ + *Woge* ‚banga‘) <Wasserwog> ir lie. papratis žodis *banga* ir žodžių junginys *vandenio vilnis* <Banga, wandenio wilnis> Lex 103a.

Lex, kaip C ir B, dažniausiai vokiečių kalbos dūrinius atitinka lietuviškieji paprastieji daiktavardžiai ir žodžių junginiai, kurie Lex sudaro kiek ma-

žiau nei 58% analizuotų žodžių, tačiau C ir B tokių vokiškųjų dūrinių atitmenų lietuviškoje dalyje yra daugiau: C beveik du trečdaliai (65%), o B 71,4% (plačiau žr. Stundžia, Jarmalavičius 2019, 68–69).

2.2 Lex vokiškųjų dūrinių atitikmenys lietuvių kalbos vediniai

Kaip matyti iš 1 lentelės, mažiau nei trečdalis vokiškųjų daiktavardžių dūrinių lietuvių kalba Lex yra perteikti vediniais, kurių didžioji dalis yra priesagų derivatai (žr. 2 diagramą), plg.:

vok. N+N dūrinys *Abend-mahlzeit* ‚vakarienė‘ (← *Abend* ‚vakaras‘ + *Mahlzeit* ‚valgymas‘) <Abendmahlzeit> ir lie. priesagos *-ienė* vedinys *vakarienė* (← *vakaras*) <wakarenie> Lex 2;

vok. N+N dūrinys *Amt-mann* ‚valdininka, pareigūnas‘ (← *Amt* ‚tarnyba, įstaiga‘ + *Mann* ‚vyras‘) <Ambtman> ir lie. priesagos *-ninkas* vedinys *urėdninkas* (← sl. *urėdas* ‚pareigūnas, prievaizdas‘) <Uriedninkas> Lex 5;

vok. N+N dūrinys *Bier-bruder* ‚geriantis daug alaus, girtuolis‘ (← *Bier* ‚alus‘ + *Bruder* ‚brolis‘) <Bierbrud> ir lie. prieagos *-uklis, -ė* vedinys *girtuklis, girtuoklis* (← *gerti*) <Girtuklis> Lex 17a;

vok. N+N dūrinys *Bock-fleisch* ‚ožiena‘ (← *Bock* ‚ožys‘ + *Fleisch* ‚mėsa‘) <Bockfleisch> ir lie. priesagos *-iena* vedinys *ožiena* (← *ožys*) <Ožiena> Lex 19;

vok. N+N dūrinys *Bruder-s-sohn* ‚brolėnas, sūnėnas‘ (← *Bruder-s* ‚brolio‘ gen. sg. + *Sohn* ‚sūnus‘) <Brudersohn> ir lie. priesagos *-ykas* vedinys *brolykas* (← *brolis*) <Brolykas> Lex 20;

vok. N+N dūrinys *Dorn-strauch* ‚spygliuotis krūmas‘ (← *Dorn* ‚spyglys, dyglys‘ + *Strauch* ‚krūmas‘) <Dornstrauch> ir lie. priesagos *-ynas* vedinys *erškėtynas* (← *erškėtis*) <Eršketinas> Lex 24;

vok. N+N dūrinys *Eiche-n-holz* ‚ažuolo mediena, malkos‘ (← *Eiche-n* ‚ažuolų‘ gen. pl. + *Holz* ‚mediena, malkos‘) <Eichenholtz> ir lie. priesagos *-inė* vedinys *qžuolinė* (← *qžuolas*) <Auzolinne> Lex 27;

vok. N+N dūrinys *Haber-stroh* ‚avižiena, avižienojai‘ (← *Haber* ‚avižos‘ + *Stroh* ‚šiaudas, -ai‘) <Haberstroh> ir lie. priesagos *-oja* vedinys *avižienoja* (← *avižiena*) <Awizenoje> Lex 45;

vok. N+N dūrinys *Harn-röhre* ‚šlaplė (organas)‘ (← *Harn* ‚šlapimas‘ + *Röhre* ‚vamzdelis‘) <Harnröhre> ir lie. priesagos *-eklis* vedinys *myžeklis* (← vlg. *myžti* ‚šlapintis‘) <Myzeklis> Lex 46;

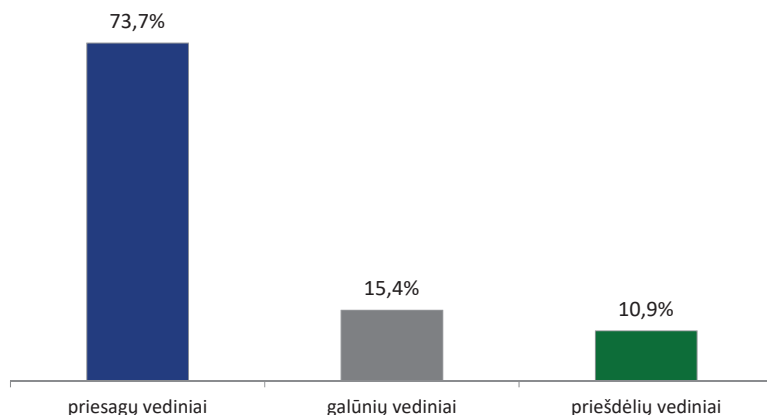
vok. N+N-er dūrinys *Hut-macher* ‚skrybėlininkas‘ (← *Hut* ‚skrybėlė‘ + *Mach-er* ‚darytojas‘ ← *machen* ‚daryti‘) <Huttmacher> ir lie. prie-

- sagos *-ininkas* vedinys *kepurininkas* (← *kepurė*) <Keppurninks> Lex 51a;
- vok. N+er+N dūrinys *Weber-baum* ,audimo staklių riestuvas' (← *Web-er* ,audėjas' ← *weben* ,austi' + *Baum* čia: ,svertas') <Weberbaum> ir lie. priesagos *-uvas* vedinys *riestuvas* (← *riesti*) <Riestuwas> Lex 103a;
- vok. N+N dūrinys *Zaun-könig* ,karetaitė, traškutis (paukštis)' (← *Zaun* ,tvora, aptvaras' + *König* ,karalius') <Zaunkönig> ir lie. priesagos *-ėlis* vedinys *karalėlis* (← *karalius*) <Karalelis> Lex 108a;
- vok. A+N dūrinys *Flach-feld* ,lygus laukas' (← *flach* ,lygus, plokščias' + *Feld* ,laukas') <Flachfeld> ir lie. priesagos *-uma* vedinys *lyguma* (← *lygus*) <Lyguma> Lex 36a;
- vok. A+N dūrinys *Ober-stelle* ,aukštesnioji institucija' (← *ober* ,viršutinis, aukščiausias' + *Stelle* ,padėtis, vieta, įstaiga') <Oberstelle> ir lie. priesagos *-ybė* vedinys *vyriausybė* (← *vyriausias*) <Wyrausybe> Lex 65a;
- vok. V+N dūrinys *Find-geld* ,radybos' (← *finden* ,rasti' + *Geld* ,pinigai') <Findgeld> ir lie. priesagos *-ybos* vedinys *radybos* (← *rasti*) <Radybos> Lex 36;
- vok. V+N dūrinys *Folg-e-magd* ,lydėtoja, pasekėja' (← *folgen* ,sekti' + IF *-e-* + *Magd* ,mergina, samdinė') <Folgmagd> ir lie. priesagos *-ėjas, -a* vedinys *pasekėja* (← *pasekti*) <Passekeje> Lex 37;
- vok. V+N dūrinys *Gieß-kanne* ,laistytuvas' (← *gießen* ,laistyti, lieti, pilti' + *Kanne* ,ąsotis, puodynė') <Gießkanne> ir lie. priesagos *-uvas* vedinys *laistuvus* (← *laistyti*) <Laistuwas> Lex 42a;
- vok. V+N dūrinys *Gluck-henne* ,perekšlė višta' (← *glucken* ,kvaksėti, kudakuoti (apie vištą)' + *Henne* ,višta') <Gluckhenne> ir lie. priesagos *-ėklė* vedinys *perekklė* (← *perėti*) <Perekle> Lex 43a;
- vok. V+N dūrinys *Polter-geist* ,triukšmadarys' (← *poltern* ,bildėti, rėkauti' + *Geist* ,dvasia') <Poltergeist> ir lie. priesagos *-ūnas* vedinys *bildūnas* (← *bildėti*) <Bildunas> Lex 68;
- vok. V+N dūrinys *Sä-e-paudel* ,sėtuvė' (← *säen* ,sėti' + IF *-e-* + *Paudel* ,iš medžio žievės padarytas indas biralamams laikyti') <Säepundel²> ir liet. priesagos *-uvė* vedinys *sėtuvė* (← *sėti*) <Setuwe> Lex 72a;
- vok. V+N dūrinys *Schelt-wort* ,keiksmažodis, keikimas' (← *schelten* ,barti, plūsti' + *Wort* ,žodis') <Scheltwort> ir lie. priesagos *-imas* vediniai

² Žodyno faksimilėje transliteruotas antrasis dūrinio <Säepundel> dėmuo <Pundel> turėtų būti *Paudel*.

koliojimas (← *kolioti*) ir *lojojimas* (← *lojoti*) <Kolojimas, Lojojimas>
Lex 74a;

vok. V+N dūrinys *Tauf-mahl* ‚krikštytųjų puota‘ (← *taufen* ‚krikštyti‘ + *Mahl* ‚valgis, maistas‘) <Tauffmahl> ir lie. priesagos -ynos vedinys *krikštynos* (← *krikštyti*) <Krikštynos> Lex 86a.

1 diagrama. **Lex vokiečių kalbos dūrinių lietuviški atitikmenys (derivatai)**

Pasitaiko atvejų, kai lietuviškoje Lex dalyje vartojama svetima priesaga ar darybos pamatas, plg.:

vok. N+N dūrinys *Glocke-n-turm* ‚varpinė‘ (← *Glocke-n* ‚varpų‘ gen. pl. + *Turm* ‚bokštas‘) <Glockenthurm> ir priesagos sl. -nyčia vedinys *varpnyčia* (← *varpas*) <Warpnčia> Lex 43;

vok. A+N dūrinys *Glatt-eis* ‚lijundra, apšalas‘ (← *glatt* ‚lygus, slidus‘ + *Eis* ‚ledas‘) <Gladeyß> ir priesagos sl. -inyčia vedinys *ledinyčia* (← *ledas*) <Ledddinycze> Lex 43;

vok. N+N-er dūrinys *Baum-gärtner* ‚sodininkas‘ (← *Baum* ‚medis‘ + *Gärtn-er* ‚sodininkas‘ ← *Garten* ‚sodas‘) <Baumgärtner> ir priesagos -ininkas vedinys *čiepininkas* ‚sodininkas‘ (← sl. *čiepas* ‚iškiepytas medelis, skiepas‘) <Czepininkas> Lex 13;

vok. N+N dūrinys *Bruder-s-tochter* ‚dukterėčia‘ (← *Bruder-s* ‚brolio‘ gen. sg. + *Tochter* ‚duktė‘) <Bruerntochter> ir priesagos sl. -yčia vedinys *brolyčia* (← *brolis*) <Brolycze> Lex 20;

vok. N+N dūrinys *Hochzeit-leute* ‚vestuvių dalyviai, svečiai‘ (← *Hochzeit* ‚vestuvės‘ + *Leute* ‚svečiai‘) <Hochzeitleut> ir priesagos -ininkas

vedinys *svodbininkas* ‚vestuvių dalyvis‘ (← sl. *svodba* ‚vestuvės‘) <Swodbininkas> Lex 50a;

vok. N+N dūrinys *Sand-uhr* ‚smėlio laikrodis‘ (← *Sand* ‚smėlis‘ + *Uhr* ‚laikrodis, valanda‘) <Sanduhr> ir priesagos *-ininkas* vedinys *stundininkas* ‚laikrodis‘ (← germ. *stunda* ‚valanda‘) <Stundinninkas> Lex 72a.

Beveik penkis kartus mažiau Lex randama vokiškųjų sudurtinių daiktavardžių atitikmenų, kurie yra lietuvių kalbos galūnių vediniai³ (žr. 1 diagramą), plg.:

vok. N+N-er dūrinys *Fass-bind-er* ‚kubilų dirbėjas‘ (← *Fass* ‚statinė‘ + *Bind-er* ‚rišėjas‘ ← *binden* ‚(su)rišti‘) <Faßbinder> ir lie. galūnės *-us* vedinys *kubilius* (← *kubilas*) <Kubillus> Lex 34a;

vok. N+N *Geifer-maul* ‚seilius‘ (← *Geifer* ‚seilės‘ + *Maul* vlg. ‚snukis‘) <Geiffermaul> ir lie. galūnės *-(i)us* vedinys *seilius* (← *seilės*) <Seilus> Lex 40a;

vok. N+N dūrinys *Kupfer-schmied* ‚varkalys, varininkas‘ (← *Kupfer* ‚varis‘ + *Schmied* ‚kalvis‘) <Kupfferschmied> ir lie. galūnės *-us* vedinys *katilius* (← *katilas*) <Katillus> Lex 56a;

vok. A+N dūrinys *Kahl-kopf* ‚plikis, plikagalvis‘ (← *kahl* ‚plikas‘ + *Kopf* ‚galva‘) <Kahlkopff> ir lie. galūnės *-is* vedinys *plikis* (← *plikas*) <Plikis> Lex 52a;

vok. A+N dūrinys *Kraus-kopf* ‚garbanius, garbangelvis‘ (← *kraus* ‚garbanotas‘ + *Kopf* ‚galva‘) <Kraußkopff> ir lie. galūnės *-us* vedinys *garbinuočius* (← *garbinuotas*) <Garbinûczus> Lex 55a;

vok. A+N dūrinys *Sauer-teig* ‚raugas‘ (← *sauer* ‚rūgštus‘ + *Teig* ‚tešla‘) <Sauerteig> ir lie. galūnės *-as* vedinys *raugas* (← *raugti*) ‚Raugas> Lex 73;

vok. P+N dūrinys *Unter-bett* ‚čiužinys‘ (← *unter* ‚po‘ + *Bett* ‚lova‘) <Unterbett> ir lie. galūnės *-as* vedinys *paklotas* (← *pakloti*) <Paklodos> Lex 100;

vok. V+N dūrinys *Aufwasch-tuch* ‚mazgotė‘ (← *aufwaschen* ‚plauti, mazgoti‘ + *Tuch* ‚skepteta, skuduras‘) <Auffwaschtuch> ir lie. galūnės *-ė* vedinys *mazgotė* (← *mazgoti*) <Mazgote> Lex 10;

vok. V+N dūrinys *Aufwasch-wasser* ‚pamazgos‘ (← *aufwaschen* ‚mazgoti, plauti‘ + *Wasser* ‚vanduo‘) <Auffwaschwaßer> ir lie. galūnės *-os* vedinys *pamazgos* (← *pamazgoti*) <Pamasgos> Lex 10.

³ Galūnių formantus S. Ambrazas (2000, 48 tt.) vadina darybinėmis galūnėmis.

Daug mažiau, t. y. apie 11 procentų vediniais išverstų į lietuvių kalbą voikiškųjų kompozitų, Lex randama priešdėlių derivatų (žr. 2 diagramą), įskaitant ir hibridinius žožius, plg.:

vok. N+N-ung dūriny *Abend-dämmer-ung* ‚sutema, prieblanda‘ (← *Abend* ‚vakaras‘ + *Dämmer-ung* ‚prieblanda, sutemos‘ ← *dämmern* ‚temti‘) <Abenddemmerung> ir lie. priešdėlio *apy-* vediny *apytamsė* (← *tamsa*) <Apitamse> Lex 2;

vok. N+N dūriny *Tisch-lade* ‚stalčius‘ (← *Tisch* ‚stalas‘ + *Lade* ‚stalčius‘) <Tischlade> ir lie. priešdėlio *pa-* vediny *pastalė* (← *stalas*) <Pastale> Lex 87a;

vok. V+N dūriny *Fast-nacht* ‚Užgavėnės‘ (← *fasten* ‚pasninkauti‘ + *Nacht* ‚naktis‘) <Fastnacht> ir priešdėlio *už-* vediny *Užgavėnės* (← sl. *gavėnia*) <Uzgawenes> Lex 34a;

vok. V+N dūriny *Pfleg-e-sohn* ‚išsūnis‘ (← *pflegen* ‚rūpintis, globoti‘ IF -e- + *Sohn* ‚sūnus‘) <Pflegesohn> ir lie. priešdėlio *iš-* vediny *išsūnis* (← *sūnus*) <Išsūnis> Lex 67a;

vok. V+N dūriny *Schieb-lade* ‚stumdoma dėžė‘ (← *schieben* ‚stumti‘ + *Lade* ‚stalčius, skrynja‘) <Schieblade> ir lie. priešdėlio *pa-* vediny *pastalė* (← *stalas*) <Pastale> Lex 75;

vok. P+N dūriny *Gegen-wind* ‚priešinis vėjas‘ (← *gegen* ‚prieš‘ + *Wind* ‚vėjas‘) <Gegenwind> ir lie. priešdėlio *prieš-* vediny *priešvėja* (← *vėjas*) <Priešveja> Lex 40;

vok. P+N dūriny *Nach-hochzeit* ‚vaišės po vestuvių‘ (← *nach* ‚po‘ + *Hochzeit* ‚vetuvės‘) <Nachhochzeit> ir priešdėlio *pa-* vediny *pasvodbis* (← sl. *svodba* ‚vestuvės‘) <Pasvodbis> Lex 63a;

vok. P+N dūriny *Vor-hof* ‚prieškiemis‘ (← *vor* ‚prieš‘ + *Hof* ‚kiemas‘) <Vorhoff> ir lie. priešdėlio *pri[e]-* vediniai *privartė* (← *vartai*) ir *priangė* (← *anga*) <Priwarte, Prianga> Lex 102.

Kartais dūriniai į lietuvių kalbą verčiami vediniais su keliais darybiniais afiksais – skirtingomis priesagomis arba galūnių ir priešdėlių dariniais, plg.:

vok. N+N-e dūriny *Grund-fest-e* ‚pagrindas, pamatas, t. y. tai, kas tvirta‘ (← *Grund* ‚gruntas, žemė, pagrindas‘ + *Fest-e* ‚tvirtumas‘ ← *fest* ‚tvirtas‘) <Grundfeste> ir lie. priesagų *-umas*, *-ybė* vediniai *tvirtumas*, *tvirtybė* (← *tvirtas*) <twirtumas, twirtybe> Lex 44a;

vok. V+N dūriny *Deck-bett* ‚patalai‘ (← *decken* ‚(už) dengti‘ + *Bett* ‚lova‘) <Deckbette> ir lie. galūnės *-as* bei priesagos *-alas* vediniai *priklotas* (← *prikloti*), *uždangalas* (← *uždengti*) <Priklodas, Uzdangalas> Lex 23;

- vok. N+N dūrinys *Jagd-hund* ,medžioklinis šuo‘ (← *Jagd* ,medžioklė‘ + *Hund* ,šuo‘) <Jagthund> ir lie. priesagų *-ikas*, *-išius* vediniai *skalikas*, *skališius* (← *skalyti*) <Skallikas, Skallišus> Lex 51a;
- vok. N+N dūrinys *Knie-band* ,kojinės raištis, rišamas žemiau kelio, ke-liaraištis‘ (← *Knie* ,kelis‘ + *Band* ,juosta, raištis‘) <Knieband> ir lie. priešdėlio *pa-* bei priesagos *-uvas*, *-ai* vediniai *pakelės* (← *kelis*), *rištu-vai* (← *rišti*) <Pakeles, Rištuvos> Lex 54a;
- vok. A+N dūrinys *Rot-kohl* ,raudonlapis kopūstas‘ (← *rot* ,raudonas‘ + *Kohl* ,kopūstas‘) <Rothdohl⁴> ir lie. galūnės *-is*, *-iai* bei priesagos *-inė* vediniai *mėlyniai* (← *mėlynas*), *griežtinė* (← *griežtis* ,(tokia daržovė)‘) <Melynei, Griežtinne> Lex 71a.

Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad beveik 30% Lex vokiečių kalbos sudurtinių daiktavardžių atitinka lietuviškieji vediniai. Atvejų, kai C ir B vokiškasis dūrinys į lietuvių kalbą verčiamas derivatu užfiksuota mažiau (atitinkamai 25,8% C ir 19,2% B) (žr. Stundžia, Jarmalavičius 2019, 69). Analizuotuose šaltiniuose lietuviškiems atitikmenims būdingas sufiksacijos darybos būdas (Lex apie 74% žodžių), tuo tarpu galūnių ir priešdėlių vediniai yra retesni (plačiau žr. Stundžia, Jarmalavičius 2019, 69–72, 74–80).

2.3 Lex vokiškųjų dūrinių atitikmenys lietuvių kalbos sudurtiniai daiktavardžiai

Lex apie 10% vokiečių kalbos daiktavardžių dūrinių turi lietuviškus sudurtinius atitikmenis (žr. 1 lentelę). Žodyne užfiksuoti lietuvių kalbos kompozitai dažniausiai yra N+N tipo žodžiai ir yra sudaryti iš abiejų indigenių dėmenų arba vienas jų gali būti kalboje paplitęs skolinys, plg.:

- vok. N+N dūrinys *Axt-helm* ,kirvio kotas‘ (← *Axt* ,kirvis‘ + *Helm* ,kotas‘) <Axenhelm> ir lie. N+N dūrinys *kirv-a-kotis* (← *kirvis* + IF *-a-* + *kotas*) <Kirwakotis> Lex 12;
- vok. V+N dūrinys *Back-trog* ,lovys (indas) duonai maišyti‘ (← *backen* ,kepti‘ + *Trog* ,lovys‘) <Backtrog> ir lie. N+N dūrinys *duon-kubily*s (← *duona* + sl. *kubilas*) <Dûnkubilis> Lex 12a;
- vok. N+N dūrinys *Braut-lied* ,vestuvių giesmė‘ (← *Braut* ,nuotaka, jaunoji‘ + *Lied* ,daina, giesmė‘) <Brautlied> ir lie. N+N dūrinys *mart-giesmė* (← *marti* + *giesmė*) <Mart=Giesme> Lex 19a;

⁴ Lex vok. dūrinio <Rothdohl> antrasis dėmuo <Dohl>, matyt, bus neteisingai užrašytas, reikėtų jį traktuoti kaip žodį *Kohl*, reiškiantį kopūstą.

- vok. N+N dūriny *Büttel-knecht* ,budelio tarnas' (← *Büttel* ,budelis' + *Knecht* ,tarnas') <Buttelknecht> ir lie. N+N dūriny *budel-bernis* (← germ. *budelis* + *bernas*) <Budelbernis> Lex 21;
- vok. N+N dūriny *Kreuz-weg* ,kryžkelė' (← *Kreuz* ,kryžius' + *Weg* ,kelias') <Creuzweg> ir lie. V+N dūriny *grįž-kelis* (← *grįžti* + *kelias*) <Grißkelis> Lex 22;
- vok. Num+N dūriny *Ein-horn* ,vienaragis' (← *ein(s)* ,vienas' + *Horn* ,ragas') <Einhorn> ir lie. Num+N dūriny *vien-ragis* (← *vienas* + *ragas*) <Wienraggis> Lex 28;
- vok. N+N dūriny *Erd-beeren* pl. ,žemuogės' (← *Erde* ,žemė' + *Beeren* pl. ,uogos') <Erdbeeren> ir lie. N+N dūriny *žem-uogės* (← *žemė* + *uoga*) <Zemûges> Lex 31;
- vok. N+N dūriny *Farb-haus* ,dažymo namai, dažykla' (← *Farbe* ,spalva, dažai' + *Haus* ,namas') <Farbhauß> ir lie. N+N dūriny *kros-butis* (← sl. *krosas* ,dažai' + *butas*) <Kros=buttis> Lex 34a;
- vok. N+N dūriny *Fisch-meister* ,specialistas, prižiūrėjęs žvejybą Kuršių mariose' (← *Fisch* ,žuvis' + *Meister* ,meistras, specialistas') <Fischmeister> ir lie. N+N dūriny *žuv-mistras* (← *žuvis* + sl. *mis-tras* ,meistras') <Zuwmistras> Lex 36;
- vok. A+N dūriny *Vorder-teil* ,pirmagalys, vežimo priekinė dalis' (← *vorder* ,priekinis' + *Teil* ,dalis') <Vordertheyl> ir lie. Num+N dūriny *pirm-galis* (← *pirmas* + *galas*) <Pirmgallis> Lex 101a;
- vok. N+N dūriny *Horn-geld* ,galvijų mokestis' (← *Horn* ,ragas' + *Geld* ,pinigas') <Horngeld> ir lie. N+N dūriniai *rag-pinigai* (← *ragas* + germ. *pinigai*), *band-pinigai* (← *banda* + germ. *pinigai*) <Ragpennigai, Bandpennigai> Lex 51;
- vok. N+N dūriny *Land-straße* ,vieškelis' (← *Land* ,žemė, kraštas' + *Straße* ,gatvė, kelias') <Landstraße> ir lie. A+N dūriny *vieš-kelis* (← *viešas* + *kelias*) <Wießkelis> Lex 57;
- vok. N+N dūriny *Mist-leiter* ,mėšlavežio vežimo gardis' (← *Mist* ,mėšlas' + *Leiter* čia: ,medinė vežimo dalis') <Mistleiter> ir lie. N+N dūriny pl. *šūd-leiterės* (← vlg. *šūdas* + germ. *leiterės*) <Szudleiteres> Lex 61a;
- vok. N+N dūriny *Ratze-n-pulver* ,žiurkių nuodai, arsenas' (← *Ratze-n* ,žiurkių' gen. pl. + *Pulver* ,milteliai') <Razempulver> ir lie. N+N dūriny pl. *žiurk-žolės* (← *žiurkė* + pl. *žolės*) <Zurkboles> Lex 69a;
- vok. A+N dūriny *Rot-bart* ,rudabarzdis' (← *rot* ,raudona' + *Bart* ,barzda') <Rothbart> ir lie. A+N dūriny *rud-barzdis* (← *ruda* + *barzda*) <Rutbarzdis> Lex 71a;

vok. V+N dūrinys *Steig-riemen* ‚balno kilpa, į kurią įstatoma koja jojant‘ (← *steigen* ‚lipti, kopti‘ + *Riemen* ‚diržas‘) <Steigrieme> ir lie. N+N dūrinys *kilp-saitis* (← *kilpa* + *saitas*) <Kilpsaitis> Lex 83a.

Kaip pastebi V. Urbutis, dūrybos svarba dabartinėje lietuvių kalbos daiktavardžių kategorijoje yra maždaug tokia pat, kaip ir galūnių darybos daiktavardžių (1965, 437). Konstatuota, kad tik 9,7% Lex vokiečių kalbos kompozitų turi sudurtinius lietuviškus atitikmenis, t. y. 4,5% mažiau nei galūnių derivacijos žodžių. Panašus abiejų kalbų dūrinių santykis nustatytas ir kituose šaltiniuose: C lietuviškoje žodyno dalyje sudurtinių žodžių atitikmenų yra 9,2%, o B – 9,4% (žr. Stundžia, Jarmalavičius 2019, 69).

2.4 Kiti vokiškųjų dūrinių Lex lietuvių kalbos atitikmenys

Kaip jau buvo užsiminta, vokiečių kalbos kompozitai gali turėti kelis lietuviškus atitikmenis. Žodyne dūrinys gali būti išverstas paprastuoju žodžiu ir vediniu ar žodžių junginiu, vediniu ir dūriniu, rečiau sintagma ir vediniu ar dūriniu. Retą atvejį iliustruoja vos keli pavyzdžiai, kai vokiečių kalbos dūriniui pateikiamas trejopas vertimas į lietuvių kalbą simplicija, sintagma ir derivatu.

Minėtų atvejų didesniąją dalį sudaro vokiečių kalbos sudurtiniai daiktavardžiai, kurie į lietuvių kalbą išversti vediniais ir paprataisiais žodžiais (žr. 1 lentelę), plg.:

vok. V+N dūrinys *Brat-wurst* ‚kepta dešra‘ (← *braten* ‚kepti‘ + *Wurst* ‚dešra‘) <Bratwurst> ir paprastasis žodis sl. *kilbasas* ‚dešra‘ bei lie. priesagos *-inė* vedinys raumeninė (← *raumuo*) <Kilbasas, Raumeninė> Lex 19s;

vok. N+N dūrinys *Dienst-bote* ‚tarnas, pasiuntinys‘ (← *Dienst* ‚tarnyba, tarnavimas‘ + *Bote* ‚pasiuntinys‘) <Dienstbote> ir paprastasis žodis sl. *slūginė* bei lie. priesagos *-aitė* vedinys *tarnaitė* (← *tarnas*) <Sluginė, Tarnaitė> Lex 23a;

vok. N+N dūrinys *Eid-schwur* ‚priesaika‘ (← *Eid* ‚priesaika‘ + *Schwur* ‚priesaika, pasižadėjimas‘) <Eydschwur> ir lie. priesagos *-imas* vedinys *prisiekimas* (← *prisiekti*) bei paprastasis žodis sl. *prisiega* ‚priesaika‘ <Prisiekimas, Prisiega> Lex 33a;

vok. N+N dūrinys *Gott-es-acker* ‚kapinės‘ (← *Gott-es* ‚Dievo‘ gen. sg. + *Acker* ‚laukas‘) <Gottesacker> ir lie. priesagos *-inės* vedinys *kapinės* bei paprastasis žodis *kapai* <Kapinės, Kapai> Lex 43a;

vok. N+N dūrinys *Haupt-kissen* ‚priegalvis, pagalvis‘ (← *Haupt* ‚galva‘ + *Kissen* ‚pagalvė‘) <Hauptkißen> ir lie. priešdėlio *prie-* vedinys *prie-*

- galvis* (← *galva*) bei paprastieji žodžiai sl. *paduška* ,pagalvė‘, *peryna* ,patalai‘ <Priegalwis, Paduszka, Peryna> Lex 46a;
vok. N+N dūriny *Nest-ei* ,padėlis‘ (← *Nest* ,lizdas‘ + *Ei* ,kiaušinis‘) <Nestey> ir lie. priesagos -ėlys vedinys *padėlys* (← *padėti*) bei paprastasis žodis *pautas* <Padelys, Pauts> Lex 64a;
Vok. N+N dūriny *Nord-wind* ,šiaurys, žiemys‘ (← *Nord* ,šiaurė‘ + *Wind* ,vėjas‘) <Nordwind> ir lie. paprastasis žodis *šiaurė* ir galūnės -ys vedinys *žiemys* (← *žiema*) <Baure, Ziemys> Lex 65;
vok. N+N dūriny *Schaf-stall* ,avidė‘ (← *Schaf* ,avis‘ + *Stall* ,tvartas‘) <Schaffstall> ir priesagos sl. -nyčia vedinys *avinychia* bei paprastasis žodis *gardas* <Awinycia, Gardas> Lex 73a.

Daug mažiau užfiksuota vokiškųjų kompozitų, kurių lietuvių kalbos atitikmenys yra sudurtiniai žodžiai ir vediniai (žr. 1 lentelę), plg.:

- vok. N+N dūriny *Braut-jungfer* ,pamergė‘ (← *Braut* ,nuotaka, jaunoji‘ + *Jungfer* ,mergina‘) <Brautjungfer> ir lie. priesagos -ala vedinys *draugala* (← *draugas*) bei lie. N+N dūriny *mart-mergė* (← *marti* + *merga*) <Draugala, Mart=merge> Lex 19a;
vok. N+N dūriny *Butter-fass* ,muštuvis, sviestmušė‘ (← *Butter* ,sviestas‘ + *Fass* ,statinė‘) <Butterfaß> ir lie. N+N(V)-a dūriny *sviest-muša* (← *sviestas* + *mūša* ← *mušti*) bei lie. priesagos -uvas vedinys *muštuvas* (← *mušti*) <Swiestmuša, Muštuwas> Lex 21;
vok. N+(N)+N dūriny *Paul-bekehrungstag* ,Paulinės‘ (← *Paul* ,Paulius‘ + *Bekehrung-s-tag* ,atsivertimo diena‘ ← *Bekehrung* ,atsivertimas (į kitą religiją) + IF -s- + *Tag* ,diena‘) <Paulbekehrungstag> ir lie. Adv+N dūriny *pusiau-žiemis* (← *pusiau* + *žiema*) bei priesagos -inė vedinys *Paulinė* (← *Paulius*) <Pussiauzemis, Paulinne> Lex 67;
vok. N+N dūriny *Rat-s-herr* ,tarybos narys, patarėjas‘ (← *Rat-s* ,tarybos‘ gen. sg. + *Herr* ,ponas‘) <Rathsherr> ir priesagos -ininkas vedinys *rodininkas* ir N+N dūriny *rod-ponis* (← sl. *roda* ,patarimas‘ + sl. *ponas*) <Rodininkas, Rodpons> Lex 69a;
vok. N+N dūriny *Säge-späne* pl. ,pjūvenos‘ (← *Säge* ,pjūklas‘ + *Span* ,drožlė, skiedra‘) <Sägspäñ> ir lie. priesagos -lės vedinys *drožlės* bei N+N dūriny *žiog-pjaujai* (← germ. *žiogė* ,pjūklas lentoms iš rąstų pjauti‘ + *pjaujai* ,matyt, tai, kas byra pjaunant medieną pjūklui‘ ← *pjauti*) <Drozles, Zogpjaujei> Lex 72a.

Itin retais pavyzdžiais lietuviškoje Lex dalyje paliudyti atvejai, kai vokiečių kalbos dūriniai atitinka žodžių junginiai ir vediniai ar dūriniai, taip pat vokiškieji kompozitai gali būti išversti trejopai: sintagmomis, simplicijomis ir derivatais (žr. 1 lentelę), plg.:

vok. N+N dūrinys *Augst-zeit* ‚pjūties metas‘ (← *Augst* ‚pjūtis‘ + *Zeit* ‚metas‘) <Augstzeit> ir žodžių junginys *pjūties česas* bei priesagos *-vė* vedinys *pjūvė* (← *pjauti*) <Pjūties česas, pjuve> Lex 10;

vok. N+N dūrinys *Grund-suppe* ‚nuosėdos, tirščiai‘ (← *Grund* ‚pagrindas‘ + *Suppe* ‚sriuba; purvas‘) <Grundsuppe> ir lie. priešdėlio *pa-* vedinys *padugnės* (← *dugnas*) bei žodžių junginys *nuosėdos storos* <Padugnes, Nusedas storas> Lex 44a;

Vok. N+N dūrinys *Bruder-kinder* pl. ‚brolių vaikai‘ (← *Bruder* ‚brolis‘ + *Kinder* pl. ‚vaikai‘) <Bruderkinder> ir lie. žodžių junginys *brolių vaikai* bei lie N+N dūrinys *bro-ia-vaikiai* (← *brolis* + IF *-ia-* + pl. *vaikai*) <Broliu Waikai, Brolewaikai> Lex 20;

Vok. A+N dūrinys *Frei-stadt* ‚laisvasis miestas‘ (← *frei* ‚laisvas‘ + *Stadt* ‚miestas‘) <Freystadt> ir A+N dūrinys *val[n]-a-miestis* (← sl. *valnas* ‚laisvas, nepriklausomas‘ + IF *-a-* + *miestas*) bei žodžių junginys *valnybės miestas* <Walamiestis, Walnybes Miestas> Lex 37a;

Vok. P+N dūrinys *An-gesicht* ‚veidas‘ (← *an* ‚ant, prie‘ + *Gesicht* ‚veidas‘) <Angesicht> ir lie. papratis žodis *veidas*, galūnės *-is* vedinys *gymis* (← *gimti*) bei sintagma *į veidą tarsi* <Weidas, Gimis, Y Weida tarriti> Lex 6;

Vok. N+N dūrinys *Hure-n-kind* ‚kekšės vaikas, pavainikis‘ (← *Hure-n* ‚kekšių‘ gen. pl. + *Kind* ‚vaikas‘) <Hurenkind> ir priešdėlio *iš-* vedinys *iškekšinis* (← *kekšinis*), sintagma *kekšės iš gimęs* bei papratis žodis sl. *bostras* ‚pavainikis‘ <Iškekbinnis, Kekšes iš gimmes, Bostras> Lex 51a.

3. Išvados

1. Vyraujantys Lex vokiškųjų daiktavardžių dūrinių atitikmenys yra paprastieji žodžiai ar žodžių junginiai. Vokiečių kalbos kompozitus atitinkančių vedinių žodyne užfiksuota beveik perpus mažiau, tuo tarpu vokiečių kalbos sudurtinius daiktavardžius atitinkantys lietuvių kalbos dūriniai sudaro tik apie dešimtadalį atitikmenų. Lex vokiečių kalbos kompozitai gali turėti kelis į lietuvių kalbą išverstus atitikmenis: paprastuosius žodžius ir vedinius, vedinius ir dūrinius, rečiau žodžių junginius ir vedinius ar dūrinius. Labai retai vokiškuosius dūrinius žodyno lietuviškoje dalyje atitinka paprastieji daiktavardžiai, vediniai

ir žodžių junginiai, o šią darybinę atitikmenų sandarą iliustruoja vos keli pavyzdžiai.

2. Žodžių darybos požiūriu Lex lietuvių kalbos daiktavardžių derivatai atitinka 29,7% vokiškųjų dūrinių, iš kurių didžioji lietuvių kalbos žodžių dalis yra priesagų vediniai (73,7%) su indigeniais ir skolintais darybos afiskais. Retesni yra vokiškųjų sudurtinių žodžių atitikmenys galūnių ir priešdėlių vediniai, sudarantys atitinkamai 15,4% ir 10,9% visų atitikmenų. Lex 9,7% vokiečių kalbos daiktavardžių dūrinių turi lietuviškus sudurtinius atitikmenis. Lietuvių kalbos kompozitai dažniausiai yra N+N tipo žodžiai ir yra sudaryti iš abiejų indigenių dėmenų arba vienas jų gali būti anuometinėje kalboje paplitęs skolinys.
3. C ir B, taip pat Lex vokiečių kalbos sudurtinius daiktavardžius dažniausiai atitinka paprastieji žodžiai ar žodžių junginiai, sudarantys nuo 57,7% (Lex) ir 65% (C) iki 71,4% (B) visų atitikmenų. Vokiečių kalbos dūrinius atitinkančių lietuviškų derivatų skaičius lyginamuosiuose šaltiniuose įvairuoja nuo 19,2% (B) ir 25,8% (C) iki 29,7% (Lex), tuo tarpu vokiškuosius dūrinius atitinkančių lietuvių kalbos kompozitų santykis žodynuose yra beveik toks pat (C 9,2%, B 9,4%, Lex 9,7%).

SUTRUMPINIMAI

A – adjectivum, būdvardis
Adv – adverbium, prieveiksmis
B – Jokūbo Brodovskio žodynas
C – Clavis Germanico-Lithvana
gen. – genitivus, kilmininkas
germ. – germanizmas
IF – interfixus, jungiamasis elementas
lie. – lietuvių, lietuviškai
N – Nomen, daiktavardis

Num – numerale, skaitvardis
pl. – pluralis, daugiskaita
plg. – palyginkime
sg. – singularis, vienskaita
sl. – slavizmas
V – verbum, veiksmažodis
vlg. – vulgariai
vok. – vokiečių, vokiškai
žr. – žiūrėti

ŠALTINIAI

Čepienė, Nijolė 2019, *XVI–XXI a. lietuvių kalbos germanizmų ir jų darinių žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

DWB – *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm in 32 Teilbänden* (1854–1961). Leipzig, 1972, <http://woerterbuchnetz.de/DWB/>.

Fischbier, Hermann 1882–1883, *Preussisches Wörterbuch. Ost- und Westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge* 1–2, Berlin: Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin.

Lex – Vincentas Drotvinas (red.), *Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius: Mokslo, 1987.

LKŽe – Gertrūda Naktinienė (red.), *Lietuvių kalbos žodynas*, 1–20 (1941–2002), elektroninis variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2018, <http://www.lkz.lt/>.

LITERATŪRA

Ambrazas, Saulius 2000, *Daiktavardžių darybos raida 2: Lietuvių kalbos vardažodiniai vediniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Citavičiūtė, Liucija 2008, Lituanistikos paminklų paieškos užsienio archyvuose ir mokslinėse bibliotekose, *Senoji Lietuvos literatūra* 25, 251–267.

Citavičiūtė, Liucija 2009, Įsruities apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio *Recessus generalis* (1639) reikšmė lietuvių raštijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas, *Archivum Lithuanicum* 11, 9–62.

Drotvinas, Vincentas 1987, „Lexicon Lithuanicum“ – rankraštinis XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynas: 1. „Lexicon Lithuanicum“ autorystė, 2. Grafologinis žvilgsnis į žodyną, in Idem (red.), *LEXICON LITHUANICUM rankraštinis XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius: Mokslo, 7–23.

Jarmalavičius, Dalius, Bonifacas Stundžia 2015: Morphologische und semantisch-syntaktische Strukturen deutscher, altpreußischer und litauischer Komposita des 15.–18. Jh.s, in Stephan Kessler, Artūras Judžentis (eds.), *Contributions to Morphology and Syntax. Proceedings of the Fourth Greifswald University Conference on Baltic Languages*, Berlin: Logos Verlag, 231–248.

Jarmalavičius, Dalius 2016, XVII a. anoniminio rankraštinio žodyno Lexicon Lithuanicum sudurtiniai vokiečių kalbos daiktavardžiai, *Acta Linguistica Lithuanica* 74, 54–67.

Jarmalavičius, Dalius, Danguolė Straižytė 2020, Disputable aspects of the historical development of constituents in German compounds, in Roma Kriaučiūnienė (red.), *Educational, Linguistic and Media Discourses*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 118–131.

Stundžia, Bonifacas, Dalius Jarmalavičius 2019, *Daiktavardžių dūryba vokiškuose XVII–XVIII a. baltų kalbų žodynuose*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Urbutis, Vincas 1965, Daiktavardžių daryba, in Kazys Ulvydas (red.), *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius: Mintis, 251–473.

Urbutis, Vincas 1990 (rec.), *Lexicon Lithuanicum*. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, 1987, *Baltistica*, 26(2), 183–189.

Urbutis, Vincas 2009, *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Dalius JARMALAVIČIUS
Vilniaus universitetas
Vokiečių filologijos katedra
Universiteto g. 5
LT-011131 Vilnius
Lithuania
[*dalius.jarmalavicius@flf.vu.lt*]

GYVŪNŲ MALONINIAI EPITETAI TAUTOSAKOJE

Diminutive epithets of animals in folklore

Anotacija. Šiame straipsnyje nagrinėjami gyvūnų maloninių epitetų darybos ir semantikos klausimai. Tokie žodžiai paprastai vartojami lietuvių liaudies dainose ir taikomi naminiams gyvuliams arba laukiniams žvėrimis: dažniausiai arkliui ir kiškiui. Jų pasidaroma su devyniomis skirtingomis deminutyvinėmis priesagomis, iš kurių populiariausios – *-ėlis* ir *-elis*. Daugumos gyvūnų maloninių epitetų darybos pamatas – priesagų vediniai arba sudurtiniai žodžiai (*jautelis baubuoėlėlis*, *gegutyte pilkuolytė*, *kurmėlis žemrausėlis*, *ančiukai raibaplunksnėliai*). Populiariausi tokių žodžių motyvuojamieji požymiai – gyvūno spalva ar plaukas (*kiškėlis baltužėlis*, *žirgėlis sartonėlis*), jo kūno dalių savybės (*ožkutė rudakutė*, *zuikėlis statausėlis*) arba jam būdingi veiksmai (*katinėlis repečkėlis*, *laputė čiūženutė*).

Raktažodžiai: gyvūno maloninis epitetas; deminutyvas; mažybinė priesaga; žodžių daryba.

Abstract. This paper deals with derivational and semantic problems of diminutive epithets of animals. Such words are usually used in Lithuanian folk songs for domestic or wild animals, first of all, for a horse and a hare. They have been produced with nine different diminutive suffixes, most popular among them were *-elis* and *-ėlis*. In most cases diminutive epithets of animals have been produced from suffixal derivatives or compound words (*jautelis baubuoėlėlis*, *gegutyte pilkuolytė*, *kurmėlis žemrausėlis*, *ančiukai raibaplunksnėliai*). The most common motivation features of such words was the color of the animal (*kiškėlis baltužėlis*, *žirgėlis sartonėlis*), its body parts (*ožkutė rudakutė*, *zuikėlis statausėlis*), its typical actions (*katinėlis repečkėlis*, *laputė čiūženutė*).

Keywords: diminutive epithet of animal; diminutive; diminutive suffix; word-formation.

§ 1. Šis darbas skiriamas gyvūnų maloninių epitetų¹, kurių itin gausu lietuvių tautosakoje, darybai ir semantikai. Maloniniai epitetai – tai maloninės, mažybinės reikšmės daiktavardžiai ar būdvardžiai, pasidaryti su įvairiomis deminutyvinėmis priesagomis ir turintys apibendrintą malonumo reikš-

¹ Kartais jie pavadinami ir meniniais epitetais LKG 1, 262.

mę. Jie paprastai vartojami dainuojamosios, kur kas rečiau – pasakojamosios arba smulkiosios tautosakos tekstuose ir taikomi apibūdinti įvairioms tikrovės realijoms: asmenims (*tėvelis sengalvėlis* LTR (Zp), *motulė senuolytė* LTR, *mergužaitė lelijaitė* D 106, *brolukai vienvardukai* DrskD 63), buities daiktams (*molinėlis puodas* Vlk, *žiedužėlis, rankelių žėruonėlis* JV 377, *kvirtūkėlis šilkinėlis* Kp, *grėblužėlis klevinėlis* JV 225), negyvosios gamtos reiškiniams (*vėjelis šiaurūnelis* StnD 11, *rudėnelis šaltūnelis* LTR (Ml), *vėjelėlis šiurkštuolėlis* VD 392), augalams (*avižėlė žaliukėlė* Ss, *apynėlis soyruolėlis* LTR (Žl), *beržėlis siūruonėlis* LTR (Vb), *liepėlė užuonėlė* JD 24), gyvūnams (*kregždutė laigonėlė* LTR (Kp), *lapė juodbruvėlė* LLD 1, 333 (Km), *gegutytė pilkuolytė* AM 395 (Sug), *zuikutis statakutis* JV 935).

§ 2. Iki šiol bene plačiausiai lietuvių kalbos deminutyvai žodžių darybos ir reikšmės aspektu aprašyti akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (1965), (toliau – LKG 1). Čia mažybiniais – maloniniams daiktavardžiams skirtas visas nemažos apimties skyrius (LKG 1, 253 t.). Kiek siauriau šiame leidinyje pristatoma mažybinių būdvardžių daryba ir semantika (LKG 1, 580 t.). Įvairių vertingų išvalgų deminutyvų darybos klausimais galima rasti Vinco Urbučio monografijoje „Žodžių darybos teorija“ (1978, 168, 222, 270). Diachroninės deminutyvų darybos problemas yra išsamiai nagrinėjęs Pranas Skardžius (1996, 137 t., 176 t., 362 t.). Vėliau šios tematikos ėmėsi Saulius Ambrazas (1993, 135 t.; 2000, 87 t.). Latvių kalbos deminutyvai išsamiai nagrinėjami Veltos Rūkės-Dravinios monografijoje (1959): čia panaudota gausi tarmių medžiaga, fiksuojama daugiau kaip 60 deminutyvinių priesagų. Nurodytuose veikaluose gana gausiai pristatomi ir pavyzdžiai iš tautosakos. Specialiai lietuvių folkloro kalbai skirtas P. Skardžiaus straipsnis „Mūsų liaudies dainų kalbos dalykai“ (1998), kuriame aptariamos ir retesnių A. Juškos „Lietuviškų dainų“ (1954) deminutyvų (*varinėliai varteliai, sabelėlė kepurėlė, tyminėlis balnužėlis*) darybos ypatybės.

§ 3. Apskritai, reikia pasakyti, kad rimtesnio lingvistų dėmesio tautosakos kalbai kol kas stokoja. Aš pati prieš kelis dešimtmečius esu etnolingvistiniu aspektu nagrinėjusi žmogui skiriamus maloninius kreipinius, vartojamus grožinės literatūros tekstuose (Jasiūnaitė 1998). Tarp tokių kreipinių galima aptikti nemažai zoomorfinių, ypač „paukštinių“ metaforų, taikomų artimam žmogui, paprastai mažam vaikui ar jaunai moteriai: *balandėlis, kurapkėlė, pelėdėlė, lakštingalėlė, sakalėlis, zylės plunksnelė*. (Jasiūnaitė 1998, 48). Kitas panašios tematikos darbas skirtas rytų aukštaičių uteniškių tarmėje vartojamų sudurtinių pejoratyvų darybos ir reikšmės ypatybėms (Jasiūnaitė 2018). Pejoratyvai – neigiamos reikšmės žodžiai, laikytini savotiška melioratyvų – maloninių žodžių priešprieša.

§ 4. Šiame straipsnyje panaudota spaudai rengiamos knygos preliminarium pavadinimu „Gyvūnų samprata lietuvių etninėje kultūroje“ medžiaga, kurioje gausu gyvojo pasaulio atstovus įvairiais aspektais apibūdinančių deminutyvų, tautosakoje paprastai atliekančių maloninių epithetų vaidmenį. Įvairaus pobūdžio tautosakos tekstuose, pirmiausia dainų (LLD 1, LTa, AM, ČUS) ar pasakų (PEŽK 1, StŽ, LPI) rinkiniuose ir didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ (toliau – LKŽ)², rasti 145 gyvūnų maloninių epithetų pavyzdžiai (122 skirtingos leksemos). Maždaug du trečdaliai tokių žodžių (92) yra daiktavardžiai, kaip antai, *genelis medkirtėlis* LTa 201 (Vks), *zuikelis puikelis* Plt, *gaidužiai kėlėjužiai* JV 638, o vienas trečdalis (53) – būdvardžiai, pvz.: *telyčiotė pernykščiotė* Ds „pernai vesta“, *žirgelis ristelis* NS 950, *ančiukai geltonkojėliai* LMD (Klvr).

§ 5. Pirmiausia pateiktini kai kurie statistiniai duomenys apie surinktą medžiagą. Šis tyrimas parodė, kad maloniniais epitetais dažniausiai apibūdinami lietuvių valstietiškosios kultūros atstovams patys artimiausi ir naudingiausi naminiai gyvuliai (55 atvejai), šiek tiek rečiau – laukiniai žvėrys (36 atvejai), laukiniai arba naminiai paukščiai (atitinkamai 25 ir 11 atvejų), o rečiausiai – šliužai (8 atvejai), žuvys (6 atvejai) ir vabzdžiai (tik 3 atvejai). Paaiškėjo, kad tokie epitetai mūsų tautosakoje dažniausiai taikomi arkliui ir kiškiui (po 12 atvejų), jaučiui (10 atvejų), karvei, lapei (po 9 atvejus), katei, žalčiui (po 8 atvejus), vilkui (7 atvejai), ožkai, aviai, voverei, gegutei (po 6 atvejus). Mažiausiai – vos po vieną maloninį epithetą – taikoma pelėdai, kuosai, gulbei, meškai, kurmiui, musei. Gana dažnai pasitaiko, kad tas pats epithetas tekstuose vartojamas su kelių gyvūnų pavadinimais. Antai, *nabagėliais* gali būti vadinami net 9 įvairūs gyviai: kiškis, voverė, lapė, meška, vilkas, ožka, kuosa, gegutė, žąsinas. Priedo vaikų dainų tekstuose dar turime *šarkutę nabagutę* LLD 1, 283 (Pn) ir *laputę nabagutę* LLD 1, 242 (Jdp). Atitinkamai *riestaragėliai* liaudies dainose esti ožys, jautis ir avinas, *pilkuonėliai* – karvelis, voverė ir vilkas, *lakūnėliai* – kregždė, varna ir zuikis, *marguolėlės* – karvės ir katės, *rudakėliai* – voverė ir vilkas.

§ 6. Toliau įvairiems gyvūnams tautosakoje taikomus maloninius epithetus apžvelgsime žodžių darybos ir semantikos aspektu. Tyrimo metu nustatyta, kad dažniausiai tokių žodžių pasidaroma iš daiktavardžių (89 atvejai), kaip antai, *jautelis baubulėlis* Š (: *baubulis*), *zuikelis bėgūnėlis* JD 85 (: *bėgūnas*), *karvytė dribuolytė* AM 90 (Pnm) (: *dribuolė* „kuri, piemenų liepiama, drimba,

² Literatūros ir šaltinių sąrašė nurodomos tik naujai įsivestos santrumpos, visos kitos vartojamos kaip LKŽ.

gulasi“)³, *laputaitė čiužiulaitė* Ar (: *čiužiulė* „kuri pamažu čiužinėja, vaikštinėja“), *kurmelis žemrausėlis* LTa 201 (Vkš) (: *žemrausys*) ir pan. Ir literatūroje nurodoma, kad, reikalui esant, deminutyvų gali būti pasidaroma kone iš kiekvieno daiktavardžio ir paprastai ne tik su kuria nors viena, bet netgi su keliomis priesagomis (LKG 1, 254).

§ 7. Šiek tiek rečiau pasitaiko gyvūnams skirtų maloninių epitetų daryba iš būdvardžių (55 atvejai): *žirgelis ristelis* NS 950 (: *ristas*), *telyčiotė pernykščiotė* Ds (: *pernykščia*), *šarkelė margelė* Jž (: *marga*), *ančiukai raibaplunksnėliai* LMD (Klvr) (: *raibaplunksniai*), *zuikelis statausėlis* JV 938 (: *statausis* „kieno ausys stačios“). Retkarčiais galima aptikti ir tam tikrų netipiškos darybos atvejų. Pavyzdžiui, rastas vos vienintelis epitetas, pasidarytas iš populiaraus vaikų dainos refreno: *kačiutė ladutė* LLD 1, 112 (Lkm) (: *ladu*), (plg. *Ladu, ladu* ladučių, duos mamytė bandučių LTR (Br). Labai reta ir tokių epitetų daryba iš veiksmazodžių: *muselė birbelė* LLD 1, 370 (Kltn) (: *birbė*). Tokią darybą reikėtų įtarti, nes veikėją reiškiančių galūnės vedinių *birbas, birbis* ar *birbys* LKŽ neužfiksuota. Šiame šaltinyje pateikiamas tik konkretaus tam tikrą specifinį garsą skleidžiančio muzikos instrumento pavadinimas *birbė* Ds „birbynė“.

§ 8. Kaip žinome, lietuvių kalbos deminutyvai pasižymi gausumu, jiems būdinga tikrai didelė darybos priemonių įvairovė. Deminutyviniai daiktavardžiai priesagų vedinių tarpe sudaro pačią stambiają darybos grupę (LKG 1, 254). Užfiksuotos devynios skirtingos deminutyvinės priesagos, su kuriomis pasidaroma gyvūnų maloninių epitetų: *-ėlis, -elis, -utis, -aitis, -ytis, -ukas, -užis, -otė, -ulis*. Pačios populiariausios iš jų pasirodė esančios *-ėlis* (95 atvejai): *oželis žilbarzdėlis* LLD 1, 216 (Krč), *avinėlis žembraburnėlis* NS 591 (Vb) „kurio snukutis žebbras“, *gulbelės tūtuonėlės* Brž „kurios tūtuoja – tam tikru balsu klykauja“, *katinėlis murinėlis* Ndž „kas murinas, murzinas“, *genelis remesninkėlis* LLD 1, 316 (Lel) „kuri verčiasi amatu, dailidžiauja – aliuzija į tai, kad genys kala medį“ ir *-elis* (25 atvejai): *žirgelis ristelis* NS 950, *vilkėliai pilkėliai* End, *šarkelė margelė* Jž, *žirgelis bėrelis* N 345.

§ 9. Priesaga *-elis* – apskritai pats dariausias lietuvių kalbos deminutyvinių daiktavardžių afiksas, o *-ėlis* pasitaiko maždaug du kartus rečiau (LKG 1, 261). Kaip matome, gyvūnams skirtų maloninių epitetų daryboje galima užčiuopti priešingą tendenciją: čia dažnesnė priesaga *-ėlis*, su kuria nemažai pasidaroma tiek daiktavardžių, tiek būdvardžių: atitinkamai 62 ir 33 atvejai.

³ Tradiciškai piemenys tam tikromis trumpomis dainelėmis ragindavo gyvulius gulti: *Dribk, karvyte dribuolyte* AM 90 (Pnm).

Minėtina, kad kai kurios lietuvių tarmės (šiaurės ir pietų žemaičiai⁴, rytų aukštaičiai vilniškiai) deninutyvinės priesagos *-ėlis* apskritai neturi, vartoja tiktai *-elis* (LKG 1, 260). Tokių pavyzdžių pasitaikė ir tarp minėtųjų maloninių epitetų: *vištelė rudoelė* Rš, *karvelelis pilkuočelis* Prng, *žirgelis širmapalvelis* Aps, *žqsinelis nabagelis* S. Dauk, *avelės zelskinelės* (: *zelskina* „garbanota“) LTR (Kltn), *karvelės palšmargelės* LTR (Kltn).

§ 10. Kitokių mažybinių priesagų vediniai vartojami palyginti retai. Maloninių epitetų su jomis pasitaikė tik po keletą kartų: *-utis* (6 atvejai): *zuikutis statakutis* JV 935 „kieno akys stačios, išpūstos“, *laputė čiūženutė* Jrb, *ožkutė rudakutė* JD 705, *-aitis* (5 atvejai): *laputaitė čiūžinaitė* Nmn, *vytinaitė voveraitė* LTs 5, 491 (pavartotas mįslėje apie apynį, kuris esti *vytinis* – susivijęs), *žalktys ponaitis* PEŽK 1, 167 (Dgl), *-ytis*, *-ukas* (po 4 atvejus): *gegutyte pilkuolyte* AM 395 (Sug), *kalytė mintuvytė* StŽ 231 (Žml) (pamatinis žodis nelabai aiškus), *telyčiukė šiuometukė* JV 784 „šiemet vesta“, *kiškis repetukas* Krš „kuris repečkoja, eina keturiomis“, *-užis* (2 atvejai): *gaidužiai raibūnužiai* JV 638, *gaidužiai kėlėjužiai* JV 638, *-ulis* ir *-otė* (tik po vieną atvejį): *gaiduliai raibuliai* LTR (Alv), *telyčiotė pernykščiotė* Ds. Priesagos *-otė* deminutyvai būdingi rytų aukštaičių tarmėms (LKG 1, 280). Priesagos *-užis* vedinių apskritai dažniausiai pasitaiko tik tautosakoje, o bendrinėje kalboje jie itin reti (LKG 1, 275).

§ 11. Įdomu pažymėti, kad rečiau pasitaikančių priesagų atvejais gyvūno pavadinimo (zoonimo) ir su juo vartojamo maloninio epiteto priesagos paprastai sutampa: *karvytė žalmargytė* NS 247, *geniukas margiukiukas* LTR (IDs), *voveriukė rudukė* LTR (Plv), *vytinaitė voveraitė* LTs 5, 491, *ožkutė rudakutė* JD 705. Dažniau vartojamų deminutyvinių priesagų *-elis* ir *-ėlis* atvejais toks sutapimas įmanomas tada, kai abu junginio žodžiai – zoonimas ir maloninis epitetas – yra pasidaryti iš dviskiemenių arba ilgesnių pamatinių žodžių: *zuikelis puikelis* Plt (: *zuikis puikis*), *šarkelė margelė* Jž (: *šarka marga*), *katinėlis juodausėlis* Ds (: *katinas juodausis*), *avinėlis riestaragėlis* Jž (: *avinas riestaragis*). Tokie sutapimai atlieka tam tikrą estetinę funkciją, suteikdami dainos arba pasakos tekstui papildomą meninį efektą.

§ 12. Gyvūnui skiriamo maloninio epiteto darybos pamatas – dažniausiai priesagos vedinys (71 atvejis): *zuikelis striguonėlis* JD 949 (: *striguonis* „kuris striksi, šokinėja“), *gegutyte pilkuolyte* AM 395 (Sug) (: *pilkuolė*), *gaidužiai kėlėjužiai* JV 638 (: *kėlėjas* „kuris žadina rytais“), *kregždūnėlė lakūnėlė* Jrb (: *lakūnė* „kuri lakioja, laksto“). Kaip matome, tokie deminutyvai turi po

⁴ Plačiau apie pietų žemaičių varniškių tarmėje vartojamas mažybinės priesagas žr. (Judeikienė 2003).

kelias priesagas. Kiek rečiau tautosakoje pasitaiko gyvūnų epitetų, kurie pasidaryti iš sudurtinių žodžių (43 atvejai): *karvelė pienanešėlė* JD 736 (: *pienanešė* „kuri duoda pieno“), *jautelis vagavarėlis* JD 736 (: *vagavarys* „kuris varo, aria vagas“), *jautelis junganešėlis* JD 736 (: *junganešys* „kuris neša jungą“), *kurmelis žemrausėlis* LTa 201 (Vks) (: *žemrausys* „kuris rausia žemę“), *žirgai juodširmėliai* Brž (: *juodširmiai* „tamsiai širmo plauko“). Sunkiau aptikti tokių maloninių epitetų, kurie pasidaryti iš pirminių žodžių: *gaiduliai raibuliai* LTR (Alv) (: *raibas*), *voveriukė rudukė* LTR (Plv) (: *ruda*), *meškelė nabagėlė* LPĮ 2, 400 (Jž) (: *nabagė*).

§ 13. Palyginti dažnai pasitaiko, kad maloninio epiteto pamatinis žodis tarminėje šnekamojoje kalboje dabar jau nebevertojamas: *karvelė pasiaubuo-lėlė* JD 387 (: *pasiaubuo-lė* „kuri siaučia, laksto, išdykauja“), *karvelė padaužuolėlė* JD 387 (: *padaužuolė* „kuri daužosi, nerimsta, padauža“), *balandžiai širduonėliai* Šn (: *širduonis* „kas geras, meilus, širdingas“), *kalytė mintuvytė* StŽ 231 (Žml) (: *mintuvė* „kuri mina, mindžioja?“)⁵, *gegulė kukuonėlė* TŽ 1, 243 (: *kukuonė* „kuri kukuoja“). Gana sunku pasakyti, ar tokie pamatiniai žodžiai laikytini archaizmais, kurie dabar jau užmiršti, ar tiesiog tam tikrais okazinės žodžių darybos atvejais. Veikiausiai tokia daryba, Skardžiaus (1998, 356) žodžiais tarant, ne senovės liekana ar tąsa, bet savaiminis dainų kalbos reiškinys.

§ 14. Kad okazinės žodžių darybos atvejų tautosakos tekstuose netrūksta, gerai matyti iš pasakos „Eglė – žalčių karalienė“ dainuojamuosiuose intarpuose vartojamų žalčio maloninių epitetų: *žaltys žalktūnėlis* PEŽK 1, 177 (Vžns) (: *žalktūnas*), *žaltys žaltuolėlis* PEŽK 1, 108 (Kp) (: *žaltuolis*), *žaltys žaltynėlis* PEŽK 1, 61 (Brž) (: *žaltynas*), *želtys želtuonėlis* PEŽK 1, 135 (Jž) (: *želtuonis*), *žaltys žaltuonėlis* PEŽK 1, 100 (Kp) (: *žaltuonis*), *žaltys žalių vyrų vyruolėlis* PEŽK 1, 173 (Ktk). Nurodytų pavyzdžių pamatiniai žodžiai *žalktūnas*, *žaltuolis*, *žaltynas*, *žaltuonis* (*želtuonis*) pasidaryti su įvairiomis priesagomis iš daiktavardžio *žaltys* arba tarmėse vartojamų jo fonetinių variantų *žalktys*, *želtys* ir yra aiškūs okaziniai dariniai. Anot Urbučio (1978, 274 t.), okaziniai dariniai – tai neįprasti žodžiai, dažnai tyčia pasidaryti tik tai progai, tam tikrame kontekste. Tokiems dariniams paprastai būdingas sąmoningas nutolimas nuo veikiančios darybos sistemos naujesnės išraiškos, didesnio įtaigumo, vaizdingumo arba panašiais sumetimais.

§ 15. Dar keistesnis atvejis – žalčio epitetas *žalių vyrų vyruolėlis*, užrašytas Kuktiškėse (Utenos raj.). Darybinį ryšį su žodžiu *vyras* čia išvelgti sunkoka,

⁵ Toks žodis LKŽ neužfiksuotas.

nes visas junginys, taip interpretuojant, pasidaro beprasmiškas. Veikiausiai tokia fonetinė aliuzija kyla dėl rytų aukštaičių uteniškių tarmėje ilginamų kirčiuotų trumpųjų balsių *i*. Minėtasis pavyzdys į bendrinę kalbą, ko gero, transponuotinas kaip *žalių virų viruolėlis* (: *viruolis* „kas verda, kunkuliuoja“): čia turimas galvoje vandens, iš kurio pasakoje išnyra tam tikra formule šaukiamas žaltys, kunkuliavimas, plg. dar tarmėse vartojamą polonizmą *viras* (l. *wir*) J „vandens sūkurys, verpetas“ arba tos pačios reikšmės savą žodį *virulys* J, Trš. Tokia pat, tik kitaip vadinama realija minima ir kitur užrašytų pasakos variantų dainuojamuosiuose intarpuose, pvz.: Jeigu gyvas, pieno *kunkulas*, jeigu negyvas – kraujo *kunkulas* PEŽK 1, 118 (Kp), plg. *kunkulas* Pc, Škn, Vžns, Sv „nuo smarkaus vandens judėjimo susidarantis burbulas“.

§ 16. Gana sunkiai logikos požiūriu paaiškinamas ir dainų tekstuose retai pasitaikantis lapės epitetas *lapelė dunojėlė* LLD 1, 335 (Skp) (: *dunojus*). Šio deminutyvo pamatinis žodis – per slavus atėjęs skolintas upėvardis, lietuvių liaudies dainose paprastai vartojamas apibendrinta reikšme „didelis vanduo“: Priėjau ežerėlį, gilų *dunojėlį* JD 40. Iš jo kai kur pasidarytas ir dainų refrenas *dūnojo*: *Dūnojo*, *dūnojo*, *dūnojėlis* teka, aš girdėjau, aš girdėjau, ką tėvelis šneka LTR (Sb). Maloninis lapės epitetas *dunojėlė* galėjo atsirasti ir iš šio refreno, plg. jau minėtą retos darybos pavyzdį *kačiutė ladutė* LLD 1, 112 Lkm) (: *ladu*). Apskritai, reikia pabrėžti, kad liaudies dainų refrenai – ypač, itin savita leksikos dalis. Gali skirtis įvairių dainuojamosios tautosakos žanrų – sutartinių, ganymo dainų, kalendorinių dainų – refrenai. Nenuosekliai jie pateikiami ir žodynuose (Černė 2010, 151). Tiek jie patys, tiek iš jų pasidaryti žodžiai dar tebelaukia savo tyrėjų.

§ 17. Atskirai reiktų paminėti sudėtinius maloninius gyvūnams skirtus epitetus, kurie susideda iš kelių žodžių. Tokiais atvejais maloninio epiteto funkciją atlieka ne vienas žodis, o tam tikras žodžių junginys. Pagrindinis tokio junginio žodis eina kartu su derinamuoju arba nederinamuoju pažyminiu. Pirmuoju atveju toks pažyminis – tai paprastoji arba įvardžiuotinė tam tikrą gyvūno savybę (spalvą arba plauką, gyvenamąją vietą, būdo bruožą) nusakancio būdvardžio forma: *varnužėlė*, juoda lakūnėlė LTR (Plk), *karvelėliai*, *mėlyni pilkuonėliai* Kb, *vilkas vilkelis*, *medinis paukštelis* RD 145⁶, *lydekėlė*, *margoji žuvėlė* TŽ 4, 193, *kregždėlė*, *mėlynoj paukštelė* ČUS 71, *zuikelis*, *mandrasai žvėrelis* LTR (Grl).

§ 18. Antruoju atveju pažyminis esti nederinamasis. Jis reiškiamas daiktavardžio vienaskaitos arba daugiskaitos kilmininku, kuris dažniausiai nusako

⁶ Čia *medinis paukštelis* reiškia „miško gyvis, miško padaras“.

gyvūno gyvenamąją vietą: *gegutė*, *grios paukštelė* LTa 109 (Vrn), *lydekužėlė*, *marelių narūnėlė* JD 948, *lydekėlė*, *vandens paukštelė* JV 129, *zuikelis*, *laukelių lakūnėlis* JD 85. Retkarčiais pasitaiko, kad tokiaime žodžių junginyje pavartojamas ne daiktavardžio kilmininko, bet naudininko linksnis, o pats junginys apibūdina gyvūną kaip veiksmąžadinės ypatybės turėtoją: *gegutė*, *širdelai palinksmintojėlė* TŽ 1, 265 (Vlk). Kaip jau minėta §14, kartais maloninio epiteto funkciją atliekančio žodžių junginio reikšmė ne visai aiški: *žaltys*, *žalių vyrų vyruolėlis* PEŽK 1, 173 (Ktk).

§ 19. Toliau minėtuosius gyvūnų maloninius epitetus aptarsime reikšmės aspektu. Suprantama, kad tai yra konotuota leksika, konotaciją (teigiamą arba, priešingai, neigiamą) laikant tam tikru papildomu žodžio reikšmės komponentu, nusakančiu kalbėtojo požiūrį į kalbamąjį objektą. Visi šiame straipsnyje nagrinėjami gyvūnų epitetai yra konotuoti teigiamai: neigiamos konotacijos pavyzdžių neužfiksuota. Kaip nurodoma literatūroje, deminutyvai turi ryškią modifikacinę reikšmę: dariniu reiškia sąvoka lieka pradinės sąvokos rėmuose, tik skiriasi pridėtinu kvantitatyviniu (mažybės arba didybės), kvaliatyviu (malonybės arba menkybės) arba iš karto abiem požymiais (Urbutis 1978, 168).

§ 20. Kaip jau sakytą §1, gyvūnų maloniniai epitetai turi apibendrintą malonumo reikšmę, tačiau į ją paprastai įeina ir kiti komponentai, priklausančys nuo deminutyvo pamatinio žodžio reikšmės. Apskritai, tokiems epitetams būdinga gana įvairi semantika. Reikia pasakyti, kad šių žodžių reikšmės esti gana nevienodo dažnumo. Dažniausiai gyvūnų maloninių epitetų reikšmės motyvacija būna susijusi su konkrečiomis gyvojo pasaulio atstovų išvaizdos ypatybėmis: jų spalva arba plauku (43 atvejai), tam tikros kūno dalies (kailio, vilnos, snukio, akių, ausų, kojų, ragų, kartais pasitaiko, kad netgi ūsų) savybėmis (26 atvejai). 21 maloninis epitetas nusako tam tikrus gyvūno judėjimo ypatumus. Kitos semantinės grupelės periferinės, joms priklauso tik po kelis ar keliolika žodžių.

§ 21. Bendrąją gyvūno išvaizdą nusakantys maloniniai epitetai darybiškai ir semantiškai gali būti susiję su specifiniais riboto leksinio junglumo būdvardžiais, kurie apibūdina gyvulio plauką (*bėras* „tamsiai rudo plauko (apie arklių)“, *sartas* „šviesiai bėras, raudas (apie arklių)“, *juodšėmis* „tamsiai šėmas (apie galviją)“, *palšas* „šviesiai pilko plauko“): *žirgelis bėrukėlis* JV 1027, *žirgelis sartonėlis* LTR (Plv), *jaučiai juodšėmeliai* Brž, *jaučiai palšūneliai* LMD (Zp). Tai gali būti ir mišrios spalvos (plauko) pavadinimai (*margas* „su skirtingos spalvos dėmėmis“, *žalmargas* „žalai margas (apie galviją)“, *juodmargas* „juodai margas (apie galviją, šunį, katiną)“, *raibas* „smulkiai, taškuotai mar-

gas“, *rainas* „ruožais išmargintas, dryžuotas“): *vištelė margužėlė* Ml, *karvytė žalmargytė* NS 247, *jautis juodmargėlis* Nj, *antelė raibūnėlė* JD 439, *katinėlis rainytėlis* Alk.

§ 22. Kaip rodo surinkta medžiaga, gyvūnams tautosakoje paprastai priskiriamos vadinamosios achromatinės spalvos: balta, juoda, pilka. Jų pavadinimus motyvacinis ryšys dažnai sieja ir su gyvūnų maloniniais epitetais: *kiškelis baltužėlis* Tvr, *žirgelis juodukėlis* JV 1027, *varnužėlė, juoda lakūnėlė* LTR (Plk), *bitelė pilkonėlė* LTR (Mrk), *voverėlė pilkuonėlė* KrvD 31, *vilkeliai pilkinėliai* Švnč (: *pilkiniai* „pilkos spalvos“). Iš spektro spalvų pasitaikė tikrai mėlyna, o iš vadinamųjų mišrių spalvų – ruda: *vištelė rudinė* Prng (: *rudina*)⁷, *voveriukė rudukė* LTR (Plv), *kregždėlė, mėlynoj paukštelė* ČUS 71, *karvelėliai, mėlyni pilkuonėliai* Kb. Galima spėti, kad minėtuose pavyzdžiuose tikriausiai turima omenyje ne tiek pati mėlyna spalva, kiek neryškus melsvas juodos arba pilkos spalvos atspalvis, būdingas karvelio ar kregždės plunksnoms.

§ 23. Maloniniai pavadinimai pagal tam tikras atskirų kūno dalių savybes nusako gyvūno išvaizdą perkeltine reikšme, metonimiškai, nes čia dalis minima vietoje visumos. Tokie deminutyvai daromi iš sudurtinių būdvardžių. Valstietiškosios kultūros atstovams pirmiausia krinta į akis gyvulio kailio ar paukščio plunksnų įsidėmėtina spalva ar išmarginimas (*avelė baltavilnėlė* LTR (Mrj), *voverėlė rudplaukėlė* JD 198, *gegulė margaplūksnėlė* LTR (Dkk), *ančiukai raibaplunksnėliai* LMD (Klvr), kartais – ypatingas jų švelnumas (*avytės šilkavilnėlės* Ds). Akcentuojamos gyvūno stačios, kitaip sakant, didelės, išpūstos arba rudos akys: *zuikutis stakutis* JV 935, *vilkėlis rudakėlis* Vks, *ožkutė rudakutė* JD 705. Metonimiškai apibūdinant gyvūną pagal ausų savybes, paprastai turima galvoje jų spalva, statumas ar ilgis: *katinėlis juodausėlis* Ds, *zuikėlis statausėlis* JV 938, *zuikutis strikausėlis* JD 1232 (: *strikausis* „kas turi striukas, trumpas ausis“).

§ 24. Kai kurie gyvojo pasaulio atstovai puikuoja ragais. Ši jų savybė davė pradžią maloniniams epitetais *jautis riestragėlis* JD 156, *oželis riestaragėlis* LTR (Plng), *ožkelė statragėlė* LTR (Plk). Barzdą iš visų žvėrių ar naminių gyvulių nešioja tik ožiai ar ožkos, štai ir turime jų maloninius epitetais *oželis žilbarzdėlis* LLD 1, 210 (Krč) ir *oželis juodbarzdėlis* BsMt 1, 132. Pasitaiko, kad tokiais epitetais pabrėžiamos ir į akis krintančios gyvūno kojų savybės: *an-*

⁷ LKŽ duomenimis, rytų aukštaičių vilniškių tarmėje šis žodis yra priesagos *-inas* vedinys *rudinas*, *-a*: Kokios gėlės *rudinos* Grv. Kaip nurodo Skardžius (1996, 241), tokie žodžiai gali būti sudaryti iš būdvardžių: *aklinas* „sandarus“, *sotinas* „pasisotinęs, pasotintas“.

čiukai geltonkojėliai LMD (Klvr), *avytės liepakojėlės* LTR (Kp). Kodėl avims taikomas toks epitetas, sunku pasakyti. LKŽ pateikia sudurtinį žodį *liepkojis* Všk „kieno viena koja medinė, liepos medžio“ ar *liepakojis* Lš „kas netikusių kojų, nevikrus“: Pasiuntei tą *liepakojį*, kad išvart [arklius iš avių] – kol jis nueis, arkliai visas avižas nuės Lš. Matyt, ir piemenėlių raliavime iš Kupiškio krašto šio žodžio mažiškinė forma pavartota juokais, ironiškai: *Radio, radio, avytės mano, liepakojėlės, šilkavilnėlės, radio, radio* LTR (Kp).

§ 25. Kiti iš sudurtinių būdvardžių pasidaryti maloniniai epitetai, apibūdinantys gyvūnus pagal jų kūno dalis, tautosakos tekstuose pasitaikė tik po vieną kartą. Kartais jie darybiškai susiję su mažesnių, smulkesnių, todėl ir sunkiau žmonėms pastebimų kūno dalių pavadinimais, pavyzdžiui, katino ūsais: *katinėlis juodaūsėlis* Prng. Kitais atvejais kūno dalys, kurių pavadinimus darybinis ryšys sieja su maloniniais epitetais, gali būti būdingos tik tam tikroms gyvūnų rūšims – paukščiams arba arkliams: *šarka baltsparnėlė* Š, *pelėda rudgurklėlė* NS 82, *vištelė juodkuodelė* Švnč, *žirgelis baltkartėlis* NS 26.

§ 26. Įdomūs ir tie maloniniai epitetai, kurių semantika kaip nors susijusi su gyvūno judėjimo pobūdžiu. Pavyzdžiui, deminutyvai *žirgužėlis bėguonėlis* TŽ 1, 253 (Vlk), *zuikėlis bėgūnėlis* JD 85, *kregždūnėlė lakūnėlė* Jrb, *šuniukas kazokėlis* LMD (Šk) suponuoja mintį, kad taip apibūdinamas gyvūnas yra greitas, lakus, vikrus, grakščių judesių, *kiškis repetukas* Krš, *katinėlis repečkėlis* StŽ 231 (Žml) – kad jis eina keturiomis, repečkoja, *zuikėlis striguonėlis* JD 949 ar *zuikėlis strigūnėlis* J vaizdžiai nusako nedidelį, smulkiomis šuoliukais striksintį miško žvėrelį, *laputaitė čiuzūnaitė* JD 212 ar *laputė čiuzėnutė* Jrb – pamažu, tyliai, atsargiai einantį, prie grobio sėlinantį, tykojantį žvėrį, *karvelė purvabridėlė* JD 736 – sunkiai klampojantį per purvyną stambų gyvulį ir pan.

§ 27. Žinome, kad dauguma gyvūnų, išskyrus nebent žuvis ar kai kuriuos vabzdžius, aktyviai reiškiasi balsu. Tokios motyvacijos maloninių epitetų tautosakos tekstuose pasitaikė rasti palyginti nedaug – tik aštuoneta. Gyvūnai sugeba skleisti pačius įvairiausius skirtingo intensyvumo garsus – nuo skardaus jaučio maurojimo iki meilaus katino murkimo. Maloniais balsais, gražiomis giesmėmis ypač pasižymi paukščiai, kuriems taikomi epitetai *karvelelis brukuolelis* Prng (: *brukuolis* „kuris brukuoja – burkuoja“), *gegulė kukuonėlė* TŽ 1, 243 (: *kukuonė* „kuri kukuoja“), *gulbelės tūtuonėlės* Brž (: *tūtuonės* „kurios tūtuoja“). Iš naminių gyvulių patys didieji skardžiabalsiai, aišku, garsiai baubiantys, būbuojantys jautis ir karvė, nusakomi epitetais *jautėlis būbuonėlis* JD 1014, *jautėlis baubūolėlis* Š, *karvelė būbuolėlė* JD 387. Savitą balsą sugeba išgauti ir zvimbiantis vabzdys arba murkiantis katinas: *muselė birbelė* LLD 1, 370 (Kltn), *katinėlis pūronėlis* Alk (: *pūronas* „kuris pūruoja, murkia“).

§ 28. Lietuvių liaudies dainų tekstuose kartais pasitaiko, kad gyvūno maloninio epiteto motyvacinis požymis – žmogui naudinga veikla: jautis, artojo valdomas, aria žemę, padeda valstiečiams auginti duoną, karvė duoda pieno, gaidys rytmetį visus laiku kelia iš miego, garsiai giedodamas. Šiuos, rodos, visai paprastus kasdieninės kaimo buities dalykus tautosakoje sugebama perteikti poetiškai, lyriškai, išradingai, su didele įtaiga. Tokie naminių gyvulių ar paukščių veiksmai motyvuoja penketą maloninių epitetų: *jautelis duonpelnėlis* JD 736, *jautelis vagavarėlis* JD 736, *jautelis junganešėlis* JD 736, *karvelė pienanešėlė* JD 736, *gaidužiai kėlėjūžiai* JV 638.

§ 29. Kai kurie maloniniai epitetai nusako tam tikrą gyvūno būseną, nusiteikimą, perteikia kalbėtojo emocinį santykį su juo: *kuosėlė nabagėlė* JV 905, *šarkutė nabagutė* LLD 1, 283 (Pn), *gegužėlė nabagėlė* TŽ 4, 194. Kaip žinome, daugelis gyvūnų panašiai, kaip ir žmonės, turi psichiką, savitą jausmų pasaulį, pasižymi tam tikromis individualiomis, tik jiems būdingomis charakterio, būdo savybėmis. Antropomorfizuojant gyvūnus, šios savybės tyčia sustiprinamos. Paukščiai ar miško žvėreliai, pavyzdžiui, gali puikuotis, didžiūotis: turime *zuikėlį puikėlį* Plt ir *karvelėlį puikuonėlį* Kb.

§ 30. Gyvūnams, kaip ir žmonėms, etninėje kultūroje neretai priskiriamas gudrumas, sumanumas, apskrumas: *bitelė, mandri paukštelė* TŽ 4, 598 (Pn), *zuikelis, mandrasai žvėrelis* LTR (GrI). Žinomoje žvėrių pasakoje išmininga varna perspėja patiklų strazdelį, kad reikia saugotis lapės klastų, todėl ir nusipelno jo komplimento *varnelė, gera žmonelė* LPĮ 2, 406 (Jž). Balandis lietuvių etninėje kultūroje tradiciškai siejamas su meilumu, lipšnumu (Jasiūnaitė 1998, 48): dainoje pavartotas maloninis šių paukščių epitetas *balandžiai širduonėliai* Šn. Gegutė savo skardžiu, melodingu kukavimu guodžia ir linksmina kiekvieną žmogų, todėl dzūkai nuo Valkininkų ją ir apdainuoja, sakydami: *gegutė, širdelei palinksmintojėlė* TŽ 1, 265 (Vlk).

§ 31. Gyvūno gyvenamoji vieta nėra itin dažnas maloninių epitetų motyvacinis požymis: šaltiniuose užfiksuoti tik 8 tokie atvejai. Laukiniai žvėrys ir paukščiai paprastai laikosi, gyvena giriose, miškuose, laukuose, tad jiems ir taikomi maloniniai epitetai *gegutė, girios paukštelė* LTa 109 (Vrn), *zuikelis, laukelių lakūnėlis* JD 85, *vilkas vilkelis, medinis paukštelis* RD 145. Ne vienas tokios motyvacijos epitetas taikomas ir vandenų gyventojoms – žuvims: *žuvužėlės, marelių narūnėlės* LTR (Kdl) (: *narūnės* „kurios nardo“), *lydekėlė, vandens paukštelė* JV 129, *lydekėlė, maružių žuvužėlė* Švn.

§ 32. Kitokių motyvacinių požymių aptinkama rečiau, todėl jie laikytini periferiniais. Tik poros maloninių epitetų motyvacinis požymis – gyvūno atšvedimo laikas: *telyčiotė pernykščiotė* Ds „pernai vesta“, *telyčiukė šiuometukė*

JV 784 „šiemet vesta“. Pasitaiko, kad su antropomorfizuotu gyvūnu metaforiškai siejamas koks nors žmogaus amatas. Genys aštrių snapu nuolatos kala medį, norėdamas susirasti maisto. Tokie jo veiksmai primena dailidės, statybininko arba medkirčio darbą, todėl šis miško paukštis ir nusipelno epitetų *genelis remesninkėlis* LLD 1, 316 (Lel) (: *remesninkas* „amatininkas“), *genelis medkirtėlis* LTa 201 (Vkš) (: *medkirtys*).

§ 33. Apibendrinant galima suformuluoti keletą trumpų išvadų. Gyvūnų maloniniai epitetai paprastai vartojami dainuojamojoje tautosakoje ir taikomi naminiams gyvuliams arba laukiniams žvėrimis: dažniausiai jų nusipelno arklys ir kiškis. Tokių žodžių pasidaroma su devyniomis skirtingomis deminutyvinėmis priesagomis, iš kurių populiariausios – *-ėlis* ir *-elis*. Tokio maloninio epiteto darybos pamatas – dažniausiai priesagos vedinys, rečiau – sudurtinis žodis. Pasitaikantys retesnės, neįprastos darybos atvejai (*karvelė pasiaubuolėlė*, *kalytė mintuvytė*, *žaltys žaltuolėlis*) laikytini okaziniais dariniais. Semantikos požiūriu gyvūnų malonių epitetų reikšmės motyvacija dažniausiai susijusi su spalva arba plauku (*kiškelis baltužėlis*, *žirgelis sartonėlis*), kūno dalies savybėmis (*ožkutė rudakutė*, *zuikelis statausėlis*), judėjimo pobūdžiu (*katinėlis repečkėlis*, *laputė čiuženutė*).

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

AM – Laima Burkšaitienė, Danutė Krištopaitė (red.), *Aukštaičių melodijos*, Vilnius: Vaga, 1990.

Ambrazas, Saulius 1993, *Daiktavardžių darybos raida*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Ambrazas, Saulius 2000, *Daiktavardžių darybos raida 2*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Černė, Violeta 2010, Leksikografinė refrenų traktuotė Lietuvių kalbos žodyne, *Leksikografija ir leksikologija* 2, Vilnius: LKI, 143–153.

ČUS – Danutė Krištopaitė, Norbertas Vėlius (red.), *Čiulba ulba sakalas*, Vilnius: Vaga, 1983.

Jasiūnaitė, Birutė 1998, Mūsų maloniniai kreipiniai, *Kalbotyra* 47(1), 43–59.

Jasiūnaitė, Birutė 2018, Uteniškių sudurtiniai peyoratyvai, *Rytų aukštaičių patarmė: kaita ir pokyčiai*, Vilnius: LKI, 295–317.

Judeikienė, Adelė 2003, Pastabos dėl pietų žemaičių varniškių kai kurių mažybinių – maloninių priesagų ir jų pateikimo LKŽ, *Leksikografijos ir leksikologijos problemos*, Vilnius: LKI, 307–311.

Juška, Antanas 1954, *Lietuviškos dainos* 1–3, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

- LKG 1 – *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius: Mintis, 1965.
LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, Vilnius, 1941–2002.
LPĮ – Jonas Basanavičius (red.), *Lietuviškos pasakos įvairios* 1–4, Vilnius: Vaga, 1993–1998.
LTa – Kostas Korsakas (red.), *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956 m.*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
PEŽK – Leonardas Sauka (red.), *Pasaka Eglė žalčių karalienė* 1–2, Vilnius: LLTI, 2007.
Rūķe-Draviņa, Velta 1959, *Diminutive im Lettischen*, Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
Skardžius, Pranas 1996, Lietuvių kalbos žodžių daryba, *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 7–768.
Skardžius, Pranas 1998, Mūsų liaudies dainų kalbos dalykai, *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 348–356.
StŽ – Kostas Aleksynas (red.), *Stebuklingas žodis*, Kaunas: Šviesa, 1985.
Urbutis, Vincas 1978, *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.

Birutė JASIŪNAITĖ
Baltistikos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lithuania
[birute.jasiunaite@flf.vu.lt]

KELI PASTEBĖJIMAI APIE LIETUVOS KALVINISTŲ TEKSTŲ SĄSAJAS SU MAŽĄJA LIETUVA

A few observations about the links between Lithuanian
Calvinist texts and Prussian Lithuania

Anotacija. Šiuo straipsniu tęsiami XIX a. Lietuvos kalvinistų tekstų tyrimai. Iškelta hipotezė dėl neįprastos Mykolo Cerausko *Seano katechizmo* (1803) struktūros – katechezės dalių sekos. Šią seką galėjo nulemti XVIII a. katekizmo rengėjo (jo darbą ir perėmė Cerauskas) rėmimasis Jano Seklucjano pirmojo katekizmo, išleisto Rytų Prūsijoje, o gal ir ankstyvųjų vokiečių katekizmų (Georgo Majoro darbų) struktūros tradicija, kuri buvo glaudžiai susijusi su vaikų mokymu vėlyvaisiais viduramžiais. Su Mažąja Lietuva ir vaikų mokymu dar labiau susijęs kitas reformatų darbas – elementorius *ABC knigėla* (1861). Kaip pavyko nustatyti, tai nebuvo originalus veikalas, o tekstas (nedidelis fragmentas), perimtas iš Fridricho Kuršaičio leidinio (1841) – katekizmo ir jo komentarų, parengtų Johanno Gottliebo Weiße, vertimo. Laikyti elementorių vien tik skoliniu iš Prūsų Lietuvos liuteronų raštijos neleidžia kalvinistų rengėjo atlikti gausūs rašybos bei leksikos koregavimai, labai priartinę jį prie reformatų raštijos tradicijos. XIX a. viduryje buvo ir daugiau kalvinistų leidinių, kurių rengėjai į savo veikalus įtraukė savaip pertvarkytus Mažosios Lietuvos tikybos brolių liuteronų darbus.

Raktažodžiai: Lietuvos kalvinistų raštija; Mažosios Lietuvos raštija; katekizmas; katechezės dalių seka; elementorius; teksto redagavimas; Mykolas Cerauskas; Fridrichas Kuršaitis.

Abstract. This article continues the research of the 19th-century Lithuanian Calvinist texts. A hypothesis was raised regarding the unusual structure of Mykolas Cerauskas *Seanas katechismas* (1803), i.e. the sequence of parts of the catechesis. This sequence could have been determined by the 18th-century catechism compiler (whose work was taken over by Cerauskas) relying on the first catechism of Jan Seklucjan, published in East Prussia, or perhaps the traditional structure of early German catechisms (the works of Georg Major), which was closely related to the education of children in the late Middle Ages. Another Calvinist work is even more closely related to Prussian Lithuania and children's education – the primer *ABC knigėla* (1861). It was detected that it was not an original work, but a text (a small fragment) taken from Friedrich Kurschat's (1841) publication of the translation of the catechism and its comments prepared by Johann Gottlieb Weiß. The primer cannot be considered solely borrowed from the Prussian Lithuanian

Lutheran writings, because the Calvinist editor made numerous spelling and lexical corrections, which brought it very close to the Calvinist writing tradition. In the middle of the 19th century, there were more Calvinist publications, whose authors included the texts of the Lutherans of Prussian Lithuania that were rearranged in their own way.

Keywords: Lithuanian Calvinist writings; Prussian Lithuanian writings; catechism; sequence of catechesis parts; primer; text editing; Mykolas Cerauskas; Michał Ceraski; Friedrich Kurschat; Kuršaitis.

Nors Profesorius Bonifacas Stundžia labiausiai žinomas savo akcentologijos darbai, jam nesvetima filologijos, senosios raštijos sritis. Ypač daug dėmesio jis skiria Rytų Prūsijos tekstams – prūsų raštijai, kuri Profesorių atvedė ir į Mažosios Lietuvos tekstų draugiją: senuosius lietuvininkų žodynus, gramatikas, žymiųjų Martyno Mažvydo knygas. Šio straipsnio, kuris taip pat šiek tiek glaudžiasi prie Mažosios Lietuvos temos, autorė linki Profesoriumi sveikatos, kūrybinio įkvėpimo ir džiugių gyvenimo melodijų.

1. Galimi Mykolo Cerausko *Seano katechizmo* struktūros prototipai

Biržiečio Mykolo Cerausko 1803-aisiais išleistas *Seanas katechizmas* (toliau – Cer) patraukia tyrėją ne tik savo ekspresyvia pratarne, kelialype autorystėje, savita rytų aukštaičių šnektos ir Kėdainių varianto sampyna¹, bet ir išskirtine, netipiška katechezės dalių seka. Katechizmas prasideda nuo Viešpaties maldos aptarimo, po to eina Tikėjimo išpažinimas, tuomet – Dekalogas, galiausiai – skyrius apie Šventosios Vakariinės sakramentą. Visi lietuviški iki Cerausko išėję kalvinistų katekizmai buvo kitokios struktūros, jie kartojo lenkiškus šaltinius, o šie galiausiai – Martyno Liuterio Mažojo katechizmo² seką. Čia pradėta nuo Dekalogo, toliau ėjo Credo, „Tėve mūsų“ ir sakramentai.

Taigi Cerausko leidinys atitrūko nuo reformatų ir liuteronų kanoninio Mažojo katechizmo struktūros. Tačiau jo seka nebuvo naujas, visiškai originalus rengėjo sumanymas. Teologų, liuteronybės istorikų tyrimai atskleidžia,

¹ Plačiau žr. Kabašinskaitė 2019.

² Liuterio Mažasis katechizmas turėjo du variantus – platesnįjį, skirtą mažesnio išsilavinimo kunigams, dvarininkams (tiems, kas Mažvydo, Vilento vadinama [scheiminos] *hukinikas*, Abelio Willio – pr. *Butti Tāws*), ir siauresnįjį (su minimaliais komentarais) – skirtą neišprususiems pasauliečiams, vaikams.

kad maždaug tokia tvarka katechezės buvo mokoma vėlyvaisiais viduramžiais, nuo XV a. vidurio (Peters 1990, 40). Be to, dalis pirmųjų protestantiškųjų katekizmų taip pat buvo įvairios struktūros. Įdomu tai, kad būtent šia seka yra sudėliotas ir žymiojo lenkų reformatoriaus, rašomosios kalbos plėtotojo Jano Seklucjano, apsigyvenusio Rytų Prūsijoje, 1545-ųjų katekizmas (*Katechizmu text prosty dla proftego ludw wkrolewczy. 1.5.4.5.*). Šiuo katekizmu ypač rėmėsi Martynas Mažvydas rengdamas pirmąją lietuvišką knygą, tačiau savo knygos dalis jis išdėstė pagal Liuterio tvarką, kuri matyti kitame Mažvydo naudotame šaltinyje – Jano Malec(z)kio-Sandekio (Joannes Sandecensis) *Catechismus, to iest Nauka Krzescianska* (1546). Ar Martynas Liuteris sąmoningai ir tikslin-gai įvedė savitą svarbiausių tikėjimo aspektų aptarimo seką, iki šiol diskutuo-jama (plg. Zwanepol 2011, 402t.). Dar 1520-aisiais publikuotame leidinyje *Eine kurze Form der Zehn Gebote, eine kurze Form des Glaubens, eine kurze Form des Vaterunsers* Liuteris užsiminė, kad Dekalogas esąs visa atspindintis žmogaus nuodėmės veidrodis ir viso gyvenimo kelrodis, Įstatymas, taigi jis parodąs žmogui jo ligą. Tikėjimas (jo išpažinimas) rodąs žmogui, kuris pažino savo pamatinį negebėjimą paklusti, kur reikia ieškoti vaistų, išsigelbėjimo, malonės, suteikiančios gebėjimą laikytis Įstatymo. O malda „Tėve mūsų“ ro-danti, kaip reikia ieškoti malonės ir ją įsigyti (Peters 1990, 41; Zwanepol 2011, 402). Šiaip ar taip, savo tvarkos Liuteris nuosekliai laikėsi.

Kodėl jos nesilaikė Seklucjanas bei kalvinistų leidinio rengėjas XIX a. pradžioje? Tyrėjų manoma, kad Seklucjano struktūrą bus nulėmę jo naudoti šaltiniai – panašios struktūros dvikalbio (vokiečių ir lotynų kalbų) Liuterio Mažojų katekizmo leidimai, parengti Georgo Majoro 1531 m.³, arba 1524-ųjų Philippo Melanchtono *Handbüchlein*⁴ (Rimša 2001, 20 su liter.). Akcentuo-tina, kad abu minėti vokiečių rengti veikalai labai aiškiai orientavosi į moky-klą, mokinius – juose yra įdėta abėcėlė⁵, vaikai paminėti knygų antraštėse,

³ Tai buvo vokiečių žemaičių–lotynų kalbų katekizmas: CATECHISMVS. D. Mar. Luth. Dūdesch vnde Latinisch daruth de Kinder lichtliken in dem lesende vnderwiset mōgen werden. MAGDEVRGI. Excussit Michael Lotther. Tiesa, po trumpo katekizmo ejęs jo išaiškinimas *Brevis catechismi expositio* sekė jau Liuterio tvarka.

⁴ *Handbüchlein* wie man die kinder zu der geschrift vnd lere halten sol. Wittenberg 1524. Iš tiesų Melanchtono veikalas tik sąlygiškai galėtų būti laikomas Seklucjano leidinio šaltiniu – jame dar būta ir kitų tikėjimo tekstų: po Viešpaties maldos ėjo „Sveika Marija“, po Credo įdėta psalmė, po „Tėve mūsų“ – ištraukos iš Naujojo Testamento ir kita; nėra dalių apie sakramentus.

⁵ Tiesa, ir paties Liuterio rengti Mažojų katekizmo leidimai (siauriausieji variantai), skirti menkai išsilavinusiems asmenims, dažniausiai turėjo abėcėlę.

o Majoro veikalo pabaigoje įdėtas lotynų–vokiečių žemaičių kalbų teminis žodynėlis *Vocabula rerum*. Galbūt čia veikė ir iš vėlyvųjų viduramžių ateinanti tradicija vaikus tikėjimo dalykų mokyti būtent tokia tvarka. Pridurtina, kad ši tradicija buvo gyva ir katalikiškoje aplinkoje. 1677–ųjų anoniminis Roberto Bellarmino katekizmo vertimas į lietuvių kalbą (*TRUMPAS MOKSLO KRIKSCIONISZKO SURINKIMAS*) buvo pertvarkytas remiantis minėta seka, nors lenkiškasis ir itališkasis prototipas buvo kitokios struktūros⁶.

Taigi keltina prielaida, kad XVIII a. pabaigoje nežinomas lietuviško kalvinistų katekizmo sudarytojas, taikęsis į savo mokinius, pasirėmė sena Seklucjano, o gal ir ankstyvųjų vokiečių katekizmų struktūra. Keistos struktūros neišardė ir Mykolas Cerauskas, XIX a. pradžioje įtraukęs šį katekizmą į savo leidinį. Gali būti, kad knygos pavadinimas *Seanas katechizmas* skaitytoją orientavo ne tik į XVII a. pabaigoje Liudvikos Karolinos Radvilaitės lešomis išleistą elementorių–katekizmą *Pradzia pamoksla [...] Katechizmas maziarnis* (toliau – PP), kurio tekstais Cerauskis taip pat pasinaudojo, bet ir į senovinę, neįprastą katekizmo dalių seką.

2. ABC knygėlos šaltiniai

2.1. 1861-aisiais Mintaujoje išleista *ABC knygėla del mažu waiku* (toliau – ABC) – mažas, 8 puslapių elementorius vaikams su abėcėle, skiemenavimo pavyzdžiais ir maldelėmis bei giesmėmis. Iš aprobacijos matyti, kad tai buvo kalvinistų vaikams skirtas leidinys – jį pasirašė Žemaičių superintendantas Aleksandras Rapolas Močiulskis, XIX a. viduryje rūpinęsis reformatų knygų leidyba⁷. Joks autorius ar kita šaltinio nuoroda šioje knygelėje nepateikta. Kaip vieną iš reformatų rengtų leidinių ją mini Zinkevičius (1990, 116), Navickienė (2010, 169).

2.2. Iš tiesų šio elementoriaus pagrindas – visai ne Lietuvos kalvinistų darbas. Po atlikto tyrimo paaiškėjo, kad reformatai pasinaudojo 1841-aisiais išleistu Fridricho Kuršaičio verstiniu veikalu, ne visai tiksliai pavadintu *D. Mértino Lutėraus mažasis Katgismas taip dawadnėy ir áibkey išguldytas, jog jamė wifas Pamókflas apie krikščióniškąjė Wierą rándafi* (toliau – Kurš). Kuršaičio šaltinis, kaip nurodyta antrojo, 1845–ųjų, leidimo antraštiniame puslapyje, buvo Karaliaučiaus kunigo Johanno Gottliebo Weiβo darbas: „Tąjį

⁶ Katalikiški katekizmai dažniausiai prasidėdavo nuo Credo aptarimo, po to eidavo Viešpaties malda, „Sveika Marija“ ir galiausiai – Dekalogas bei sakramentai.

⁷ Kai kuriuos spaudinius jis leido savo lešomis (Navickienė 2010, 73). Dažniausiai reformatų knygas spausdino Johanno Steffenhageno spaustuvė Mintaujoje (dab. Jelgavoje).

Wókißkai füráße D. Weiß Kùinig's Karaliaucziuje“. Weißas buvo žymus Karaliaučiaus žmogus, jis čia įkūrė pirmąją mergaičių mokyklą ir jai vadovavo; be to, parengė nemažą knygų mokyklai (ADB, 566). Kuršaitis vertė iš Weišo parengto liuteronų tikybos leidinio, plačiai komentuojančio pagrindinius katechetinius klausimus pagal Liuterio katekizmo seką: *Religionsbüchlein, oder chriftliche Religionslehre nebst Luthers kleinen Katechismus, dem Verzeichnisse der biblischen Bücher u. e. dreifacher Anhang*⁸.

Lietuvos kalvinistai perėmė Kuršaičio veikalo ketvirtąjį priedą – maldynėlį. Pats maldynėlis nebuvo visiškai naujas, originalus Kuršaičio vertimas. Naujai buvo pridėtos giesmelės, o didžioji dalis maldų buvo savaip sudėliotos iš kanoninio Liuterio Mažojo katekizmo⁹ vertimo, kurio įvairūs leidimai, vis tobulindami pirmtako Baltramiejaus Vilento vertimą, Mažajoje Lietuvoje nuolat spausdinti XVIII–XIX amžiuje. Kuršaitis perėmė ryto, vakaro, valgio palaiminimo ir padėkos po valgio maldas, Mažajame katekizme ėjusias po skyriaus apie Altoriaus (Šventosios Vakariinės) sakramentą. Kurių metų katekizmo leidimu, t. y. redakcija, pasinaudojo Kuršaitis, nustatyti sunku, nes XVIII a. pabaigos–XIX a. pradžios leidimai nėra išlikę (žr. LB 1, 228–231). Neabejotina, kad pasiremta vėlesnėmis, ypač dvikalbių katekizmų redakcijomis¹⁰, plg. keletą pavyzdžių (reikšmingesni leksiniai įvairių katekizmų tarpusavio skirtumai pajuodinti):

⁸ Kuršaitis buvo nurodęs, kad jis naudojosį Weišo naujojo varianto antruoju leidimu („nach der 2ten Auflage der neuen Ausgabe desselben“ 1843, 61). LB I 216 spėjama, kad turbūt naudotasi Weišo sūnaus Georgo Bernhardo pertvarkytu leidimu, kurį šis išleidęs 1840-aisiais. *Religionsbüchlein, oder chriftliche Religionslehre*, kurio pirmojo leidimo metai nėra žinomi (XVIII a. pabaiga ar XIX a. pradžia; 1824 m. jau būta 12 leidimo), nepainiotinas su kitu, platesniu Weišo veikalu, taip pat turėjusiu daug leidimų, *Chrftliches Religionsbüchlein oder Unterricht in der Religion nach der Lehre Jesu*, Königsberg: Hartung, 1809. MLE teigiama, kad Weißas išleidęs ir pirmąjį, dar prieš Kuršaitį Christofa Wilkės atliktą *Religionsbüchlein* vertimą į lietuvių kalbą. Tačiau tai tegalėjo padaryti jo sūnus, nes Johannas Gottliebas Weißas mirė 1819-aisiais.

⁹ Tai buvo platesnis Liuterio Mažojo katekizmo variantas, skirtas mažesnio išsilavinimo kunigams, dvarininkams.

¹⁰ Regis, būtent Gabrielio Engelio pagal vadinamąjį Lyzijaus rankraštį parengtas 1722-ųjų katekizmo variantas (su gretimu vokišku tekstu) tapo pamatu daugeliui vėlesnių dvikalbių ir vienkalių Mažosios Lietuvos katekizmų. Ir XIX amžiaus vidurio katechetiniuose leidiniuose vartotos mažai kuo nuo jo ar 1730-ųjų redakcijos besiskiriančios Liuterio maldos, plg. RamMK, 21–23.

AKys wiffu **ing tawe nuffitik** Wiefchpatie (VE, 37)
 Wiffu Akis **liauk tawes** Wießpatie (CM 1700=1709, 105)
 Wiffu Akis **i Tawē wéiǵd'** Wießpatie (LysMK, 35)
 Wifū Akis **tawes lauk** Wießpatie (EngMK, 55)
 Wiffū Akis tawes láuk Wießpatie (MK 1730, 59)
 Wifū Akys tawes láuk, Wiêßpatie (Kurš, 133)

Nepaffimegft fyla ßirga / ney **liubu yamui ant** ftaibiu vira (VE, 38)
jis nepafi mekft fyla žirgo nei **jiam lubu yra** ftaibjei Wyro (CM 1700=1709, 107, 109)
 Jis nepaffimékft' **Stipprumū** žirgo, ney **mékftafi nejokio** Wyro Staibjeis (LysMK, 36)
 Jis ne pafimégft Stiprumu žirgo / nei mégftafi nejokio Wyro Staibjeis (EngMK, 56)
 Jis ne pasimégft Stipprumu žirgo / ney mégftafi ne jokio Wyro Staibjeis (MK 1730, 61)
 Jis ne pafimégft Stiprumū žirgo, ney mégftafi **ney** jókio Wyro Staibjeis (Kurš, 134)

Vienintelė Kuršaičio naujovė – maldelėse „pirm wálgant“ pridėtas jaus-tukas *Ak* (Kurš, 133), perimtas ir reformatų (plg. ABC, 7).

2.3. Kuršaičio parengtą *pridėtką* „Kasdiėnißkos maldėlės“ (Kurš, 132–135) kalvinistai pavadavo ir sutrumpino: ABC atsisakyta dalies giesmelių, kai kurios sukeistos vietomis. Be to, leidinio pradžioje reformatai pridėjo abėcėlę ir skiemenavimo pavyzdžius. Veikiausiai pasinaudota tam tikru bendru Mintaujos Steffenhageno spaustuvėje elementoriams taikytu variantu, nes abėcėlė ir skiemenavimai beveik sutampa su 1803-ųjų Mykolo Cerausko *Seano katechizmo* atitinkamomis dalimis (p. 8–10)¹¹.

Palyginus Kuršaičio ir reformatų tekstus matyti, kad reformatai labiausiai redagavo Kuršaičio rašybą ir leksiką.

2.3.1. Redaguojant rašybą visiškai atsisakyta Kuršaičio kirčio ženklų, Mažosios Lietuvos morfologinių diakritikų ir raidžių: <ē>, žyminčios [ė], <y>, žyminčios [ī]¹², nosinių <i>, <u>, pvz., *Tēwo* 132 → *Tewo* 6¹³, *ne pafimēgft* 134 → *ne pafimegft* 7; *Priegādū* 132 → *priegadu* 6; *Gywenimas* 132 → *giwe-*

¹¹ Skiriasi kelių eilučių sulaužymas; ne visai vienodai sudėti diakritikai ant <a> – *la*, *lá* (Cer, 9) ir *lá*, *la* (ABC, 4); *fla* (Cer, 9) ir *flá* (ABC, 5); Cerausko veikale, matyt, dėl spaudos klaidų dukart yra <à> vietoj <á> (*nà*, *tà* Cer, 9); elementoriuje dėl tų pačių priežasčių vietoj <á> išspausdinta <i> (*gzi* ABC, 5). Be to, Cerausko knygoje įmaišyta ir latviška minkštoji <ŗ> (*rža* Cer, 10), kursyvinės raidės vietoj įprastųjų. Tačiau abiejose knygelėse gana reikšmingai sutampa kelios spaudos klaidos – *plé* vietoj *ple* ir *gzo* vietoj *gzu* bei iš dalies *fno*, *fuo* vietoj *fnu* (Cer, 9, 10; ABC, 4, 5).

¹² Tiesa, viena forma su <y> pamiršta pataisyti: *ryti* 8.

¹³ Čia ir toliau skaičius po pirmojo pavyzdžio rodo Kurš leidinio puslapius, po antrojo – ABC puslapius.

nimas 6, *Akys* 133 → *Akis* 7; *Kriftu* 134 → *Kriftu* 8; *Nákti* 134 → *nakti* 8. Daiktavardžių siekta neberašyti iš didžiosios raidės, nors vis dėlto dalis tokių parašymų liko, pvz., *Pakāju* 135 → *pakaju* 8, bet *Sutwērimui* 133 → *Sutwērimuj* 7. Nebepaisyta Mažosios Lietuvos ortografijos nuostatos <y> žymėti prieveiksmių galo dvibalsiuose: *netēifey* 134 → *neteyfai* 8; *wēlāy* 132 → *welai* 7. Specifinė <ū> keista <uo>; atsisakyta įvardžių *tau*, *sau* rašymo su <aw>: *Dūnq* 133 → *Duona* 7; *táw* 132 → *tau* 6, *fáw* 132 → *fau* 6. Retkarčiais tarp balsių vengta <j>: *miēlqji* 132, *mielqji* 134 → *mielai* 6, 8; *dāngujęfis* 132, 133, 134 (2x) → *danguieis* 6, 7 (2x), 8, *apfaugójei* 132, 134 → *apfaugoiej* 6, 8.

ABC įdiegta Lietuvos spaudiniams būdinga grafemų pora <l> ir <l>, žyminti atitinkamai kietąją ir minkštąją [l] (po <l> nerašomas minkštumo ženklas): *láuik* 133 → *lauk* 7; *Kudikēlius* 133 → *Kudikelus* 7. Grafema <j> kartkartėmis vartota antrajam dvibalsių su -i sandui reikšti žodžio gale¹⁴: *Pōnui* 133 → *Ponuj* 7; *apfaugójei* 132, 134 → *apfaugoiej* 6, 8; *Kúnui* 134 → *Kunuj* 8, *Dūpei* 134 → *dupej* 8; vienu atveju – priešdėlio ir šaknies sandūroje: *primamas* 133 → *prijmamas* 7. ABC keliskart įrašyta ir XVII–XIX a. pradžios reformatų leidiniams tipiška raidė <ea> plačiajam [æ] (ir [e] tos pat morfemos nekirčiuotoje pozicijoje) žymėti: *Penūkβlq* 133 (2x) → *peana* 7 (2x); *penēk* 134 → *peanek* 8; čia paminėtina ir forma *Wakarinea* 8, pakeitusi Kuršaičio kilmininką *Wákaro* 134, kurios <ea> žymėjo šnektos paplatėjusį [e]. Įdomu, kad kalvinistų elementoriuje nepasitaikė XIX a. vidurio kalvinistų tekstams būdingesnis grafemos <ea> variantas – <ae>. Gali būti, kad tai netiesiogiai liudija gerokai ankstesnį leidinio parengimo laiką. Tačiau dėl mažos knygelės apimties <ae> galėjo nepasitaikyti ir atsitiktinai.

ABC vartoti ir kiti reformatų raštijai gana būdingi parašymai: tam tikros formos su dvigubais priebalsiais – *wiss-*, *manne(s)*: *wifū* 132, 133 → *wiffu* 6, 7; *wifo* 132 → *wiffo* 6; *wifūs* 133, 134 → *wiffus* 7, 8; *wifám* 133 → *wiffam* 7; *wifās* 134 → *wiffas* 7; *manę* 132 (2x), 134(3x), 135 (2x) → *manne* 6 (2x), 8 (5x); *manęs* 132 (2x), 134, 135 (2x) → *mannes* 6 (2x), 8 (3x); forma *man* rašyta su apostrofu: *man* 132, 135, *mán* 134, 135 → *man'* 7, 8 (3x). Kelis kartus įterptas minkštumo ženklas prieš *e* priešdėlyje *ne-*: *ne gáutu* 132 → *nie gautu* 6; *Nepriētelius* 132, 134 → *nieprietelus* 6, 8, tačiau tai daryta nenuosekliai, plg. *neteyfai* 8, *ne gautu* 8.

2.3.2. Leksika ABC rengėjo taisyta taip pat gana intensyviai. Pakeisti vien Mažajai Lietuvai būdingi žodžiai: *Iβsplēfk* 134 → *Iβplatink* 8; *jeib* 132

¹⁴ Kelis kartus tiek žodžio gale, tiek viduryje prasprūdo ir senasis dvibalsių antrojo sando žymėjimas su grafema <y>: *Darbāi* 132 → *darbey* 6; *netēifey* 134 → *neteyfai* 8.

(2x), 134 → *idant* 6 (2x), 8; *Ik* 'kol' 133 → *Ir* 7; o leksema *wiflab* 132, 134 visai praleista (plg. ABC 6, 8). Koreguota ir reta, pasenusi, XIX amžiuje nebevertota leksika: *Penùkßlq* 133 (2x) → *peana* 7 (2x); *futękęs* 'suteikęs, davęs' 133 → *praitifei* 7; *auróna* „aure, aurion, aurionai(s)“ (rimažodis¹⁵) 133 → *karuna* 7; *taipojaù* 132 → *taipo* 6.

Akivaizdu, kad orientuojantis į adresatą (mokinį) tekstas siektas padaryti kuo aiškesnis, paprastesnis, net jei ir taisymai kiek pakeisdavo šaltinio mintį. Veikiausiai dėl šios priežasties praleistos ir kelios ilgesnės teksto frazės, siekiančios Vilento laikus: „[dũft] Båndai Páßarą ir Warnykßcziams jį práßantiems“ (133t.); „[ne pafimėgft Stiprumù] Žirgo, ney mėgftafi ney jókio Wyro Stàibjeis, Wiēßpats mėgftafi“ (134; plg. maldą „Po walgimuj“ 7).

Keliais atvejais tekstas trumpintas arba pridėtas stilistiniais, prasmės sumetimais: atsisakyta šalutinio pažyminio sakinio „kurfài tu gyweni ir karaliáuji amžinà“ 134, kuris buvo per daug nutolęs nuo savo pažymimojo žodžio; valgio palaiminimo maldoje vietoj „péržegnok mūs ir ßitàs táwo Dówanas“ 133 įrašyta „pecžegnok¹⁶ ir paßlawink ir ßitas tawo downas“ 7 galbūt siekiant labiau akcentuoti valgio laiminimą, ne asmenis (čia, žinoma, galėjo būti ir tiesiog korektūros klaida, susipainiojimas perrašant tekstą). Panašiai reikėtų aiškinti prieveiksmio *malonèy* [*apfaugójei; apfaugók*] 134 (2x) keitimą daiktavardžio vietininku *maloneje* 8 (2x) – parinkta protestantams ypač reikšminga sąvoka *malonè*. Smarkokai paredaguoti ir maldų pavadinimai – čia paisyta kalvinistų katekizmų tradicijos (plg. 1680 metų PP, ypač 1803–ųjų Cer su tokiomis pat maldų pavadinimais): *Maldélès Rytmeçzèis mèldžiamos* 132 → *Malda rita* 6; *Maldélès, pirm wálgant* 133 → *Pirm walgimu* 7; *Maldélès pawálgius* 133 → *Po walgimuj* 7; *Wákaro Maldélès* 134 → *Malda Wakarinea* 8.

Pastebėta ir tokių leksikos taisyčių, kai pasirinktas tik vienu ar keliais (kamieno) garsais besiskiriantis žodžio variantas. Tai buvo kalvinistų raštijai būdingesni variantai, pvz., *gorócziau* 132 → *Goruocziau* 6; *paßlówintas* 133 → *paßlawintas* 7; *apie* 132 → *ape* 6; *jóg* 132, 134 → *juog* 6, *joug* 8¹⁷; *Nès* 132, 133 → *Nes* 6, 7; *i* 132 (2x), 134 → *ing* 6 (2x), 8. Atrodo, kiek svyruota dėl slavizmo *macis* 'jėga, stiprumas' pavidalo: vienu atveju taisyta *Máciès* 134 → *maczies* 8, kitu – palikta *macies* 132=6. Iš LKŽ matyti, kad labiau paplitęs buvo variantas su *c*. Galbūt abejota ir dėl *nè* bei *nei* vartosenos – Kuršaičio *ney*

¹⁵ Surimuota su *duonq*.

¹⁶ Korektūros klaida vietoj *peržegnok*.

¹⁷ Korektūros klaida vietoj *juog*.

jokiôs 134 pakoreguota taip pat tik vieną kart – *nejokios* 8; leidinio pradžioje panaši frazė palikta – *ney jokios* (132=6).

Sąlygiškai prie leksikos keitimų galima būtų skirti ir rytinei Lietuvos daliai būdingo priešdėlio *in-* teikimą vietoj *j-*: *itiktu* 132 → *intiktu* 6; *itickziau* 132 → *intickziau* 6.

2.3.3. Fonetikos keitimų atlikta nedaug. Kadangi Kėdainių ir Mažosios Lietuvos rašomosios kalbos variantų normos skyrėsi tik *i* kokybe prieš *e* tipo balsius, tai tokių taisymų ir negalėjo būti daug. Kietąjį [l] prieš *e* tipo balsius liudija pakoreguotoji forma *atlaifk* 8 vietoj Kuršaičio *atléifk* 134. Tiesa, skyriaus pavadinimo *Maldeles* 6 liko su nepataisytu antruoju *l*. Atspindėtas ir išblėsęs *ai*, būdingas daliai vidurinio varianto tekstų: *Darbài* 132 → *darbey* 6; vis dėlto, regis, tai tebuvo sporadiškas keitimas, nes daugelis kitų formų, kurios Kėdainių varianto tekstuose galėjo būti parašytos su <ei>, <ey>, liko nepakeistos, plg. *kurfai* 7, *Tai* 7; *welai* 7, *butinai* 7; *amžinai* 8. Taigi elementoriaus rengėjas Kėdainių varianto normoms, regis, neskyrė daug dėmesio, pagal jas taisė tik ryškiausius pavyzdžius¹⁸. Konstatuotina, kad ABC visiškai nėra Biržų šnektos bruožų, kurie šiaip jau buvo labai būdingi XIX a. reformatų rašijai. Turint galvoje mažą leidinuko apimtį, tai galėjo būti ir atsitiktinumas.

2.3.4. Dalis negausių morfologijos keitimų tiesiogiai ar netiesiogiai susiję su skirtingų kamienų teikimu: *Dwāfês* 132, 134 → *Dwafios* 6, 8; *macnèy* 134 → *macnai* 8 (prieveiksmis vestas iš reformatams įprastesnio *a* kamieno *macnas*), *netèifey* 134 → *neteyfai* 8 (išvestas iš reformatams įprastesnio *a* kamieno *teisas*). Keliskart koreguotos, matyt, pasenusios, nebevertotos geidžiamosios nuosakos (permisyvo) formos *būk* ‘tegu būna’¹⁹: *búk* 134 → *te–bus* 8; *búk* 132 → *te–efti* 6 (beje, dėl geidžiamosios nuosakos raiškos svyruota ir pačioje Mažosios Lietuvos raštijoje, plg. Vilento *tefto*; CM 1700 *te–effie*, LysMK *teftow*, *buk*, EngMK bei MK 1730 *buk*²⁰); pakeista pasenusi tariamosios nuosakos

¹⁸ Atsitiktiniu koregavimu reikėtų laikyti *Tèwe* 133 → *Tew* 7, nes likę trys šio žodžio šauksmininko formos paliktos su galūne.

¹⁹ Liepiamosios nuosakos formos kaip permisyvas kartais vartotos DP: *nie kas* [...] *ne bīlok* 35; hibridinės formos su *te-* – XVI–XVII a. kalvinistų raštijoje: *te buk* PK 114; KN 63; *te pridžiuk* PK 98 (žr. Zinkevičius 1981, 135; Palionis 1967, 140). Zinkevičiaus duomenimis (1966, 375t.), XX a. tarmėse liepiamosios nuosakos su *-k* formos kaip permisyvas pasitaiko tik frazeologizmuose, o kartu su dalelyte *te-* – dažniau, plg. *tesuk* ‘tegu suka’ iš Karsakiškio (Panevėžio r.).

²⁰ Dėl geidžiamosios ir liepiamosios nuosakos vartojimo XVIII a. pabaigoje karštai polemizavo ir Gotfrydas Ostermejeris. Jis teigė, kad permisyvas gali būti išreikštas ir imperatyvu (žr. Ostermejeris 1996, 250tt.).

forma su išlaikyta priesaga *b*: *dūtumbei* 134 → *duotumei* 7. Įdomu, kad vietoj perdirbtos, Mažojoje Lietuvoje išsigalėjusios formos *dàngujėfis* 132, 133, 134 (2x) elementoriaus rengėjas teikė taisyklingai sudarytą, archajiškesnį įvardžiuotinį vietininkinį būdvardį *danguieis* 6, 7 (2x), 8, kuris veikiausiai buvo įprastesnis kalvinistų raštijai. Remiantis reformatų tradicija (plg. PP, Cer) atsakyta įvardžiuotinės būdvardžio formos Šventajai Dvasiai apibūdinti: *βwentôfēs* 132, 134 → *Szwentos* 6, 8.

3. Išvados

3.1. Keltina prielaida, kad Mykolo Cerausko leidinyje (1803) esančio katekizmo, parengto nežinomo XVIII a. sudarytojo, neįprasta struktūra veikiausiai rėmėsi sena Seklucjano, o gal ir ankstyvųjų vokiečių katekizmų struktūra, ypač sieta su vaikų katecheze. Įmanoma, kad pats leidinio pavadinimas *Seanas katechizmas* teikė aliuziją ne tik į kartu panaudotą XVII a. reformatų leidinį, bet ir į senovinę, neįprastą katekizmo dalių seką.

3.2. 1861-aisiais išleistas elementorius *ABC knigėla* – iš tiesų Mažosios Lietuvos tekstas, perimtas iš 1841 metais išleisto Fridricho Kuršaičio vertimo. Tačiau laikyti šį leidinį vien tik skoliniu iš Prūsų Lietuvos liuteronų raštijos neleidžia rengėjo atlikti gausūs rašybos bei leksikos koregavimai, labai priartinę jį prie reformatų raštijos tradicijos. Minimalūs fonetikos bei morfologijos keitimai taip pat aiškiai liudija sekimą kalvinistų tradicija. Elementorius įsijungia į kitų XIX a. viduryje leistų kalvinistų leidinių ratą, kurio rengėjai tiesiai neatskleisdami drąsiai skolinosi ir savaip pertvarkė Mažosios Lietuvos tikybos brolių liuteronų darbus. Tiesa, keli veikalo rašybos bei kalbos bruožai (<ae> nebuvimas; rytų aukštaičių šnektų bruožų nebuvimas) teikia peno spėjimams, kad leidinys galėjo būti parengtas ir anksčiau, o rengėjas buvo iš Kėdainių krašto. Tačiau dėl mažos leidinio apimties sunku įvertinti šių teiginių tikėtinumą.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

ABC – ABC KNIGĖLA DEL MAŽŲ WAIKU, NITOJOY ISZSPAUSTOS PAS KNIG-DRUKORU J. F. STEFFENHAGENA. METUOSE PONA MDCCCLXI.

ADB – *Allgemeine Deutsche Biographie* 41, Leipzig: Verlag von Dunker et Humblot, 1896 [https://www.deutsche-biographie.de/pnd117289949.html#adbcontent].

Cer – [Mykolas Cerauskas,] *Seanas Katechizmas arba pamoklėy Weikialams, ape Wierą fzwintą Krikfzczonizką fu pafakimeis, ifz Rafzta Szwinta giesmėms ir maldoms*

fu fkeyczium Bażniczos, didesniu ir mažesniu, del naudos Surinkima Lietuwifzka. Drukawotas ifz nauia, už pazwalenies Synoda. Kafztu Parapios. Nitauioy, meatu 1803.

CM 1700 – D. MARTINI LUTHERI CATECHISMUS MINOR, GERMANICO-POLONICO-LITHVANICO-LATINVS. [...] Königsberg Gedruckt und verlegt durch die Reußnerifchen Erben 1700. (Internetinis leidinys: Martinas Lutheris, *Mažasis katekizmas*, 1700, perrašą ir konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2018; www.lki.lt/seniejirastai/).

CM 1709 – D. MARTINI LUTHERI CATECHISMUS MINOR, GERMANICO-POLONICO-LITHVANICO-LATINVS. [...] Königsberg Gedruckt und verlegt in der Königl. Hof- und Academifchen Reufnerifchen Buchdruckerey. Anno 1709. (Internetinis leidinys: Martinas Lutheris, *Mažasis katekizmas*, 1709, perrašą ir konkordancijas parengė Veronika Adamonytė, Vytautas Zinkevičius, 2007; www.lki.lt/seniejirastai/).

EngMK – Mažas Katgifmas D. Mertino Luteraus Lietuwifzkay ir Wokiifzkay [...] Mete 1722 pérweizdėtas. Ir Karaláuczujė iß ípáuftas [parengėjas Gabrieliūs Engelis].

Kabašinskaitė, Birutė 2019, Katekizmo pokyčiai XVIII – XIX a. pradžios lietuviškoje kalvinistų raštijoje, *Archivum Lithuanicum* 21, 147–164.

Kurš – [Fridrichas Kuršaitis,] *D. Mértino Luteraus mažafis Katgifmas*, Königsberg: Verlag der Hartungschen Hofbuchdruckerei, 1841.

Kuršaitis, Fridrichas [Kurschat, Friedrich] 1843, *Beiträge zur Kunde der littauifchen Sprache [...] Erftes Heft*, Königsberg: Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerei.

[Kuršaitis, Fridrichas] 1845, *D. Mértino Luteraus mažafis Katgifmas [...] Tąji Wokiifzkay furáße D. Weiß Künig's Karaliauczujė*, Königsberg: Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerei.

LB 1 – *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba 1. 1547–1861*, Vilnius: Mintis, 1969.

LysMK – Heinrich Johann Lysius, *Mažasis Katekizmas*, pagal Berlyno rankraštį parengė Pietro U. Dini, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

MK 1730 – Mažas Katgismas D. Mertino Luteraus Lietuwifzkay ir Wokiifzkay [...] Spáuftuwoj' Reufnėra Méte po Užgimmimmo Krištaus 1730.

MLE – *Mažosios Lietuvos enciklopedija 4: Rahn–Žvižėžeris*, Vilnius: MELC, 2009 (cituota iš internetinio enciklopedijos varianto: www.mle.lt).

Navickienė, Aušra 2010, *Beisikeičianti knyga XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Ostermejeris, Gotfrydas 1996, *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Palionis, Jonas 1967, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.

Peters, Albrecht 1990, *Kommentar zu Luthers Katechizmen 1. Die Zehn Gebote Luthers Vorreden*, Göttingen: Vandenhoeck et Ruprecht.

PP – PRADZIA PAMOKSLA Del Mazu Weykialu. Idant Mokitus pažint žimes rašta fudeima ir fkeytima /cionayg ira pridotas. KATECHIZMAS MAZIASNIS [...] Karalauciuy Drukawoia REISNERA TEWAYNIEY. MEATU M. DC. LXXX. (Internetinis leidinys: *Pradžia pamoksla*, 1680, perrašą ir konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2005; www.lki.lt/seniejirastai/).

RamMK – D. Mertino Lutėraus mažas Katgiřmas, ir D. Jono Jokubo Rambako Pamokřlas apie Iřganimo Dawádą [...]. Karaláuczuje. Iřřpáuřtas Drukkawonėje Artungo [po 1850?].

Rimša, Vaidotas 2001, *Jano Maleckio ir Jano Sekluciano polemika dėl katekizmo kanoninio vertimo*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

TRUMPAS MOKSLO KRIKSCIONISZKO SURINKIMAS, Nuog Roberto Bellármino Kárdynoło párásitas. VILNÆ Typis Acad: Societatis IESU, Anno 1677.

VE – [Baltramiejus Vilentas,] *ENCHIRIDION* Catechiřmas Mařas [...] Iřřpáuřtas Karalauczui per Iurgi Ořterbergera / Metu Diewa M. D. LXXIX.

Zinkevičius, Zigmas 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Zinkevičius, Zigmas 1981, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika 2*, Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius, Zigmas 1990, *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.

Zwanepol, Klaas 2011, The structure and dynamics of Luther's Catechism, *Acta Theologica* 31(2), 394–411.

Birutė KABAŠINSKAITĖ

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[*birute.kabasinskaite@flf.vu.lt*]

BENDRINĖS LIETUVIŲ KALBOS SKIEMENAVIMAS SONORINGUMO TEORIJOS POŽIŪRIU

Syllabification of Standard Lithuanian in terms of the sonority theory

Anotacija. Straipsnyje aprašomo tyrimo tikslas – išsiaiškinti, ar gali būti pritaikomas garsų sonoringumo principas nustatant skiemenų ribą bendrinės lietuvių kalbos priebalsių samplaikose ir ar šį principą remia kalbos vartotojų skiemenavimo polinkiai. Tyrimą sudaro: a) reikšmingesnių užsienio autorių darbų apžvalga ir ja paremtos teorinės lietuvių kalbos priebalsių sonoringumo hierarchijos nustatymas, b) žvalgomoji lietuvių kalbos priebalsių sonoringumo analizė, c) priebalsinių samplaikų sonoringumo nagrinėjimas, d) kalbos vartotojų skiemenavimo polinkių tyrimas. Rezultatai rodo, kad nustačius bendrinės lietuvių kalbos priebalsių sonoringumo hierarchiją ir pritaikius skiemenavimo pagal sonoringumą principus, beveik penktadalio empirinėje medžiagoje rastų priebalsių samplaikų negalima suskiemuoti. Vartotojų skiemenavimo polinkiai neremia nei prognozuoto fonetinio, nei fonologinio skiemens ribų. Vartotojai yra linkę ankstesniam skiemeniui priskirti bent vieną samplaikos priebalsį, tolesnio skiemens pratarui priskirti tik paskutinį daugianarės samplaikos priebalsį, priebalsių samplaikose esantį pučiamąjį priebalsį priskirti ankstesnio skiemens ištariui.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; skiemuoti; prataras; ištara; skiemenavimas; priebalsis; priebalsių samplaika; sonoringumas.

Abstract. The article discusses the research which aims to ascertain whether the sonority of sounds could be used to determine boundaries of syllables in consonant clusters and if this principle is commonly employed by a sample of language users. The research consists of a) the overview of more significant foreign authors' works, which is then used to identify the theoretic hierarchy of consonant clusters in Lithuanian, b) the exploratory analysis of consonant sonority, c) the investigation of sonority in consonant clusters, d) the research of tendencies in language users' syllabification. The results have revealed that after establishing the hierarchy of consonant clusters in Lithuanian and applying the principle of syllabification by sonority, one fifth of the consonant clusters in the empirical data base is impossible to syllabify. Neither predicted phonetic syllable, nor the phonological syllable is commonly employed by the language users. The users are likely to assign at least one consonant of a cluster to a preceding syllable,

while only the last consonant of polynomial clusters is assigned to the onset of a later syllable. Fricative consonants in consonant clusters are assigned to the coda of a previous syllable.

Keywords: Lithuanian; syllable; onset; coda; syllabification; consonant; consonant cluster; sonority.

Įvadas

Skiemens tyrimo istorijoje galima skirti tris pagrindines teorinių prieigų kryptis, paremtas 1) garsų sonoringumu (girdimumu, skambumu, balsingumu), 2) skiemens dėmenimis ir 3) segmentų distribucija, jų eiliškumu. Seniausia iš jų yra garsų sonoringumo idėja, kurios užuomazgų gali rasti dar XX a. pirmojoje pusėje (Jespersen 1904; Jones 1918; Fischer-Jørgensen 1952). Jos esmę trumpai būtų galima taip apibūdinti: kiekvienas segmentas turi savaiminį sonoringumą ir segmentų grandinėje susidaro vadinosios sonoringumo viršūnės ir žemumos ar net slėniai (jei neskambiųjų yra ne vienas garsas). Balsiai yra sonoringiausi garsai ir jie yra skiemens centras, branduolys (angl. *nucleus*) – sonoringumo viršūnė. Priebalsiai, esantys sonoringumo įkalnėje (prieš viršūnę), sudaro skiemens pradžią – pratarą (angl. *onset*), sonoringumo nuokalnėje esantys priebalsiai yra skiemens pabaiga – ištaras¹ (angl. *coda*).

Garsų sonoringumas yra dvilypis: viena vertus, ši ypatybė yra susijusi su psichoakustika (geresnis ar prastesnis garso girdimumas), kita vertus, kai kuriuos sonoringumo parametrus galima objektyviai išmatuoti. Ir viena, ir kita yra susiję su fonetika. Vadinasi, pagal garsų sonoringumą nustatytas skiemuo gali būti laikomas fonetiniu. Fonetinis skiemuo lietuvių kalbotyroje beveik netirtas. Galima paminėti Antano Pakerio trumpą apžvalgą (2003, 209–211)². Iš principo fonetiniu skiemeniu operuojama akademinėje *Lietuvių kalbos gramatikoje* (Vaitkevičiūtė 1965, 122–126), kur laikomasi kalbos padargų raumenų įtampos teorijos: tariant skiemenį kalbos padargų įtampa sustiprėja ir vėl atslūgsta.

¹ Terminai *prataras* ir *ištaras* pavartoti Alekso Girdenio (2003, 124). Jie parankūs įvardyti apibendrintoms skiemens dalims nekonkretizuojant priebalsių kiekio. *Prataro* ir *ištaro* terminus galima rasti ir Elzbietos Mikalauskaitės *Lietuvių kalbos fonetikos darbuose* (1975), bet jie pavartoti įvardijant kalbos padargų padėtį pradedant (prataras) ir baigiant (ištaras) tarti žodį. Tačiau tokia reikšmė šie žodžiai lietuvių kalbotyroje neįsitvirtino.

² Lietuvių kalbos fonologinio skiemens struktūriniai modeliai jau nemažai tirti (pvz., Karosienė, Girdenis 1994; Kliukienė 2006; Kazlauskienė, Raškinis 2008; Girdenis, Karosienė 2010).

Kai kurie fonetikai laikosi nuomonės, kad skiemuo, ypač jo ribos, yra fonologinis konstruktas ir jis tam tikromis aplinkybėmis gali būti labai pravarčius, o kai kada visai nereikšmingas (Ladefoged 2004). Todėl jau klasikinio tapo daugelyje fonetikos ir fonologijos darbų pateikiamas teiginys (pvz., Spencer 2004, 92, 97; Gordon 2016, 83): skiemenų kiekį kalbos vartotojai nustato gana tiksliai (kartais net lengviau nei garsų kiekį), bet ne jų ribas, nes kalboje fizinės skiemenų ribos nėra svarbios. Be to, dažnai ir iš pateiktų apibrėžimų neaišku, kur yra skiemenų ribos (pvz., Duanmu 2008, 36). Tačiau ir ribas kalbos vartotojai gali nustatyti, nes mokykloje mokomi skiemenuoti. Tik jos ne visada sutampa su lingvistų teikiamomis. Be to, skiemenų ribos neretai yra paremtos sutartiniais rašybos dalykais, o kai kada skiemenuojama intuityviai³.

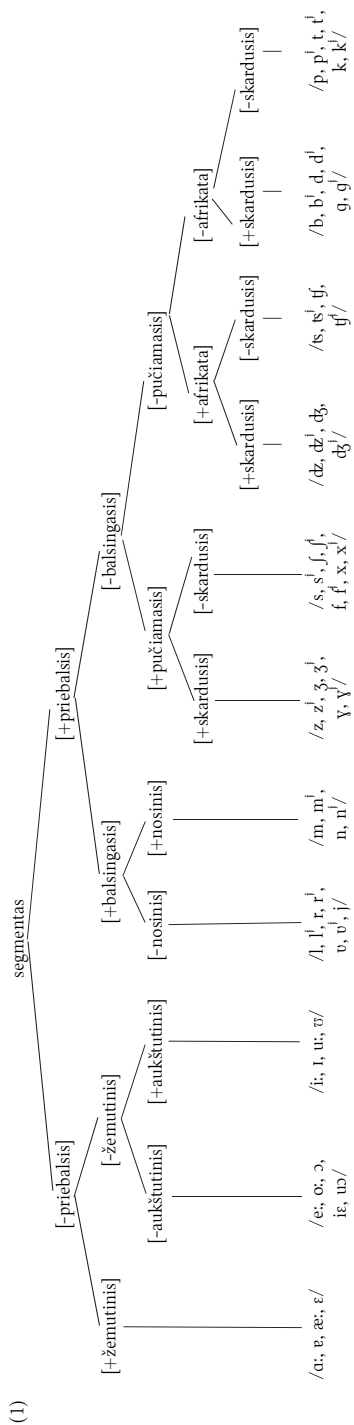
Šio tyrimo **tikslas** – išsiaiškinti, ar gali būti pritaikomas garsų sonoringumo principas nustatant skiemenų ribą bendrinės lietuvių kalbos priebalsių samplaikose ir ar ši principą remia kalbos vartotojų skiemenavimo polinkiai. Tyrimą sudarė tokie etapai (uždaviniai): a) reikšmingesnių užsienio autorių darbų apžvalga ir ja paremtos teorinės lietuvių kalbos priebalsių sonoringumo hierarchijos nustatymas, b) žvalgomoji lietuvių kalbos priebalsių sonoringumo analizė, c) priebalsinių samplaikų sonoringumo nagrinėjimas, d) kalbos vartotojų skiemenavimo polinkių tyrimas.

Preliminari lietuvių kalbos garsų sonoringumo hierarchija

Garsų sonoringumo eilė yra gana universali ir labai panašią galima rasti ne viename darbe, skirtame skiemens analizei (pvz., Ladefoged 1982, 222; 2000, 228; Roca, Johnson 2000, 59, 288; Pakerys 2003, 209; Spencer 2004, 90; Gordon 2016, 99).

Pagrindinis sonoringumo hierarchijos (eilės) nustatymo (angl. *sonority sequencing generalization*) principas yra: tarp skiemens periferijos ir centro turi būti sonoringumo kitimas arba jų sonoringumas gali būti apylygis (Blevins 1995). Juliette Blevins (1995) pateikia universalią sonoringumo hierarchiją, paremtą tiesioginių binarinių dėmenų ir diferencinių požymių principais, kurioje kiekviena kairė šaka žymi sonoriškesnį vienetą nei atitinkamo lygio dešinė šaka. Remiantis šia hierarchija, lietuvių kalbos garsus galima būtų išdėstyti taip, kaip pateikiama (1). Vadinasi, garsai pagal sonoringumą išsirikiuoja iš kairės į dešinę: nuo sonoringiausių iki visai nesonoringų garsų.

³ Apie kalbos vartotojų intuityją skiemenuojant nemažai rašo Juliette Blevins (1995) ir San Duanmu (2008).

Sonoringumas – reliatyvi ypatybė. Ji gali būti analizuojama ir apibūdinama tik kaip santykinis panašios trukmės, pagrindinio tono, tą pačią sąsają su prozodiniais vienetais turinčių garsų girdimumas, susijęs su bendru oro trakto ir burnos atvirumu. Tačiau labai sunku garso signale ieškoti objektyvių sonoringumo požymių. Paprastai linkstama manyti, kad sonoringumo akustinis koreliatas gali būti intensyvumas (kuo intensyvesnis garsas, tuo jis girdimesnis). Kitas veiksnys, lemiantis ir patį intensyvumą, ir tuo pačiu sonoringumą, yra oro trakto atvirumas. Todėl naujesniuose darbuose, pvz., Stephano Parkerio (2002), matuojamas ne tik intensyvumas, bet ir pirmoji formantė (F1), kuri yra burnos atvirumo rezultatas. Tačiau tai išvestinis, o ne tiesioginis burnos atvirumo rodiklis, o ir ne visų garsų F1 galima nustatyti signale. Be minėtų rodiklių, Stephanas Parkeris, naudodamasis specialia įranga, matuoja ir oro slėgį burnos ertmėje ir bendrą oro srovės tekėjimo. Apibendrindamas tyrimą (Parker 2002, 240) pateikia tokią, autoriaus nuomone, gana universalią mažėjančio garsų sonoringumo hierarchijos suvestinę: žemutiniai balsiai > vidutiniai balsiai (išskyrus /ə/) > aukštutiniai balsiai (išskyrus /i/) > /ə/ > /i/ > /j, v/ (angl. *glide*) > /r/ > šoniniai priebalsiai (angl. *lateral*) > viendūžiai (angl. *flap*) > virpamieji (angl. *trill*) > nosiniai > /h/ > skardieji pučiamieji > skardieji sprogstamieji ir skardžiosios afrikatos, duslieji pučiamieji > duslieji pučiamieji, skardieji sprogstamieji ir skardžiosios afrikatos⁴ > duslieji sprogstamieji ir dusliosios afrikatos.

George'as Nickersonas Clementsas (2009, 167–168) sonoringumą siūlo vertinti kaip rezonansą (angl. *resonance*) – gerą girdimumą, skambumą, – kuris paremtas keturiais požymiais:

- [skiemėninis] (angl. [syllabic]) – garsas vienas gali sudaryti skiemenį;
- [nekliūtinis] (angl. [vocoid]) – burninis garsas, tariamas be jokios oro trinties (frikacijos) į balso trakto sienelės, artikuliacijos kanalas gana platus ir laisvas;
- [sklandusis] (angl. [approximant]) – burninis garsas, kurį tariant kalbos padargai gali artėti vienas prie kito, bet nesudaro itin siauro plyšio ir nesusiglaudžia taip, kad oro srovė turėtų įveikti kliūtį⁵;
- [balsingasis] (angl. [sonorant]) – garsas, kurį tariant labai aktyvios balso stygos ir gana atviras oro srovės kelias (nebūtinai burninės arti-

⁴ Skardžiuųjų sprogstamųjų ir afrikatų bei dusliųjų pučiamųjų sonoringumo skirtumai nėra labai ryškūs ir sunkiai nustatomi, todėl jie pateikti dvejopai.

⁵ Požymio [sklandusis] nereikėtų tapatinti su lietuvių kalbotyroje vartojamu sklandziųjų priebalsių (/l, m, n, r, j, v/) įvardijimu.

kuliacijos kanalas), toks garsas suvokiamas kaip balsingas ir nefrikatyvus (išstartas be oro trinties į kalbos padargus).

Remiantis šiuo principu, lietuvių kalbos garsai išsidėstytų taip, kaip pateikta (2)⁶: kuo daugiau „+“ turi garsų grupė, tuo ji yra aukščiau sonoringumo hierarchijoje.

(2)	[skiemeninis]	[nekliūtinis]	[sklandusis]	[balsingasis]
V	+	+	+	+
/j, v/	-	+	+	+
/l, r/	-	-	+	+
/m, n/	-	-	-	+
T, S	-	-	-	-

Atsižvelgus į aptartus mokslininkų siūlomus sonoringumo hierarchijos nustatymo metodus ir principus bei tipologinius dėsningumus, galima būtų prognozuoti, kad visi lietuvių kalbos garsai išsidėstytų tokia mažėjančio sonoringumo tvarka (žr. (3)), iš principo sutampančia su (1): balsiai (aukščiausias – V – sonoringumo lygis) > balsingieji (VI lygis) priebalsiai > pučiamieji (III lygis) priebalsiai > afrikatos (II lygis) > sprogstamieji (I lygis) priebalsiai. Šią hierarchiją galima formalizuoti taip: $V > R > S > \underline{TS} > T$.

Kiekvienas iš lygių dar skaidytinas į pogrupius (a, b, c): balsiai grupuojami pagal pakilimą (jis tiesiogiai susijęs su burnos atvirumu), balsingieji priebalsiai – pagal tarimo būdą, kurį lemia burnos ir viso oro trakto atvirumas, trankieji priebalsiai – pagal balso stygų veiklą, turinčią įtakos garso skardumui.

(3)	žemutiniai balsiai	Va	/ɑ:, ɐ, æ:, ɛ/
	vidutiniai balsiai	Vb	/e:, o:, ɔ/
	aukštutiniai balsiai	Vc	/i:, I, u:, ʊ, iɛ, uɔ/
	/j, v, v ^l /	IVa	/j, v, v ^l /
	virpamieji, šoniniai	IVb	/r, r ^l , l, l ^l /
	nosiniai	IVc	/m, m ^l , n, n ^l /
	pučiamieji	IIIa	/z, z ^l , ʒ, ʒ ^l , ʃ, ʃ ^l /
	skardieji	IIIb	/s, s ^l , ʃ, ʃ ^l , t, t ^l , x, x ^l /
	duslieji		
	afrikatos	IIa	/dʒ, dʒ ^l , dʒ, dʒ ^l /
	skardžiosios	IIb	/tʃ, tʃ ^l , tʃ, tʃ ^l /
	dusliosios		
	sprogstamieji	Ia	/b, b ^l , d, d ^l , g, g ^l /
	skardieji	Ib	/p, p ^l , t, t ^l , k, k ^l /
	duslieji		

⁶ Straipsnyje V žymi balsius, R – balsinguosius priebalsius, S – pučiamuosius priebalsius, T – sprogstamuosius priebalsius, TS – afrikatas.

Žvalgomasis priebalsių sonoringumo tyrimas

Sonoringumą garso signale išmatuoti sudėtinga dėl šio reiškinio kompleksiskumo, o kai kuriems požymiams, koreliuojantiems su sonoringumu, pvz., oro slėgiui matuoti, Lietuvos fonetikai neturi reikiamos įrangos. Vis dėlto nors preliminariai norėta pasižiūrėti, ar teoriškai nustatyta lietuvių kalbos garsų sonoringumo hierarchija yra paremta ypatybėmis, kurias galima fiksuoti garso signale. Todėl pasirinkta analizuoti garsų intensyvumą – kaip vieną iš ryškiausių sonoringumo rodiklių.

Eksperimentui atrinkti žodžiai, kuriuose tirti pirmieji priebalsiai: *teku, deru, periu, beriu, geriu, keriu, neriu, menu, veriu, lekiu, retu, jenà* (Japonijos piniginis vienetas), *šeriu, žeriu, senu, zebriu, fenu, cherėsas, heliu, čeku, cechų, Džeku, Dzeusù*. Atrinktus žodžius šio tyrimo autorė ištarė sakinyje: *Taria ... taisyklingai*. Sakiniai pakartoti 20 kartų. Tam, kad būtų galima kuo tiksliau fiksuoti garsų ribas, sakinyje skaitytas be pauzių tarp žodžių. Tarp įrašų ciklų darytos pertraukos, tačiau stengtasi įrašyti labai panašiu tempu, išlaikant apylygį garsumą, intonaciškai nepabrėžiant nė vieno sakinio žodžio⁷.

Dirbta su garsų analizės programa PRAAT (Boersma, Weenink 2018). Įrašai daryti tiesiogiai su šia programa. Vėliau skaičiuotas analizuojamo garso intensyvumo vidurkis. Savaimė suprantama, tariant garsą, intensyvumo kaita gali labai skirtis (tą gerai rodo ir PRAAT braižoma intensyvumo kreivė). Sprogstamųjų priebalsių uždarumos metu intensyvumas labai mažas, bet sprogimo metu jis greitai padidėja. Labai panaši intensyvumo kreivė būdinga ir nosiniams priebalsiams. Priebalsių samplaikose jų intensyvumas gali būti ir kitoks, tačiau šio tyrimo objektas nėra tik nosinių priebalsių intensyvumas, o visų garsų sonoringumas gali būti gretinamas tik tame pačiame fonetiniame kontekste. Tai pabrėžiama visuose skiemens sonoringumui skirtuose darbuose, pvz., Peterio Ladefogedo (2000). Todėl apsispręsta matuoti viso garso, o ne kurios nors jo dalies intensyvumą, nes psichoakustiškai svarbus viso garso girdimumas.

Rezultatai rodo, kad analizuotus priebalsius galima išdėstyti tokia mažėjančio intensyvumo (tikėtina, ir sonoringumo) tvarka (žr. (4)):

⁷ Pasirinktas metodas ne be trūkumų, bet jis tinkamesnis nei rišlios kalbos skirtingų kalbėtojų įrašų analizė, kur sunku kontroliuoti ir kalbėtojo intonacijos, emocijų ar kitų reiškinų raišką, ir jo individualius ypatumus, ir fonetinį kontekstą, ir technines sąlygas (pvz., atstumą tarp burnos ir mikrofono). Tuo buvo galima įsitikinti atlikus bandymą su rišlios kalbos garsynu.

(4) /m/ – 76,4 dB,	/b/ – 70,9 dB,	/r/ – 69,4 dB,
/n/ – 75,8 dB,	/d/ – 70,4 dB,	/ɖ/ – 69 dB,
/j/ – 74,9 dB	/t/ – 70,2 dB,	/p/, /tʃ/ – 68,3 dB,
/v/ – 74 dB,	/g/ – 70,1 dB,	/s/ – 66,7 dB,
/l/ – 72,7 dB,	/z/ – 69,8 dB,	/ʈ/, /k/ – 66,3 dB,
/ʒ/ – 71,5 dB,	/ɖʒ/ – 69,6 dB,	/x/ – 65,1 dB,
/ʃ/ – 71 dB,	/ʎ/ – 69,5 dB,	/f/ – 64,1 dB.

Kaip ir buvo galima tikėtis, didžiausiu intensyvumu pasižymi balsingieji priebalsiai, ne tokie intensyvūs yra pučiamieji ir sprogstamieji. Tačiau vienas dalykas šioje eilėje nebuvo prognozuotas: tai didelis nosinių /n, m/ intensyvumas. Nosiniai priebalsiai tariami uždara burna, gana dažnai garso signalo tarimo pradžioje galima matyti uždaramai būdingą energijos nebuvimą. Todėl prognozuota (tą rodė ir kitų kalbų duomenys), kad nosiniai priebalsiai turėtų užimti tarpinę padėtį tarp kitų balsingųjų ir trankiųjų priebalsių. Pasiklausius pavienių garsų, pvz., [ɑ:], [l], [m], [s], [d], galima gerai girdėti, kad nosinis [m] nėra taip gerai girdimas kaip [ɑ:] ar [l]. Taigi šio, nors ir nelabai plataus garsų intensyvumo tyrimo rezultatai akivaizdžiai rodo, kad garsų sonoringumas negali būti paremtas tik intensyvumu, reikia atsižvelgti ne tik į kitus požymius (minėtą oro trakto atvirumą, slėgį), bet garsus analizuoti įvairresniame fonetiniame kontekste. Kita vertus, esama tyrimų (Krämer, Zec 2020), rodančių, kad yra ir daugiau kalbų, kurioms būdingas didelis nosinių priebalsių intensyvumas, o kai kuriose kalbose nosiniai priebalsiai gali būti dvejopo – didelio ir mažo – intensyvumo.

Apibendrinus empirinius priebalsių intensyvumo duomenis į grupes pagal (1) schemoje pateiktas binarines šakas ir įvertinus statistiškai, matyti, kad lyginamų porų intensyvumo skirtumai statistiškai reikšmingi (tą liudija pasikliaujamieji intervalai, apskaičiuotos ir kritinės Studento kriterijaus reikšmės santykis, žr. 1 lentelę). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad afrikatos ir sprogstamieji priebalsiai yra netgi šiek tiek intensyvesni nei pučiamieji, nors intensyvumo skirtumas ir labai mažas, bet statistiškai reikšmingas. Afrikatoms ir sprogstamiesiems priebalsiams, kaip ir nosiniams, būdinga uždarama tarimo pradžioje ir sproginimas ar energijos suintensyvėjimas antroje garso tarimo fazėje, kuri, matyt, ir padidina bendrą intensyvumo vidurkį.

Atskirai aptartinas poros [+afrikata] ir [-afrikata] rezultatas. Intensyvumo vidurkių skirtumas nedidelis, bet statistiškai reikšmingas, tai leidžia daryti prielaidą, kad (1) schemoje afrikatų ir sprogstamųjų priebalsių atskyrimas pagrįstas, tačiau sonoringumo eilėje jie galėtų susikeisti vietomis.

Visų grupių skardieji priebalsiai yra intensyvesni už atitinkamus dusliusius. Tačiau skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių sonoringumas nėra aktualus skiemenavimui, nes lietuvių kalboje priebalsių samplaikos visada derinamos pagal balso stygų veiklą.

1 lentelė. **Priebalsių intensyvumas ir jo statistinis vertinimas**

Gretinami garsai	Imtis	Vidurkis	Mediana	Standartinis nuokrypis	Pasikliaujamieji intervalai (95%)	Studento kriterijus
[+balsingasis]	120	73,8	74,0	2,9	73,3÷74,4	17,85>1,97
[-balsingasis]	320	68,6	69,0	2,7	68,3÷68,9	
[-nosinis]	80	72,7	73,0	2,7	72,1÷73,3	7,15>1,98
[+nosinis]	40	76,1	76,0	1,9	75,6÷76,6	
[+pučiamasis]	140	68,3	69,0	3,1	67,8÷68,8	2,06>1,97
[-pučiamasis]	200	68,9	69,0	2,4	68,6÷69,2	
[+afrikata]	80	68,3	69,0	2,1	67,8÷68,8	3,03>1,97
[-afrikata]	120	69,3	70,0	2,5	68,9÷69,8	
[+pučiamasis, +skardusis]	60	70,2	70,0	1,8	69,8÷70,7	7,58>1,98
[+pučiamasis, -skardusis]	80	66,9	66,0	3,1	66,2÷67,5	
[+afrikata, +skardusis]	40	69,3	69,0	1,5	68,8÷69,7	4,74>1,99
[+afrikata, -skardusis]	40	67,3	67,0	2,2	66,6÷68,0	
[-afrikata, +skardusis]	60	70,4	70,0	1,9	69,9÷70,9	5,20>1,98
[-afrikata, -skardusis]	60	68,2	68,0	2,6	67,6÷68,9	
[+pučiamasis]	140	68,3	69,0	3,1	67,8÷68,8	0,01<1,97
[+afrikata]	80	68,3	69,0	2,1	67,8÷68,8	
[-pučiamasis, -afrikata]	120	69,3	70,0	2,5	68,9÷69,8	3,03>1,97
[+afrikata]	80	68,3	69,0	2,1	67,8÷68,8	
[-pučiamasis, -afrikata]	120	69,3	70,0	2,5	68,9÷69,8	2,92>1,97
[+pučiamasis]	140	68,3	69,0	3,1	67,8÷68,8	

Bendras visų pučiamųjų ir afrikatų intensyvumas vienodas, sprogstamieji šiek tiek intensyvesni ir už afrikatas, ir už pučiamuosius. Preliminariai trankiuosius priebalsius būtų galima taip išdėstyti: $T > \text{TS} / S$. Toks rezultatas patvirtina anksčiau aptarto Stephano Parkerio (2002) tyrimo rezultatus, kad sprogstamųjų, pučiamųjų ir afrikatų pozicija sonoringumo hierarchijoje nepastovi. Tačiau šių priebalsių vieta sonoringumo hierarchijoje labai svarbi skiemenavimui, nes tarpbalsinių pučiamojo ir sprogstamojo priebalsio samplaikų gausu lietuvių kalboje. Todėl minėtų priebalsių sonoringumas turėtų būti tiriamas ne tik tarpbalsinėje pozicijoje, bet ir (o gal net ypač) priebalsių samplaikose, nes būtent jose aktualu nustatyti skiemenų ribas. Kadangi nėra techninių galimybių nustatyti tikslesnius trankiųjų priebalsių sonoringumo lygius, šiame darbe nuspręsta vadovautis anksčiau aptartų mokslininkų pasiūlyta sonoringumo eile: $S > \text{TS} > T$, o išsamesnę jų sonoringumo analizę atidėti ateičiai.

Sonoringumu paremtos skiemens ribos tarpbalsinėse priebalsių samplaikose

Sonoringumu paremtam skiemenavimui vienanariai tarpbalsiniai segmentai neproblemiški, nes bet kuris priebalsis priklauso žemesniam sonoringumo lygiui ir skiemens riba yra prieš priebalsį. Sunkumų kyla nustatant skiemenų ribas priebalsių samplaikose. Realioje kalboje pasitaikančioms samplaikoms nustatyti buvo pasiremta 311 tūkst. skiemenų (109 tūkst. žodžių) baze (Kazlauskienė, Raškinis 2008), kurioje rasta 9 tipų dvinarių (RT^8 , ST , TR , SR , TT , RR , RS , TS , SS , jos sudaro 24% visų tarpbalsinių samplaikų), 15 tipų trinarių (RTR , TST , TSR , RTT , RST , STR , TTR , RSR , RTS , RRS , RSS , RRT , RRR , TTS , TSS , 3%) ir 8 tipų keturnarių (RTST , RSTR , TSTR , RTSR , RTTR , STTR , RTRR , TSTS , 0,3%) samplaikų. Jeigu vadovausimės tik pagrindiniu skiemenavimo pagal sonoringumą principu (naujas skiemuo pradedamas pačiu nesonoringiausiu garsu), dviejų penktadalių (13) samplaikų negalėsime suskiemuoti, nes jose yra po du to paties sonoringumo priebalsius.

Lietuvių kalba šiuo požiūriu nėra išskirtinė, nelengvai sprendžiamų skiemenavimo problemų yra ir kitose kalbose. Todėl sonoringumo teorija ilgainiui buvo išplėtotą ir dabar pagrindiniai skiemenavimo pagal sonoringumą principai gali būti suformuluoti taip (Clements 2009, 169):

- 1) sonoringumo eilės nustatymas (angl. *sonority sequencing*): segmentai skaidomi į skiemenis taip, kad sonoringumas iš skiemens pakraščių kiltų iki skiemens centro;

⁸ Šiose samplaikose T simboliu apibendrintai žymimi sprogstamieji priebalsiai ir afrikatos.

- 2) sonoringumo ir skiemens centro suderinimas (angl. *sonority-syllability alignment*): sonoringumo pikas turi sutapti su skiemens viršūne – centru;
- 3) sonoringumo sklaida (angl. *sonority dispersion*): sonoringumas gali labai skirtis tarp prataro ir skiemens centro, bet mažiau skiriasi tarp centro ir ištaro;
- 4) skiemenų kontaktas (angl. *syllable contact*): sonoringumas maksimaliai mažėja ties skiemens riba.

Iš išvardytų principų mažiausiai abejonių kelia antrasis, nes lietuvių kalboje balsis ar dvibalsis, pasižymintis aukščiausiu sonoringumu, yra skiemens centras.

Aprašant konkrečias priebalsių samplaikas, kiti trys skiemenavimo pagal sonoringumą principai reikalauja išsamesnio nagrinėjimo. Pirmasis principas – sonoringumo eilės nustatymas – tenkinamas, jei, nustačius skiemens ribą, sonoringumas iš skiemens pakraščių didėja centro link. Sonoringumo sklaidos principo paisoma, jei a) sonoringumo distancija tarp prataro priebalsio ir centro yra didesnė nei centro ir ištaro (jei pastarasis yra), b) sonoringumo distancija tarp centro ir periferijos yra lygi. Skiemenų kontakto principas reikalauja, kad mažiausias sonoringumas būtų ties skiemenų riba. Šie principai susiję ir vienas kitą papildo. Todėl galima būtų taip apibendrintai suformuluoti skiemens apibrėžimą pagal sonoringumą: prataro garsų sonoringumas kyla, ties skiemens centru jis pasiekia piką ir per ištaro garsus mažėja, naujas skiemuo pradedamas pačiu nesonoringiausiu garsu, todėl prataro ir centro sonoringumo skirtumas gali būti didesnis nei centro ir ištaro.

Trijose dvinarėse samplairose (žr. 2 lentelę) priebalsių sonoringumas mažėja (RT, RS, ST, pvz., *kalbos, amžiaus, prastai*), trijose – didėja (SR, TR, TS, pvz., *dažnai, veiklos, kompleksas*), dar trijose – išlieka tame pačiame lygyje (TT, RR, SS, pvz., *struktūros, kalnų, atmosferos*). Mažėjančio sonoringumo samplairose skiemenų riba turėtų eiti tarp priebalsių. Didėjančio sonoringumo grupėje fonetinių skiemenų riba turėtų eiti prieš samplaiką. Sonoringumo teorijos požiūriu diskusinės yra dviejų to paties lygio priebalsių samplaikos. Neretai tokių samplaiškų atsiranda morfemų sandūroje, kur skiemenų riba paprastai tapatinama su morfemų riba, pvz., *pasiek-ti, už-fiksuotas*. Vienodo sonoringumo samplaikas nagrinėjant derėtų atsižvelgti į išplėstinius skiemenavimo principus, ypač pirmąjį: sonoringumas iš pakraščių kyla iki centro. Todėl, suskiemenavus T+T, R+R, S+S, ankstesnio skiemens ištaro ir tolesnio skiemens prataro sonoringumas vienodas, bet jis visiškai atitinka reikalavimą, kad skiemens pakraščiuose esančių garsų sonoringumas mažesnis

nei centro garsų (sonoringumas kyla pratare arba leidžiasi ištare). Taigi visos dvinarės samplaikos gali būti skiemenuojamos ne tik pagal maksimalaus prataro modelį, bet ir pagal sonoringumo teoriją.

2 lentelė. **Sonoringumu paremta skiemenų riba priebalsių samplaikose⁹**

Tipas	Skiemenų riba pagal sonoringumą	Skiemenavimo pagal sonoringumą principai		
		Eilė	Sklaida	Kontaktas
RT	IV+I/II	+	+	+
ST	III+I/II	+	+	+
TR	+I-IV	+	(+)	+
SR	+III-IV	+	(+)	+
TT	I/II+I	+	+	+
RR	IV+IV	+	+	+
RS	IV+III	+	+	+
TS	+I-III	+	(+)	+
SS	III+III	+	+	+
RTR	IV+I-IV	+	+	+
TST	I-III-I/II			
TSR	+I-III-IV	+	+	+
RTT	IV-I+I/II	+	(+)	+
RST	IV-III+I/II	+	+	+
STR	III+I-IV	+	+	+
TTR	I/II(+)-I-IV	+		+
RSR	IV+III-IV	+	+	+
RTS	IV+I-III	+	+	+
RRS	IV-IV+III	+	+	+
RSS	IV-III+III	+	(+)	+
RRT	IV-IV+I	+	+	+

⁹ Lentelės antrajame stulpelyje I, II, III, IV yra nurodomas sonoringumo lygis. Šiame stulpelyje „+“ žymima skiemenų riba, I/II rašomas tais atvejais, kai T pozicijoje buvo pavartotas ne tik sprogstamasis priebalsis, bet afrikata. Skiemenavimo pagal sonoringumą principai įvardyti sutrumpintai: *eilė* – sonoringumo eilės nustatymas, *sklaida* – sonoringumo sklaida (jei ištaro nėra, rašomas „(+“), *kontaktas* – skiemenų kontaktas. Jei principas tenkinamas, žymimas „+“. Kiekvienoje grupėje – dvinarės, trinarės ir keturnarės – samplaikos išdėstytos mažėjančio pavartojimo dažnumo tvarka.

Tipas	Skiemenų riba pagal sonoringumą	Skiemenavimo pagal sonoringumą principai		
		Eilė	Sklaida	Kontaktas
RRR	IV-IV-IV			
TTS	I(+)-I-III	+		+
TSS	+I-III-III	+	+	+
RTST	IV-I-III-I			
RSTR	IV-III+I-IV	+	+	+
TSTR	I-III-I-IV			
RTSR	IV+I-III-IV	+	+	+
RTTR	IV-I+I-IV	+	+	+
STTR	III-I(+)-I-IV	+		+
RTRR	IV+I-IV-IV	+	+	+
TSTS	I-III-I-III			

Trinarės samplaikos gerokai įvairesnės ir skiemenavimo požiūriu sudėtingesnės. Penkių tipų samplaike sonoringumas įvairiu lygiu ir įvairiomis pakopomis (ties skirtingais priebalsiais) mažėja (RRT, RRS, RSS, RTT, RST, pvz., *pirmtakai*, *Bjornsonas*, *transformavo*, *elgtis*, *miršta*), keturioje – didėja (TSR, TTR, TSS, TTS, pvz., *mokslas*, *elektros*, *Oksfordo*, *piktžolės*), penkioje – kintantis: a) mažėja ir didėja (RSR, RTR, STR ir RTS, pvz., *konfliktas*, *lengvai*, *nuspręsti*, *elgsenos*), b) šiek tiek didėjantis ir vėl mažėjantis sonoringumas būdingas TST, pvz., *vyksta*.

Mažėjančio sonoringumo samplaike (RRT, RRS, RST, RSS, RTT) fonetinio skiemens riba turėtų būti tarp antrojo ir trečiojo priebalsio. RR+T, RR+S, RS+T ji sutampa su nesonoringiausiu priebalsiu (pvz., *pirm-takai*, *Bjorn-sonas*, *mirš-ta*). Du gretimus vienodo sonoringumo lygio priebalsius turinčiose samplaike (RSS ir RTT) riba eitų tarp to paties lygio nesonoringų garsų ir skienuojant RS+S ir RT+T (pvz., *trans-formavo*, *elg-tis*) būtų atsižvelgiama į išplėstinius sonoringumo principus: a) eilės – sonoringumas didėja iš pakraščių centro link, b) sklaidos – tarp prataro ir tolesnio skiemens centro sonoringumo distancija didesnė nei tarp ankstesnio skiemens centro ir ištaro, kur tarp nesonoringų S arba T įsiterpia sonoringesnis R ir taip „sušvelnina“ sonoringumo distanciją, garsų sonoringumas nuosekliai mažėja, c) kontakto – skiemenų riba yra tarp mažiausio sonoringumo priebalsių.

Didėjančio sonoringumo samplaike (TSR, TTR, TSS, TTS) fonetinių skiemenų ribos gali būti: a) prieš visą samplaiką +TSR, +TSS (sutampa su nesonoringiausiu priebalsiu, pvz., *mo-kslas*, *O-ksfordo*), b) tarp pirmojo ir

antrojo priebalsio T+TR, T+TS (pvz., *elek-tros*, *pik-tžolės*¹⁰). Pastarosios samplaikos problemiškos. Nors riba prognozuojama tarp nesonoringų priebalsių, sonoringumas iš skiemens pakraščių didėja centro link (eilės principas), riba eitų tarp nesonoringiausių priebalsių (kontakto principas), bet sklaidos principo nebūtų paisoma: tarp centro ir ištaro tiesioginė sonoringumo distancija didesnė nei tarp prataro ir centro, kur tarp T ir centro įsiterpia R.

Mažėjančio ir didėjančio sonoringumo samplaikose (RSR, RTR, STR, RTS) fonetinio skiemens ribos būtų tarp pirmojo ir antrojo priebalsio R+SR, R+TR, S+TR ir R+TS, pvz., *kon-fliktas*, *len-gvai*, *nus-pręsti*, *el-gsenos*.

Didėjančio ir mažėjančio sonoringumo samplaika TST netenkina dviejų skiemonavimo pagal sonoringumą principų: yra du vienodo – labai mažo – sonoringumo priebalsiai, bet skiemens riba negali būti prieš samplaiką, nes būtų pažeistas eilės (tolesnio skiemens prataro sonoringumas šiek tiek didėtų ir vėl mažėtų) ir kontakto (dar vienas labai mažo sonoringumo garsas atsirastų pratare) principai. Iš dalies būtų tenkinamas tik sklaidos principas – ankstesnis skiemuo neturi ištaro, savaime suprantama, tolesnio skiemens prataro ir centro sonoringumo distancija didesnė. Taigi šios samplaikos skiemenuoti pagal sonoringumą nepavyktų. Negalima nustatyti ribos ir RRR samplaikoje (*Vermlando*).

Keturnarės samplaikos sonoringumo požiūriu itin sudėtingos. Šiose samplaikose nėra nuoseklaus sonoringumo mažėjimo ar didėjimo. Keturiuose tipuose pirmasis ir ketvirtasis priebalsis yra balsingasis ir sonoringumas mažėja ir vėl didėja (RSTR, RTSR, RTTR, RTRR, pvz., *konstrukcijos*, *žingsnis*, *antplūdžio*, *kontrmotyvas*). Ties ketvirtuoju nariu (jis yra R) didėjantis sonoringumas būdingas TSTR ir STTR, pvz., *apskritai*, *postglacialinė*. Mažėjančio sonoringumo yra RTST, pvz., *linksta*. Viena žodyje rasta TSTS samplaika (*Obstfelderis*), kurioje priebalsių sonoringumas išlieka nedidelis, šiek tiek banguojantis.

Trijose samplaikose (RSTR, RTSR, RTRR) tolesnis fonetinis skiemuo pradedamas pačiu nesonoringiausiu priebalsiu – RS+TR, R+TSR, R+TRR (*kons-trukcijos*, *žin-gsnis*, *kon-trmotyvas*). Jei keturnarėje samplaikoje kartojasi T, ne visada galima nustatyti fonetinio skiemens ribas. Samplaiką STTR suskiemenavus ST+TR, skiemens paribių link sonoringumas mažėja (tenkinami eilės ir kontakto principai), sonoringumo distancija yra didesnė tarp centro ir ištaro pirmojo dėmens nei tarp centro ir prataro. Samplaikoje RTTR fonetinio skiemens riba yra tarp antrojo ir trečiojo priebalsio, *ant-plūdžio* (sutampa

¹⁰ Šis žodis gali būti ištariamas ir su afrikata (trinarė samplaika panaikinama).

su morfemų riba). Trijų tipų samplaikų (RTST, TSTR, TSTS) neįmanoma suskiemenuoti pagal sonoringumo principus, nes tarp sprogstamųjų priebalsių įsiterpia pučiamasis, kuris suardo nuoseklų sonoringumo kitimą (dėl tos pačios priežasties negalima suskiemenuoti ir trinarės TST samplaikos).

Apibendrinant lietuvių kalbos skiemenavimo pagal garsų sonoringumą analizę reikia pasakyti, kad pagrindinis šios teorijos principas (naujas skiemuo pradedamas nesonoringiausiu garsu) gana dažnai (13 iš 32 tipų) nepadedą nustatyti skiemens ribų. Kai kurias samplaikas suskiemenuoti padeda išplėstiniai principai, bet penkių tipų samplaikos (TST, RRR, RTST, TSTR, TSTS) lieka nesuskiemenotos. Trys iš jų pasitaikė pavieniuose svetimžodžiuose (RRR, TSTR, TSTS), bet dvi samplaikos – TST ir RTST – būdingos aktyvios vartosenos žodžiams, pvz., *vyksta*, *linksta*, ir jų skiemenavimas gali būti aktualus.

Kalbos vartotojų skiemenavimo polinkiai

Tarpbalsinių samplaikų analizė rodo, kad remiantis sonoringumu ne visada galima nustatyti skiemenų ribas. Be to, dešimtyje tirtų samplaikų (ST, TS, TSR, RST, STR, TRS, TSS, RSTR, RTSR, RTRR) fonetinio ir fonologinio skiemens ribos nesutampa¹¹. Tačiau, reikalui esant, kalbos vartotojai turi suskiemenuoti. Kalbos vartotojų skiemenavimo polinkiams nustatyti atlikti du eksperimentai. Iš pradžių buvo atliktas žvalgomasis eksperimentas, kuriame dalyvavo 19 Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių filologijos ir leidybos bei Specialiosios pedagoginės pagalbos (logopedijos) studentų, dar neklaušiusių fonetikos dalyko. Eksperimentui atrinkti žodžiai: *vesti*, *liūdnas*, *dažnai*, *bendras*, *vyksta*, *miršta*, *mokslas*, *verslas*, *linksmas*. Dalyvių buvo paprašyta šiuos žodžius perskaityti pakartojant skiemenis, pvz., žodį *namas* skaityti *na-na-mas-mas*.

Rezultatai rodo, kad dviejų priebalsių samplaika visada buvo išskaidyta į du skiemenis: *ves-ti* (ST), *daž-nai* (SR), *liūd-nas* (TR). Taigi nebuvo paisoma fonologinio skiemens ribų (šiuose žodžiuose ji eina prieš samplaiką), o žodžiuose *dažnai*, *liūdnas* nepaisoma ir sonoringumo hierarchijos, pagal kurią riba būtų prieš samplaiką. Be to, rezultatai leidžia daryti prielaidą, kad realioje kalboje galbūt nėra polinkio į atvirusius skiemenis.

Trijų priebalsių samplaiką RTR studentai buvo linkę (net trys ketvirtadaliai atsakymų) skaidyti pagal maksimalaus prataro modelį, kuris šiuo atveju sutampa ir su sonoringumo hierarchija: *bendras* (R-TR, 74%). Kitose trinarėse

¹¹ Kad fonetinio ir fonologinio skiemens ribos gali nesutapti, užsimena Kazimieras Garšva ir Aleksas Girdenis (2006, 36).

samplaikose skiemenų riba dažniau daryta tarp antrojo ir trečiojo priebalsio: *vyksta* (TS-T, 58%), *mokslas* (TS-R, 68%), *miršta* (RS-T, 84% R-ST), *verslas* (RS-R, 79%). Ketunarėje samplaikoje skiemenų riba dažniau antrojo ir trečiojo priebalsio (*linksmas*, RT-SR, 63%). Taigi šio eksperimento rezultatai rodo, kalbos vartotojai pučiamąjį priebalsį linkę priskirti ankstesniam skiemeniui.

Antrajam eksperimentui buvo atrinkti žodžiai su tomis priebalsių samplaikomis, kurių fonologinio ir fonetinio skiemens ribos nesutampa. Buvo tiriamas tokių samplaikų skiemenavimas: ST, SR, TR, STR, RST, RSR, TST, TSR, RTR, RTST, RTSR¹². Eksperimente dalyvavo tie patys bakalaurlantai būsimoji lituanistai ir logopedai bei 13 VDU Moderniosios lingvistikos magistro programos studentų¹³. Dalyvių buvo paprašyta sužymėti skiemenų ribas pateiktuose žodžiuose.

Rezultatai rodo, kad dvinarės samplaikos dažniausiai išskaidomos skirtingiems skiemenims: taip skienuota 90% ST ir SR bei 86% TR samplaikų. Toks ankstesnio skiemens uždarymas (taip pat ir žodinio eksperimento rezultatai), prieštarauja nerėtai nuostatai, kad kalbos vartotojai yra linkę į atviruosius skiemenis ir tam patvirtinti dažnai pasirenkami vaikų kalbos pavyzdžiai su pridėtiniais dirbtiniais skiemenimis (Roca, Johnson 2000, 236–237; Garšva, Girdenis 2006, 36¹⁴).

Trinarės samplaikos skaidomos įvairiai, tačiau retas studentas visus tris priebalsius priskyrė tolesniam skiemeniui (žr. (5)):

¹² Tirtų žodžių sąrašas: ST – *draskau, drasko, egzistuoju, griežčiau, mazgai, mazgas, miestas, perkraustė, raštas, rašte, vaizdas, vesti, visiškai*; SR – *aforizmas, asmuo, dažnai, gaisras, Izraelis, jausmas, laisvė, mįslė, nasrai, pūslė, usnis*; TR – *aitrus, aklas, atmosfera, auglys, baigmuo, Biblija, bruknė, budrus, glotnus, kvapnus, liūdnas, mokykla, ritmas, sidabras, tikras, Vaclovas, vaidmuo, veikla*; STR – *astma, aistra, aštrų, aštrus, australas, gastritas, iliustruoti, meistras, orkestras*; RST – *barzda, drumsčia, gimsta, karščiai, konstitucija, melskis, miršta, skirstyti, valstybė, vamzdžiai*; RSR – *melsvas, skirsnis, verslas, virsmas*; TST – *aikštė, aukštis, kapsčiai, krapštau, paukštis, reikšti, vabzdys, vyksta, žvaigždė*; TSR – *brūkšnys, laipsnis, laipsnių, mokslas, raukšlė, reikšmė, triukšmas, veiksmas*; RTR – *anglas, antra, bendras, cerkvė, dramblis, erdvė, gerklė, ginklas, kompleksas, lengvai, lengvas, pirklys, silpnas, tinklas, ženklas*; RTST – *anksti, atvirkščiai, darbštuolis, minkštas, silpsta, tirpsta, vargsta*; RTSR – *alksnis, linksmas, mirksnis, pilkšvas, tirpsmas, verksmas, žingsnis, žvilgsnis*. Žodžiai dalyviams pateiktame lape buvo išmaišyti.

¹³ Tikėtasi, kad magistrantai žinos fonologinio skiemenavimo pagrindus ir bus linkę juos taikyti. Tačiau taip nebuvo, todėl straipsnyje visi rezultatai aptariami kartu.

¹⁴ Aleksas Girdenis vėliau šios idėjos atsisakė (2003, 135, išn. 38).

(5) S-TR (66%)	ST-R (26%)	STR (9%)
R-TR (46%)	RT-R (54%)	
R-ST (26%)	RS-T (74%)	
R-SR (17%)	RS-R (83%)	
T-ST (34%)	TS-T (62%)	TST (4%)
T-SR (28%)	TS-R (70%)	TSR (2%)

Dviejuose trečdaliuose (66%) atsakymų STR samplaika skaidyta pagal sonoringumo principą (S-TR). Samplaikos, kurių pirmasis narys yra R (beveik visada tai ankstesnio skiemens prozodinio centro – mišriojo dvigarsio – antrasis dėmuo), nė vieno studento nepriskirtos tolesniam skiemeniui. RTR samplaika skaidyta ir R-TR, ir RT-R (atsakymai pasidalijo beveik perpus). Samplaikose RST ir RSR pučiamasis priebalsis dažniau paliktas ankstesniam skiemeniui: RS-R (83%), RS-T (74%). Vadinasi, pastaroji samplaika dažniau skaidyta pagal sonoringumą. Ta pati tendencija – dažniau skiemens ribą žymėti tarp antrojo ir trečiojo priebalsio – pastebėta ir kitose dviejose samplai-kose, kurių antrasis narys taip pat pučiamasis priebalsis: TS-T (62%) ir TS-R (70%). Taigi trinarėse samplai-kose pučiamąjį priebalsį linkstama priskirti ankstesniam skiemeniui (vidutiniškai beveik du trečdaliai atsakymų) ir tai nepriklauso nuo priebalsio pozicijos samplai-koje – ta pati tendencija išlieka ir STR, ir samplai-kose, kurių antrasis narys pučiamasis priebalsis – (R/T) S(R/T).

Tirtose keturnarėse samplai-kose pastebėtas tas pats polinkis pučiamąjį ir prieš jį einančius priebalsius priskirti ankstesnio skiemens ištaraui (žr. (6)):

(6) R-TST (9%)	RT-ST (27%)	RTS-T (64%)
R-TSR (6%)	RT-SR (33%)	RTS-R (61%)

Nagrinėjant skiemenavimo polinkius, aptartinas ir vartotojų žymėtų skiemens ribų santykis su fonologinio skiemens prataru. Pagal maksimalaus prataro principą skiemenauta: a) dešimtadalis dvinarių ir STR tipo samplai-kų, b) apie trečdalis trinarių ir keturnarių samplai-kų, besibaigiančių ST/SR, c) beveik pusė RTR samplai-kų. Taigi vartotojų skiemenavimo polinkiai nere-mia fonologinio skiemens ribų, nustatytų remiantis maksimaliu prataro mo-delium.

Apibendrinant vartotojų skiemenavimo polinkių tyrimą, pasakytina, kad pastebėta: a) akivaizdi tendencija ankstesnį skiemenį „uždaryti“, b) toles-nio skiemens pratarui priskirti tik paskutinį daugianarės samplai-ko priebalsį,

c) priebalsių samplaikose esantį pučiamąjį priebalsį priskirti ankstesnio skiemens ištariui. Vartotojų skiemenavimo įvairovė liudija, kad skiemenų ribos nėra visuotinis besąlygiškas kalbos reiškiny. Tačiau būtina paminėti, kad nebuvo nė vieno atsakymo, kuriame būtų neteisingai nustatytas skiemenų kiekis, nes pažymėtos ir tos skiemenų ribos, kurios neaktualios šiam tyrimui, pvz., žodžiuose *egzistuoja*, *konstitucija*.

Apibendrinimas

Peteris Ladefogedas (2000, 229–230) siūlo atsižvelgti ne į savaiminį garsų sonoringumą (akustinę energiją), bet į žymumą, iškilumą (angl. *prominence*), kuris aprėpia tam tikrą sonoringumo, trukmės, kirčio ir pagrindinio tono kombinaciją. Jis (Ladefoged 2000, 230) pripažįsta, kad fonetiniais požymiais paremta skiemens teorijų grupė negali išspręsti visų skiemenavimo problemų, nes skienuo yra garsų sąrangos, surikiavimo į tam tikras grupes vienetą. Todėl labai svarbu atsižvelgti į struktūrinius skiemens vienetus ir į tai, kokios struktūros skiemenys būdingi konkrečiai kalbai. Vienoms kalboms būdingi tik atvirieji skiemenys, pvz., polineziečių (Maddieson 2013), kitų kalbų ištara sudaro tik tam tikros grupės skiemenys, pvz., kinų mandarinų – nosiniai priebalsiai (Ladefoged 2000, 230). Dažnai šie struktūriniai dėsningumai lemia tos kalbos skiemenavimo principus, o sonoringumas gali būti tik pagalbinė priemonė ieškant fonetinio skiemens ribų. Vadinas, ne visi fonologiniai reiškiniai gali turėti labai aiškią fonetinę realizaciją, todėl ne be pagrindo skiemens ribas siūloma nustatyti pereinant į fonologinį lygmenį: fonologinio skiemens riba eina ten, kur prasideda didžiausia vidinio priebalsių junginio dalis, savo struktūra sutampanti su atitinkamu žodžio pradžios junginiu (Girdenis 2003, 134–140). Taigi skienuo – ir fonologinis, ir fonetinis reiškinys, bet jo ribos yra greičiau fonologinis (teorinis) konstruktas, nes neabejotinų akustinių ir artikuliacinių rodiklių iki šiol nerasta. Tą liudija ir šis tyrimas: nustačius bendrinės lietuvių kalbos priebalsių sonoringumo hierarchiją ($R > S > T/TS$) ir pritaikius skiemenavimo pagal sonoringumą principus, 16% empirinėje medžiagoje rastų priebalsių samplaikų negalima suskiemuoti. Vartotojų skiemenavimo polinkiai neremia nei prognozuoto fonetinio, nei fonologinio skiemens ribų, o pastebėtos tendencijos turėtų būti išsamiau nagrinėjamos, kreipiant dėmesį į ankstesnio skiemens centro kiekybę, morfemų ribas. Išsami priebalsių sonoringumo analizė būtų prasminga, jei vartotojų skiemenavimo polinkiai leistų daryti prielaidą, kad sonoringumo paisoma. Vis dėlto samplaikų intensyvumo kaita dar neišleistina iš fonetikų tyrimo lauko.

LITERATŪRA

- Blevins, Juliette 1995, The syllable in phonological theory, in John Goldsmith (ed.), *Handbook of Phonological Theory* 1, Blackwell, 206–244.
- Boersma, Paul, David Weenink 2018, Praat: doing phonetics by computer, <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/> (version 6.1.42).
- Clements, George Nickerson 2009, Does sonority have a phonetic basis?, in Eric Raimy, Charles E. Cairns (eds.), *Contemporary Views on Architecture and Representation in Phonology*, Cambridge, MA: MIT Press, 165–175.
- Duanmu, San 2008, *Syllable Structure: The Limits of Variation*, Oxford: Oxford University Press.
- Fischer-Jørgensen, Eli 1952, On the definition of phoneme categories on a distributional basis, *Acta Linguistica Hafniensia* 7, 8–39.
- Girdenis, Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Garšva, Kazimieras, Aleksas Girdenis 2006, Skiemuo, in Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 36–37.
- Girdenis, Aleksas, Vida Karosienė 2010, *Bendrinės lietuvių kalbos statistinė struktūra: fonologijos dalykai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Gordon, Matthew K. 2016, *Phonological typology* (= Oxford Surveys in Phonology and Phonetics), Oxford: Oxford University Press.
- Jespersen, Otto 1904, *Lehrbuch der Phonetik*, Leipzig: Teubner.
- Jones, Daniel 1918, *An Outline of English Phonetics*, Leipzig: Teubner.
- Karosienė, Vida, Aleksas Girdenis 1994, Lietuvių bendrinės kalbos skiemens tipų dažnumai, *Kalbotyra* 43(1), 34–42.
- Kazlauskienė, Asta, Gailius Raškinis 2008, Lietuvių kalbos fonologinio skiemens struktūrinių modelių dažnumas, *Žmogus ir žodis* 10(1), 24–31.
- Kliukienė, Regina 2006, Lietuvių pavardžių skiemens struktūra (statistinis tyrimas), *Žmogus ir žodis* 8(1), 28–34.
- Krämer, Martin, Draga Zec 2020, Nasal consonants, sonority and syllable phonotactics: the dual nasal hypothesis, *Phonology* 37, 27–63.
- Ladefoged, Peter 1982, *A Course in Phonetics*, 2nd ed., Orlando: Harcourt Brace.
- Ladefoged, Peter 2000, *A Course in Phonetics*, Fort Worth, Texas: Harcourt College Press.
- Ladefoged, Peter 2004, Commentary: Some thoughts on syllables: An old-fashioned interlude, J. Local, R. Ogden, R. Temple (eds.), *Phonetic Interpretation* (= *Papers in Laboratory Phonology* 6), Cambridge: Cambridge University Press, 269–276.
- Maddieson, Ian 2013, Consonant inventories, in Matthew S. Dryer, Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*, Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, <http://wals.info/chapter/1> (2022-01-16.)

- Mikalauskaitė, Elzbieta 1975, *Lietuvių kalbos fonetikos darbai*, Vilnius: Mokslas.
- Pakerys, Antanas 2003, *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Enciklopedija.
- Parker, Stephan 2002, *Quantifying the sonority hierarchy*, PhD dissertation, University of Massachusetts.
- Roca, Iggy, Wyn Johnson 2000, *A Course in Phonology*, Blackwell Publishing.
- Selkirk, Elisabeth O. 1982, The syllable, in Harry van der Hulst, Norval Smith (eds.), *The Structure of Phonological Representations 2*, Dordrecht: Foris, 337–383.
- Spencer, Andrew 2004, *Phonology. Theory and Description*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Vaitkevičiūtė, Valerija 1965, Skiemuo, in Kazys Ulvydas (red.), *Lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mintis, 122–126.

Asta KAZLAUSKIENĖ
Lituanistikos katedra
Vytauto Didžiojo universitetas
V. Putvinskio g. 23–204
LT-44243 Kaunas
Lithuania
[asta.kazlauskiene@vdu.lt]

Frederik KORTLANDT

Leiden University

PERSONAL AND IMPERSONAL SENTENCES IN LITHUANIAN AND PROTO-INDO-EUROPEAN

Asmeniniai ir beasmeniai sakiniai lietuvių kalboje ir indoeuropiečių prokalbėje

Abstract. The dative subject construction of the historical languages is the continuation of the Proto-Indo-European thematic present. It was largely replaced by the construction with a nominative subject that continued the athematic present as well as the aorist, where the ergative was reinterpreted as a nominative.

Keywords: Lithuanian; Indo-European; dative; nominative; thematic present; athematic present.

Anotacija. Istorinių kalbų datyvinio subjekto konstrukcija yra indoeuropiečių tematinio prezento tęsinys. Ją paprastai keitė konstrukcija su nominatyviniu subjektu, tęsusi atematinį prezentą, taip pat aoristą, pastaruoju atveju ergatyvą reinterpretačius kaip nominatyvą.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; indoeuropiečių kalbos; datyvas; nominatyvas; tematinis prezentas; atematinis prezentas.

The monumental Lithuanian Grammar edited by Vytautas Ambrazas (1997) lists a number of alternations between personal and impersonal sentences, among them the following (pp. 663–667):¹

Nn~Nd. *Mes pritrūkome pinigų ~ Mums pritrūko pinigų* ‘We ran short of money’, *Ligonis/Ligoniui pagerėjo* ‘The patient improved’, *Jis/Jam gailėjo šuns* ‘He felt pity for the dog’.

Nn~Na. *Man skauda galva/galvą* ‘I have a headache’, *Jam gerklė/gerklę perši* ‘He has a sore throat’, *Man gelia šonas/šoną* ‘My side aches’.

Nn~Ni. *Vaiką išbėrė spuogai/spuogais* ‘Pimples covered the child’, *Kambaryje kvėpia gėlės/gėlėmis* ‘Flowers smell sweet in the room’, *Nuo ežero padvelkė vėsumas/vėsumu* ‘Cool air drifted up from the lake’, *Dangų užtraukė debesys/debesimis* ‘Clouds covered the sky’.

¹ Case forms: Nn nominative, Ng genitive, Nd dative, Na accusative, Ni instrumental, Nl locative.

Nn~Nl. *Man ūžia galva/galvoje* ‘There is a buzzing in my head’, *Daržai/Daržuose dar žaliuoja* ‘The gardens are green yet’, *Troba/Troboje prisirinko dūmų* ‘The cottage filled with smoke’.

Nn~Nd with an impersonal reflexive verb: *Aš nemiegu* ‘I do not sleep’ ~ *Man nesimiega* ‘I cannot sleep’, *Jis gerai dirba* ‘He works well’ ~ *Jam gerai dirbasi* ‘It is easy for him to work’, *Aš noriu miego* ‘I am sleepy’ ~ *Man norisi miego* ‘I feel sleepy’.

The authors remark that impersonal sentences emphasize the spontaneous nature of a state or process. There are also impersonal sentences with two oblique objects (pp. 631–634, 653):

Ng~Nd. *Saulės mums užtenka* ‘We have enough sun(light)’, *Medžiotojui pagailo stirniukės* ‘The hunter felt sorry for the little roe’, *Man gaila tavęs* ‘I am sorry for you’.

Na~Ng. *Sodą prinešė sniego* ‘The garden was snowed up’.

Na~Ni. *Vaiką mėto spuogais* ‘The child is covered with pimples’.

Such impersonal constructions are particularly frequent in Lithuanian but are also sometimes found in other Indo-European languages, e.g. Russian *Lodku uneslo vetrom* ‘The boat was carried away by the wind’, *Mne žal’ tebja* ‘I am sorry for you’, English *Me dreamed a strange dream* (cf. also Pedersen 1907, 134–140 on Iranian, Celtic and Germanic). It may therefore be appropriate to look for their Proto-Indo-European origins.

On a number of occasions (e.g. Kortlandt 1983; 2002; 2020) I have argued that the Indo-European thematic conjugation had a dative subject, to be compared with the Lithuanian instances listed above. Thus, the structural difference between Sanskrit *ad-mi* ‘I eat’ and Greek *ἔδ-ο-μ-αι* ‘I will eat’ is the same as between Bulgarian *spj-a* ‘I sleep’ and *spi mi se* ‘I am sleepy’, with the thematic vowel (Greek -ο-, Bulgarian zero) corresponding to an empty subject position and the first person (Greek -m-, Bulgarian *mi*) coded as an indirect object. A reconstruction of the Proto-Indo-European verb on the basis of the morphological evidence results in a system with a nominative subject for athematic presents, an ergative subject for transitive aorists, and a dative subject in bivalent constructions for thematic presents and perfects. It turns out that the ergative was identical with the ablative for animates and with the instrumental for inanimates. Morphological elements can be retraced in Uralic while the syntactic structures are the same as what we find in Caucasian languages. Thus, the reconstruction supports the theory that

Proto-Indo-European is an Indo-Uralic language that was transformed under the influence of a Caucasian substratum (cf. already Pedersen 1907, 152 and 1933, 309 and Kortlandt 2009).

It now appears that the dative subject construction of the historical languages is the continuation of the Proto-Indo-European thematic present. It was largely replaced by the construction with a nominative subject that continued the athematic present as well as the aorist, where the ergative was reinterpreted as a nominative. This is the origin of the nominative in **-s* (PIE ablative) for nouns and in **-d* (PIE instrumental) for neuter pronouns. The alternations listed above show that the replacement was a comparatively recent development. The same holds for the perfect, where we find Greek original *πέποιθα* ‘I trust’, (*εὔ*) *πέπραγα* ‘I have fared (well)’ beside more recent transitive *πέπεικα* ‘I have persuaded’, *πέπραχα* ‘I have achieved’. In a similar vein, the original ergative construction with an inanimate subject is reflected in Lithuanian *Dangų užtraukė debesimis* ‘Clouds covered the sky’ and Russian *Lodku uneslo vetrom* ‘The boat was carried away by the wind’. The Indo-European accusative in **-m* was originally a directive case, as in Latin *ire Romam* ‘to go to Rome’, and supplied a new object function when the ergative became a nominative. The original allative function appears to be preserved in the Lithuanian examples listed above, where pain affects a human organ: *Man skauda galvą* ‘I have a headache’, *Jam gerklę perši* ‘He has a sore throat’, *Man gelia šoną* ‘My side aches’.

It should be clear that the impersonal constructions discussed here are quite different from the “dative subject constructions” with a nominative subject such as Latin *Mihi est liber* ‘I have a book’, Spanish *Me gusta la cerveza* ‘I like beer’, German *Mir gefallen diese Bücher* ‘I like these books’, Japanese *Ken-ni (wa) eigo-ga hanaseru* ‘Ken/Nd (topic) can speak English/Nn’ (Shibatani 1999, 47). These are also quite different from such double subject constructions as Japanese *Taroo-ga Hanako-ga suki da* ‘Taroo/Nn likes Hanako/Nn’. Impersonal constructions with a nominative subject are of course widespread in the languages of the world.

REFERENCES

- Ambrasas, Vytautas (ed.) 1997, *Lithuanian grammar*, Vilnius: Baltos Lankos.
 Kortlandt, Frederik 1983, Proto-Indo-European verbal syntax, *Journal of Indo-European Studies* 11, 307–324, <https://www.kortlandt.nl/publications/art049e.pdf>.

Kortlandt, Frederik 2002, The Indo-Uralic verb, *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and literary contacts* (= Studia Fenno-Ugrica Groningana 2), Maastricht: Shaker, 217–227, <https://www.kortlandt.nl/publications/art203e.pdf>.

Kortlandt, Frederik 2009, C.C. Uhlenbeck on Indo-European, Uralic and Caucasian, *Historische Sprachforschung* 122, 39–47, <https://www.kortlandt.nl/publications/art247e.pdf>.

Kortlandt, Frederik 2020, The disintegration of the Indo-European language family, *Etymologus* (Fs. Blažek), Hamburg: Baar, 267–276 = Kortlandt 2021: 101–107.

Kortlandt, Frederik 2021, *New Indo-European and Balto-Slavic Studies*, Düren: Shaker.

Pedersen, Holger 1907, Neues und nachträgliches, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 40, 129–217.

Pedersen, Holger 1933, Zur Frage nach der Urverwandtschaft des Indoeuropäischen mit dem Ugrofinnischen, *Liber Semisaecularis Societatis Fenno-Ugricae*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 308–325.

Shibatani, Masayoshi 1999, Dative subject constructions twenty-two years later, *Studies in Linguistic Sciences* 29(2), 45–76.

Frederik KORTLANDT
Schouwenhove 223
NL-2332 DV Leiden
The Netherlands
[fkortlandt@gmail.com]

Agnė NAVICKAITĖ-KLIŠAUSKIENĖ,
Eglė ŽILINSKAITĖ-ŠINKŪNIENĖ
Vilnius universitetas

APIE LAIKĄ IR KALBĄ About time and language

Anotacija. Straipsnyje aptariamos anksčiau pasiūlytos lietuvių ir latvių kalbų heterosemantizmų *valanda* ir *valoda* etimologijos, pabrėžiant ir išplėtojant latvių kalbininkės Editės Hauzenbergos-Šturmos aprašytą minėtųjų leksemų tarpusavio ryšį bei jų kilmę iš judėjimą reiškusių veiksmažodžių. Remiantis abiejų kalbų senųjų raštų ir tekstynų duomenimis, pateikiama papildomų argumentų, rodančių, kad tiek laiką, tiek kalbą galima suvokti kaip (cikliškai) judančius reiškinius.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; latvių kalba; heterosemantizmai; *valanda*; *valoda*.

Abstract. The paper presents the former etymologies of the heterosemantic cognates Lith. *valanda* and La. *valoda* with a special focus on their relation and origin from the motion verbs described by Edite Hauzenberga-Šturma. On the basis of the old writings and corpora we provide additional arguments to show that both time and language can be conceptualized as (cyclically) moving phenomena.

Keywords: Lithuanian; Latvian; heterosemantic cognates; *valanda*; *valoda*.

*Su profesoriumi Bonifacu Stundžia pirmą kartą susitikome 1999 metais Filologijos fakulteto Vinco Krėvės auditorijoje – tada patekome į tais metais jo iniciatyva rinktą baltistų grupę. Studijuodamos visuomet jautėme Profesoriaus rūpestį ir palaikymą, o pradėjusios dirbti Baltistikos katedroje turėjome galimybę jį pažinti ne tik kaip autoritetinę mokslininkę ir diplomatišką diskusijų dalyvį, bet ir nuoširdų, šiltą, muzikalų žmogų. Ne mažiau mus žavi ir Profesoriaus subtilus humoro jausmas bei taiklūs lingvistiniai pašmaikštavimai. O juokauja jis ne tik apie mokslą ir gyvenimą, bet ir apie save, nevengdamas prisistatyti vyriausiuoju dirbančiu Baltistikos katedros sėnariu, o mūsų – baltistų – grupę vadina jį savo krikštėviu, su kuriuo galime pasikalbėti bet kuria baltų kalba! Arba leisti sau pažaisiti latvių ir lietuvių heterosemantizmais ir palinkėti profesoriui skausmingo gyvenimo, pilno bausių, nevengti padejuoti ir nepailsti vairuojant mokslinius raštus, kad mėsa būtų tvirta, kojos – raitos, kad kišenėje barškėtų nauda ir kad nebūtų jokių paradų!¹ Tad skiriame šį straipsnį mielajam **valandininkui**, su kuriuo praleidome ne vieną **valandą** skaitydamos prūsų katekizmus ir dėliodamos kirčio ženklus.*

¹ La. *skaists* ‘gražus’, *bauda* ‘malonumas’, *padejot* ‘pašokti’, *vairot* ‘dauginti’, *raksts* ‘straipsnis’, *miesa* ‘kūnas’, *raits* ‘spartus’, *nauda* ‘pinigai’, *parāds* ‘skola’.

Lie. *valandà* ir la. *valuôda* fonetinis panašumas yra akivaizdus, tačiau šių žodžių semantinį ryšį išvelgti sunkiau. Kazimieras Būga teigė, kad latvių *valuôda* semantinė sąsaja su lietuvių kalbos atitikmeniu jam nėra aiški (Būga 1959, 664), bet remdamasis Augustu Ficku bandė sieti su čekų *volati* ir lenkų *wolać* ‘vadinti’ (ibid.). Šiam Būgos siejimui pritarė ir kiti to meto tyrėjai, pavyzdžiui, Jānis Endzelīns (Endzelin 1924, 123) ir Václavas Machekas (Machek 1957, 572). Be to, Endzelīnas la. *valuôda* siejo ir su latvių volungės pavadinimu – la. *vāluôdze* (Endzelin l. c.).

Šioms mintims nepritaria Edīte Hauzenberga-Šturma, teigdama, kad tokiu savo turiniu sudėtingai ir daugiasluoksnei žmogaus dvasinės raiškos formai, kokia yra kalba, įvardyti reikėtų paieškoti labiau argumentuotos semantinės motyvacijos nei siejimo su tik dviejuose vakarų slavų kalbose randamais ištiktukinės kilmės veiksmažodžiais ar panašiai į juos skambančiu volungės pavadinimu (Hauzenberga-Šturma 1967, 25t.). Autorė siūlo aiškinant leksemos la. *valuôda* kilmę remtis pasiūlyta lietuvių *valandos* ‘tam tikro laiko’ etimologija – sieti su veiksmažodžiu *vėlti* ‘walken’ (Fraenkel 1965, 1187t., plg. Smoczyński 2007, 715) ir šaknimi ide. **uel-* ‘drehen, winden, wälzen’ (Pokorny 1959, 1140, 1143)², tvirčiau argumentuojant semantinį lietuviškosios ir latviškosios leksemų ryšį.³

Lietuvių kalbos veiksmažodžio *vėlti* atitikmens latvių kalboje *vēlt* semantika šiek tiek skiriasi: latvių kalboje pagrindinė jo reikšmė yra ‘risti(s), ridenti(s), ritinti’, žyminti apvalaus daikto judėjimą į priekį, o kitos dvi latvių kalbos žodyne nurodomos reikšmės yra susijusios su procesais, kurie žymi: a) apvalios formos suteikimą beformei masei; b) vilnos apdirbimą ją šiaušiant ir veliant (LLVVe). Galima daryti išvadą, kad pastarosios reikšmės, palyginti su pirmąja šio veiksmažodžio reikšme, nežymi judėjimo į priekį, o nurodo ciklišką, pasikartojantį veiksmą. Tačiau šią reikšmę kaip pagrindinę matome lietuvių kalboje – veiksmažodis *vėlti* žymi trynimą, taršymą, šiaušimą, glamžymą, tam tikros formos suteikimą masei (įprastai – vilnai). DLKŽ pateikiamos penkios su šiais veiksmais susijusios reikšmės. O tarp septyniolikos

² T.y. ide. **uelH-* ‘(sich) wälzen, wallen’ (LIV, 677); Petitas dar svarsto galimybę sieti ir su šaknimi **uel-* ‘drehen, rollen’ (LIV, 675) (Petit 2010, 30).

³ Yra ir kita lietuvių kalbos leksemos *valanda* etimologija: Franzas Spechtas *valandą* siejo su lie. *vėlūs* (Specht 1944, 159), o šią mintį išplėtojo Simas Karaliūnas (Karaliūnas 1984[1986], 71–77), teigdamas, kad lie. *valandà*, *vėlūs* ir la. *vēls* ‘vēlus’ sietini su viena šaknimi – lie. 3 praes. *vėlti* ‘leidžia, sutinka’, la. *vēlēt* ‘norėti, leisti’, plg. s. sl. *veljō* ‘noriu’ < ide. **uel-*/**uel-* ‘leisti, linkėti’ (Idem, 77) resp. **uelh₁-*⁰ ‘(aus)wählen’ (LIV, 677).

LKŽ duodamų veiksmažodžio *vėlti* reikšmių yra ir įvairesnių – čia randame ir judėjimo į priekį reikšmę, pavyzdžiui, sangražinės veiksmažodžio formos *vėltis* reikšmė ‘eiti, slinkti, risti, vilktis’ (*Vienas atsivėlė ir antras vėlas*) (LKŽ, 9 reikšmė). Taigi apibendrinamos galime daryti išvadą, kad kryptingo judėjimo į priekį reikšmė yra buvusi būdinga ir lietuvių kalbos veiksmažodžiui *vėlti*.

Kalbant apie konkrečias šio veiksmažodžio reikšmes abiejose baltų kalbose, galima teigti, kad jose pagrindinėmis reikšmėmis yra tapusios skirtingos *vėlti* resp. *vėlt* reikšmės, tačiau abiem kalboms būdingos tiek judėjimo į priekį, tiek ir cikliško, pasikartojančio veiksmo reikšmės.

Tiek lietuvių, tiek ir latvių kalboje veiksmažodis *vėlti* (la. *vēlt*) turi ir abstraktesnių reikšmių. Veiksmažodžiu *vėlti* galima apibūdinti kalbėjimo būdo ar turinio ypatybes: neaiškią artikuliaciją (*liežuvis veliasi* ‘neaiškiai taria žodžius’, LKŽ) ar įžeidų kalbėjimą, apkalbėjimą, kaltinimą, melavimą, niekų plepėjimą (*liežuviu velti* ‘niekus plepėti’, LKŽ). Latvių kalbos sangražinė forma *vēlties* turi garso sklidimo reikšmę (‘izplatīties (par skaņu); virzīties līdz ar skaņas avotu’) (LLVV), taip pat ir neaiškos artikuliacijos reikšmę, pvz., *vēlties pār lūpām* ‘tikt izteiktam ar grūtībām, neskaidri, arī lēnām’ (Idem). Įdomu pastebėti, kad išvardytos latvių kalbos veiksmažodžio *vēlties* reikšmės apima du iš prigimties skirtingus procesus – judėjimą į priekį (garso sklidimo reikšmė) ir judėjimo stabdymą (žodžiai veliasi, juos sunku ištarti).

Iš to, kas pasakyta apie veiksmažodžio *vėlti* semantiką, galime daryti išvadą, kad tiriamąsias leksemas la. *valoda* ir lie. *valanda* sieja judėjimo į priekį reikšmė. Tačiau dabartinėje lietuvių kalboje *valanda* žymi cikliškai pasikartojantį laiko tarpą, t.y. turi konkretaus 60 minučių trukmės laikotarpio reikšmę arba žymi tikslų paros laiką. Bet ši reikšmė yra palyginti nauja. Pasak Carlo Bucko (Buck 1949, 1001), žodžiai, dabartinėse ide. kalbose reiškiantys *valandą*, žymėjo ir bendresnes laiko sąvokas ar kitus intervalus – tai patvirtina ir ne indoeuropiečių kalbų duomenys (Haspelmath 1997, 52).

Iš senųjų raštų matyti, kad *valanda* turėjusi daugiau reikšmių ir daug dažniau žymėjusi neapibrėžtą laiko tarpą (Skardžius RR 4, 317t.). Neapibrėžtumo reikšmę rodo modifikatoriai *maža*, *gera*, *visokia*, taip pat religiniuose tekstuose dažnas stabilusis junginys *paskutinė*, *smerties valanda*, pvz.:

(1) *Mieli Waikelei, dabar maßą walandą efmi fu iumis*. BB Jn 13,33.

(2) *Todelg Diewop fawo baukimes / Mufu wifokioy walandoiā*: KNG¹ 205₁₉.

Dabartinę *valandos* reikšmę senuosiuose lietuvių raštuose turi slavizmas *adyna*, – kartais jis pasitelkiamas kaip mato vienetas valandai apibrėžti, pvz.:

- (3) *Ir nufsidawe po **walandos**, kaip po **trijų hadinų**, ataijo io materifchke neβinodama, kas nufsidawe.* BB Apd 5,7.

Judėjimo ir laiko reikšmės susieti nėra sudėtinga. Konstantinas Karulis teigia, kad lie. *valanda* pirminė reikšmė buvusi ‘toks arba tas, kas ritasi į priekį’, o iš lokalinės reikšmės išriedėjo laiko reikšmė (Karulis 2001, 1112). Buckas lie. *valandą*, anksčiau reiškusią ‘laiko tarpą’, siejo su lo. *volvendus* ‘prabėgantis (apie laiką)’, *volvare* ‘suktis, riedėti’, s. sl. *valiti* ‘riedėti’ ir t.t., – vadinas, laikas buvo suvoktas kaip besisukantis ciklas (Buck 1949, 1001).

Laiką žymėti judėjimo ir vietos raiškos priemonėmis pasaulio kalbose yra taip įprasta, kad tai galima laikyti universalija (Haspelmath 1997; Majid et al. 2013; Radden 2003). Gramatinimo teorijoje teigiama, kad gramatiniai laiko žymikliai išsivysto iš vietos reikšmės leksemų (Heine, Kuteva 2002; Svorou 1994), o kognityvinės krypties kalbos tyrimai rodo conceptualiųjų metaforų LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS ar LAIKAS YRA ERDVĖ egzistavimą nepaisant skirtingų kalbų ar kultūrų (be kitų, Moore 2014). Baltų kalbos nėra jokia išimtis – jose apie laiką įprasta kalbėti pasitelkiant judėjimo ir vietos raiškos priemones, pavyzdžiui:

- (4) *Vasara **prabėgo**, **artėja** jubiliejus, geriausia dar **priešaky!**
Vasara **aizskrėja**, **tuvojas** jubileja, labākais vēl ir **priešā!*** (autorių pavyzdys)

Valandos (la. *stundas*) taip pat juda:

- (5) *Dabar **atėjo** jūsų valanda.
Tagad **ir atnākusi** jūsu stunda.* (LILA)
- (6) ***Prabėga** gal kiek daugiau kaip valanda [...]
Pagāja varbūt vairāk nekā stunda [...]* (LILA)

Kai kuriais atvejais valandomis matuojamas kelias, t.y. įvardijamas laikas, per kurį įveikiamas tam tikras atstumas, pvz.:

- (7) *Irena jam greitai surado pirkinį: Aukštaitijoje, **valanda kelio** nuo Vilniaus, prie nedidelio, bet gražaus ežero.
Pirkumu viņam Irēna sameklēja drīz — Aukštaitijā, **stundas braucienā** no Viļņas pie maza, bet skaista ezeriņa.* (LILA)

Laikas gali judėti ne tik linija ar tiese, bet ir *suktis, riedėti, risti* (*mities, ritēt, riņķot*); jis ir pats dažnai suvokiamas kaip ratas, ciklas (pvz., *metų, gyvenimo ratas, ciklas; mūža ritums*), pvz.:

(8) *Metai **ritasi** ī pabaigā, temsta vos prašvitus, bet tik dienos trumpumas ir teprimena, kad kalendoriuje parašyta – „žiema“.* (DLKT)

(9) *Laiks viņas mājā **neritēja** uz priekšu, laiks **riņķoja**. Tas izstaroja kā aplī ap ūdeni iesviestu akmeni.* (LVK2018)

Valandos ir kalbos ryšys taip pat suvoktinas per tam tikrą fizinį judėjimą. Pasak Hauzenbergos-Šturmos, toks laiko judėjimas būdingas ir kalbai, tad latvių *valuōda* anksčiau galėjo apibūdinti kalbėjimo tėkmę ar srautą: „runa rit (tāpat kā laiks rit) un šis ritums apzīmēts ar verba *velt* atvasinājumu“ (Karulis 2001, 1112). Latvių senųjų raštų duomenys rodo, kad *valuōda* anksčiau vartota ne tik dabar įprasta reikšme (kalba kaip atskira ženklų sistema), bet turėjusi ir kalbėjimo proceso, kalbos srauto reikšmę:

(10) *Lai neweena neleeta **Walloda** no juhfas Muttes isee: bet ja kas labs irr un derrigs par Ustajifchanu / kas Schehlafibu padarra teem / kas to dfird.* JT1685 Ef 4,29.

(11) *Schi **Walloda** ne patikke Samuelam / kad tee fazzija: Dohd mums weenu Kehninu / kas muhs teeja / un Samuels peeluhdfe to KUNGU.* VD1689–1694 1 Sam 8,6.

(12) *Lipniga **Walloda** irr tihrs Meddus / tai Dwehfelei falda / un teem Kaulem weena Ahrftes=Sahle.* VD1689–1694 Pat 16,24.

Panašių semantinių sąsajų esama slavų kalbose: jose leksemos, žyminčios laiką ir kalbą, taip pat yra etimologiškai siejamos. Pavyzdžiui, s. r., s. sl. рѣчь, bulg. реч ‘žodis’, č. řeč, luž. a. řeč, luž. ž. řěc, slov. reč ‘kalba’, r. речь, ukr. річ, br. реч, slvn. rěč, le. rzecz ‘daiktas’ yra pailgintuoju laipsniu susiję su r. рекъ ‘kalbu’, пок ‘metai’. Rusų рекъ, речѣшь, inf. речу, dial. речуть ‘kalbėti’. O r. пок ‘likimas’, dial. – ‘metai, laiko tarpas’, ukr. пік ‘metai’, br. пок, s. r. рокъ ‘laikotarpis, metai, ūgis; taisyklė; likimas’, s. sl. рокъ, s.-kr. rōk, slov. ròk ‘laikotarpis, laikas’, č., slov. rok, le. rok, luž. ž. rok – ‘metai’ < prasl. *rokъ ‘laikotarpis’ (Vasmer 1971, 465t., 478, 496t.). Visi šie žodžiai siejami su prasl. *rekti ‘speak, say’ resp. ide. *rek- (Derksen 2008, 433).

Be jau aptarto baltų kalbų leksemų siejimo su veiksmažodžiais, įvardijančiais judėjimą, sukimąsi, būta bandymų aptarti šių leksemų reikšmių chronologiją: mėginta nustatyti, kuri reikšmė buvusi pirminė. Pavyzdžiui, Karulis la. *valuōda* tiesiogiai siejo su *velt*, nurodydamas sąsają su liežuvio atliekamu veiksmu: taip, kaip liežuvis mala maistą, taip ridena žodžius (*kā mēle „maļ“ barību, tā „vel“ vārdus*) (Karulis 2001, 1112). Pasak Zigmo Zinkevičiaus, semantinės raidos kryptis galėjo būti kiek kitokia: iš judėjimo reikšmės pirmiausia išriedėjo laiko reikšmė, o iš pastarosios – kalbos reikšmė. Tokią hipotezę leidžia kelti rusų kalbos lituanizmai *валáнда* ‘nepaslankus, lėtas žmogus’, *валáндаться* ‘lėtai ką dirbti, beprasmiškai leisti laiką, gaišti’ (Zinkevičius 1974, 63), *валéндауца* ‘čiupinėti, gaišti; dvoklinėti, slampinėti, bastytis’, *валы́ндауць, валы́ндауца* ‘dvoklinėti, slampinėti, bastytis’, *валы́нда* ‘bastūnas’ (Urbutis 1969, 52). Visi šie žodžiai yra kildinami iš *valandà*, kuri, be jau minėtųjų reikšmių, galėjusi reikšti ir ‘(tuščią) laiko leidimą, gaišatį’ (Zinkevičius 1974, 63), o tai leistų teigti, kad ir *valuōda* reikšmė galėjo išsirutulioti iš ‘(tuščias) laiko leidimas, gaišatis, plepėjimas’ (Idem). Panaši semantinė raida yra siūloma ir ALEW (2015, 1176): ‘Weile, Stunde’ (akimirka, valanda) > ‘gesellige Stunde’ (džiaugsminga valanda) > ‘Gespräch’ (pokalbis). Šią semantinės raidos kryptį galėtų patvirtinti latvių senuosiuose raštuose paplitęs priesagos *-nieks* vedinys *valodnieks*, turintis reikšmę ‘plepys’: *Tahs šeevas tahdas wallodneeze* ‘Tos moterys tokios plepės’ (Fuer1650_70_1ms 299₁₄). Ši leksema kalbininko reikšme imta vartoti nuo aštuntojo 19 a. dešimtmečio (Karulis 2001, 1112).

Taigi Hauzenbergos-Šturmos mintis susieti la. *valoda* su lie. *valanda* per judėjimo veiksmažodžius leidžia paaiškinti šių žodžių tarpusavio ryšį ir semantinę jų raidą atskirose baltų kalbose. Tiek laiko, tiek kalbos kaip (cikliškai) judančių reiškinių suvokimas, galima sakyti, yra universalus dalykas, randamas daugelyje pasaulio kalbų. Laiką ir kalbėjimą žyminčios leksemos etimologiškai susijusios ir slavų kalbose. Straipsnyje minėti rusų kalbos lituanizmai rodo semantinės raidos chronologiją ‘judėjimas’ > ‘laikas’ > ‘kalba’. Tačiau nors ir šios laiko bei kalbos reikšmės pirmiausia yra konotuotos neigiamai (*valanda* žymi tuščią laiko leidimą, o kalba – plepėjimą), mūsų mielojo Profesoriaus viso gyvenimo darbai rodo, kad jis tuščiai laiko neleido ir *valodai* skyrė kiekvieną savo *valandą*.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ALEW – *Altltauisches Etymologisches Wörterbuch*, unter der Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukeviciute und Christiane Schiller bearbeitet von Rainer Fecht, Anna Helene Feulner, Eugen Hill und Dagmar S. Wodtko, Hamburg: Baar, 2015.

BB – Jochen D[ieter] Range, *Kommentierte Edition des Bandes 7 der altltauischen Bibelübersetzung (Evangelien und Apostelgeschichte) von Joh[ann] Bretke, Labiau 1580*, Habilitationsschrift, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, 1992.

Buck, Carl Darling 1949, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago: The University of Chicago Press.

Būga, Kazimieras 1959, *Rinkiniai raštai* 2, sud. Zigmas Zinkevičius, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Derksen, Rick 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden: Brill.

DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*, <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>.

DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, <https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/>.

Endzelin, Jan 1924, Germanisch-baltische Miszellen, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* 52, 123.

Fraenkel, Ernst 1965, *Litauisches Etymologisches Wörterbuch*, Haidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Fuer1650_70_1ms – *Lettisches und Teutsches Wörterbuch*, http://senie.korpuss.lv/faksimili/17gs/Fuer1650_70_1ms/.

Hauzenberga-Šturma, Edite 1967, Liet. *valandà* un latv. *valuoda*, *Cēli* 13, 24–28.

Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002, *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.

JT1685 – *Tas Jauns Testaments Muhsu Kunga Jesus Kristus...*, Riga: Gedruckt durch Johann Georg Wilcken, 1685, <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=JT1685>.

Karaljunas, Simas 1984, K vyraženiju protivopostavlenija ‘rannee’ – ‘pozndnee (vremja dnja)’ (sootv. ‘utro’ – ‘večer’) v baltijskih i nekotoryh drugih i.-e. jazykah, *Ėtimologija*, 1984 [1986], 71–77.

Karulis, Konstantīns 2001, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, Rīga: Avots.

KNG¹ – Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Minvydas, Jonas Božymovskis, *Knyga nobažnystės*, 1653. Elektroninį tekstą rengė Mindaugas Šinkūnas; konkordancijas rengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=21>.

LILA – *Lietuvių-latvių kalbų lygiagretusis tekstynas*, <https://klc.vdu.lt/lila-lygiagretusis-tekstynas/>.

LIV – *Lexikon der Indogermanischen Verben: Die Wurzeln und Ihre Primärstamm-bildungen*, von Helmut Rix unter Mitarbeit von Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp und Brigitte Schirmer, Wiesbaden: Reichert, 2001.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, <http://www.lkz.lt>.

LLVVe – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*, <https://llvv.tezaurs.lv>.

LVK2018 – *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*, <http://nosket-ch.korpuss.lv/#dashboard?corpname=LVK2018>.

Machek, Václav 1957, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha: Nakladatelství československé akademie věd.

Majid, Asifa, Alice Gaby, Lera Boroditsky 2013, Time in Terms of Space, *Frontiers in Psychology* 4, 554. doi: 10.3389/fpsyg.2013.00554.

Moore, Kevin Ezra 2014, *The Spatial Language of Time: Metaphor, Metonymy, and Frames of Reference*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Petit, Daniel 2010, *Untersuchungen zuden baltischen Sprachen*, Leiden: Brill.

Pokorny, Julius 1959, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1, Bern und München: Francke Verlag.

Radden, Günter 2003, The metaphor TIME AS SPACE across languages, in Nicole Baumgarten, Claudia Böttger, Markus Motz, Julia Probst (eds.), *Übersetzen, Interkulturelle Kommunikation, Spracherwerb und Sprachvermittlung – das Leben mit mehreren Sprachen. Festschrift für Juliane House zum 60. Geburtstag. Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht* 8(2/3), 1–14.

Skardžius, Pranas 1998, *Rinktiniai raštai 4: Moksliniai straipsniai ir studijos* (sudarė ir parengė spaudai Albertas Rosinas), Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Smoczyński, Wojciech 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Vilniaus universitetas.

Specht, Franz 1944, *Der Ursprung der indogermanischen Deklination*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Svorou, Soteria 1994, *The Grammar of Space*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Urbutis, Vincas 1969, Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai, *Baltistica* 5(1), 43–68.

Vasmer, Max 1971, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Perevod s nemeckogo i dopolnenija O. N. Trubačeva*, Moskva: Progres.

VD1689–1694 – *Ta Swehta Grahmata...* Riga, 1689, http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VD1689_94.

Zinkevičius, Zigmas 1974, Smulkmenos, *Baltistica* 10(1), 63.

Agnė NAVICKAITĖ-KLIŠAUSKIENĖ
Filologijos fakultetas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513, Vilnius
Lithuania
[agne.navickaite@flf.vu.lt]

Eglė ŽILINSKAITĖ-ŠINKŪNIENĖ
Filologijos fakultetas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513, Vilnius
Lithuania
[egle.zilinskaite@flf.vu.lt]

Norbert OSTROWSKI

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

LITHUANIAN *dabar̃* ‘NOW’ AND THE BALTIC *-*ǣ*-ILLATIVE

Lietuvių *dabar̃* ir baltų *-*ǣ*-iliatyvas

Abstract. Lithuanian *dabar̃* ‘now’ comes from the illative of the continuative adverb *dābar* ‘still, yet’; schematically: *dābar* ‘still, yet’ → illative **dabar-ǣ* > **dabarà* > *dabar̃* ‘now’. Change in accentuation visible in *dābar* ‘still, yet’ vs. *dabar̃* ‘now’ brings to mind a similar process in illative forms, e.g. acc.sg. **miškan* → ill.sg. **miškan-ǣ* > dial. *miškanà* > ill.sg. *miškañ*. The primary illative **dabar-ǣ* is preserved in the dialectal *dabarōs* ‘now’, which is traced back to a contraction of **dabar-à-es*. The postposition *-es* is a mark of the enclitic verb *esti* ‘is’. The shift of accent like between *dābar* ‘still, yet’ and dial. *dabarōs* ‘now’ can also be observed in a few other adverbs, e.g. **pa gāli* (cf. OLith. *ik’ gāli* ‘to the end’) → *pagaliōs* ‘in the end’.

Keywords: Baltic; postpositions; illative; etymology; enclitics.

Anotacija. Lietuvių *dabar̃* kilęs iš prieveiksmio *dābar* ‘dar’ iliatyvo, t. y.: *dābar* ‘dar’ → ill. **dabar-ǣ* > **dabarà* > *dabar̃*. Kirčio vietos kaita *dābar* : *dabar̃* primena panašų procesą iliatyvo formose, pvz., acc. sg. **miškan* → ill. sg. **miškan-ǣ* > dial. *miškanà* > ill. sg. *miškañ*. Pirminis iliatyvas *dabar-ǣ* išlikęs tarminėje formoje *dabarōs* ‘dabar’, kildinamoje iš kontrakcijos **dabar-à-es*. Postpozicija *-es* yra enklitinio veiksmažodžio *esti* ‘yra’ požymis. Kirčio vietos kaita, panaši į *dābar* ‘dar’ : dial. *dabarōs* ‘dabar’, matoma ir kai kuriuose kituose prieveiksmiuose, pvz., **pa gāli* (plg. s. lie. *ik’ gāli* ‘iki galo’) → *pagaliōs* ‘pagaliau’.

Raktažodžiai: baltų kalbos; postpozicijos; iliatyvas; etimologija; enklitikai.

Lithuanian *dabar̃* ‘now’ is connected etymologically with the Old Lith. continuative adverb *dābar* ‘still, yet’ (> Lith. *dár* ‘still’) but both are differentiated by the accentuation, i.e. *dābar* ‘still, yet’ vs. *dabar̃* ‘now’. A similar change in accentuation may be observed in the illative, e.g. acc.sg. **miškan* ‘forest’ vs. ill.sg. *miškañ* ‘to the forest’. In this paper I shall defend the thesis that Lith. *dabar̃* ‘now’ stems from the illative of the continuative adverb *dābar* ‘still, yet’. The primary illative **dabar-ǣ* > **dabarà* is preserved in dial. *dabarōs* ‘now’, which goes back to **dabar-à-es*. Also, analysis of other forms with the postposition *-ōs* (OLith. *atgaliōs* and *pagaliōs*) confirms that the primary illative was formed with the postposition **-ǣ*. The structure of

the paper runs as follows: in the first section I shall discuss the origin of *dabaĩ* ‘now’ starting with a new etymology of the Baltic illative, see Ostrowski (2021). In the second section I shall present some instances of the postposition *-es – that is, a shortened form of the enclitic verb *esti* ‘is’.

1. The Baltic *-ā-illative and the origin of the Lith. *dabaĩ* ‘now’

Ostrowski (2021) presented a new etymology for the Baltic illative. Lithuanian-Latvian illative was formed from the IE *accusativus directivus* with the local postposition *-ā. The primary illative plural ended in -s-ā, testified among others in OLith. <debesisa> ‘into heaven’ (Bretke’s *Postill*), see Palionis (1967, 169). The inessive meaning of the old *-s-ā-illative results from neutralisation of the privative inessive vs. illative opposition preserved until today in South and East Aukštaitian dialects. As to the neutralisation of the privative inessive vs. illative opposition, see Ostrowski (2021). The primary state of affairs has remained until the present day in the East Aukštaitian dialect in the north from the line Raguva–Ukmergė–Molėtai–Salakas line, where inessive sg. and illative sg. are distinguished, but inessive pl. and illative pl. are not, e.g. *pievos* ‘on meadows’ (= iness. pl. *pievose*) alongside *pievos* ‘onto meadows’ (= ill. pl. *pievosna*), see Zinkevičius (1966, 201). As *-s-ā-illative also appears in an inessive function in West Aukštaitian; so the neutralisation originally must have comprised an area much larger than today’s and included the West Aukštaitian dialect too. The postposition -na visible in the plural forms *miškuos-na* ‘into forests’, *pievos-na* ‘onto meadows’, etc. resulted from a reanalysis of **miškan-ā* => **miška-nā*, which enabled the stem of the illative to fit the stem of other cases. Schematically:

	older state		younger state
nom.sg.	<i>*miška-s</i>		<i>*miška-s</i>
acc.sg.	<i>*miška-n</i>		<i>*miška-n</i>
ill.sg.	<i>*miškan-ā</i>	=>	<i>*miška-nā</i> (after reanalysis)

A similar hypothesis was recently considered by Kalniņš (2020, 119).¹

The postposition *-ā has been preserved in *yrā* ‘is, are; OLith. there is, there are’ < **ī-r-ā*, and Lith. *čia* ‘here’ < **tj-ā* (see Ostrowski 2015,

¹ Kalniņš has proposed the following method of inquiry: ‘It is also possible that the post-position is simply **a* or **ā^(?)* and that the morpheme boundary in e.g. *a*-ill.sg. **-an-a* has been reinterpreted as **-a-na*’.

2017). Its presence in *yrà* and *čią* 'here' proves that the postposition *-ā was indifferent to the rest vs. movement opposition, and the lative meaning of illative is connected to the *accusativus directivus*, from which the *-ā-illative was derived. The next instance of the postposition *-ā is Lith. dial. *dabarōs* 'now' that comes from the contraction */dabar-à-æs/ < **dabar-ā*, the old *-ā-illative derived from the OLith. continuative adverb *dābar* 'still, yet'. Firstly, the derivation of the illative from adverbs is well-testified in Lithuanian. Ulvydas (2000, 292) cites among others dial. *numiēn* 'at home, home' from *numiē* 'at home, home'. Secondly, the accentual difference between *dābar* 'still' and *dabar* 'now' recalls the accent shift between the acc.sg. and the illative, e.g. acc.sg. **miškan* → ill.sg. **miškan-ā* > dial. *miškanà* 'into the forest' > *miškañ* is like OLith. *dābar* 'still, yet' → ill. sg. **dabar-ā* > **dabarà* > *dabar* 'now'. The change in accentuation (*dābar* 'still' vs. *dabar* 'now', acc. sg. **miškan* vs. *miškañ* 'into the forest') is a morphonological process accompanying the derivation of the illative. The accentuation of the ill. sg. is probably modelled on the inessive sg., see Seržant (2004). Thirdly, one of the functions of the OLith. illative was to indicate the expected time of an event, e.g. *toian dienon' po Weliky* (DP, 204:15) 'w tydzień po Wielkieynocy' Wj 212:29 'the week after Easter' (Fraenkel 1929, 9; Ambrazas 2006, 262). We know that in the present time, the reference time is identical to the moment of speech, so the illative **dabar-ā* > **dabarà* > *dabar* 'now' is semasiologically identical with the reference time in sentences with the continuative adverb *dābar* 'still, yet'. Last but not least, the expected illative **dabar-ā* is preserved in Lith. dial. *dabarōs* 'now' (Pasvalys and Radviliškis area; LKŽ 2, 201). The length of the vowel in *dabarōs* 'now' results from contraction of illative **dabar-ā* with postposition -es; on the origin of -es see section 2. It seems that the contraction took place after shortening **dabar-ā* > **dabar-à* (Leskien's law). The change */a-æs/ > /a:s/ is supported by the Baltic gen. sg. of -o-thematic nouns: **deiw-a-et* > *dievā* > *dievo* vs. Latin abl. sg. -ōd. On this basis I assume this development: **dabar-à-es* /dabar-à-æs/ > *dabarōs* 'now'.

Eduard Hermann (1926, 377) collected a few instances with the postposition -os – among others, OLith. *atgaliōs* 'back' (e.g. SD³, 423; DP), *pagaliōs* 'in the end' = *pagaliaū(s)*, OLith. *tuojōs* 'soon' (SD¹, 167), *tenōs* 'there', *nuolatōs* 'constantly'. All manifest the change in accentuation – *tuōj* : OLith. *tuojōs* 'soon', *teñ* : *tenōs* 'there', *nuōlat* : *nuolatōs* 'constantly'. The origin of the adverbs *atgaliōs* 'back' and *pagaliōs* 'in the end' is interesting. The starting point was the prepositional phrases **at gāli* and **pa gāli*. Prepositional phrases of this kind are well-testified in Old Lithuanian texts,

e.g. *ik' gāli* 'until the end' (DP, 30, 39), *ik' vakari* 'till tonight', *prieg stali* 'at a table', *po wissam swieti* 'all over the world' etc. (Kazlauskas 1968/2000, 140). From the prepositional phrase **at gāli* 'from the end, in the back' the Old Lithuanian adverb *atgali-ōs* was derived. The development ran as follows:

**at gāli* 'from the end' (cf. OLith. *ik' gāli*) (> adverb **atgāli* > *atgāl'* 'back; again')
 → illative *atgali-ōs* 'back'; **pa gāli* (> preposition *pagar*) → illative *pagali-ōs* 'in the end'.

The shift in accent accompanying the derivation **at gāli* → *atgaliōs* recalls *dābar* 'still' → *dabarōs* 'now'. The semasiological interpretation of *atgaliōs* as the primary illative is supported by the innovative illative *atgaliō-n*, created from dial. *atgaliō* 'back'. OLith. *atgaliōs* relates to dial. *atgaliō* like OLith. *geriaus* 'better' to Lith. *geriau*. The accentuation *atgaliō* 'back' excludes the gen.sg. of adjective *ātgalias* as the basis of the derivation. At first glance, the explanation of OLith. *atgaliōs* 'back' as a gen. sg. from the feminine adjective *atgalià* 'returning; walking backwards' seems possible. However, for at least two reasons this explanation is less attractive. Firstly, adj. *ātgalias*, *-ià* is not testified in Old Lithuanian in contrast to Old Lith. *atgaliōs* (SD, 423; DP). Secondly, adj. *ātgalias*, *-ià* is easily explained as a derivative from the prepositional phrase **at gāli* (> adverb *atgāl'* 'back; again'). The parallel is delivered by the adjective *išaňkst-inis* 'prepared in advance', which comes from the Old Lithuanian prepositional phrase *iš aňksto* 'in advance'. To sum up, the adverbs *dabarōs* 'now', *atgaliōs* 'back' and *pagaliōs* 'in the end' trace back to old illatives with the postposition *-ōs*, which came into being through the contraction **/-à-æs/*. The origin of the enclitic **-es* will be explored in the second part of this paper.

2. The postposition **-es* and the Proto-Baltic enclitic verb *esti*

I do not know any work about the enclitic verb 'to be' in Lithuanian, although such a verb is well known in other IE languages. In ex (1), quoted from Wackernagel (2020, 329), Latin *fuit* 'was' appears in tmesis between *per* and *familiaris*:

(1) Phaedo	Elidensis	ex	cohorte
Phaedo.NOM.SG.M	of.Elis.NOM.SG.M	from	entourage.ABL.SG.F
illa	<i>Socratica</i>	<i>fuit</i>	<i>Socraticque</i>
that.ABL.SG.F	Socratic.ABL.SG.F	be.PRF.3SG	Socrates-and.GEN.SG.M
<i>et Platoni</i>	<i>per fuit</i>	<i>familiaris.</i>	
and Plato.GEN.SG.M	very be.PRF.3SG	familiar	

'Phaedo of Elis was part of that Socratic entourage and he was very familiar with Socrates and Plato' (Gellius 2.18.1)

The shortened form of the Old Lith. *esti* 'is, are' appears in the causal conjunction *nes* 'because'. Endzelīns (1979, 582) explained the Lithuanian *nes* as a compound of the negation *ne* and the shortened verb *esti*, i.e. **ne-es-*. Proto-Lithuanian **ne-es-* continues – depending on the dialect – as *nēs* or *nes*. The ending *-a* in *nēsa* / *nesa* 'because' is already recorded in Sirvydas' dictionary (East-Aukštaitian dialect): *nes nesung, nessa* 'because' SD³ 1. It is interesting that *nes* ('because' in Old Lithuanian) is often found in the second position of the clause, so in accordance with Wackernagel's law, e.g.:

- (2) *Tassai nes buwa praneschens ape Wieta Uschgimimo* (BP 1, 59, 3) 'Because he was the one who foretold the place where [Jesus] would be born' (Hermann 1926, 369 ff.)

The ending *-q* in *nesq* was introduced under the influence of the synonymous conjunction *kadangi* 'because'. Endzelīns' argumentation was accepted by Fraenkel (1933, 237; 1962, 496).

2. 1. The postposition *-tēs* < **-te-es*

Nearly 100 years ago the 'parasitic' /-s/ in forms such as *tuojaūs* 'soon': *tuojaũ* or OLith. *tačiaus* 'however': *tačiaũ* attracted the attention of Eduard Hermann (1926, 376–378). Among the instances quoted by Hermann we find the additive-scalar particle *nèt-s* 'even', variant of *nèt* 'even'. Since the Lithuanian *nèt* 'even' comes from the Old Lithuanian *ne-te* / *ne-ta*, where *-ta* / *-te* are enclitic demonstrative pronouns (see Hermann 1912, 82–83; 1926, 386 and Nau, Ostrowski 2010, 16–17, 25), so *-s* in *nèt-s* must be an element added secondarily to *nèt*. The analysis conducted by Būga (see Būga RR 1, 355) showed that *nete* appears in Daukša's *Postil*, Petkiewicz's *Catechism* (1598) and Sirvydas' *Dictionary*, e.g. *netegi* / *net* 'unless' SD³ 32. On the other hand, writers from East Prussia (Vilentas, Vaišnora) used *neta*, so the *neta* vs. *nete* variation was determined dialectally. From the East-Aukštaitian dialect (Linkmenys) comes the particle *netēs* 'even' (LKŽ 8, 740). Since the final vowel /-e/ in *nete* was short, a question arises regarding how to explain the long /e:/ <è> in *netēs*. The simplest solution is to assume that in *netēs* a contraction /e-e/, viz. *nete* + *es* > *netēs*, took place. The same postposition *-tēs* (< **-te-es*) is found in *dabar-tēs* 'now', *dař-tēs* 'now', *yrō-tēs* 'is, are', and the OLith. *ar-tēs* 'question particle; perhaps'. On the origin of the final *-s* in comparatives with suffix *-jaus*, see Ostrowski (2015; 2018).

2.2. Lithuanian *bēs* / *bès* ‘question ptc.; perhaps’

There are two forms in Lithuanian: *bēs* and *bès*. The form with a long vowel is only recorded in older texts. The question particle *bēs* (written <bæs>) (192, 14)² appears in Old Lithuanian *Euangelias bei Epistolas* (1579) by Vilentas. Vilentas used the sign <æ> in a root syllable to indicate a long, low vowel /æ:/, e.g.: *bæda* (208, 12) [= *bèdà* ‘misfortune’], *sæd* (115, 18; 168, 20, 21; 179, 16) [= *sèdi* ‘seats’], *dæl* (164, 6; 129, 21; 130, 23; 180, 16) [= *dèl* ‘for’], *dælto* (162, 15; 166, 14) [= *dèl to* ‘because’], *sædeia* (161, 16) [= *sédèjo* ‘sat’], *sædęs* (145, 1). Lithuanian *bès* ‘perhaps’ is also recorded in the *New Testament* by Bythner (1701):

- (2) *O štai bès atneš vaisių, o jei ne, potam jį iškirsi* (Luke 13, 9) ‘ob er wolte Frucht bringen / Wo nicht / So hawe jn darnach abe.’ / ‘And if it bear fruit, *well*: and if not, *then* after that thou shalt cut it down.’³

The epistemic *bès* ‘perhaps’ finds its exact counterpart in Old Latvian *bēst* ‘vielleicht’ < **be-est*. Instances:

- (3) *Behst. Vielleicht. Kas sinna, behst nahks*, wer weiß, vielleicht wird er kommen.⁴ ‘Who knows, perhaps he will come.’
- (4) *Billdini par to leetu tawu Tuwaku / behšt wings to nhe gir darriyis / jeb gir wings to darriyis / ka wings wayrs to nhe darra*. (Sirach 19:13)⁵ ‘SPrich deinen Nehesten drumb an / **vileicht** hat ers nicht gethan / Oder hat ers gethan / das ers nicht mehr thu.’ / ‘Admonish a friend, it may be he hath not done it, and if he haue *done it* that he doe it no more.’

The shortening of the vowel *bès* > *bes* appeared in proclitic position in forms such as *beskam* / *beskuō* / *beskō* ‘that is why’, e.g:

- (5) *běskū žmónės prė visú nelabýsczu ir bėdú vis vélnią káltin* (Schleicher 1857, 163) ‘And that is why people accuse the devil for all misfortunes.’

² The numbering of instances is in line with VEE.

³ www.lki.lt/seniejirastai (the electronic corpus of Old Lithuanian texts). The English renderings here and below are from the King James Bible (www.kingjamesbibleonline.org). The German renderings are from Luther’s *Bibel* (1545) (liederschatz.net/biblia/biblia2/index.htm).

⁴ Fürecker’s *Lettisches und Teutsches Wörterbuch* (1650), 40, (after: www.ailab.lv/senie).

⁵ Mancelius, *Das Haus=, Zucht= vnd Lehrbuch Jesu Syrachs* (1631), (after: www.ailab.lv/senie).

- (6) *Tai ir pats tenai buvai – **beskuō** taip gerai žinai* ‘You have been there – that is why you know this so well’ (LKŽ 1, 780).

Combinations of this kind are testified in Old Lithuanian too, e.g. (7):

- (7) ***bes** **kq** karalius rodas noretų garbinti **net** mane?* (BB Ester 6:6) ‘**Wem** sollte der König anders gern wollen Ehre tun **denn** mir?’ / ‘To whom would the king delight to doe honour, more then to my selfe?’

The particle *bēs* / *bes* did not have to stay in the proclitic position before the pronouns *ko*, *kam*, *kuo*. In *Wolfenbüttel Postil* we find an epistemic *bēs* / *bes* three times in the combination <bes pen> ‘perhaps at least’, e.g.:

- (8) *Eikima iump a fu garbe, melfime ių, **bes Pen** ka kalbes mumis.* (WP 159v:2) ‘Let’s go to them with reverence, we will ask them, **perhaps at least** they will tell us a little’.⁶

3. Conclusions

- Lith. *dabar* ‘now’ is an old illative derived from the continuative adverb *dābar* ‘still, yet’.
- The Baltic illative was derived from the accusativus directivus with the postposition *-ā-, which was indifferent to the rest vs. movement opposition. Its traces are also preserved in the Baltic *yrà*, Lith. *čià*.
- The postposition -ōs (e.g. dial. *dabar-ōs* ‘now’) comes from the contraction */a:-æs/, where *-es is a continuation of the enclitic verb *esti*.

⁶ The particle *pen* ‘at least’ is especially frequent in Daukša’s *Postill* (1599). Its appearance alongside the older *ben* ‘at least’ (later *bent*) is explained by Ostrowski (2011) as follows: the syntagma <bes pen> created a phonological word, which was syllabified [be-spen] like [be-sko], [be-skuo]. However, a point of departure was *{bes ben}, see OLith. *ben* ‘at least’. The syntagma *{bes ben} had to be realized phonetically as *[be-zben]. The group [zb] appears just in borrowings, e.g. [zb] in *zbrainas* ‘armed’ < Pol. *zbrojny*, OLith. *vaizba* ‘transportation’ < Pol. *wojźba* < *woźba* ‘wożenie (towarów) wozem, przewóz’) (Smoczyński 2007, 714). Since indigenous Lithuanian lexemes have always the group [sp], e.g. *spirti*, *spalva* alongside *kaspinas*, *bespalvis*, *bespragis*, so the expected *[bezben] was renovated by introduction of {pen}. This caused the restitution of the inner group [sp], i.e. {bespen}, from which was abstracted a new form *pen* ‘at least’.

SOURCES

BB – BIBLIA tatau estu Wissas Schwentas Raschtas, Lietuwischkai pergulditas per Janą Bretkuną [...] 1590, [Here cited after: Triškaitė, Birutė et al., Jonas Bretkūnas, Biblija, Esteros knyga, www.lki.lt/seniejirastai, 2020].

BP – Ona Aleknavičienė (ed.), *Jono Bretkūno POSTILĖ: Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.

DP – Jonas Palionis (ed.), *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai. Postilla Catholica. Tai est: Išguldimas Ewangeliu kiekvienos Nedelos ir szwętes per wissūs metų. Per Kūnigą Mikaloiv Dawkszą Kanoniką Médnikų... 1599*, Vilnius: Baltos lankos, 2000.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1968–2002.

SD¹ – Kazys Pakalka, *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

SD3 – Kazys Pakalka et al. (ed.), *Dictionarium trium lingvarum, In usum Studiosae Iuventutis, Avctore (...) Constantino Szyrwid... (1642). Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1979.

VEE – Adalbert Bezenberger (ed.), *Litauische und Lettische Drucke des 16. Jahrhunderts. Heft III*. Baltramiejus Willentas. 1579. *Enchiridion* (VE) & *Euangelias bei Epistolas* (VEE), Göttingen: Robert Peppmüller, 1882.

WP – *Wolfenbüttelio Postilė*, 1573. Tekstą rengė Jolanta Gelumbeckaitė (www.lki.lt/seniejirastai).

www.lki.lt/seniejirastai (electronic corpus of Old Lithuanian texts)

www.ailab.lv/senie (electronic corpus of Old Latvian texts)

REFERENCES

Ambrazas, Vytautas 2006, *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Būga, Kazimieras 1958, *Rinktiniai raštai* 1, ed. by Zigmas Zinkevičius, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Endzelīns, Jānis 1979, *Darbu izlase* 3(1), Rīga: Zinātne.

Fraenkel, Ernst 1929, *Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen*, Heidelberg: Carl Winter.

Fraenkel, Ernst 1962, *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1, Heidelberg: Winter, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Hermann, Eduard 1912, *Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze*, Jena: Frommannsche Buchdruckerei (Hermann Pohle).

Hermann, Eduard 1926, *Litauische Studien. Eine historische Untersuchung schwachbetonter Wörter im Litauischen*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Kalniņš, Aigars 2020, *Studies in Latvian Comparative Dialectology – with special focus on word-final *-āj(s)/*-ēj(s) and *-āji(s)/*-ēji(s)*, Stockholm: Stockholm University.

Kazlauskas, Jonas 1968/2000, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mintis. [Here cited after: Albertas Rosinas (ed.), *Jonas Kazlauskas: Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas].

Nau, Nicole, Norbert Ostrowski 2010, Background and perspectives for the study of particles and connectives in Baltic languages, in Nicole Nau & Ostrowski (eds.), *Particles and Connectives in Baltic*, Vilnius: Vilniaus Universitetas, Asociacija "Academia Salensis", 1–37.

Ostrowski, Norbert 2011, Iš lietuvių kalbos istorinės morfologijos problemų (apie *nebe(-)* ir *bent* kilmę), *Lietuvių kalba* 5.

Ostrowski, Norbert 2015, From focus marker to comparative suffix – the original character of the Lithuanian comparative *-iaūs*, *Historische Sprachforschung* 126, 296–308.

Ostrowski, Norbert 2017, Non-verbal predication in Baltic. Lithuanian *yrà*, in Michał Németh, Barbara Podolak, Mateusz Urban (eds.), *Essays in the History of Languages and Linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the Occasion of His 60th Birthday*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 463–471.

Ostrowski, Norbert 2018, Grammaticalization of the Lithuanian comparative *-jau(s)*, *Indogermanische Forschungen* 123, 273–292.

Ostrowski, Norbert 2021, The Baltic *-ā-illative, *Indogermanische Forschungen* 126, 65–84.

Palionis, Jonas 1967, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.

Schleicher, August 1857, *Handbuch der litauischen Sprache 2, Lesebuch und Glossar*, Prag: J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.

Seržant, Ilja 2004, Einige Bemerkungen zur Geschichte des Illativs, *Baltu filologija* 13, 113–120.

Smoczyński, Wojciech 2007, *Lietuvių kalbos etimologinis žodynas*, Vilnius: Vilniaus universitetas.

Ulvydas, Kazys 2000, *Lietuvių kalbos prieveiksmiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Wackernagel, Jacob 2020, *On a Law of Indo-European Word Order: Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung* (= *Classics in Linguistics* 7), Berlin: Language Science Press.

Norbert OSTROWSKI

Katedra Językoznawstwa Ogólnego i Indoeuropejskiego

Instytut Językoznawstwa, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

al. Mickiewicza 3

PL-31-120, Kraków

Poland

[norbertas@poczta.onet.pl]

KELI LIETUVIŲ KALBOS VEIKSMAŽODŽIAI, IŠVESTI IŠ ESAMOJO LAIKO KAMIENŲ SU *-n-*

Some Lithuanian suffixed verbs derived from
the present stems with *-n-*¹

Anotacija. Straipsnyje aptariami lietuvių kalbos priesaginiai veiksmažodžiai, kurie gali būti pamatuoti esamojo laiko kamienų su intarpiniu ar priesaginiu *-n-*. Patikimiausiais laikomi pavyzdžiai *šąl-au-ti*, *šąl-én-ti* ir kt., išvesti iš kamieno *šąl-* su išnykusiu intarpu (< **ša-n-l-*), taip pat vediniai iš kamieno su priesaginiu *-n-*, pvz., *at-ein-inė-ti* ← *at-eĩ-n-a*. Pamatinio kamieno intarpą galima įžiūrėti ir vediniuose *brand-in-ti*, *-bund-in-ti*, *(pra-si-)bund-inė-ti* ‘prabudinėti’ ← *bre-ñ-d-a*, *-bu-ñ-d-a*. Kita vertus, /n/ gali būti laikomas okaziniu įterptiniu garsu prieš /d/ (= dzūkų /ḑz/) ir toliau einantį priesagos /n/ veiksmažodžiuose *(pra-)bu-n-dinė-ti* ‘pragyventi’ ir *-važiuo-n-dinė-ti*, plg. pagrindinius variantus *bū-dinė-ti*, *važiuo-dinė-ti* be įterptinio /n/.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; priesaginiai veiksmažodžiai; esamojo laiko kamieno intarpas *-n-*; esamojo laiko kamieno priesaga *-n-*.

Abstract. The paper discusses suffixed Lithuanian verbs derived from the bases with infixal or suffixal *-n-*. The most solid examples are the ones containing *šąl-* ‘get chilly, cool off’ with former infix (**ša-n-l-*), e.g., *šąl-au-ti*, *šąl-én-ti* ‘get chilly little by little’, and suffix *-n-*, e.g., *at-ein-inė-ti* ‘come (iterative/imperfective)’ ← *at-eĩ-n-a* ‘come(s)’. The infix of the base can be also seen in *brand-in-ti* ‘make ford’, *-bund-in-ti* ‘awaken (tr.)’, *(pra-si-)bund-inė-ti* ‘wake up from time to time’ ← *bre-ñ-d-a* ‘ford(s)’, *-bu-ñ-d-a* ‘wake(s) up (itr.)’. However, there are cases when /n/ may be occasionally inserted before /d/ (= Dzūkian /ḑz/) that is followed by a suffixal syllable containing /n/, as in *(pra-)bu-n-dinė-ti* ‘subsist, live’ and *-važiuo-n-dinė-ti* ‘drive from time to time’ found alongside the main variants without *n*-insertion: *bū-dinė-ti*, *važiuo-dinė-ti*.

Keywords: Lithuanian; suffixed verbs; present stem infix *-n-*; present stem suffix *-n-*.

¹ Nuoširdžiai dėkoju už pastabas ir patarimus Edmundui Trumpai. Už galimus medžiagos pateikimo ir interpretacinius netikslumus esu atsakingas tik pats.

1. Tiriamasis reiškiny. Šiame straipsnyje aprašomi priesaginiai lietuvių kalbos veiksmažodžiai, kurių pamatiniuose kamieniuose galėtų būti (arba yra buvęs) intarpinis arba priesaginis *-n-*. Iki šiol daugiausia tokios darybos pavyzdžių buvo nurodyta su intarpu, sakysim, Būga (1924, 267) = (1959, 446) mini *pa-kánk-in-ti*, *ténk-in-ti*, *į-tìnk-in-ti* šalia es. l. *pa-ka-ñ-k-a*, *te-ñ-k-a*, *į-ti-ñ-k-a*, t. p. pasiūlo vieną galimą latvišką (kuršiškos kilmės) paralelę *tiñc-inâ-t* (*-enâ-t*) ‘klausinėti [ir kt.]’. Skardžius (1943, 542–545) nurodo du iš trijų Būgos pavyzdžių ir komentuoja, kad *kánk-in-ti* (šalia *kāk-in-ti*) yra dalies žemaičių persidirbtas pagal pamatinio veiksmažodžio es. l. kamieną (*ka-ñ-k-a*) sekant *ténk-in-ti* ← *te-ñ-k-a* pavyzdžiu. Vėliau tie patys pavyzdžiai (*kánkinti*, *ténkinti*, *tìnkinti*) teikiami ir Fraenkeli (1962, 206, 1080–1081, 1098). Urbutis (1978, 197–198) pastebi, kad rėmimasis es. l. kamieniu su intarpu yra sporadiškas reiškiny ir duoda šiek tiek daugiau pavyzdžių (nurodomų šalia išvestinių daiktavardžių ir būdvardžių, taip pat turinčių intarpinius pamatinius kamienus): *kánk-in-ti(s)*, *kniūmp-in-tis* (šalia es. l. *kniu-m-p-a*), *ténk-in-ti*, *tìnk-in-ti* ir *sning-nó-ti* (šalia es. l. *sni-ñ-g-a*). Prie šių pavyzdžių galima pridėti ir Ostermejerio gramatikos *apjèk-in-u* (*apjenk-in-u*) ‘padarau aklą, apakinu’² šalia es. l. *apje-ñ-k-a*, bendr. *apjèk-ti* ‘netekti regos, apakti’ (Pakerys 2007, 385). Intarpiniai pamatiniai kamienai kaip neošaknys nurodomi ir Smoczyński, žr. bendrai (Smoczyński 2018, XLIX), t. p. apie *band-ý-ti* (šalia es. l. **be-n-d-a*, galėjusio būti *bès-ti* paradigmoje), *brand-in-ti* (šalia es. l. *bre-ñ-d-a*), *pra-si-bund-iné-ti* (šalia es. l. *bu-ñ-d-a*), *gramb-ý-ti* (šalia es. l. *(su-)gri-m-b-a*, bendr. *(su-)grib-ti*), *slim̃p-in-ti*, *slimp-iné-ti*, *slimp-so-ti* (greta es. l. *sli-m̃-p-a*, bendr. *slip-ti*), *šq̃l-au-ti*, *šq̃li-ó-ti* (šalia es. l. *šq̃l-a* < **ša-n-l-a*) ir kt. (Smoczyński 2018, 96, 141, 169, 374, 1224, 1350); t. p. žr. ir apie anksčiau minėtus *kánkinti*, *ténkinti*, *tìnkinti* (*tiñkinti*) (Smoczyński 2018, 471, 1470, 1482).

Vedybos pavyzdžių iš es. l. kamieno su priesaginiu *-n-* minima retai, plg. *-ein-iné-ti* šalia es. l. *eĩ-n-a*, *lyn-ó-ti* šalia es. l. *lỹ-n-a* (Smoczyński 2018, 285, 715), bet pastaruoju atveju gali būti skiriama ir priesaga *-no-ti* (Skardžius 1943, 511). Apie tokio tipo latvių kalbos vedinius trumpai užsimena Endzelynas, nurodantis *miēzn-â-t* ‘maižioti’, *šaũn-â-t* ‘šaudyti’, kurie gali būti išvesti iš es. l. *miēz-n-u* ‘myžu’, *šaũ-n-u* ‘šaunu’ (Endzelin 1922, 632; Endzelīns 1951, 818).

² Gottfried Ostermeyer, *Neue littauische Grammatik*, Königsberg, 1791, 73.

Prieš pereinant prie medžiagos analizės reikia pasakyti, kad šiame straipsnyje aptariami pavyzdžiai nebuvo rinkti sistemiskai, o tik probėgšmais pasižymėti iš LKŽ domintis kitais dalykais, tad veiksmazodžių sąrašas dar neabejotinai pildytinas ateityje. Be to, kaip bus matyti, dalis darinių jau buvo literatūroje nurodyta, bet jie čia ir vėl minimi norint aptarti platesniame panašių pavyzdžių kontekste. Iš pradžių nagrinėjami veiksmazodžiai su galimai išlaikytu intarpu (2), tada pereinama prie vedinių iš kamieno *šql-*, kur intarpas išnykęs (3), galop aptariami vediniai, kurie galėtų remtis priesaginiu *-n-* (4). Leksikografinė medžiaga, suprantama, ribota, bet bus atkreipiamas dėmesys ir į tai, kokiomis formomis tie veiksmazodžiai žodyno straipsniuose iliustruojami, nes kai kuriais atvejais matyti, kad dažniau pasitaiko būtent es. l. formos. Prie kiekvieno veiksmazodžio taip pat nurodoma, ar yra žinoma vedinių su ta pačia (arba priebalsiu išplėsta) priesaga iš atitinkamo pamatinio veiksmazodžio kitų kamienų.

2. Šiame poskyryje aptariami 3 išvestiniai kamienai, kuriuose galėtų būti išlaikytas pamatinio veiksmazodžio intarpas *-n-*. Kaip bus matyti, jų interpretacija nėra tokia paprasta, nes galima įžiūrėti ir įterptinį priebalsį /n/, o vienu atveju konstatuotina homonimija.

brandinti ‘braidinti, leisti bristi’ (Vkš), *įbrandinti* ‘įbraidinti, leisti įbristi’ (Mc), *išbrandinti* ‘leisti išbristi’ (Vkš), pvz.: *Nebrandink karvių par griovį* Vkš. Veiksmazodis remiasi es. l. kamieniu *bre-ñ-d-* ir yra išvestas su kauzatyvams būdinga balsių kaita (Smoczyński 2018, 141); fiksuotas Vieکشniuose (Mažeikių r.) ir Kazimiero Maciaus tekstuose, iš viso 3 pavyzdžiai (1 liep. n. ir 2 būt. k. l. formos). Žinomi dar 3 vedinių variantai su priesaga *-in-ti*: *brad-in-ti*, *braid-in-ti*, *brėd-in-ti*. Pirmieji du yra su balsių kaita ir už *brandinti* gerokai dažnesni, o trečiasis – retas ir galėtų taip pat būti vedamas tiesiai iš nemodifikuoto es. l. kamieno (*brėd-*).

-bundinėti ‘buvinėti, gyventi’, pavyzdžiais pagrįsta tik vartoseną su priešdėliu: *pra-bundinėti* ‘pragyventi’ (*Kas kąsnelį kokį [duoda], ir prabundinėja* Pls) ir (sangr.) ‘prabusti’ (*Miegti, neprasbundinėja* Dv), abiem atvejais vartojamos es. l. formos. Šį LKŽ straipsnį siūlytina skelti ir aprašyti du homonimus, kurių pamatiniai žodžiai skirtingi: pirmąją reikšmę *prabundinėti* sietinas su veiksmazodžiu *prabūti*, antrąją – su *prabusti* (šio vedinio reikšmę t. p. tiksliau būtų nusakyti ‘prabudinėti’).

Veiksmažodis *prasibundinėti* ‘prabudinėti’ fiksuotas vienašyk (Dieveniškėse, Šalčininkų r.), čia matome pamatinį es. l. kamieną *prabu-ñ-d-* (Smoczyński 2018, XLIX, 169), plg. (*pra-*)*bundinti*. Vedinio variantas *prabud-inė-ti* (LKŽ iliustruojamas 1 pavyzdžiu) yra su ta pačia priesaga išvestas iš būt. k. l. kamieno.

Veiksmažodis *prabundinėti* reiškė ‘pragyventi’ žinomas tik iš Pelesos (Baltarusija, Varanavo r., 1 pavyzdys) ir jo kilmės istorija kitokia: arba jo pamatas yra es. l. kamienas *bū-n-*, arba šis veiksmažodis turi įterptinį /n/ šalia pagrindinio varianto *bū-dinė-ti*, kuris yra vedinys iš *bū-ti* (bendr. kamieno), plg. irgi iš Pelesos fiksuotą priešdėlinį ir sangrąžinį *apsi-bū-dinė-ti* ‘apsigyventi’: *Žmonys medžius (miškus) kirto ir čia apsiūdinėj[ō]* Pls. Su priešdėliu *pra-* atitinkamas veiksmažodis reiškė ‘pragyventi’ paliudytas netoli – Armoniškėse (Baltarusija, Varanavo r.): *Kap jūs prabūdinėjat?* Arm; *Uogas rinkau, parduodinėjau, ir prabūdinėjau* Arm. Es. l. kamienas *bū-n-* aspskritai yra dažnas, LKŽ medžiagoje Pelesos pavyzdžių nėra, bet plg. iliustraciją iš Varanavo (Varanavo r., Baltarusija): *Du ženoti sūnai, ir susi-bū-n-a dėlto, nieko negirdėt;* darybos požūriu plg. *-ein-inė-ti* iš es. l. *-ei-n-* (žr. toliau). Įterptinį /n/, Bezenbergerio (1877, 43) nuomone, gali turėti veiksmažodis *vandinti*³ ‘kviesti, vadinti’ ir jo priešdėliniai vediniai, fiksuoti kai kuriuose XVI–XVIII a. Prūsijos tekstuose (šalia ten taip pat vartojamo dažnesnio varianto *vadinti* be /n/ šaknyje), pvz.: *wandinamas* ‘vadinamas’ VlnE 49,12; *wandintei* ‘vadintieji’ WP 198r,11; *fuwandinne* ‘suvaadinę’ BP I 382,1; *atwandinti* ‘atvadinti’ NT1727⁴ 597,21 ir kt.⁵ Matome, kad fonologinė aplinka veiksmažodžiuose *-bundinėti* ir *vandinti* panaši: /n/ atsiranda prieš /d/ (resp. dzūkišką /ḏz/), toliau eina priesagos /n/, kuris pirmojo nosinio priebalsio atsiradimą ir galėtų sukelti. Veiksmažodžio *prabundinėti* atveju reikia paaiškinti dar ir šaknies balsio likimą: arba jis sutrumpintas, arba netiksliai užrašytas, nes pagrindiniame variante jis ilgas (*būdinėti*). Kalbant apie vedinių variantus reikia pasakyti, kad su priesaga *-(d) inė-ti* iš *bū-ti* yra pasidarytas jau minėtasis *bū-dinė-ti* (iš bendr. kamieno) ir *buv-inė-ti* (iš būt. k. l. kamieno) – abu jie už *-bundinėti* akivaizdžiai dažnesni.

³ Toliau nurodomuose šaltiniuose formos nekirčiuotos, kirtis atstatomas pagal pagrindinį variantą *vadinti*.

⁴ *Naujas Testamentas* [...], Karaliaučius, 1727. Kitų šaltinių santrumpos čia ir toliau imamos iš LKŽ.

⁵ Pavyzdžiai teikiami remiantis Bezenbergerio pastaba (1877, 43), senųjų tekstų paieškos sistema <http://sr.lki.lt/>, asmeniniais duomenimis ir Jolantos Gelumbeckaitės informacija – nuoširdžiai jai už tai dėkoju.

-bundinti ‘budinti’, šaltinių nuorodų arba pavyzdžių turi tik veiksmažodžiai su priešdėliais: *iš-bundinti* ‘išbudinti’ (prš) ir *pa-bundinti* ‘pabudinti’ (SE 37), pvz.: *pábundintás ir prikiaaltás* ‘pabudintas ir prikeltas’ (SE 37,2)⁶. Kaip matyti, šaltiniai du: Prūsijos lietuviški tekstai (be pavyzdžio) ir SE. SE indekse atsargiai pažymėta, kad čia galėtų būti ir klaida („kl.?“), nes kitos 3 formos šiame šaltinyje yra be /n/ prieš /d/ ir reprezentuoja tos pačios priesagos dažnesnį vedinį iš kamieno be intarpo (*pabūdinti*) (Jakulis, Jakulytė 1995, 145); SE spaudos taisymuose minėtoji forma su /n/ nekoreguota (SE Mm [286]). Kaip ir ankstesniu atveju (*prasibundinėti*), įžiūrėtinas rėmimasis es. l. kamieniu *-bu-ñ-d-* (Smoczyński 2018, 169).

3. LKŽ fiksuoti 6 išvestiniai veiksmažodžiai, pamatuoti es. l. kamieno *šql-*, kuriame intarpas yra išnykęs (< **ša-n-l-*) (Smoczyński 2018, 1350). Žiūrint geografijos, bus matyti, kad šie veiksmažodžiai dažniau randami rytinėje lietuvių kalbos ploto dalyje.

šqlauti ‘šalenti [= šiek tiek šalti]’, paliudytas 2 es. l. formų vartosenos atvejais iš Valkininkų (Varėnos r.), pvz.: *Ynis gražiai šqlauna* Vlk. Variantas su ta pačia priesaga ir kamieniu be intarpo nežinomas (†*šal-au-ti*⁷).

šqlėnti ‘šiek tiek šalti’, veiksmažodis LKŽ teikiamas varianto su pamatiniu kamieniu be intarpo (*šalėnti*) straipsnyje ir iliustruojamas 2 sakiniais su es. l. formomis iš Armoniškių (Baltarusija, Varanavo r.) ir Musninkų (Širvintų r.), pvz.: *Jau šqlėna, bus geresnis kelias* Arm. Žinomas ir dažnesnis variantas su pamatiniu kamieniu be intarpo ir reta (priebalsiu išplėsta) priesaga *-ven-ti*: *šal-vén-ti*.

šqlinėti ‘iter. dem. šalti’, veiksmažodis LKŽ irgi teikiamas varianto su pamatiniu kamieniu be intarpo (*šalinėti*) straipsnyje ir iliustruotas 1 sakiniu su es. l. forma iš Dusetų (Zarasų r.); priešdėlinis *pašqlinėti* fiksuotas es. l. ir būt. k. l. formomis (po vieną kartą) iš Dusetų (Zarasų r.) ir Strūnaičio (Švenčionių r.), pvz.: *Pašqlinėjo nedėlių ir vėl paleidė* Ds (varianto su kamieniu be intarpo – †*pašalinėti* – pavyzdžių LKŽ

⁶ LKŽ pavyzdys čia cituojamas originalia rašyba iš: Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Minvydas, Jonas Božymovskis, *SUMMA Abá Trumpas įfzguldimas EWANIELIV SZWENTU* [...], Kėdainiai, 1653, elektroninis tekstas, rengė Mindaugas Šinkūnas, 2007–2008, <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=23>, naudotasi 2022 m. kovo 14 d.

⁷ Nežinomos formos čia ir toliau žymimos kryželiu norint jas skirti nuo rekonstruojamų formų.

straipsnyje nėra). Be varianto *šal-iné-ti*, ta pačia reikšme žinomas ir *šal-diné-ti*, abu jie už *šql-iné-ti* dažnesni.

šqlióti ‘truputį šalti, šalenti’, LKŽ iliustruojamas vienu pavyzdžiu iš Garliavos (Kauno) su bendratimi: *Vakar kiek užmetė [sniego], šįnakt pradėjo šqliót* Grl. Varianto su pamatiniu kamieniu be intarpo nėra žinoma (†*šali-o-ti*).

šqliúoti ‘truputį šalti, šalventi’, LKŽ veiksmazodis nurodomas varianto su pamatiniu kamieniu be intarpo (*šaliúoti*) straipsnyje ir iliustruojamas 1 pavyzdžiu su bendratimi iš Miežiškių (Panevėžio r.): *Dangus giedras, pradės šqliúot* Mžš. Taip pat yra ir priešdėlinis *pa-šqliúoti* (greta *pa-šaliúoti*), turintis 1 iliustraciją su es. l. forma iš tos pačios vietos. Kalbant apie vedinių variantus iš kamienų be intarpo gali būti minimi ir *-šal-viúo-ti* (*pa-šalviúoti*), *šal-vúo-ti* (ta pačia reikšme), priesagoje turintys /v/, plg. *-ven-ti*⁸; abu jie irgi reti ir LKŽ teturi po 1 pavyzdį.

4. Šiame poskyryje nagrinėjami du išvestiniai priesaginiai kamienai (atskirai neskaičiuojant veiksmazodžių su priešdėliais) su potencialiai išlaikytu es. l. kamieno priesaginiu *-n-*. Vienu atveju bus matyti, kad pamatas tikrai gali turėti priesaginį *-n-*, o kitur /n/ reikia traktuoti kaip įterptinį.

-eininėti ‘iter. dem. eiti’, veiksmazodis LKŽ fiksuotas tik su priešdėliais ir tik lietuvių kalbos salose Baltarusijoje: *at-eininėti* (Breslauja, Breslaujos r.; Lazūnai, Vijos r.⁹), *iš-eininėti* (Breslauja), *pér-eininėti* (Breslauja). Visuose pavyzdžiuose vartojamos es. l. lytys ir imituojamas slaviškas imperfektyvinančių priesagų modelis (bent dalyje vartosenos atvejų), pvz.: *Jau ateininėja namop anas Lz*; *Anies išeininėja ir ateininėja in nakties* Brsl. Šie vediniai sudaryti iš priešdėlinių veiksmazodžių, turinčių es. l. kamieną *-eĩ-n-* (Smoczyński 2018, 285; Kozhanov, Wiemer 2019, 18), kuris yra plačiai vartojamas, fiksuotas ir minėtose pavyzdžių kilmės vietose (tiesa, Lazūnuose daug dažnesnis kamienas *eim-*, žr. LzŽ 70–72), pvz.: *Kiek tas daiktas atsi-eĩ-n-a* [‘kai nuoja’]? Lz; *Šitie liežuviai, latviškas ir lietuviškas, pad-eĩ-n-a* [‘yra panašūs’] *vienas in kitą* Brsl. Labiau paplitę priesagos *-(d)iné-ti* vediniai remiasi būt. k. l. kamieniu (*ej-iné-ti*) arba bendr. kamieniu (*ei-diné-ti*).

-važiuondinėti ‘žr. važiuodinėti [= vis važinėti, važiuoti]’, LKŽ fiksuotas tik su priešdėliais *at-* ir *až-* po 1 kartą iš Lazūnų (Baltarusija, Vijos r.),

⁸ Priesagos *-v(i)uo-ti* klausimas turėtų būti atskirai nagrinėjamas ieškant daugiau medžiagos, bet minėtais atvejais sinchroniškai kitaip skaidyti neišeina: *-šal-viúo-ti*, *šal-vúo-ti* greta *šál-ti*.

⁹ LzŽ nenurodomas.

bet LzŽ nenurodomas. Šių veiksmažodžių struktūra irgi primena slaviską imperfektyvinimo modelį (plg. *-eininėti*), o LKŽ pavyzdžiuose vartojamos es. l. lytys: *Nu čia atvažiuondinėja vaikai* LKKXXIX184 (Lz), *Ažvažiuondinėja ir tē, gi nakvoja karčmoj ir geria* LKKXXIX184 (Lz). Formos požiūriu šie veiksmažodžiai galėtų remtis es. l. kamieniu *-važiuo-n-*, bet Lazūnų apylinkėse jis, atrodo, nežinomas, vartojamas įprastinis *-ja-* kamienas, pvz.: *Kap išvažiuo-j-a, cielus metus važinė-j-a* LzŽ; *Kad ją regēsit, [pasakykit:] te-važiuo-j-a, kap turi kada česo, mūs[p] te-važiuo-j-a* Lz (LKŽ; t. p. žr. LzŽ 281). Kamienai su *-n-* LKŽ medžiagoje fiksuoti žemaičių plote: Vieksniuose (Mažeikių r.), Plateliuose (Plungės r.), Tirkšliuose (Mažeikių r.), Papilėje (Akmenės r.): *Važiuo-n-a anie su laivu ta upe [...]* (ps.) Vks; [...] *kartais nelyna, važiuo-n-a i nu-važiuo-n-a ans [= debesis]* Plt; *O kad nu ryto iš-važiuo-n-a, vakare par-važiuo-n-a* Trk; *Žiemą čia sunku ateiti, privažiūoti, niekas neat-važiuo-n-a* Pp. Todėl tikėtina, kad priebalsis /n/ kamienne *-važiuo-n-dinė-* yra įterptinis šalia pagrindinio (ir daug dažnesnio) varianto *važiuo-dinė-ti*, be kitų vietų, vartojamo ir Lazūnuose, plg. t. p. ir vedinius su priešdėliais *at-važiuo-dinė-ti* (LzŽ), *už-važiuo-dinė-ti* (LKKII225 (Lz)), pvz.: *Anas atvažiuodinėj[o] [= a?] itop gaspadorip ir būsta* Lz.

5. Apibendrinamosios pastabos. Kaip buvo matyti, patikimiausi iš aptartųjų yra pavyzdžiai, turintys pamatinį kamieną *šql-* su išnykusiu intarpu (*šql-au-ti*, *šql-én-ti* ir kt.), taip pat įtikimas *-ein-inė-ti* atvejis (← *-eī-n-a*). Intarpiniais kamienais gali remtis ir *brand-in-ti*, *-bund-in-ti*, (*pra-si-*) *bund-inė-ti* ‘prabudinėti’ (← *bre-ñ-d-a*, *-bu-ñ-d-a*). Įterptinį /n/, pasirodantį prieš /d/ (resp. dzūkiską /ðz/) ir toliau einantį priesagos /n/, gali turėti (*pra-*)*bu-n-dinė-ti* ‘pragyventi’ (alternatyva – pamatinis es. l. kamienas *bū-n-*) ir *-važiuo-n-dinė-ti*, egzistuojantys šalia pagrindinių variantų *bū-dinė-ti*, *važiuo-dinė-ti* (be įterptinio /n/). Tokie pavyzdžiai rodo, kad ir kituose veiksmažodžiuose, kur fonologinis kontekstas toks pats (*-bundinti* ir pan.), /n/ nebūtinai atspindi intarpinę morfemą, todėl svarbu toliau aiškintis /n/ įterpimo reiškinį ir jo geografinį paplitimą.

Kai kurie nagrinėtieji veiksmažodžiai LKŽ pavyzdžiuose dažniau fiksuoti es. l. formomis – galbūt iš es. l. kamienų iš pradžių ir būna išvedami antriniai būtent es. l. kamienai (pvz., *šql-a* → *šql-inėj-a*), o tik vėliau formuojama likusi paradigmos dalis (*šql-inėj-o*, *šql-inė-ti*), bet šiam procesui pagrįsti reikėtų daugiau duomenų. Apskritai vedybos iš es. l. kamienų su *-n-* netipiškumą gerai rodo ir tai, kad vediniai iš tų pačių pamatinių veiksmažodžių kitų kamienų ne vienu atveju yra dažnesni ir geografiškai labiau paplitę.

LITERATŪRA

Bezenberger, Adalbert 1877, *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte der XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Göttingen: Peppmüller.

Būga, Kazimieras 1924, Die Metatonie im Litauischen und Lettischen, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* 52(3/4), 250–302.

Būga, Kazimieras 1959, *Rinkiniai raštai* 2 (sud. Zigmas Zinkevičius), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Endzelin, Jan 1922, *Lettische Grammatik*, Riga: Gulbis.

Endzelīns, Jānis 1951, *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.

Fraenkel, Ernst 1962, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg: Winter.

Jakulis, Antanas, Dalia Jakulytė 1995, „Knygos Nobažnystės“ *leksika* 1, Klaipėda: Sauliaus Jokužio leidykla.

Kozhanov, Kirill, Björn Wiemer 2019, A token-based investigation of verbal plurality in Lithuanian dialects, *Kalbotyra* 72, 7–31.

Pakerys, Jurgis 2007, Esamojo laiko formantas -st- išvestiniuose lietuvių kalbos veiksmažodžiuose, *Baltistica* 42(3), 383–405.

Skardžius, Pranas 1943, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Smoczyński, Wojciech 2018, *Lithuanian Etymological Dictionary*, Berlin: Peter Lang.

Urbutis, Vincas 1978, *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.

Jurgis PAKERYS

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[jurgis.pakerys@flf.vu.lt]

Daniel PETIT

École Normale Supérieure, École Pratique des Hautes Études, Paris

THE APUDESSIVE IN LITHUANIAN

Apudesyvas lietuvių kalboje

Abstract. The paper describes the rise of the apudessive preposition *pàs* in Lithuanian. The apudessive meaning ('at someone's home') was rare in Old Lithuanian, where *pàs* denoted spatial proximity in competition with *priẽ*. The preposition *pàs* underwent a multi-stage evolution [BEHIND] > [ADESSIVE] (first only directional) > [ADESSIVE] (both directional and positional) > [APUDESSIVE] (both directional and positional).

Keywords: Lithuanian; Old Lithuanian; prepositions; adessive; apudessive.

Anotacija. Straipsnyje aprašomas apudesyvinio prielinksnio *pàs* atsiradimas lietuvių kalboje. Apudesyvinė reikšmė ('kieno nors namuose') reta senojoje lietuvių kalboje, kurioje *pàs* žymėjo artumą erdvėje, kaip ir *priẽ*. Prielinksnis *pàs* patyrė daugiapakopę evoliuciją: [UŽ] > [ADESYVAS] (iš pradžių tik krypties) > [ADESYVAS] (tiek krypties, tiek vietos) > [APUDESIVAS] (tiek krypties, tiek vietos).

Raktažodžiai: lietuvių kalba; senoji lietuvių kalba; prielinksniai; adesivas; apudesivas.

1. Introduction

In the Indo-European languages, prepositions are generally analyzed in terms of case government and their description often boils down to determining the case form taken by their complement (+ACCUSATIVE, +GENITIVE, +DATIVE, etc.). Much less attention has been paid to the semantic constraints to which their complement can be subjected. It may happen, however, that these semantic constraints play a crucial role in the selection of prepositions. In my native French language, for example, the preposition *chez* 'at somebody's home' can only introduce human beings whose place of residence is referred to (e.g. *chez moi* 'at my home', *chez Jean* 'at John's home'); for obvious reasons, inanimate complements are impossible (e.g. **chez la table* *'at the table's home', **chez Paris* *'at the home of Paris'). The preposition *chez* is regularly distinguished from other prepositions that convey a broader notion of spatial proximity, such as Modern French *à*, *près de*, *à côté de* 'near, next to, close to, at, by'. In this respect, two language types can be roughly distinguished. In some languages (type 1), there is a separate

preposition corresponding to Modern French *chez*, e.g. Albanian *tek*, Swedish *hos* and Lithuanian *pàs* ‘at someone’s home’. Other languages (type 2) do not have such prepositions and use more general prepositions that convey spatial proximity as their core meaning (‘near, next to, close to, at, by’), without any limitation in terms of animacy or reference. This situation is found for example in Romanian *la* or Latvian *pie*, which mean both ‘near, next to, close to, at, by’ (+ animate or inanimate complements) and ‘at someone’s home’ (+ human beings). The terms ‘adessive’ (< Latin *ad* ‘at, by’) and ‘apudessive’ (< Latin *apud* ‘near, at, by’) are sometimes used indistinctly to denote spatial proximity without any semantic limitation. In this paper, I propose using ‘adessive’ for any kind of proximity and reserving ‘apudessive’ for the specific meaning ‘at somebody’s home’, with exclusive reference to human beings and their place of residence. Type 1 refers to those languages where adessive and apudessive are distinguished, type 2 to those languages where they are not distinguished.

The position of the Baltic languages with regard to this distinction is interesting. Whereas Modern Latvian belongs to type 2 and uses the preposition *pie* (+GEN) both with the adessive and the apudessive meanings, Modern Lithuanian belongs to type 1 and distinguishes *priẽ* ‘at, by’ (+GEN = adessive) and *pàs* ‘at someone’s home’ (+ACC = apudessive). There is thus a typological split between the two Baltic languages. The aim of this paper is to describe the rise of the apudessive preposition *pàs* in Lithuanian against the background of a historical and typological comparison.

2. Description

In Modern Lithuanian, the meaning of *pàs* (+ACC) is predominantly apudessive, referring to the place of residence of human beings, both for the semantic role of position (ex. 1) and for that of direction (ex. 2):¹

(1) **Modern Lithuanian.** Ambrazas (1997, 416)

<i>gyventi</i>	<i>pas</i>	<i>tėvus</i>
live.INF	at, by	parent.ACC.PL.M
‘to live with one’s parents (at their place)’		

(2) **Modern Lithuanian.** Ambrazas (1997, 416)

<i>sueiti</i>	<i>pas</i>	<i>draugą</i>
go together.INF	at, by	friend.ACC.SG.M
‘to go together to a friend’		

¹ On the semantics and construction of *pàs* see especially Fraenkel (1929, 81–86).

The *Lithuanian Grammar* by Ambrazas *et alii* (1997, 416) defines the meaning of *pàs* (+ACC) as ‘location referred to by a human (or animate) noun’ (cf. ex. 1) resp. ‘final point of movement also referred to by a human (or generally animate) noun’ (cf. ex. 2), but adds that *pàs* can be used with inanimate nouns as well, ‘as a synonym of *prie* in colloquial speech’. This is illustrated by the following couple of examples (ex. 3–4):

(3) **Modern Lithuanian.** Ambrazas (1997, 416)

<i>stovėti</i>	<i>pas</i>	<i>langą</i>
stand.INF	at, by	window.ACC.SG.M
‘to stand at/by the window’		

(4) **Modern Lithuanian.** Ambrazas (1997, 416)

<i>stovėti</i>	<i>prie</i>	<i>lango</i>
stand.INF	at, by	window.GEN.SG.M
‘to stand at/by the window’		

A similar observation is made by Jonas Šukys (1978, 62), who writes that *pàs* refers to ‘the house, accommodation or territories of persons or living creatures, where one stays, lives and works’ (*asmenų ar gyvų būtybių namai, būstai arba teritorijos, kur kas būna, gyvena, dirba*). He adds that *pàs* may also be used more broadly to denote spatial proximity, regardless of the nature of the locative landmark, but notes that this possibility only occurs ‘in some dialects and in literature’ (*kai kuriose tarmėse ir grožinėje literatūroje*).

There thus seems to be a certain degree of variation regarding the semantic scope of the preposition *pàs* in Modern Lithuanian. It is worthwhile reviewing the historical data that can shed some light on the original meaning of *pàs*.

Before presenting the Old Lithuanian evidence, it is necessary to bear in mind that the ancient Lithuanian literature is generally translated from other languages, which may have a serious impact on the semantic spectrum of *pàs*. There is no adessive/apudessive distinction in German (positional *bei* +DAT, directional *zu* +DAT) or Latin (positional and directional *ad* +ACC, *apud* +ACC), so that the absence of distinction in Old Lithuanian might sometimes be suspected to be calqued from these languages, at least to a certain extent. The situation in Polish is more complicated, due to the progressive decline of the positional preposition *u* (+GEN) and its increasing limitation to the apudessive function in the modern language. The directional preposition *do* (+GEN) is both adessive and apudessive.

In the earliest Lithuanian texts, the preposition *pàs* (+ACC) is adessive and competes with *priẽ* (+GEN). The question arises as to under what conditions it came to take on the apudessive meaning. Due to space constraints, I shall limit myself to a selection of Lithuanian texts covering the time span between the first written documents to the threshold of the modern standardized language:

- The writings of Martynas Mažvydas (1547–1570)
- Mikalojus Daukša's *Postilla Catholica* (1599)
- The *Ziwatas* (1759)
- The three reference grammars by August Schleicher (1856), Friedrich Kurschat (1876) and Jonas Jablonskis (1919)

2.1. Martynas Mažvydas (1547–1570)

The preposition *pàs* occurs only three times in the writings of the first Lithuanian author, Martynas Mažvydas (1547–1570). It is always used in reference to inanimate landmarks:

- (5) **Old Lithuanian.** Martynas Mažvydas, *Gefmes Chrikfcžoniskas* 447₁₁ [1570]

<i>latrui</i>	/	<i>pas</i>	<i>defchine</i>	<i>nũkrikfžawotamui</i>
robber.DAT.SG.M		at, by	right.ACC.SG.F	crucified.DAT.SG.M

‘(He spoke) to the robber crucified on his right.’

- (6) **Old Lithuanian.** Martynas Mažvydas, *Gefmes Chrikfcžoniskas* 505₄ [1570]

<i>Jr</i>	<i>bũs</i>	<i>kaipo</i>	<i>medis</i>	
and	be.FUT.3	like	tree.NOM.SG.M	
<i>fodintas</i>		<i>pas</i>	<i>werfmes</i>	<i>wandenu.</i>
planted.NOM.SG.M		at, by	stream.ACC.PL.F	water.GEN.PL.M

‘And he shall be like a tree planted by the streams of water.’ (= Latin *et erit tanquam lignum quod plantatum est secus decursus aquarum*, German *der ist wie ein Bawm gepflantzet an den Wasserbechen*, cf. Psalm 1, 3)

- (7) **Old Lithuanian.** Martynas Mažvydas, *Gefmes Chrikfcžoniskas* 511₁₃ [1570]

<i>Melfiu</i>	<i>pas</i>	<i>fchwęta</i>	<i>bafžnicze</i>	<i>tawa.</i>
pray.FUT.1.SG	at, by	holy.ACC.SG.F	church.ACC.SG.F	2.SG.GEN

‘I shall pray in your holy church.’

The use of the preposition *pàs* does not seem to have been triggered in these examples by foreign models. Spatial proximity without any semantic

restriction is more commonly expressed in Mažvydas' writings by the adessive resp. allative case or alternatively by the preposition *prieg*. Both can refer to inanimate and to animate landmarks alike.

2.2. Mikalojus Daukša (1599)

In the *Postilla Catholica* by Mikalojus Daukša (1599), there is a total of 17 instances of the preposition *pàs*. It is regularly used with inanimate objects to denote spatial proximity; its meaning is adessive ('near, next to, close to, at, by'), not specifically apudessive. The locative landmark can be (1°) a general location (ex. 8):

- (8) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 322₁₃ [1599]
kad būwo pas wiétą áną.
 when be.PST.3 at, by place.ACC.SG.F that.ACC.SG.F
 'as he was near that place' (= Polish *gdy był wedle miejfcá*)

(2°) a more limited area, e.g. a road (ex. 9–10):

- (9) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 97₁₉ [1599],
 cf. 97₃₀ [1599]
Jr kad fëio wiėnà pũle pas kėlą.
 and when sow.PST.3 one.NOM.SG.F fall.PST.3 at, by road.ACC.SG.M
 'And, as he was sowing, one ear fell along the road.' (= Polish *A gdy śiał iedno wpádło podle drogi*)

- (10) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 102₉ [1599],
 cf. also 105₄₅, 105₄₆ [1599]
Áklas nėkuris fedėio pas kėla
 blind.NOM.SG.M some.NOM.SG.M sit.PST.3 at, by road.ACC.SG.M
ėlgetaudamas.
 begging.NOM.SG.M
 'A blind man was sitting along the road, begging alms.' (= Polish *ślepy niektory fiedział wedla drogi żebrzac*)

the banks of a river (ex. 11):

- (11) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 524₃₁ [1599]
pas kráfzta fedėdami
 at, by bank.ACC.SG.M sitting.NOM.PL.M
 'sitting on the banks' (= Polish *wedla brzegu śiedzacy*)

(3°) a material object, e.g. a cross (ex. 12):

(12) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 172₄₀ [1599]

<i>O</i>	<i>ftowëio</i>	<i>pas</i>	<i>krįžiu</i>	<i>Jėsaus</i>
and	stand.PST.3	at, by	CROSS.ACC.SG.M	Jesus.GEN.SG.M
<i>Motina</i>	<i>io.</i>			
mother.NOM.SG.F	3.SG.GEN			

‘And standing by the cross of Jesus was his mother.’ (= Polish *A stały u krzyża Jezusowego Mátka iego*)

a door (ex. 13):

(13) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 269₇ [1599]

<i>O</i>	<i>búwo</i>	<i>nėkuris</i>	<i>elgeta</i>	<i>wardu</i>
and	be.PST.3	some.NOM.SG.M	beggar.NOM.SG.M	name.INSTR.SG.M
<i>Lozorius</i>	<i>kuris</i>	<i>gulëio</i>	<i>pas</i>	<i>wartús</i>
Lazarus.NOM.SG.M	who.NOM.SG.M	lie.PST.3	at, by	gate.ACC.PL.M

‘And there was a certain beggar named Lazarus who was laid at his gate.’ (= Polish *A był niekatory żebrak / imieniem Lázarż / ktory leżał u wrot iego*)

(4°) a body part, e.g. the feet (ex. 14):

(14) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 490₄₅ [1599]

<i>fedédama</i>	<i>pas</i>	<i>kóias</i>	<i>Wiefzpaties.</i>
sitting.NOM.SG.F	at, by	foot.ACC.PL.F	Lord.GEN.SG.M

‘sitting at the Lord’s feet’ (= Polish *siedzac wedle Pánfkich*)

In these contexts, the preposition *pàs* renders Polish *u* ‘at, by’ (ex. 12, 13), *wedle*, *wedla* ‘along’ (ex. 8, 10, 11, 14) or *podle* ‘near’ (ex. 9).

Pàs can also refer to human beings. Here again, its meaning is not apudessive, but more generally adessive, denoting spatial proximity (‘near, next to, close to, at, by’) without specific reference to the place of residence. In (15), for example, the context shows Jesus staying in a Pharisee’s house and a sick man approaching him:

(15) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 339₃ [1599]

<i>Jr</i>	<i>fįitai</i>	<i>įmógus</i>	<i>wándenimis</i>	<i>patųžęs</i>
and	behold	man.NOM.SG.M	water.INSTR.PL.M	swollen.NOM.SG.M
<i>ftowëio</i>	<i>pás</i>	<i>įj.</i>		
stand.PST.3	at, by	3.SG.ACC		

‘And, behold, a man swollen with water was standing next to him.’ (= Polish *á oto cżłowiek opuchły stał przed nim*)

The prepositional group *pás ij* cannot refer to Jesus' house, since Jesus is precisely not at home. It denotes simply the proximity of the man coming to Jesus ('next to him'). The same can be said about (16), where a Samaritan discovers a wounded man along the road:

- (16) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 322₁₄ [1599]
Bêt Samaritônas nêkuris kêlû
 but Samaritan.NOM.SG.M some.NOM.SG.M way.INSTR.SG.M
éidamas atêio pas iî.
 going.NOM.SG.M arrive.PST.3 at, by 3.SG.ACC
 'But a Samaritan who was travelling came upon him.' (= Polish *Ale Sámárytan niektory iádac / przyfzedł wedle niego*)

We have the same adessive meaning in all the other occurrences of *pàs* with human landmarks that can be found in Daukša (ex. 17–20):

- (17) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 38₂ = 41₁₄ [1599]
O f̃sitái Àngelas Wief̃spaties ftóios
 and behold angel.NOM.SG.M Lord.GEN.SG.M stand up.PST.3
pas iûs.
 at, by 3.PL.ACC
 'And, behold, an angel of the Lord stood up in front of them.' (= Polish *A oto Anyoł Pánfki ftánał wedla ich* in 38₂ resp. *A oto Anyoł Pánfki ftánał podle nich* in 41₁₄)
- (18) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 61₆ [1599]
Né gal reg̃t pas faw̃e fanc̃zio.
 NEG can.PRS.3 see.INF at, by REFL.ACC.SG being.GEN.SG.M
 'They cannot see a man standing next to them' (= Polish *nie mogą widzieć obecnego*)
- (19) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 228₃₈ [1599]
S̃zitái du w̃iru ftóios
 behold two.NOM.DU.M man.NOM.DU.M stand up.PST.3
pas iûs.
 at, by 3.PL.ACC
 'Behold, two men stood up next to them.' (= Polish *oto dwá mẽzowie ftáneli wedle ních*)
- (20) **Old Lithuanian.** Mikalojus Daukša, *Postilla Catholica* 516₄₁ [1599]
Paftate ij tarp ių pas faw̃e.
 place.PST.3 3.SG.ACC among 3.PL.GEN at, by REFL.ACC.SG
 'He placed him (the little child) among them by his side.' (= Polish *poftáwíl ie miedzy nimi podle siebie*)

As with inanimate landmarks, the equivalence with Polish is regular: Lithuanian *pas* renders Polish *wedle* ‘along’ (ex. 16, 17, 19), *podle* ‘near’ (ex. 17, 20), more rarely *przed* ‘before, in front of’ (ex. 15).

2.3. *Ziwatas* (1759)

The *Ziwatas* (1759) is interesting in that it reflects 18th century Lithuanian, moreover in a variety of Low Lithuanian (Samogitian) dialect that was not previously attested. On the other hand, as a religious text, it cannot be addressed without consideration of the textual tradition it belongs to. In the *Ziwatas*, the preposition *pàs* is relatively frequent (28x). It can introduce inanimate landmarks, which may be widely different in nature, such as a road (ex. 21):

(21) **18th century Lithuanian.** *Ziwatas* 96₇ [1759]

<i>Jezufas</i>	<i>apfwyite</i>	<i>akla</i>	<i>pas</i>	<i>kieli.</i>
Jesus.NOM.SG.M	enlighten.PST.3	blind.ACC.SG.M	at, by	way.ACC.SG.M

‘Jesus enlightened a blind man along the way.’

a gate (ex. 22):

(22) **18th century Lithuanian.** *Ziwatas* V₁₂ [1759]

<i>Nes</i>	<i>paftate</i>	<i>pas</i>	<i>wartus</i>	<i>Tiewu</i>	<i>fowa</i>
for	place.PST.3	at, by	gate.ACC.PL.M	father.GEN.PL.M	REFL.GEN.SG

<i>budely</i>	<i>diel</i>	<i>fawys.</i>
small hut.ACC.SG.F	for	REFL.GEN.SG

‘He built at the gate of his fathers a small hut for himself.’

a building (ex. 23):

(23) **18th century Lithuanian.** *Ziwatas* 198₁ [1759]

<i>Pona</i>	<i>Jezufa</i>	<i>pas</i>	<i>Suda</i>	<i>troba</i>
Lord.ACC.SG.M	Jesus.ACC.SG.M	at, by	court.GEN.SG.M	building.ACC.SG.F

<i>pry</i>	<i>Pylota</i>	<i>nuwede.</i>
at, by	Pilatus.GEN.SG.M	bring.PST.3

‘The Lord Jesus was brought to the Court building, to Pilatus.’

a crib (ex. 24):

(24) **18th century Lithuanian.** *Ziwatas* 228₂₆ [1759]

<i>piemenis,</i>	<i>kuryi</i>	<i>pas</i>	<i>Prakarta</i>	<i>buwa</i>
shepherd.NOM.PL.M	who.NOM.PL.M	at, by	crib.ACC.SG.M	be.PST.3

‘shepherds who were near the crib’

a window (ex. 25):

(25) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 207₁₀ [1759]

Diel to Pylotas lyipe Jezufa
 because that.GEN.SG Pilatus.NOM.SG.M order.PST.3 Jesus.ACC.SG.M
Pona pas ląga wyina dydey awkfztay
 Lord.ACC.SG.M at, by window.ACC.SG.M one.ACC.SG.M very.ADV high.ADV
 eyty.
 go.INF
 'Therefore Pilatus ordered the Lord Jesus to come at a window from very high.'

a cross (ex. 26):

(26) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 223₁₄ [1759], cf. also 233₂₂, 246₄ [1759]

atejys drebidamas pas kriziū
 arrived.NOM.SG.M trembling.NOM.SG.M at, by cross.ACC.SG.M
 'arrived trembling at the cross'

a mountain (ex. 27):

(27) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 156₁₀ [1759]

O teyp atejys pas kalna Aliwu,
 and thus arrived.NOM.SG.M at, by mount.ACC.SG.M olive.GEN.PL.M
tare Mokitynems fawa.
 speak.PST.3 disciple.DAT.PL.M REFL.GEN.SG
 'And thus, as he arrived at the Mount of Olives, he spoke to his disciples.'
 Cf. also 298₇ (*pas Staličiy* 'near the seat'), 308₁₂ (*pas Jeruzalū* 'near Jerusalem'), 316₁₀ (*pas Trona* 'near the throne') with other inanimate landmarks. There does not seem to be any limitation as to the nature of the landmark.

The preposition *pàs* can also refer to human beings (or humanlike figures such as God), denoting spatial proximity without specific reference to the place of residence (ex. 28–34):

(28) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 82₂₀ [1759]

O pufiey naktyis ateytum pas anq
 and middle.LOC.SG.F night.GEN.SG.F come.COND.2.SG at, by 3.SG.ACC
kalbiedamas jem.
 speaking.NOM.SG.M 3.SG.DAT
 'And in the middle of the night you would come to him (a friend), speaking to him.'

- (29) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 150₁₇ [1759], cf. also 137_{6(2x)} [1759]

Tuw *ćiefu* *Jonas* *fiedieje*
 that.INSTR.SG.M time.INSTR.SG.M John.NOM.SG.M stay.PST.3
pas *Jezufa* *milawfi.*
 at, by Jesus.ACC.SG.M dearest.ACC.SG.M
 ‘At that time John was staying at the dearest Jesus.’

- (30) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 160₁₄ [1759], cf. also 184₂₀ [1599]

ftoięs *pas* *anus*
 standing.NOM.SG.M at, by 3.PL.ACC.M
 ‘(Jesus) standing next to them (= the disciples)’

- (31) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 219₄ [1759]

Milawfe *Motina* *jo* *pas* *anq* *artyi*
 dearest.NOM.SG.F mother.NOM.SG.F 3.SG.GEN at, by 3.SG.ACC near
eyty *negalieje.*
 go.INF NEG=can.PST.3
 ‘His dearest mother could not come nearer to him.’

- (32) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 232₂ [1759], cf. also 232₂₀, 300₁₅ [1759]

kayp *kokfay* *łatrus* *kiba* *pas* *tawi*
 as a sort of.NOM.SG.M thief.NOM.SG.M be hanged.PRS.3 at, by 2.SG.ACC
 ‘as a thief is hanged alongside you’

- (33) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 287₂₁ [1759]

Dielto *gadna* *efi* *buty* *pas*
 because=that.GEN.SG worthy.NOM.SG.F be.PRS.2.SG be.INF at, by
Diewa.
 God.ACC.SG.M
 ‘Therefore, you are worthy to be close to God.’

- (34) **18th century Lithuanian.** *Ziwas* 289₁₀ [1759]

Gadna *tad* *turiety* *pas* *Sunu* *fawa*
 worthy.NOM.SG.F then have.INF at, by son.ACC.SG.M REFL.GEN.SG
milawfi *Stalićiy* *garbies*
 dearest.ACC.SG.M seat.ACC.SG.F honor.GEN.SG.F
 ‘worthy to have pride of place near your dearest son’
 Cf. also 298₁₀ [1759] with another human landmark (*Panna Maria* ‘the Virgin Mary’).

In none of these examples is there any exclusive reference to the place of residence. The human being is presented as a locative landmark, irrespective of his position in space. An interesting point is that, in the *Ziwatas*, there are at least 3 instances of *pas numus* (= Standard Lith. *pàs namùs*) +ACC ‘at the house of X’ (ex. 35–36):

- (35) **18th century Lithuanian.** *Ziwatas* 180₁₃ [1759], cf. also 279₄ [1759]

<i>Szwęciawfe</i>	<i>Maria</i>	<i>Panna</i>	<i>tuw</i>
holiest.NOM.SG.F	Mary.NOM.SG.F	Lady.NOM.SG.F	that.INSTR.SG.M
<i>ćiefu</i>	<i>pas</i>	<i>numus</i>	<i>Kayfošiaws fłowieje.</i>
time.INSTR.SG.M	at, by	house.ACC.PL.M	Caiaphas.GEN.SG.M stay.PST.3

‘The Holy Virgin Mary at that time was staying at Caiaphas’ home.’

- (36) **18th century Lithuanian.** *Ziwatas* 185₃₋₄ [1759]

<i>Motina</i>	<i>jo</i>	<i>yr</i>	<i>Mokityney</i>	<i>ftowiedamy</i>
mother.NOM.SG.F	3.SG.GEN	and	disciple.NOM.PL.M	staying.NOM.PL.M
<i>pas</i>	<i>anus</i>	<i>numus</i>	<i>gyrdieje</i>	<i>balfa ano.</i>
at, by	that.ACC.PL.M	house.ACC.PL.M	heard.PST.3	voice.ACC.SG.M 3.SG.GEN

‘His mother and disciples, staying at that house, heard his voice.’

The collocation *pas numus* ‘at’ + ‘the house’ suggests that *pàs* does not convey in its core meaning the seme [+HOUSE] since it must be connected with the noun *nāmas* ‘house’ to express the apudessive meaning.

2.4. Schleicher (1856), Kurschat (1876) and Jablonskis (1919)

The *Litauische Grammatik* by August Schleicher (1856) offers us a glimpse into 19th century colloquial Lithuanian as was spoken in East Prussia. In the chapter on prepositions, Schleicher writes (1856, 282):

Pàs an, bei steht in seiner bedeutung der praep. prë (mit dem genitiv) ser nahe, prë bezeichnet die unmittelbare nähe und berührung, pàs die nähe überhaupt
‘Pàs ‘at, by’, has a meaning very close to that of the preposition *prië* (+ gen.), *prië* denotes immediate proximity and contact, *pàs* proximity in general.’

This formulation goes back in pretty similar terms to Kurschat (1843, 7). Schleicher gives a few examples that illustrate the broad equivalence between *pàs* and *prië*, e.g. *botágq pàs sėnq* and *prë sėnos pakabinti* ‘to hang the whip on the wall’ (= German *die peitsche an die wand, in die nähe der wand hängen*), *jis sėdos pàs stálq* and *prë stálo* ‘he sat down at the table’ (= German

er setzte sich an den tisch), *jis gyvén prė kaimyno* ‘he lives at the neighbor’s house’ (= German *er wohnt beim nachbar*) and *jis yr pàs kaimyną* ‘he is at the neighbor’s house (e.g. as a guest)’ (= German *er ist beim nachbar* (z.b. *zu besuch*)). Most of these examples do not exhibit a particular predisposition of *pàs* to the apudessive meaning, even if it can occasionally refer to the position of a human being inside his house (as in *pàs kaimyną* ‘at the neighbor’s house’).

The *Grammatik der littauischen Sprache* by Friedrich Kurschat (1876) describes the meaning of the preposition *pàs* in practically the same terms (1876, 394, § 1460):

Priė wird gesetzt, wenn die unmittelbare Nähe und Berührung bezeichnet werden soll, pàs bezeichnet die Nähe überhaupt.

‘*Priė* is used to denote immediate proximity and contact, *pàs* denotes proximity in general.’

Kurschat adds:

Wo es auf den Unterschied dieser beiden Begriffe nicht ankommt, da werden pàs und priė beliebig für einander gesetzt, wobei in einer Gegend mehr pàs, in der andern mehr priė beliebt ist.

‘When the distinction between these two concepts is not at stake, *pàs* and *priė* are used indifferently, *pàs* more in one region, *priė* more in another one.’

The authoritative grammar by Jonas Jablonskis (1919, 170) gives a few examples of the preposition *pàs*, with a predominantly apudessive meaning (e.g. *aš gyvenu pas jį* ‘I live at his home’, *dirbau pas kunigą tris dienas* ‘I worked for three days at the priest’s home’, etc.), but not exclusively (e.g. *sėskis pas krosnį* ‘sit down near the oven’). The Academic Grammar of 1971 (LKG 2, 626) still describes the meaning of *pàs* in very broad terms, as ‘denoting spatial relations’ (*erdvės santykiams reikšti*). The *Lietuvių kalbos žodynas* (LKŽ 9, 439–440) writes that *pàs* denotes ‘a person, sometimes also any living creature, as a place, an environment, where an action takes place or a state is expressed’ (*asmenį, kartais ir šiaip gyvą padarą kaip vietą, aplinką, kurioje vyksta veiksmas, pasireiškia būseną*).

For obvious reasons of space, this brief overview could not be complete and I had to confine myself to a few milestones of the history of *pàs* since the earliest Lithuanian texts. What seems to emerge from these data is that the apudessive meaning (‘at someone’s home’) was *never* exclusive in Lithuanian and even seems to have been quite rare and marginal in Old Lithuanian,

where *pàs* usually denoted spatial proximity without any limitation, in competition with *priẽ*. There is no undisputable evidence in Old Lithuanian to support the distinction suggested by Kurschat and Schleicher between *priẽ* = immediate proximity and *pàs* = proximity in general. The history of the Lithuanian preposition *pàs* thus illustrates, to a certain extent, a restriction of meaning from ‘near, next to, close to, at, by’ (adessive) to ‘at someone’s home’ (apudessive). This evolution corresponds to what William Croft (1990, 126), describing the implementation of reanalysis in historical linguistics, called ‘hypoanalysis’, i.e. the promotion of a contextual feature as an inherent feature:

In HYPOANALYSIS, the listener reanalyzes a contextual semantic/functional property as an inherent property of the syntactic unit. In the reanalysis, the inherent property of the context (often the grammatical context [...]), is then attributed to the syntactic unit, and so the syntactic unit in question gains a new meaning or function.

This means that the preposition *pàs*, referring to spatial proximity, could be contextually understood as referring to someone’s house and that this contextual feature gained increasingly more importance in the modern language and eventually became predominant, without completely upsetting the possibility of using *pàs* in its broader meaning.

3. Origin and development

The origin of *pàs* must be assessed against this background. To begin with general considerations, apudessive prepositions can be traced back to two main sources in the Indo-European languages:

- (1°) grammaticalized forms of nouns meaning ‘house, home’
- (2°) semantic restriction of adessive prepositions

To the first type belong, inter alia, French *chez*, Old French *chies* (< Latin *casā* or *casīs* ‘at home’, ablative sg. or pl. of *casa* ‘house, home’) and Scandinavian *hos* (< *hus* ‘house, home’). It comes as no surprise that already from the beginning these prepositions are limited to the place of residence of human beings. To the second type belong apudessive adpositions that were originally not marked by that semantic feature and whose meaning was more general. Albanian *tek* ‘to somebody’s home’ (directional) probably belongs to this type: it is likely to go back to a locution **tō k^u* ‘there where’ reanalyzed as a directional preposition with first adessive, then apudessive

meaning.² The evolution [ADESSIVE] > [APUDESSIVE] can also be supposed for Lithuanian *pàs*. This scenario is supported by the philological evidence which shows that the apudessive meaning of *pàs* developed only very recently in the history of Lithuanian and has never completely obliterated the original adessive meaning.

3.1. Etymology

Even if the adessive origin of *pàs* is not disputed, its precise etymology still remains in the dark. Traditionally, Lithuanian *pàs* is derived from PIE **pos*, which is reconstructed mainly on the basis of the comparison with Arcado-Cypriot Greek πός ‘towards’ + DAT or ACC (written *po-se* in Cypriot). Further comparanda routinely mentioned in the literature are Vedic Sanskrit *paścā* ‘behind’ (adverb), Young Avestan *pasča* ‘behind’ (adv.), Old Persian *pasā* ‘after’ (adverb), Latin *post* ‘behind, after’ (adverb and preposition +ACC < PIE **pos-ti*), Tocharian B *postām* ‘after, later’ (adverb), Armenian *əst* ‘along, according to’ (+DAT), ‘because of’ (+LOC), ‘after’ (+ABL), Albanian *pas* ‘behind’ (adverb and preposition +ABL), Old Church Slavic поздѣ ‘late’ (adverb), all of which seem to be based on **pos-* followed by various particles.³ The direct equation between Lithuanian *pàs* and Arcado-Chypriot Greek πός has been questioned by Chantraine (DELG, 932). Chantraine derives πός from **posi* which is preserved in Mycenaean Greek (*po-si*) and can result from the assibilation of PIE **poti* in non-Doric dialects. Lithuanian *pàs* thus remains isolated. The diversity of forms precludes any precise reconstruction. More or less explicitly, it is sometimes suggested that there was in PIE a system of cognate adverbial or adpositional forms based on the following variations:

	<i>*-s</i>	<i>*-ti</i>
<i>*po-</i>	<i>*pos</i>	<i>*poti</i>
	Lithuanian <i>pàs</i>	Greek ποτί, Avestan <i>paiti</i> ‘to’
<i>*pro-</i>	<i>*pros</i>	<i>*proti</i>
	Greek πρός (but more likely from <i>*proti-V-</i>)	Greek προτί, Vedic Sanskrit <i>prāti</i> ‘against’, Old Church Slavic противъ

In this system, **pos* could represent the basic form **po-* with adverbial **-s*, just as Greek εἰς ‘into’ (+ACC) reflects **h₁en-s*, ἐξ ‘from’ (+GEN) **h₁eg^h-s*, etc.

² See Petit (2015).

³ See, e.g., ALEW 2, 737.

There is no need to underscore the fragility of this reconstruction, which simply juxtaposes heterogeneous data without determining whether they all existed in the same synchrony and how they differed from one another. In addition, the variation between **po-* and **pro-* is not explained.⁴

What is more serious is that the original meaning of **pos* remains unclear in this reconstruction. Leaving aside Arcado-Cypriot πός, which has its own history, all cognate forms seem to derive from a common meaning ‘behind, after’, which hardly fits with that of Lithuanian *pàs* ‘near, next to, close to, at, by’ and could rather be more reminiscent of that of Lithuanian *põ* ‘after’ +GEN, ‘under’ +INSTR (secondary lengthening of *pa-* < PIE **pō*, cf. Old Church Slavic по ‘after’ +LOC, Latin *pōnō* ‘to put down, to place’ < **pō-sinō*, perfect participle *pō-situs*). The semantic link between ‘behind, after’ and ‘near, next to, close to, at, by’ is not inconceivable, but at least requests clarification. In his usual way, Pokorny (IEW, 841) simply adds up all attested meanings: ‘immediately next to, behind, after’ (German: *unmittelbar bei, hinter, nach*). It is generally assumed that the meaning ‘behind’ is still reflected by the derivative Lithuanian *pāstaras* ‘the last one’ (‘the one behind’) from **pos-teros*, corresponding to Latin *posterus* ‘coming after, following, next, ensuing’.⁵ If this is correct, this confirms that the original meaning of Lithuanian *pàs* was ‘behind’. This implies a non-trivial semantic shift [BEHIND] > [NEAR] which still has to be explained.

3.2. Functional evolution

A striking detail of the preposition *pàs* in Lithuanian is its construction with the accusative. This construction is exclusive since the earliest Lithuanian texts. Only in some Low Lithuanian dialects do we find another construction, *pàs* (+GEN), which is obviously secondary, calqued on *priẽ* (+GEN).⁶ The motivation for the selection of the accusative case with *pàs* was not really addressed in the literature. *Pàs* belongs to a limited set of prepositions that are construed in Lithuanian only with the accusative, such as *apiẽ* ‘about,

⁴ Note, in passing, that we have exactly the same problem in Baltic between Latvian *pie* and Lithuanian *priẽ*.

⁵ For the formation in **-tero-* see PIE **pro-tero-* (Greek πρότερος ‘first’, Avestan *fratarā-* ‘anterior’) from **pro* (Greek πρό, Avestan *fra-* ‘before’) or **h₁en-tero-* (Vedic Sanskrit *ántara-* ‘interior’) from **h₁en* (Greek ἐν ‘in’), to mention just a few examples. Cf. also Classical Sanskrit *apataram* ‘away’ adverb (from *ápa* ‘from’), Vedic Sanskrit *nitarām* ‘below, down’ (from *ní* ‘below’) = Old High German *nidar*, German *nieder*.

⁶ Zinkevičius (1966, 423).

around', *apliņk* 'about, around', *ī* 'into', *pagal* 'by, according to, along', *palē* 'by, near, along', *pāskui* 'after, behind', *peŗ* 'through, over, in, by', *priēŗ* 'against, before' and *prō* 'through, by'.⁷ From an Indo-European perspective, it is expected that the prepositions that require the accusative case denote movement or direction *towards* a target, in contrast with the locative for the locative role of position and the ablative for the locative role of source. The directional meaning is still implied by Lithuanian *ī* 'into', *priēŗ* 'against, before' and maybe *peŗ* 'through, over, in, by', but many other prepositions construed with the accusative can be used indifferently to denote position and direction, and this is precisely what we observe with *pās*: compare *būti pas draugq* 'to be at a friend's home' (position) and *sueiti pas draugq* 'to go to a friend's home' (direction). Polyfunctional prepositions may also use the accusative, in competition with another case, to denote direction, e.g. *ūŗ* 'for' (+ACC) opposed to 'behind' (+INSTR), or *pō* 'all over' (+ACC) opposed to 'under' (+INSTR) and 'after' (+GEN). The directional meaning is not always clear, however. The PIE distribution [POSITION = +LOC, DIRECTION = +ACC, SOURCE = +ABL] has been deeply disturbed in Baltic due to a conspiracy of factors, such as the Balto-Slavic decline of the ablative (merged with the genitive), the Baltic decline of the locative (merged with the dative), the rise of the system of postpositional cases and, more generally, the redistribution of the semantic functions of some prepositions. Nevertheless, the constant use of the accusative with *pās* cannot be due to sheer coincidence.

Taken superficially, position and direction are usually considered the two sides of a single coin, only distinguished by the position of the referent (or Figure) with regard to the locative landmark (or Ground), either within (position) or moving from outside towards this landmark (direction). The difference, however, is that position has to specify the locative relation (within a closed space, on a surface, next to the landmark, etc.), since this relation is actually fulfilled and clearly visible, whereas direction may leave the nature of this locative relation unspecified, since the landmark has not yet been reached. There are examples of discrepancies between position and direction across languages. In Gothic, for example, the preposition *ana* means specifically 'on, on the surface of' when it denotes position (+DAT), e.g. *ana stapa was* 'he was on the shore' (Mk 4, 1 = ἐπὶ τῆς γῆς ἤν), whereas it has a broader meaning 'towards' (not necessarily 'towards the surface of') when it denotes direction (+ACC), e.g. *qam ana fera Magdalan* 'he went to the region of Magdalan / Dalmanutha' (Mk 8, 10 = ἤλθεν εἰς τὰ μέρη Δαλμανουθά).

⁷ Cf. Ambrazas (1997, 414–419).

Similarly, the Latvian preposition *uz* means specifically ‘on, on the surface of’ when it denotes position (+GEN), e.g. *putns sēž uz zara* ‘a bird is perched on a branch’, whereas it means ‘towards’ (not necessarily ‘towards the surface of’) when it denotes direction (+ACC), e.g. *steigties uz staciju* ‘to run to the station’. In Old Prussian, a distinction is made between *en*, *an* ‘in’ and *na* ‘on, on the surface of’ for position, but no distinction with *na* ‘towards’. To put it more precisely, the locative role of direction is less specific than the locative role of position and does not imply a complete parallelism of meaning.

One may assume that the original function of *pās* was directional. This assumption could explain not only the construction with the accusative, but also the semantic evolution of the preposition. If one reconstructs the original meaning of PIE **pos* as ‘behind’, i.e. combining the two semes [+PROXIMITY], [+BEHIND], it can be surmised that the complexity of this meaning was fully preserved in the locative role of position, but was blurred to a broader meaning [+PROXIMITY] in the locative role of direction, where the important point was to denote the movement, not necessarily to specify the initial position of the referent with regard to the landmark. The general meaning of proximity ascribed to the preposition *pās* by Schleicher (1856) and Kurschat (1876) could be accounted for in the light of this analysis, in contrast with *priē*, which denoted close proximity from the beginning. My assumption is that the evolution [BEHIND] > [NEAR] may have arisen for the preposition *pās* in the directional meaning. It may have been the case that *pās* was still used in the positional meaning as ‘behind’ (this meaning is still preserved by *pāstaras*); it was soon replaced in that function by other prepositions that had a similar meaning, such as Lithuanian *ùž* ‘behind’ (+INSTR).

The next step in this scenario would be the extension of *pās* (+ACC) to the positional meaning. This ambivalence could have been prompted by the model of the quasi-synonymous *priē*. Originally, there was in Lithuanian a distinction between *priē* (+DAT) for the locative role of position and *priē* (+GEN) for the locative role of direction. This distinction is still suggested, to a certain extent, by Old Lithuanian data, but, very soon, the construction with the genitive became predominant both to denote position and direction, as shown by the following instances from Old Lithuanian (ex. 37–38):

- (37) **Old Lithuanian.** Martynas Mažvydas, *Forma Chrikftima* 131₁₀
 [1549] = *Gėfmes Chrikščjoniskas* 233₁₀ [1566]

<i>Prieg</i>	<i>wandens</i>	<i>eft</i>	<i>fʒodis</i>	<i>fchwentas.</i>
at, by	water.GEN.SG.M	be.PRS.3	word.NOM.SG.M	holy.NOM.SG.M

 ‘Near water is the Holy Word.’

- (38) **Old Lithuanian.** Martynas Mažvydas, *Gefmes Chrikfcjoniskas* 442,
[1570]

Siunte ghi prieg Heroda.
send.PST.3 3.SG.ACC at, by Herod.GEN.SG.M
'He sent him to Herod.'

The same ambivalence is regular in Modern Lithuanian, e.g. *sėdėti prie lango* 'to sit at the window' (position) / *prieiti prie lango* 'to go to the window' (direction). It can be assumed that the extension of *pàs* (+ACC) to the positional meaning results from the influence of *priẽ* (+GEN), in which the two locative roles were not distinguished:

Position	Direction
<i>priẽ</i> (+GEN)	<i>priẽ</i> (+GEN)
<i>pàs</i> (+ACC) ←	<i>pàs</i> (+ACC)

My assumption is that the preposition *pàs* underwent, in its prehistory and even in its history, a multi-stage evolution [BEHIND] > [ADESSIVE] (first only directional) > [ADESSIVE] (both directional and positional) > [APUDESSIVE] (both directional and positional). There is no doubt that this reconstruction contains an element of speculation which will probably not escape the attention of my readers, and particularly of the recipient of this paper, whose intelligence and critical mind we all admire. The fact remains that the history of prepositions is a complex one and often involves multifaceted functional and semantic redistributions of this kind.

REFERENCES

- ALEW – Hock, Wolfgang et alii 2015, *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch* 1–3, Hamburg: Baar.
 Ambrazas, Vytautas (ed.) 1997, *A Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos.
 Croft, William 1990, *Typology and Universals*, Cambridge: Cambridge University Press.
 Daukša, Mikalojus 1599, *Postilla Catholica (DP)*, in Jonas Palionis (ed.), *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai*, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
 DELG – Chantraine, Pierre 1968–1980, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris: Klincksieck.

Fraenkel, Ernst 1929, *Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen*, Heidelberg: Carl Winter.

IEW – Pokorny, Julius 1959, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1–2, Bern: Francke.

Jablonskis, Jonas 1919, *Lietuvių kalbos gramatika. Etimologija*, Vilnius: Žaibo spaustuvė.

Kurschat, Friedrich 1843, *Beiträge zur Kunde der littauiischen Sprache. Erstes Heft: Deutsch-Littauische Phraseologie der Präpositionen*. Königsberg: Hartungschens Hofbuchdruckerei.

Kurschat, Friedrich 1876, *Grammatik der littauiischen Sprache*, Halle: Verlag der Buchhandlung des Weisenhauses.

LEW – Fraenkel, Ernst 1962–1965, *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1–2, Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

LKG – Kazys Ulvydas (red.), *Lietuvių kalbos gramatika* 1–3, Vilnius, 1965–1976.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, 3–20, Vilnius, 1941, 1956–2002; 2, Kaunas, 1947; 1²–2² – 2 leid., Vilnius, 1968–1969.

MŽ – Mažvydas, Martynas 1547–1570, in Guido Michellini (ed.), *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.

Petit, Daniel 2015, Les prépositions nominatives de l'albanais, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 110, 359–443.

Schleicher, August 1856, *Litauische Grammatik*, Prague: J. G. Calve'sche.

Smoczyński, Wojciech 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Šukys, Jonas 1978, *Prielinksnių vartojimas*, Kaunas: Šviesa.

Zinkevičius, Zigmas 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Ziwatas Pona yr Diewa Musu Jezusa Christusa, 1759, in Aleksas Girdenis, Petras Skirmantas (eds.), *Ziwatas Pona yr Diewa Musu Jezusa Christusa*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

Daniel PETIT

École Normale Supérieure

45 rue d'Ulm

F-75230 Paris

France

École Pratique des Hautes Études

4-14 rue Ferrus

F-75014 Paris

France

[petit.daniel.dpt@gmail.com]

F. W. HAACKO ŽODYNO PROZODIJA¹

Prosody of F. W. Haack's dictionary

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjamas lietuviškų žodžių prozodinių ypatybių žymėjimas F. W. Haacko lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyne (1730). Žodžių kirčio vietą (tam tikrais atvejais ir priegaidę) visų pirma rodo žodyne vartojami diakritiniai ženklai. Be to, tam tikrais atvejais kirčio vietą netiesiogiai gali atspindėti ir balsių kiekybę žyminčios rašybos ypatybės, pvz., ilgojo balsio *y* žymėjimas dviem skirtingomis raidėmis <i> ir <y> ar trumpųjų balsių žymėjimas po jų einančių priebalsių dvigubiniu. Pagaliau, svarbiu atskiru istorinės akcentologijos šaltiniu gali būti laikomi ir VU bibliotekoje saugomame žodyno egzemplioriuje nežinomo asmens ranka ant dalies žodžių uždėti diakritiniai ženklai.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; senieji raštai; istorinė akcentologija; prozodija; akcentografija; kirčio žymėjimas; Mažoji Lietuva; Haack.

Abstract. The article deals with the notation of prosodic features of Lithuanian words in F. W. Haack's Lithuanian-German and German-Lithuanian dictionary (1730). First, the place of stress (in some cases also tone) is shown by Haack's diacritical marks. Second, in some cases the place of stress is indirectly reflected by orthographic devices used to mark vowel quantity, e.g., the use of two different letters <i> and <y> for the long vowel *y* or the use of double consonants to mark the brevity of the preceding vowel. Finally, a separate valuable source of data for Lithuanian historical accentology is constituted by hand-written diacritical marks placed above some words in the copy of the dictionary held at Vilnius University Library.

Keywords: Old Lithuanian; historical accentology; prosody; accent notation; Lithuania Minor; Haack.

1. Įžanga

1.1. Svarbiu lietuvių istorinės akcentologijos tyrimų šaltiniu laikytini kirčiuoti senieji tekstai, visų pirma, keli LDK pasirodę leidiniai (M. Daukšos *Katekizmas* ir *Postilė*; 1605 m. katekizmas), kuriuose diakritiniais ženklais pa-

¹ Straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos (LMTLT) finansuojamą projektą, sutarties Nr. S-LIP-18-34.

lyginti nuosekliai žymėta žodžių kirčio vieta. Šių šaltinių medžiaga yra neblogai ištirta, susisteminta ir aprašyta specialiuose darbuose (pvz., Skardžius 1935; Zinkevičius 1975), iš kurių senųjų LDK tekstų akcentiniai archaizmai dažnai cituojami įvairiuose kirčiavimo istorijos tyrimuose.

1.2. Tuo tarpu Mažajoje Lietuvoje rengtų tekstų medžiaga istorinės akcentologijos darbuose operuojama nepalyginti rečiau. Taip yra visų pirma dėl daugumoje šių tekstų taikytos specifinės diakritinių ženklų sistemos, pagal kurią diakritikai vartoti nenuosekliai, būdavę galimi tik tam tikruose kontekstuose, dažnai atlikdavę ne vien kirčio žymėjimo funkciją. Pačių tekstų, kuriuose vartoti diakritiniai ženklai, būta gerokai daugiau nei LDK, tačiau kiekviename konkrečiame tekste tik nedidelė dalis žodžių pavartoti su diakritikais, iš jų tik kai kuriuose (ir ne visuomet vienareikšmiškai aišku kuriuose) jie žymi kirtį, o net jei ir žymi, toli gražu ne visuomet tai esti istorinei akcentologijai aktualios žodžių formos. Todėl Mažosios Lietuvos senųjų tekstų kirčiavimo tyrimuose daugiau dėmesio skiriama diakritinių ženklų reikšmėms, jų vartojimo dėsningumų išryškinimui (žr., pvz., Buchienė, Palionis 1957, 47tt.; Palionis, Strockis 2005; Šinkūnas 2010) ir daug mažiau – kirčiavimo archaizmų paieškai (pvz., Vidžiūnas 1991).

1.3. Šiuo straipsniu bandoma pradėti išsamesnį Mažosios Lietuvos tekstų medžiagos tyrimą istorinės akcentologijos aspektu. Tam reikalui pasirinktas tekstas – Friedricho Wilhelmo Haacko žodynas, t. y. pirmasis spausdintas Mažosios Lietuvos žodynas. Pasirinkimą nulėmusios kelios aplinkybės. Visų pirma, žvalgomajam tyrimui jis atrodo tinkamiausias dėl palyginti nedidelės apimties (apie 5000 žodžių), nes neleidžia pasiklysti detalių gausoje. Kita vertus, kadangi tai žodynas, jis apima visą reikiamą vienodai paskirstytos leksikos įvairovę ir neapsunkina tyrimo besikartojančių formų gausumu. Kadangi tai pirmasis spausdintas žodynas, galima tikėtis užfiksuotos pakankamai archajiškos kalbos būklės. Galiausiai, tyrimą palengvina neseniai pasirodęs kritinis žodyno leidimas (Zubaitienė 2012), kuriame prieinamos tiek originalo faksimilės, tiek perrašas, tiek kruopščiai parengtas kritinis aparatas ir apžvalginė mokslinė studija.

2. Šaltinis

2.1. F. W. Haacko žodynas išleistas 1730 m. Hallėje. Jį parengė tuo metu Hallės universiteto lietuvių kalbos seminare lietuvių kalbą dėstęs kringališkis Friedrichas Wilhelmas Haackas. Palyginti nedidelės apimties žodynas sudarytas dviejų konkrečių seminare kalbos mokymosi reikmėms naudotų tekstų – 1727 m. *Naujojo Testamento* ir 1728 m. *Psalmyno* – leksikos pagrindu.

2.2. Leidinį sudaro dvi pagrindinės dalys: lietuvių–vokiečių (toliau – HŽlv) ir gerokai mažesnės apimties vokiečių–lietuvių (toliau – HŽvl), parengta kaip pirmosios atvirkštinis indeksas. Lietuviškų žodžių rašyba (įskaitant diakritikus ir kitas kirčio vietas nustatyti reikšmingas ypatybes) abiejose dalyse dažnai nesutampa. Antrojoje dalyje diakritikai pasitaiko rečiau nei pirmojoje, tačiau esama ir palyginti nemažai atvejų, kai diakritikas uždėtas tik antrosios dalies pavyzdyje.

2.3. Leidinio pabaigoje pridedama glausta vokiškai parašyta lietuvių kalbos gramatika (toliau – HGr), parengta D. Kleino 1653 m. gramatikos (KlGr) pagrindu. Lietuviški pavyzdžiai – kai kurie perimti iš Kleino gramatikos, kai kurie pakeisti naujais – joje dažnai rašomi su diakritikais. Atskirame skyrelyje pristatomos ir tų diakritinių ženklų vartojimo taisyklės.

2.4. Be minėto kritinio leidimo, žodyno faksimilės tai pat prieinamos Vilniaus universiteto bibliotekos svetainėje², o perrašas – Lietuvių kalbos instituto senųjų raštų svetainėje³.

2.5. Plačiau apie F. W. Haacką ir jo žodyną žr. Zinkevičius 1990, 249–251; Zubaitienė 2012 2, 7–131.

3. Prozodinė informacija

3.1. Norint pasitelkti Haacko žodyno duomenis istorinės akcentologijos tyrimams, pirmiausia reikia išsiaiškinti, kiek ir kaip žodyno rašyba atspindi konkrečių žodžių kirčio vietą ir / ar priegaidę. Apie tai visų pirma galime spręsti iš žodyne vartotų diakritinių ženklų. Kita vertus, kadangi Haacko, kaip ir kitų to meto Mažosios Lietuvos autorių, diakritikai vartoti nenuosekliai (juos turi gal tik apie dešimtadalį žodyno žodžių), be to, ne visuomet jais sąmoningai žymėtos prozodinės ypatybės, informacijos trūkumą galima bandyti kompensuoti ir kitomis teksto rašybos ypatybėmis. Kaip parodys tolesnis tyrimas, tam tikrais atvejais žodžių kirčio vietą netiesiogiai gali rodyti ir nekirčiuotų ilgųjų balsių rašyba ar balsių trumpumo žymėjimas geminatomis. Atskiros dėmesio reikalauja ir viename konkrečiame žodyno egzemplioriuje nežinomo autoriaus ranka papildomai prirašyti diakritikai. Visos šios ypatybės toliau aptariamos išsamiau.

3.2. Haacko diakritikai

3.2.1. Diakritiniai ženklai Haacko vartoti pagal įprastas to meto Mažosios Lietuvos tekstams taisykles, paties Haacko pristatytas jo gramatikoje (HGr, 236t.). Diakritikų vartosenos dėsningumai aprašyti žodyno kritinio leidimo įvade (žr. Zubaitienė 2012 2, 69–72, 86).

² https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/islandora/object/kolekcijos%3AVUB01_000386055

³ <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=61>

3.2.2. Kaip minėta, Mažosios Lietuvos tekstų kirčiavimo tyrimą visų pirma apsunkina tai, kad tais pačiais diakritiniais ženklais juose būdavo žymima ne tik kirčio vieta, bet ir įvairios kitos fonetinės, morfologinės ir pan. žodžio ypatybės. Tad norint nustatyti atvejus, kuriuose diakritikais žymimos prozodinės ypatybės, pirmiausia pravartu išsiaiškinti atvejus, kada jos jais nežymimos.

3.2.3. Gramatikoje (HGr, 236t.) Haackas mini tris diakritinius ženklus („kirčius“, lo. dat. pl. *Accentibus*, HGr, 236t.): akūtą (´), gravį (˘) ir (laužtinį) cirkumfleksą (^). Iš jų žodyno tekste kirčio vietai žymėti dažniausiai vartojamas pirmasis, t. y. **akūtas** (´). Jis pasitaiko tik ant mažųjų raidžių <á, é, ó, ú>⁴, kuriomis žymimi kirčiuoti ilgieji balsiai *a, e, o, ū* (pvz., *Dwáras, Géras, Pamóti, Trúkti*, plg. dabartinės bendrinės kalbos [toliau – bk.] *dvāras, gēras, pamóti, trúkti*), taip pat ir poziciškai pailgėję balsiai *a, e* tvirtapradžiuose dvigarsiuose (pvz., *Twártas, Dáiktas, Gélbėti, Méile*, plg. bk. *tvártas, dáiktas, gėlbėti, mėilė*). Balsis *é* paprastai žymimas raide <è>, nepriklausomai nuo kirčio, ir akūtu nežymimas (pvz., *Gėlbėti : Turrėti*, plg. bk. *gėlbėti : turėti*) (plg. § 3.4.4tt.). Pavieniai atvejai, kur jis vis dėlto pažymėtas raide *é*, t. y. su akūtu vietoj taško (pvz., *Miflé, Žaidėjus*), greičiausiai laikytini korektūros klaidomis. Kirčio vietos akūtas greičiausiai nežymi ir formoje instr. sg. *Liggá*⁵ (greta nom. sg. *Ligga*⁶). Čia jis, regis, vėlgi pavartotas vietoj laukiamo taško, kuriuo instr. sg. galūnę, sekdamas Kleinu, Haackas siūlo žymėti savo gramatikoje (plg. instr. sg. *Ranká*, HGr, 247⁷).

3.2.4. **Graviu** (˘) žymimos tik tam tikros galūnės, greičiausiai nepriklausomai nuo kirčio. Žodyne jis vartojamas tik virš raidės <u> veiksmažodžių praes. (rečiau praet.) 1 sg. galūnėje. Iš 33 paliudytų atvejų tik poroje galūnė

⁴ Žodyne vartojama ir raidė <í>, akivaizdžiai grafiškai besiskirianti nuo paprastos <i> (plg., pvz., žodžiuose *Aprínkti, Neitíkkėjimas*), tačiau panašu, kad grafinis skirtumas jokios prozodinės realijos neatspindi (pvz., raidė <í> dažnai pasitaiko pozicijose, kur nei galimas akūtas pagal Mažosios Lietuvos tekstų diakritikų vartojimo taisykles, nei lauktinas kirtis lietuvių kalboje, kaip antai trumpajame balsyje bendraties formante <-tí>). Žodyno perrašuose raidė <í> visuomet be komentarų transliteruojama kaip <i>.

⁵ Konstrukcijose *Mienėfi=Liggá fergqs* (HŽlv, 61, plg. *Mienėffio=Ligga=fergqs*, HŽvl, 194), *Kaul=Liggá fergqs* (HŽlv, 48, plg. *Kaul=Ligga fergqs*, HŽvl, 180). Forma *Kaul=Liggá* Zubaitienės (2012 2, 180) žodyno indekse traktuojama kaip korektūros klaida, nors paties žodyno perrašo atitinkamoje vietoje (ibid. 1, 123) apie tai pastabos nėra.

⁶ Dūrinėje *Kaul=Ligga* (HŽlv, 48).

⁷ Greta pateikiama instr. sg. forma *Wynyciá* su akūtu Zubaitienės (2012 1, 521) laikoma korektūros klaida ir taisoma į *Wyniciá*.

yra kirčiuota bk. atitikmenyse (*Muſti*, *βũ*; *Praufsti*, *fũ*), kitais atvejais galūnė nekirčiuota (pvz., *Klaufti*, *fũ*; *Atneſti*, *βũ*; *Ifikėlti*, *kėliaũ* etc.). Greičiausiai gravį norėta uždėti ir vietoj cirkumflekso žodyje *Inėſti*, praes. *βũ*, fut. *βũ* (plg. Zubaitienė 2012 1, 97). Gramatikoje nurodoma, kad jį reikia var-toti ir tam tikrose vardažodžių galūnėse (u kamieno *alũs*, *alaũs*; *Žmogũs*, *Žmogaũs*; i kamieno *Akĩs*, *Aufĩs*, *Awĩs*; įvardžiuotinių formų *gerafĩs*, *gero-jĩ*; *macnufĩs*, *macniĩ*; *βwentoĩ*), tačiau žodyne visos šios galūnės nuosekliai rašomos be diakritikų (pvz., *Meddus*, *Žmogus*; *Akkis*, *Aufis*, *Awis*; *Drutaffis*, *macnufis* etc.).

3.2.5. **Cirkumfleksas** (^) žodyne absoliučioje daugumoje atvejų pa-sitaiko kilmininko galūnėse, konkrečiau: (*i*)*ā*, *ē*, *i* kamienų gen. sg. (pvz., *Bangōs*, *pačiōs*, *Garbēs*, *Akkiēs*) ir visų linksniavimo tipų gen. pl.⁸ (pvz., *Rytũ*, *Winniũ*, *Sžakkũ*, *Eilũ*, *Dantũ*, *Akkiũ* etc.). Kaip įprasta to meto Mažo-sios Lietuvos tekstams, cirkumfleksas šiose formose vartojamas sistemingai ir jis neabejotinai atlieka ne kirčio, o gramatinės formos žymėjimo funkciją. Iš kelių dešimčių paliudytų kilmininkų⁹ faktiškai visuose uždėtas cirkumfleksas, nepriklausomai nuo kirčio vietos. Nors aiškiai kirčio vietą rodantis diakriti-kas paliudytas tik žodyje *Žémēs* (greta *Žemēs* 1x, *Žemēs* 4x) ir galbūt žodyje *Swėciũ* (greta *Swečiũ*), galima neabejoti, kad dalyje atvejų cirkumfleksu pa-žymėta ir nekirčiuota galūnė (pvz., *Dũnōs*, *Motinōs*, *Dumũ*, *Girnũ*, *Rankũ*, *Kurpjũ*, *Nendriũ* etc., plg. bendrinės kalbos ir visų tarmių *dũonos*, *mótinος*, *dũmų*, *gĩrnų*, *raĩkų*, *kũrpių*, *nėndrių*).

3.2.6. Greičiausiai per klaidą cirkumfleksas atsiradęs nom. pl. formose *Strunōs* (tik HŽvl), *Žwynōs* (tik HŽlv, plg. nom. sg. masc. *Žwynas* HŽvl), *Knygōs* (tik HŽlv, plg. *Knygos* HŽvl). Visos paliudytos tik po vieną kartą ir arba neturi atitikmenų kitoje žodyno dalyje, arba atitikmenyje diakritiko nėra.

3.2.7. Gramatikoje Haackas nurodo, kad cirkumfleksas turi būti vartojamas veiksmažodžių priesagose *-ė-*, *-o-*, jei jos atsiduria paskutiniame žodžio skiemenyje (pvz., fut. 3 *mylės*, *jėβkōs*, imp. *mylėk*, *jėβkōk*, HGr, 237), tačiau toliau pateikiamose pavyzdžiuose jo vis dėlto pats nevartoja (plg. *Mylės*, *Mylėk'*, HGr, 300; *Iėβkos*, *Iėβkok*, HGr, 311t.). Žodyne šių formų išvis nepa-sitaiko. Kleino suformuluotos taisyklės, kad cirkumfleksas priesagose su bal-siais *ė*, *o* vartotinas ir antrajame nuo galo skiemenyje (pvz., inf. *mylėti*, *jėškōti*,

⁸ Gramatikoje – ir gen. du.

⁹ Turimi omenyje atvejai, kai fiksuota visa žodžio forma (paprastai dūriniuose ar žo-džių junginiuose, pvz., *Bangōs*=*Žuwis*). Pridėjus atvejus, kai pateikiamas tik kilmininko formos baigmuo šalia antraštinio žodžio (pvz., *Alga*, *gōs*), atvejų skaičius būtų didesnis.

adj. *gerōkas*, žr. KIGr, 23), Haacko laikų raštijoje, regis, nebebuvo paisoma, tad šio teiginio savojoje gramatikoje Haackas atsisako (HGr, 237) ir cirkumflekso tokiais atvejais nevartoja nei gramatikoje, nei žodyne (plg. jo *Mylėti, Iėþkoti, Praftókas*).

3.2.8. Kleino teiginio apie cirkumflekso vartojimą prieveiksmiuose *wiffadōs, atgalōs* Haackas neįtraukia į savąją gramatiką, tačiau žodyne rašo *Atgallōs* (HŽlv, plg. *atgallos* HŽvl), bet *Wiffados*. Be to, vartoja cirkumfleksą žodyje *wōs*.

3.2.9. Porą kartų ne galūnėse pavartotas cirkumfleksas (*Aprûpinnimas, Apfifûditi*) gali būti ir korektūros klaidos vietoj laukiamo akūto (plg. *Aprúpinti*)¹⁰.

3.2.10. Apibendrinant galima teigti, kad iš Haacko žodyne vartojamų diakritikų prozodinėms žodžių ypatybėms nustatyti aktualiausias yra akūtas (beveik visuomet žymis negalūninio skiemens kirčio vietą, tam tikrais atvejais ir priegaidę), pavieniais atvejais – gravis (tik galūnėse). Cirkumfleksu, išskyrus kelis galimų korektūros klaidų atvejus, prozodinės ypatybės faktiškai nežymėtos.

3.2.11. Dalis Haacko žodyno žodžių (konkrečiau, priesaginiai vardažodžiai), kurių kirčio vieta nustatyta remiantis diakritikų vartoseną, jau yra patekę į istorinės akcentologijos mokslo apyvartą (žr. Vidžiūnas 1991).

3.3. Ranka prirašyti diakritikai

3.3.1. Be paties Haacko vartotų spausdintų diakritinių ženklų, vertingos informacijos lietuvių kalbos kirčiavimo istorijai teikia ir diakritikai, kai kuriuose žodžiuose ranka prirašyti viename konkrečiame žodyno egzemplioriuje, saugomame VU bibliotekoje (sign. Lr 1881). Šie ženklai (kaip ir kitos ranka prirašytos pastabos bei taisymai) aiškiai matomi ir žodyno faksimilėse, jie yra kruopščiai suregistruoti kritinio leidimo išnašose (žr. Zubaitienė 2012). Ženklų vartosenos dėsningumai mokslinėje literatūroje dar, regis, niekur nėra išsamiau aprašyti, tad ir jais pažymėtų žodžių kirčiavimas dar nėra sulaukęs akcentologijos tyrėjų dėmesio.

3.3.2. Kas galėtų būti šių įrašų autorius, nėra žinoma. Jie neabejotinai vėlesni nei žodyno leidimo laikai ir laikytini nepriklausomu nuo paties žodyno akcentologijos šaltiniu. Ranka prirašyti ženklai pasitaiko tik žodyno

¹⁰ Abiem paminėtais atvejais spėjamo cirkumflekso dešinysis šonas atrodo aptrupėjęs, tad kritiniame leidime ženklas perrašomas akūtu (žr. Zubaitienė 2012 1, 39, 43), nors panašiai aptrupėjęs (vienąsyk iš kairės, kitąsyk iš dešinės) ženklas žodžio *Įnėþti*, praes. *βû*, fut. *βû* galūnėse perrašomas cirkumfleksu ir paraštėse taisomas į gravį (ibid., 97).

pradžioje, HŽlv dalyje, iki žodžio *Kláufti* (p. 51; čia ir toliau pateikiamuose pavyzdžiuose ranka atlikti taisymai pažymimi pabraukimu)¹¹, kiek per 150 žodžių formų¹². Jie vartojami jau ne pagal įprastas Mažosios Lietuvos tekstams diakritinių ženklų vartosenos taisykles. Beveik išimtinai vartojamas tik akūtas (´). Jis galimas ne tik ant ilguosius balsius ar pailgėjusius tvirtapradžių dvigarsių pirmuosius dėmenis žyminčių mažųjų raidžių negaliniuose skiemenyse (pvz., *Dwirágis*, *Errélis*, *Geltónas*, *Apfsmútiti*; *Apbárti*, *Iáunas*, *Atgabénti*), bet ir:

- ant didžiųjų raidžių (pvz., *Ákklas*, *Éžeras*);
- ant raidžių *a*, *y* (pvz., *Dráfintis*, *Dýwijimas*);
- balsį *ie* (painiotą su *é*) žyminčiame digrafe (pvz., *Giédinti*);
- ant trumpuosius balsius žyminčių raidžių (pvz., *Atlúdditi*, *Aukβtúm-mas*, *Atėjúmas*, *Díddinti*);
- dvigarsyje *in* (pvz., *Dékíngas*, *Dewíntas*, *Dukínti*)
- galiniuose skiemenyse (pvz., *Beggú*, *Czefnís*, *dwėjú*, *Aukβtýn*; dvibalsių atveju – tiek pirmajame, tiek antrajame dėmenyje: *Atbulaý*, *Akirfti*, *[At]kirtaú*, bet *[I]tikkáú*, *[Ifi]rinkáú*¹³, adv. *Aukβcíáus* ‘hóher’¹⁴);
- galimai cirkumfleksinių dvigarsių pirmajame dėmenyje (pvz., *Dáržas*, *Dewíntas*, *Gáileftis*);
- ne ant raidžių, o, pvz., prieš nekirčiuotą žodžio baigmenį (pvz., *[Gáu-diti]´dau´dziau´dyfu*)

3.3.3. Visa tai rodo, kad ranka prirašytų žodyno papildymų autorius akūtu sąmoningai žymėjo žodžio kirčio vietą, nesistengdamas tiksliai nurodyti kirčiuoto skiemens fonetinių ypatybių (kiekybės, priegaidės), nors jų ir neignoruodamas.

3.3.4. Be akūto, pavieniais atvejais pasitaiko ir kiti diakritiniai ženklai. Vieną kartą pavartotas gravis: *[Ifi]riβaú* – greičiausiai dėl greta esančio *[Ifi]riβù*

¹¹ Kitokio pobūdžio taisymai ir komentarai pasitaiko ir toliau, visame žodyno tekste.

¹² Dauguma straipsnyje pateikiamų skaičių gauti rankiniu skaičiavimu. Dažnu atveju, pvz., kai kalbama ne apie objektyviai galimas nustatyti rašybos ypatybes, o apie jų reikšmes ar subjektyviai interpretuojamas žodžių formas, tikslaus skaičiaus net ir negalima pasakyti. Visi pateikiami skaičiai nepretenduoja į tikslumą ir pateikiami tik apytikslėms bendroms proporcijoms parodyti ar teiginių patikimumui įvertinti.

¹³ Dar plg. *Iβdalliti*, praet. *lijaú*, Zubaitienės (2012 1, 105) transliteruojamą kaip *Iβdalliti*, praet. *lijáu*, tačiau tokia interpretacija nebūtina, nes diakritikas originale iš tiesų padėtas maždaug per vidurį tarp raidžių *a* ir *u*.

¹⁴ Šalia *Aukβcíáufafis* ‘der Hóchfte’.

poveikio. Kiti ženklai kirčio žymėjimo funkcijos neatlieka. Žodžiuose *Ėdeffas*, *mėtyti* pridėtas taškas, reikia manyti, žymi tiesiog balsio kokybę (kaip jau ir Haacko rašyboje). Tą pačią funkciją taškas atlieka ir žodyje *Apūkėlis*, kur jis pridėtas kartu su akūtu (žyminčiu kirčio vietą). Brūkšneliu žodyje *Apskrittūmas* pažymėta raidės *m* geminacija, turinti rodyti prieš tai einančio balsio *u* (ant kurio ranka uždėtas akūtas) trumpumą (plg. § 3.5).

3.3.5. Dažniausiai kirčio vieta ranka pažymėta žodžiuose, kurie žodyno originale neturi diakritikų, tačiau ypač įdomūs keli atvejai, kuriuose yra sąmoningai pataisytas Haacko kirčiavimas, t. y. nubrauktas originalus diakritikas ir pridėtas akūtas taisytojo ausiai priimtinesniame skiemenyje, pvz.:

- [Ap]gáwau → [Ap]gawáú;
- Įbáuŭti ‘erkalten (išáušti)’, Įbáuŭti ‘Tag werden (išáušti)’ → Įbáuŭti ‘erkalten (išáušti)’, Įbáuŭti ‘Tag werden (išáušti)’;
- Apgáwimas → Apgawímas;
- Dawádnay → Dawadnaý.

3.3.6. Kaip matyti, pirmaisiais dviem atvejais pataisyti Haacko palikti netikslumai (sunkiai įtikimas kirčiavimas **apgāvau*, prieštaraujantis Saussure'o dėsniui, ir supainiotos priegaidės žodžiuose *išáušti* : *išaušti*). Likusiais dviem atvejais greičiausiai fiksuojama akcentinės sistemos raida: šaknies kirčio pakeitimas vėlesniu priesagos (resp. prieveiksmio formanto) kirčiu: *apgāvimas* → *apgavimas*; *davādnai* → *davadnai*. Senovinio kirčiavimo *apgāvimas* realumą patvirtina ne tik Haacko *Sugáwimas*, *Pagáwimas*, *Uffigáwimas* (užfiksuoti toje žodyno dalyje, kur diakritikai ranka nebededami), bet ir kitų Mažosios Lietuvos tekstų duomenys (žr. Vidžiūnas 1991, 139)¹⁵.

3.3.7. Galima manyti, kad taisyčių autorius, kitaip nei Haackas, kirčiuodamas žodžius rėmėsi daugiau savo kalbine nuovoka nei rašytine tradicija. Nepaisant to, kad jo kirčiavimo sistema iš principo vėlyvesnė nei Haacko, joje dar fiksuojama įvairių akcentinių archaizmų ar šiaip įdomiai kirčiuojamų formų, nesutampančių su dabartinės bendrinės kalbos ar vėlesnių laikų Mažosios Lietuvos (pvz., F. Kuršaičio) kirčiavimu ir reikalaujančių vienokio ar kitokio paaiškinimo, pvz., *Ámžinasfis*, *Ángis*, *Áfilaitis*, *Átmintis*, *Dėbintis*, *Iwýnoti*, [Atra]kínnu, Atfiwalnijaú, galandú, Gryŭti ʼβtu ʼžau, [I]tínku.

3.4. Nekirčiuotų ilgųjų balsių rašyba

3.4.1. Remiantis D. Kleino rašyba ir pastabomis gramatikoje, galima manyti, kad bent daliai Mažosios Lietuvos tarmių galėjęs būti būdingas nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas. Nekirčiuotuose skiemenyse balsiai *ė*,

¹⁵ Didžiojoje Lietuvoje, tiesa, Daukšos jau kirčiuota *gavimas* (žr. Skardžius 1935, 69).

o (sistemoje neturėję trumpųjų koreliatų) galėję būti realizuojami trumpesnės trukmės alofonais, o balsio *y* atveju – galbūt net būta ir opozicijos *i* : *y* neutralizacijos (plg. Buchienė 1967, 145, 151, 153)¹⁶.

3.4.2. Nekirčiuoto **balsio o** trumpumas rašyboje neatspindimas, apie jį galima spėti tik iš pastabos Kleino gramatikoje (KlGr, 15), pakartotos ir Haacko (HGr, 235), kad vienuose žodžiuose šis balsis esąs trumpas (pvz., *prīwole*, *dienomis*), o kituose – ilgas (pvz., *malone*).

3.4.3. Kirčiuotą siaurąjį **balsį ė** („*e* primum“) Kleinas savo gramatikoje siūlo žymėti <è> (pvz., *ėdžios*, *sėkla*, *tėwas*) ar, tam tikrais atvejais, <ê> (pvz., *turėti*, *turės*, plg. § 3.2.7), o nekirčiuotą – tiesiog <e> (pvz., *žėmeje*, *fakeme*) (KlGr, 5). Tokiu atveju abu diakritikus – tašką ir cirkumfleksą – galima būtų laikyti kirčio ženklais ir iš jų vartosenos spręsti apie Kleino bei jo rašyba sekančių vėlesnių Mažosios Lietuvos autorių tekstuose paliudytų žodžių su balsiu *ė* kirčiavimą (netgi nepriklausomai nuo to, kiek realaus būta nekirčiuoto balsio trumpinimo vieno ar kito autoriaus tartyje). Tiesa, tiek gramatikoje, tiek juo labiau kituose tekstuose savo suformuluotos taisyklės Kleinas laikosi nenuosekliai ir ne sykį pavartoja raidę <è> taip pat ir nekirčiuotam *ė* žymėti (plg. Šinkūnas 2010, 92tt.).

3.4.4. Juo labiau skirtumo tarp kirčiuoto ir nekirčiuoto *ė* nedaro Haackas. Gramatikoje jis kalba tik apie ilgą siaurąjį („silpnąjį“) *ė* („*e* lene“), kurį siūlo žymėti raide <è> – sprendžiant iš pateiktų pavyzdžių, tiek kirčiuotoje (pvz., *Gėda*), tiek nekirčiuotoje pozicijoje (pvz., *Bėda*) (HGr, 235). Paradigmų lentelėse vietoj Kleino loc. („abl.“) sg. *Žwákeje*, *giefmeje* Haackas rašo *Žwákėje*, *Giefmėje* (HGr, 250).

3.4.5. Peržvelgus žodyno pavyzdžius su balsiu *ė*, susidaro bendras įspūdis, kad jį kamieno skiemenyse stengtasi paprastai (nors ir ne visuomet nuosekliai) žymėti raide <è>¹⁷, o galūnėse – <e> (išskyrus gen. sg. galūnę, apie kurią žr. § 3.2.5), nepriklausomai nuo kirčio.

3.4.6. Daugiau mažiau patikimai kirčiuotą¹⁸ negalūninį *ė* matome to-

¹⁶ Plg. dar Buch 1998. Dėl trumpinimo galiniuose skiemenyse plg. dar Girdenis 1993 [2001, 102t.], Strockis 2021, 259tt.

¹⁷ Žinoma, atmetus atvejus, kai *ė* painiotas su *ie* ir todėl žymėtas <ie> (kaip dažnai būdavę Mažosios Lietuvos raštijoje, taip pat ir Haacko žodyne), pvz., *Gieda*, *Miešlai*, *Nėšiejās*, *Sliepti*, *Wietra*, *Wiežys* etc.

¹⁸ Čia ir toliau „daugiau mažiau patikimai kirčiuotu“ ar „greičiausiai kirčiuotu“ skiemeniu laikomas žodžio skienu, kuris tame žodyje kirčiuotas, pvz., F. Kuršaičio žodynuose, taip pat dabartinėje bendrinėje kalboje ir visose ar absoliučioje daugumoje tarmių, ir

kiuose žodžiuose kaip, pvz., *Bėgti*, *Krėslas*, *Tėwas*, *Sėkla*, *Gallėti*, *Turrėti*, *Klaufinėti* etc. (per tūkstantį pavyzdžių)¹⁹. Keliskart vietoj laukiamos <ė> pavartota <é> laikytina korektūros klaida, plg. *Zaidėjus* (greta *Žaidėjas*), *Awinėlis* (greta *Awinėlis*, *Awinelis*), *Sanarėlis* (2x, greta *Sanarėlis*), *Pattinėlis* (greta *Pattinelis*), *Toblyczėle* (greta *Toblyczele*), *Walandėle* (greta *Walandele*).

3.4.7. Neabejotinai ar galimai nekirčiuoto negalūninio *ė* atvejų gerokai mažiau, nes jie ir šiaip kalboje gerokai retesni (galime apytiksliai kalbėti apie kelias dešimtis žodyne paliudytų atvejų). Neabejotinai nekirčiuotą *ė*, žymimą raide <ė>, matome, visų pirma, keliuose žodžiuose su diakritiko rodumu kirčiu kitame skiemenyje (pvz., *Gėlbėti*²⁰, *Pawėldėti*²¹), taip pat žodžiuose su dviem *ė*, kurių bent jau vienas neišvengiamai turėjęs būti nekirčiuotas, pvz., *Sėjėjas*, *Sėdėti* (greta *fedėti*), *Sutwėrėjas*, *Bėginėti* (greta *beginėti*). Greičiausiai su nekirčiuotu *ė* susiduriame ir tokiuose žodžiuose kaip *Pykterrėti*, *Szokterėti*, *Žwilkterėti* (greta *żwilkterėti* [= *żwilkterėti*?]), *Sergėti* (plg. *Apsėrgeti*, *Apsergėti* [= *Apsergėti*?]), *Bėda*, galimai nekirčiuotu – *Skendėti*, *Skeldėti*, *Siautėti*, *Drėkinti*, *Mėginti*, *Mėta*, *Pėda*, *Strėla*, *Spėta*, *Wėlybas*, *Wėtykle* etc. Žodžiuose su priešdėliu *per-* (pvz., *Pėrgallėti*, *Pėrkalbėti*, *Pėrkentėti*, *Peržurėti*) veiksmažodžio priesaga *-ė-* greičiausiai būdavusi kirčiuojama stipriu šalutiniu

nėra duomenų iš kitų senųjų tekstų, leidžiančių spėti, kad tame ar tokios pat darybos žodyje kirtį būtų galėjęs gauti kitas skienuo.

¹⁹ Iš 1623 raidės <ė> pavartojimo atvejų galima atmesti kelias dešimtis (jei ne daugiau) aiškių ar potencialių nekirčiuoto *ė* atvejų (žr. toliau), taip pat keletą atvejų, kai ja per klaidą arba dėl galimo nekirčiuotų *ė* ir *e* tarties panašumo pažymėtas nekirčiuotas ar galimai nekirčiuotas trumpasis *e* (pvz., *Pėlėnai* [greta *Pėlenai*], *Ežėras* [greta *Ežeras*], *Metėle* ‘metėlė’ [greta *metele*, plg. LKŽ *mėtėlė*], *Skėpėta* [2x], *Mėdinne* [greta *Medinne*], *Skėllėti* [greta *skelėti*], *Buddėlis* [greta *Buddelis*], *Ricėryfte* [greta *Riceryfte*, *Ricerus*], *Tėlyčia* [2x]), taip pat kirčiuotas ar galimai kirčiuotas *e* (greičiausiai supainiojant <ė> su <é>, pvz., *Karwėlis* [greta *Karwelis*], *Kurklėlis* [greta *Kurklelis*], *Iaunėsnifis* [greta *Iaunėsnifis*], *pawėldeti* [greta *Pawėldėti*, *paweldeti*, *Pawėldejimas*, *Paweldėjimas*, *Paweldėjimas*]), balsis *ie*, su kuriuo *ė* painiotas kai kuriose Mažosios Lietuvos tarmėse ir daugelyje tekstų, tarp jų ir Haacko žodyne (pvz., *Karalėne* [greta *Karaliene*], *Miėstelis* [greta *Mieštėlis*]), kitus galimus apsirikimus (pvz., *Tėifybe* [greta *Teifybe*; forma *Tėifybe* Zubaitienės 2012 1, 385 išnašoje taisoma *Teifybe*; portale <http://seniejirastai.lki.lt> forma iškart transliteruojama kaip *Teifybel*), greičiausiai klaidingus pavartojimus galūnėse (pvz., *uppė* [greta *Uppe*], *giedoje* ‘gėdoje’ [greta *Giedoje* 2x], plg. § 3.4.9).

²⁰ Plg. dar *Iβgėlbėti*, *Iβgėlbėjimas*, *Iβgėlbėtojis* 2x, *Pagėlbėti* (greta *gelbėti*, *iβgelbėti*, *pagelbėti* 2x, *Gelbėtojis* 2x).

²¹ Plg. dar *pawėldeti* (taisyтина į *paweldėti*?, žr. išn. 19), *paweldeti*, *Paweldėjimas*, *Pawėldejimas*, *Paweldėjimas* (taisyтина į *Paweldėjimas*?, žr. išn. 19).

kirčiu (tokį šalutinį kirtį savo žodynuose nuosekliai žymi F. Kuršaitis, pvz., *pérgalėjimas*, žr. Kurschat 1883, s. v.; plg. dar Strockis 2016).

3.4.8. Iš daugiau nei pusantro tūkstančio negalūninio balsio *ė* atvejų žodyne keletas dešimčių užrašyta be diakritiko, t. y. raide <e> – vėlgi tiek galimai kirčiuotuose, tiek nekirčiuotuose skiemenyse (pastarųjų dėl objektyvių priežasčių užfiksuota daug mažiau). Absoliuti dauguma tokių atvejų pasitaiko tik žodyno HŽvl dalyje, o atitikmenys HŽlv dalyje (kartais ir ne tik) dažniausiai turi variantą su <ė>. Be jau minėtų pavyzdžių, plg., pvz., neretą *-ėti* veiksmazodžių rašymą su <-eti> HŽvl dalyje: *derreti* (: *Derrėti* 3x), *reiketi* (: *Reikėti* 2x), *skambeti* (: *Skambėti*), *iβkalbeti* (: *Iβkalbėti*), *pažureti* (: *Pažurėti*) etc. Su greičiausiai nekirčiuotu *ė* plg., pvz., *Uttele* (2x). Žodyje *Erytis* (2x) taško nėra dėl to, kad didžioji *Ė* žodyne išvis nevartojama. HŽlv dalyje trūkstamas taškas kartais prirašytas ranka minėtame žodyno egzemplioriuje (žr. § 3.3.4), pvz., *metyti* → *mėtyti* (plg. *mėtyti* HŽvl), *Apūkelis* → *Apūkėlis* (plg. *Apūkelis* HŽvl), *Edeffas* → *Ėdeffas* (plg. *ėdeffas* HŽvl; HŽlv dalyje taškas, matyt, buvęs negalimas dėl didžiosios raidės).

3.4.9. Galūnėse (išskyrus gen. sg., plg. § 3.2.5) balsis *ė* dėsningai žymimas raide <e>, nepriklausomai nuo kirčio. Žodyne tai paprastai būna *ē* kamieno daiktavardžių nom. sg. formos, pvz.: *Kráuße* (*Krauße*), *Méile* (*Meile*), *Žéme* (*Žéme*, *Žeme*), *Awéle*, *Szakkéle* (*Szakkele*), *Žuwéle*, *Sawwálninke* (*Sawwalninke*), *Baime*, *Lape*, *Puffe*, *Saule*, *Szwente* etc. (nekirčiuota ar greičiausiai nekirčiuota galūnė) vs. *Dūbe* (*Dobe*), *Dukte*, *Eile*, *Garbe*, *Gerkle*, *Giefme*, *Gimmine*, *Uttele*, *Warle*, *Zole* etc. (greičiausiai kirčiuota galūnė). Šiose formose, pasak gramatikų, taškas nededamas, siekiant atskirti jas nuo instr. sg. formų, kuriose jis dėtinas, plg. instr. sg. *Žwákė*, *Giefmė* (HGr, 250; žodyne instr. sg. formų nepasitaiko). Iš kitokių galūnių dar plg. verb. praet. 3 *growe*, *méte*. Pavieniai atvejai su diakritikais galūniniame *ė* (pvz., nom. sg. *uppė* [greta *Uppe* 3x], loc. sg. *giedoje* ‘gėdoje’ [greta *Giedoje* 2x], nom. sg. *Miflė* [greta *Mifle* 2x]) laikytini korektūros klaidomis.

3.4.10. Taigi, balsio *ė* rašyba Haacko žodyne informacijos apie žodžių kirčio vietą nesuteikia.

3.4.11. Kiek kitokia padėtis yra **balsio y** atveju. Kleinas savo gramatikose trumpąjį *i* siūlo žymėti raide <i>, o ilgąjį *y* – raide <y>, taip pat pateikia pastabų apie nekirčiuoto *y* trumpumą. Vienur nekirčiuotą *y* jis ragina žymėti raide <i>, pvz., nom. sg. *žínys*, *riszys* (greta gen. sg. *žynio*, *rysžio*) (KlGr, 36; KLC, 16) ir rašo, pvz., *Giwénqs*, *Giwénancio* etc. (KLC35tt.), kitur teigia, kad jei žodyje esama kitų raidžių su diakritikais, raide <y> pažymėtas garsas neturėtų būti tariamas ilgai, pvz., *mylêfu*, *mylêk*, *mylêti* (KLC, v). Vadinas,

etimologiškai ilgojo balsio *y* žymėjimas raide <i> gali (bet neprivalo) tam tikrais atvejais atspindėti nekirčiuotą skiemenį.

3.4.12. Haackas gramatikoje mini tik trumpąjį balsį *i*, žymimą <i>, o apie ilgąjį nesako nieko (plg. HGr, 234tt.). Žodžio ryšys paradigmoje jis išlaiko Kleino raidžių kaitą nom. sg. *Riβys* : gen. sg. *Ryβio* (t. y. nekirčiuotas <i> vs. kirčiuotas <y>) (HGr, 245), o veiksmažodžio *mylēti* paradigmoje nekirčiuotą *y* nuosekliai žymi raide <y> (HGr, 298tt.).

3.4.13. Žodyne nekirčiuotą *y* Haackas žymi tiek <i>, tiek <y>. Galima pastebėti keletą distribucijos dėsnų.

3.4.14. Šaknyse dažniau pasitaiko <y> (apie porą dešimčių žodžių su potencialiai nekirčiuotu *y*). Tą gali lemti arba geresnis ilgumo išlaikymas prieškirtinėje nei pokirtinėje padėtyje, arba „etimologinės“ rašybos principas, t. y. aiškių paralelinių formų su kirčiuotu *y* buvimas kalboje (dažnai jos ir matomos šalia pat žodyne ar yra užfiksuotos jo šaltiniuose), pvz., *Ryβys* (plg. bk. *rŷšio*; *Ryβio* NT1727), *Žynys*, *Žynáuti*, *Žynáwimas*, *Žynyfte* (plg. bk. *žŷnio*), *Dwynys* (plg. bk. *dvŷnio*), *Dwylikeropas* (greta *Dwylika*, *Dwyliktas*), *Gywén-ti*, *Gywénimas* (greta *Gywas*), *Mylėti* (greta *Mylimas*; plg. taip pat daugybę *myliť* ir pan. tipo formų žodyno šaltiniuose NT1727 ir Ps1728), *Tylėti* (plg. bk. *tŷlite*). Plg. dar *Byla*, *Nebylys*, *Rytû*, *Iβdykummas*, *Tykummas*, *Czyftybe*, *Žydyste*, *Kryżawoti*, *Tyrinėti* etc. Raide <i> spėjamas nekirčiuotas šakninis *y* pažymėtas vos kai kuriose šaknyse (paprastai visose jų formose). Kai kuriais atvejais rašybą gali nulemti šalia paliudytos giminiškos formos su trumpuoju *i*, pvz., *Ginnėjas*, *Apginėjas*, *Apginnimas*, *Apfiginnimo* (plg. *Ginti*, *Apginti*)²², *Pakilėti*, *Atfikilėti* (plg. *Pakilti*). Dar plg. *Litėti*, *Palitėti* (plg. šaltinių *Palitėk* NT1727, *Palytėk* Ps1728); *Pawidėti*, *Pawidėjimas* (nors *Pawydas*); *Pawizdis*, *Pawizdas* (nors ir *Pawyzdis*, *Pawyzdas*). Neatmestina, kad bent dalyje šių žodžių iš tiesų galėta būti ne ilgojo balsio *y*, o trumpojo *i*.

3.4.15. Priesagose nekirčiuotas ar galimai nekirčiuotas *y* dažniau žymimas raide <i>. Pvz., tik taip žymimas **priesagos -ym-(as)** (dabartinėje kalboje visuomet nekirčiuotos, plg. Stundžia 2014, 92) balsis. Plg. visų pirma atvejus su aiškiai kirčiuota šaknimi: *Ráβimas*, *Wálgimas*, *Iβgánimas*, *Iβmánimas*, *Apipjáuštimas*, *Papráβimas*, *Nupélnimas*, *Iβródimas*, *Atfákimas*, *Iftátimas*, *Itáifimas*, *Iβwárimas*, *Priffižwálgimas* etc. (26 žodžiai su diakritiku šaknies skiemenyje bent viename iš paliudytų atvejų). Tai leidžia visai patikimai spėti, kad ir likusiuose 24 vediniuose (pvz., *Gundimas*, *Waldimmas*,

²² Žodyje *Gynimas* visiškai galimas ir šaknies kirtis.

Suardimas, Pagimdimas, Ißguldimas etc.)²³ priesaga turėjusi būti nekirčiuota, kaip ir bendrinėje kalboje.

3.4.16. Kiek kebliau nustatyti nekirčiuotos **veiksmazodžių priesagos -y-(ti)** atvejus, kadangi ši priesaga gali būti tiek kirčiuota, tiek ne, o priesaginio ar šakninio kirčio distribucija žodžiuose nebūtinai turi sutapti šių dienų bendrinėje ir senųjų Mažosios Lietuvos raštų laikų kalboje. Iš visų su diakritiku šaknies skiemenyje paliudytų žodžių 37-iuose nekirčiuotas y abiem (ar visais) paliudijimo atvejais pažymėtas tik raide <i> (pvz., *Bážítis*’, *Bóditis*’, *Gáditis*’, *Méiliti*, *Púfítiti*, *Sklépítiti*, *Súdititi*, *Súlititi*, *Wélititi*, *Apmónítiti*, *Atfiwálnítiti*, *Isiðáknítiti* etc.), o 9 – raide <y>, kartais greta varianto su <i> (pvz., *Lópyti* [greta *Lópítiti*], *Apipjáufyti*, *Apfipjáufyti*, *Apláifyti*, *Apfpjáudyti*, *Nuðlófyti* [greta *Nuðlófítiti*], *Iðródyti*, *Priwálgyti*, *Suwálgyti*).²⁴

3.4.17. Be diakritiko paliudyta per pusantro šimto žodžių su <-yti> (pvz., *Praþyti*, *Raþyti*, *Mattyti*, *Guldyti* etc.) ir per pusšimtį su <-iti> (pvz., *Gyditi*, *Ginćitis*, *Kerþiti*, *Krikþiti* etc.). Pavyzdžiai <y> dabartinėje kalboje dažniausiai kirčiuoti priesagoje, o pavyzdžiai su <i> – šaknyje (plg. bk. *prašyti*, *rašyti*, *manyti*, *guldyti* vs. *gýdyti*, *giñčyti*, *keřšyti*, *krikřtyti*), bet yra ir vienas kitas šiam teiginiui prieštaraujantis pavyzdys (plg. *Iffiblaiwiti*, *Iðdalliti*, *Suruditi* ir bk. *išsiblaivýti*, *iðdalýti*, *surūdýti*). Tokie atvejai kaip, pvz., *Isiðáknítiti* rodo, kad ne visi žodžiai Haacko kirčiuoti taip pat kaip šiuolaikinėje bendrinėje ar netgi vėlesnių laikų Mažosios Lietuvos autorių kalboje (plg. Kuršaičio ir bk. *šaknýtis*). Taigi, be diakritiko žodyne pateiktų veiksmazodžių kirčio vieta nevisuomet vienareikšmiškai aiški, tačiau aprašytoji distribucija leistų manyti, kad priesagos užrašymus su raide <i> su didele tikimybe galima interpretuoti kaip nekirčiuotus, o užrašymus su raide <y> – kaip kirčiuotus²⁵.

²³ Turimi omenyje tik akivaizdūs priesagos -ymas vediniai. Į skaičių neįtraukti atvejai, kuriuos bent teoriškai galima interpretuoti ir kaip priesagos -im-(as) vedinius, pvz., *Grumzdimmas*, *Pajunkimas*, *Zubaitienės* (2012 2, 167, 201) interpretuojami kaip ‘grumzdymas’, ‘pajunkymas’, bet plg. paliudytus galimus jų nepriesaginius pamatinius veiksmazodžius *Grumfti*, *Pajunkti*, iš kurių lauktinesni būtų vediniai su -im-(as).

²⁴ Veiksmazodžiai su priešdėliu *per-*, net jei ir paliudyti su diakritiku (priešdėlyje), šiuo atveju mažai iškalbingi, nes juose priesaga galėjusi būti kirčiuota stipriu šalutiniu kirčiu (plg. § 3.4.7). Visais 5 tokiais atvejais priesagos balsis pažymėtas raide <y>, pvz., *Pérbandyti*, *Pérmainyti*, *Pérmanyti*, *Pérpabyti*, *Pérfkaityti*.

²⁵ Atskira kalba – apie dabartinėje kalboje kirčiuoto galūninio y žymėjimą raide <i> (pvz., *Žaltis*, *Wyzdīs*, *Pafiuntinis*, *Patworīs*, *Paupīs* etc.), bent jau dalyje atvejų galbūt atspindintį ne galūnės, o kamieno kirtį (plg. *výzdis* LKŽ, *pásiuntinis* DP; *pāupis* LKŽ), tačiau tai – jau kito tyrimo tema.

3.5. Geminatos

3.5.1. Geminatomis, t. y. dvigubomis priebalsėmis, Haacko žodyne, kaip įprasta seniesiems Mažosios Lietuvos tekstams, vokiečių rašybos pavyzdžiu žymimas prieš jas einančių balsių trumpumas, nepriklausomai nuo kirčio, pvz., *Buttas* (t. y. *būtas*), *Diddelis* (t. y. *dīdelis*), *Akkis* (t. y. *ākis*), *Gerrummas* (t. y. *gērūmas*). Paprastai geminatos pasitaiko tarp balsių, dažniausiai po šakninių ir priesaginių balsių, po priešdėlių balsių – tik prieš sangrąžos formantą *-si-* (pvz., *Paffikēlti*, *Suffikalbēti*). Šiaip priešdėlių (bent jau vienskiemenių), taip pat galūnių (istorinių kamiengalių) balsių trumpumas geminatomis nežymimas, plg. *Apáuķfinti*, *Apalpti*, *Apimti*, *Atáuþinti*, *Ateiti* (bet *Attadūti*), *Pabáltinti*, *Pagėrinti*, *Sudėginti*, *Surúgti*, *Mylime*, *Laupfinname*.

3.5.2. Nepaisant to, kad tradicijos geminatomis sąmoningai žymėti kirčio vietą nebūta, tam tikrais atvejais jos gali ją netiesiogiai atspindėti, pvz., jau yra atkreiptas tyrėjų dėmesys į tai, kad po balsių *a*, *e* (paprastai pailgėjančių kirčiuotoje pozicijoje) einančios geminatos rodo, jog šie balsiai greičiausiai nekirčiuoti, plg. *Akkis* (*akis*), *Gerrybe* (*gerybė*) (plg. Bense 1958, 657)²⁶.

3.5.3. Balsių *u*, *i* (po kirčiu nepailgėjančių) atveju galima pastebėti tokius dėsningumus: šaknyse trumpumas žymimas geminatomis gana nuosekliai, nepriklausomai nuo kirčio (plg. *Pabuddinti*, *Turrėti*, *Diddelis*, *Diddummas* etc., plg. bk. *pabūdinti*, *turėti*, *didelis*, *didūmas*), o priesagose jis dažnesnis tik kirčiuotuose skiemenyse. Tai matyti pažvelgus, pvz., į vardažodžių priesagų *-um(as)*, *-im(as)*, *-in(as)*, *-in(is)*, *-ik(as)* vedinių rašybą ir palyginus ją su šių vedinių kirčiavimu dabartinėje ir senųjų tekstų kalboje.

3.5.4. **Priesagos *-um(-as)*** vediniuose (dabartinėje kalboje beveik visuomet kirčiuotuose priesagoje, plg. Stundžia 2014, 79t., o Haacko žodyne niekuomet nepaliudytuose su diakritiku šaknies skiemenyje) balsio *u* trumpumas gana nuosekliai žymimas raidės *m* geminacija: 50 žodžių paliudyta su geminata visose užfiksuotose formose (tiek HŽlv, tiek HŽvl dalyje; pvz., *Akklummas*, *Aßtrummas*, *Diddummas*, *Gaßlummas*, *Kartummas*, *Nūgummas*, *Padorummas* etc.), o 10 – su variantu ar variantais be geminacijos (pvz., *Drafummas* / *Drafummas*, *Gražummas* / *Gražumas*, *Szwiefummas* / *Szwiefumas* etc.). Žodis *Gudumas*, paliudytas viena kartą (tik HŽlv dalyje), neturi geminatos, tačiau visiškai tikėtina, kad priesaga jame galėjusi būti ir

²⁶ Taip gali susidaryti iliuzija, kad geminatomis Mažosios Lietuvos tekstuose esą žymėtas ne prieš jas einančio balsio trumpumas, o po jų einančio skiemens kirtis. Netinkamai interpretuojant lietuvių kalbos duomenis, kartais panašią taisyklę mėginama postuliuoti ir prūsų kalbos tekstams (plačiau žr. Rinkevičius 2009, 76tt. ir lit.).

nekirčiuota (kirčiavimą *gúdumas* liudija kiti senieji Mažosios Lietuvos tekstai, žr. Vidžiūnas 1991, 162, taip pat F. Kuršaičio žodynai).

3.5.5. Veiksmažodžių abstraktuose su **priesaga -im-(as)** galimas tiek šaknies, tiek priesagos kirtis, pvz., *kalbėj-im-as* : *aug-im-as* (plg. Stundžia 2014, 92). Anksčiau šaknies kirtis buvęs gerokai dažnesnis, galimas vediniuose ne tik iš priesaginių, bet ir iš nepriesaginių veiksmažodžių. Tą aiškiai liudija Haacko užrašymai su diakritiku šaknies skiemenyje (žr. toliau), taip pat kitų senųjų Mažosios ir Didžiosios Lietuvos tekstų duomenys (plg. Skardžius 1935, 65tt.; Vidžiūnas 1991, 130tt.). Haacko žodyne priesagos priebalsis rašomas tiek su, tiek be geminacijos: per 300 žodžių paliudyta su užrašymu <-imas>, apie 50 – su <-immas> ir apie 40 – su abiem variantais (t. y. <-imas> / <-immas>). 74 žodžiuose priesaga aiškiai nekirčiuota, tą liudija diakritikas pamatinio kamieno skiemenyje²⁷, jie visi paliudyti be geminacijos (pvz., *Prakėikimas*, *Aifitráukimas*, *Iþdávimas*, *Swėikinnimas*, *Wėlijimas*, *Iþgėlbėjimas*, *Stokójimas*, *Dejávimas* etc.), vos pora iš jų turi ir variantus su geminacija (t. y. *Paffilėidimas* / *Paffileidimmas*, *Aptémimas* / *Aptemimmas*).

3.5.6. **Priesagų -in(-as/-a), -tin(-as/-a)** (niekuomet nekirčiuotų – tiek dabartinėje [žr. Stundžia 2014, 88, 137t.], tiek senojoje lietuvių kalboje [žr. Dybo 2006, 131tt.]) priebalsis nuosekliai nedvigubinamas. Plg., visų pirma, *Tėkinas*, *Wėlinas*; *Nebártinas*, *Pjáutina* (su diakritiko rodomu kirčiu šaknyje), taip pat *Amžinas*, *Krumminas*, *Skliddinas*; *Awinas*, *Motina*; *Bartinas*, *Nekaltintinas*, *Pėrmanytinas*. Dar plg. *Wissotinas*, taip pat adv. *amžinay*, *Itiktinay*, *Nebartinay*, *Nepalautinay*, *Pagirtinay*, *Papeiktinay*, *Pėrmanytinay*. Vienintelės išimtyt – *Aukfinnas* (2x), *fkolidinnas* (greta *Skliddinas*).

3.5.7. **Priesagų -in(-is/-ė) būdvardžiuose** nuosekliai rašoma su geminata, pvz., *Apatinnis*, *Aþatinnis*, *Geležinnis*, *Kampinnis*, *Laukinnis*, *Medinnis* etc. – iš viso 13 žodžių, nė viename nėra diakritiko šaknies skiemenyje, visiems būdingas priesagos kirtis bendrinėje kalboje ir F. Kuršaičio žodynuose²⁸.

3.5.8. **Daiktavardžių priesaga -in(-ė)** (rečiau **-in(-is)**) rašoma ir su, ir be geminatos. Iš atvejų be geminatos visų pirma plg. *Dėþine*, *Ragótine*

²⁷ Į skaičių neįeina 5 žodžiai su diakritiku priešdėlyje *per-*, kadangi juose iš principo nėra neįmanomas ir stiprus šalutinis kirtis priesagoje *-im-(as)* (pvz., *Pėrgallėjimas*, *Pėrfekkinėjimas*, *Pėrkeitimas*, *Pėrklaufimas* [jei tai ne *perklausymas*, plg. § 3.4.15], *Pėrfįfkyrimas*), plg. § 3.4.7.

²⁸ Bet plg. kitų senųjų tekstų *Gėležinnis*, *mėdinnis*, *wárinnis* (žr. Vidžiūnas 1991, 190t.)

su aiškiai nekirčiuota priesaga. Žodžių *Gimmine*, *Kapine*, *Pintine* / *Pintinis*, *Skaitytine*, *Slugine* nekirčiuotą priesagą patvirtina dabartinė kalba ir / ar Kuršaičio žodynai (plg. *giminė*, *kāpinės*, *pintinis*, *skaitytinė*, *slūginė* K). Dėl *Krutine* – plg. adj. *krútinnis* NW (žr. Vidžiūnas 1991, 191). Tik žodžio *Akstinis* galimai nekirčiuotos priesagos nepatvirtina kiti šaltiniai (plg. *akstinis* K; kita vertus – *ākstinas*, *akstinys* 3^b LKŽ). Greičiausiai nekirčiuota priesaga mātoma ir rašybos variantus turinčiame žodyje *Pafiuntinis* (2x) / *Pafiuntinnis* (plg. *pásiuntinis* DP, žr. Skardžius 1935, 78). Iš 12 atvejų, paliudytų tik su geminata, dalyje jų galima kalbėti apie potencialiai įmanomą priesagos kirtį, pvz., *Gaspadinne* (plg. *gaspadinė* K), *Sekminnes* (plg. *Sekminės* LKŽ), *Kempinnis* (plg. *kėmpinis* K / *kempinis* LKŽ), *Kilpinnis* (plg. *kilpinis* K / *kilpinis* LKŽ), *Pašleptinne* (plg. *paslėptinė* K / *paslėptinė* LKŽ [NdŽ]). Likusiuosiuose žodžiuose priesagos kirtis sunkiai įtikimas ar bent jau kitų šaltinių nepatvirtinamas, pvz., *Iškekešinnis* (plg. *iškešinis* K), *Milžinnis* (plg. *milžinis* LKŽ [kirčiavimo šaltinis nenurodytas]), *Mokitinnis* (plg. *mokytinis* K / *mokytinis* LKŽ), *Murinnis* ‘juodaodis’, *Marškinnei* (plg. *marškiniai* K / *márškiniai* LKŽ), *Pirštinne* (plg. *pirštinė* K, *pirštinė* LKŽ), *Smaginne* / *Smaginnei* ‘smegenys’ (plg. *smāginės* K).

3.5.9. Keliuose paliudytuose **priesagos -ik-(as)** (dabartinėje kalboje paprastai kirčiuotos, plg. Stundžia 2014, 80) vediniuose priesagos priebalsis, kaip ir galima tikėtis, dvigubinamas: *Kullikkas*, *Plėbikkas*, *Romikkas* (plg. *kūlikas* / *kulikas*, *plėšikas*, *romikas* LKŽ). Dar plg. *Wainikkas* (plg. *vainikas* LKŽ). Skolinyje *Kylikas* greičiausiai išvelgtinas nekirčiuotas baigmuo -ikas (nepaisant Kuršaičio *kylikas*; plg. *kiēlikas* LKŽ).

3.5.10. Apžvelgoji distribucija rodo, kad Haacko žodyne esama gana aiškos (tegu ir ne visada nuoseklios) koreliacijos tarp vardažodžių priesagų su trumpaisiais balsiais *u*, *i* kirčio ir šių balsių trumpumo žymėjimo geminatomis: nekirčiuotose priesagose geminatos dažniau nebūna, o kirčiuotose – būna.

3.5.11. Dėsningumas, regis, negalioja **veiksmazodžių priesagai -in-**. Iš paliudytų formų faktiškai geminatą ji gali turėti tik dalyviuose ar veiksmazodiniuose daiktavardžiuose, kuriuose priebalsis nuosekliai žymimas geminata, nepriklausomai nuo kirčio, plg. *Nekalinnamas*, *Nepajudinnamas*; *Arūpinnimas*, *Paáuķēstinnimas*, *Sudérinnimas*, *Gárbinnimas*, *Pagérinnimas*, *Swéikinnimas* etc. (per penkias dešimtis žodžių). Pavienės išimtys be geminatų visos turi ir variantus su geminatomis: *Mokinimo* (greta *Mokinnimo*, *Mokinnimas*), *Apgédinimas* (greta *Apgédinnimas*), *Suffijudinimas* (greta *Suffjijuddinnimas*). Pačių veiksmazodžių lizduose po antraštinės bendraties

formos (kurioje geminata iš principo negalima, nes *n* yra ne prieš balsę) pateikiamų kitų formų baigmenyse priesagos priebalsis taip pat sistemiskai geminuojamas, pvz., *Apáukfinti, finnu; Apjékinti, kinnu, kinnau; Apkrápinti, pinnu, pinnau; Aprúpinti, pinnu, pinnau; Atáuðinti, ðinnu; Atfifwéikinti, kinnu; Gárbinti; binnu; Parúpinti, pinnu; Paffifáwinti, winnu; Paðlápinti, pinnu; Drékinti, kinnu; Priwadinti, dinnu* etc. (apie penkias dešimtis žodžių). Dar plg. gramatikos paradigmoje *Laupfinnu* etc. (HGr, 287tt.). Panašu, kad veiksmazodžių priesagoje *-in-* Haackas sąmoningai visuomet stengėsi naudoti geminatą, nepaisydamas nei faktinio atitinkamų veiksmazodžių kirčiavimo, nei savo šaltinių rašybos²⁹.

4. Apibendrinimas

4.5.1. Apie F. W. Haacko žodyno žodžių prozodiją (kirčio vietą, tam tikrais atvejais ir priegaidę) informacijos gali teikti šie šaltiniai:

- pagal Mažosios Lietuvos seniesiems tekstams būdingą tradiciją **Haacko vartoti diakritikai**, daugiausia akūtas (´), dėtas tik ant mažųjų raidžių <á, é, ó, ú> ir žymėjęs negalūninių skiemenų su ilgaisiais balsiais *a, e, o, u* kirtį, taip pat kirčiuotų dvigarsių balsių *a, e* pailgėjimą (t. y. tvirtapradę priegaidę). Tik keliais (tikėtina, korektūros klaidų) atvejais kirtį žymi ir (laužtinis) cirkumfleksas (^). Kirčiui žymėti diakritikai vartoti nenuosekliai, juos turi tik apie dešimtadalį žodyno žodžių, akcentologiniuose tyrimuose jie neturi būti painiojami su diakritikais, vartotais gramatinėms ypatybėms žymėti (paprastai graviu, tašku ar cirkumfleksu galūnėse);
- viename konkrečiame žodyno egzemplioriuje (VU biblioteka, sign. Lr 1881), pirmuosiuose penkiasdešimtyje puslapių, kažkieno **ranka pirašyti diakritikai**. Iš šių diakritikų kirčiui žymėti iš esmės vartotas tik akūtas, dėtas ant bent kokių balsių ir žymėjęs tik kirčio vietą, nepriklausomai nuo kirčiuoto skiemens balsio kiekybės ar priegaidės, vietomis juo pataisytas Haacko kirčiavimas;
- **nekirčiuoto ilgojo balsio y žymėjimas raide <i>** žodžių priesagose (šaknyse tiek kirčiuotas, tiek nekirčiuotas y paprastai žymimas raide

²⁹ Pvz., Ps1728 priesagos priebalsis rašomas tiek su geminata, tiek be jos. Preliminariai peržvelgus visus psalmyno atvejus su <-ina-> ar <-inna->, matyti, kad variantas be geminatos (keliolika pavyzdžių) pasitaiko tik žodžiuose, kuriuose priesaga šaltinio ar dabartinėje kalboje nekirčiuota (pvz., *gárbīnam´, rūpīnafi, iffiplátina, paáukðtinau, wárgina, nufižémina* etc.), o variantas su geminata (per dvi dešimtis pavyzdžių) – žodžiuose tiek su kirčiuota, tiek su galimai nekirčiuota priesaga (plg. *áukðtinna, paðlówinnau, wárginna* vs. *mokinna, kankinna, užkabinna*, plg. bk. *mokina, kankina, užkabina*).

<y>; tuo tarpu balsis *ė*, kitaip nei siūlyta Kleino, Haacko žodyne tiek kirčiuotas, tiek nekirčiuotas paprastai žymimas vienodai, t. y. raide <ė>);

- **geminacija po nekirčiuotų trumpųjų balsių *a, e*** (resp. geminacijos nebuvimas po kirčiuotų pailgėjusių balsių *a, e*) šaknyse ir priešdėliuose prieš sangrąžos formantą (kitais atvejais trumpieji *a, e* nepasitaiko, o priešdėliuose prieš šaknį jų trumpumas geminatomis nežymimas);
- **kirčiuotų balsių *u, i* trumpumo** žymėjimas po jų einančių priebalsių **geminacija** vardažodžių priesagoje (resp. geminacijos nebuvimu nekirčiuotų *u, i* atveju) (kitais atvejais, t. y. šaknyse ar priešdėliuose, veiksmažodžių priesagoje *-in-*, geminatų vartojimas ryšio su kirčiu neturi).

4.5.2. Diakritikais prozodinės ypatybės žymėtos daugiau mažiau sąmoningai, tuo tarpu balsių kiekybę rodančios rašybos ypatybės (<i> : <y> variacija ir geminatos) kirčio vietą atspindi netiesiogiai ir turėtų būti vertinamos daugiau kaip tendencijos nei griežtos taisyklės. Pagal jas nustatytos konkrečių žodžių kirčio vietos patikimumą, kur tik galima, reikėtų verifikuoti remiantis kitais šaltiniais (dabartinės kalbos kirčiavimu, kitų senųjų tekstų duomenimis) ar bent jau pakankamu paliudytų pavyzdžių skaičiumi.

4.5.3. Remiantis visomis nurodytomis rašybos ypatybėmis – Haacko diakritikais, nežinomo asmens ranka prirašytais diakritikais, <i> : <y> variacija, geminatomis – ir kritiškai įvertinus duomenų patikimumą, galima mėginti nustatyti konkrečių žodyne paliudytų žodžių kirčiavimą. Jau vien šio straipsnio reikmėms atlikta preliminarini duomenų apžvalga atskleidė ne vieną istorinei akcentologijai reikšmingą formą: archajišką šakninį priesaginių žodžių kirtį, kirčio atitraukimo (ar nenukėlimo) atvejus ir pan., pvz., *Apgáwimas*, *Gaspáda*, *Áfilaitis*, *[Atrą]kínnu*, *Ifiþákñiti*, *Gudumas* etc. Tokių atvejų surinkimas ir analizė – jau tolimesnio tyrimo tikslas.

SUTRUMPINIMAI

bk. – bendrinė (lietuvių) kalba

DP – M. Daukšos *Postilė*

HGr – F. W. Haacko *Gramatika*

HŽlv – F. W. Haacko žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalis

HŽvl – F. W. Haacko žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalis

K – F. Kuršaičio žodynai

KIC – D. Kleino *Kompendiumas*
KIGr – D. Kleino *Gramatika*
NdŽ – M. Niedermanno (et al.) žodynas
NT1727 – 1727 m. *Naujasis Testamentas*
NW – G. H. F. Nesselmanno žodynas
Ps1728 – 1728 m. *Psalmynas*

LITERATŪRA

Bense, Gertrud 1958, Sprachliche Untersuchungen zu neugefundenen litauischen Dokumenten aus dem XVIII. Jahrhundert, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe* 7(3), 653–663.

Buch, Tamara 1998, The phonological system of the ‘Metai’ by Christian Donelaitis, in Idem, *Opuscula Lithuanica*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 129–199.

Buchienė, Tamara, Jonas Palionis 1957, Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos, in: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 9–63.

Buchienė, Tamara 1967, XVII a. Rytų Prūsijos lietuvių kalbos vokalizmas pagal D. Kleino gramatikos duomenis, *Baltistica* 3(2), 139–154.

Dybo, Vladimir Antonovič 2006, Poroždenie akcentnyx tipov proizvodnyx imen v baltijskom, *Balto-slavjanskije issledovanija* 17, 116–249.

Girdenis, Aleksas 1993 [2001], „Metų“ hegzametas, in Leonas Gineitis (red.), *Darbai apie Kristijoną Donelaitį*, Vilnius: Vaga, 60–96 [= Idem, *Kalbotyros darbai* 3, 75–106].

Kurschat, Friedrich 1883, *Wörterbuch der litauischen Sprache 2: Litauisch-deutsches Wörterbuch*, Halle a. S.: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, 3–20, Vilnius, 1941, 1956–2002; 2, Kaunas, 1947; 1²–2² – 2 leid., Vilnius, 1968–1969 (elektroninis leidimas: <http://lkz.lt/>).

Palionis, Jonas, Mindaugas Strockis 2005, Jono Rėzos 1625 m. psalmyno kirčiavimas, *Baltistica* 40(1), 31–44.

Rinkevičius, Vytautas 2009, *Prūsų kalbos kirčiavimo sistema*, Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

Skardžius, Pranas 1935, *Daukšos akcentologija*, Kaunas.

Strockis, Mindaugas 2016, Kirčio žymėjimas F. Kuršaičio vokiečių–lietuvių ir lietuvių–vokiečių kalbų žodynuose, *Baltistica* 51(2), 271–282.

Strockis, Mindaugas 2021, De Saussure'o dėsnio išimtys Kuršaičio žodynuose, *Baltistica* 56(2), 245–270.

Stundžia, Bonifacas 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius.

Šinkūnas, Mindaugas, *XVI–XVII amžiaus Mažosios Lietuvos raštų akcentografija*, Daktaro disertacija, Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas.

Vidžiūnas, Arvydas 1991, *Lietuvių kalbos priesaginių vardažodžių kirčiavimo ir akcentinės kodifikacijos istorija (Maž. Lietuva ir J. Jablonskis)*, Disertacija, Vilniaus universitetas.

Zinkevičius, Zigmas 1975, *Iš lietuvių istorinės akcentologijos: 1605 m. katekizmo kirčiavimas*, Vilnius.

Zinkevičius, Zigmas 1990, *Lietuvių kalbos istorija 4: Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.

Zubaitienė, Vilma 2012 (red.), *Frydrichas Vilhelmas Hakas. Vocabularium Litthvano-Germanicum, et Germano-Litthvanicum... Nebst einem Anhang einer kurtzgefassten Litthauischen Grammatic (1730)*, mokslinis redaktorius Bonifacas Stundžia, Vilnius: VU leidykla.

Vytautas RINKEVIČIUS
Baltistikos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lithuania
[vytautas.rinkevicius@flf.vu.lt]

NAUJI SUDURTINIAI VARDAI LIETUVOS VARDYNE: ĮVAIROVĖ IR SUDARYMO YPATUMAI (XXI A. II DEŠIMTMEČIO DUOMENIMIS)

New compound names in Lithuanian: diversity and
formation peculiarities (the 2nd decade of the 21st century)

Anotacija. XXI a. antrajame dešimtmetyje Lietuvos vardynas toliau plėstas naujais sudurtiniais vardais. Jie sudaromi: a) iš įprastų dvikamienių vardų, keičiant ar pridėdant jiems baigmenis, perdirbant vardų kamienus, plg. *Jo-gail-is* šalia *Jo-gail-a*, *Dei-mant-ėja* šalia *Dei-mant-ė*, *Ei-vyl-ė* šalia *Ei-vil-ė*; b) į naują asmenvardį jungiant kituose lietuvių dvikamieniuose varduose vartojamus kamienus, plg. *Ner-mil-ė*, *Man-gir-is*; c) iš lietuvių apeliatyvo, jo kilmės vardo, dvikamienio vardo trumpinio ar skolinio kamieno atsiradusį dėmenį pridėdant prie įprasto lietuvių dvikamienio vardo kamieno, plg. *Bang-i-mant-as*: *bang-* < *bangà*, *Jó-vyt-ė*: *vyt-* < *Výta*, *Výtė*, *Výtautė*, *Teo-mil-ė*: *teo-* < *Teo*, *Teodorà*; d) į naują vardą jungiant du naujai plintančius dėmenis, plg. *Ad-vità* ← *ad-* < *Adà*, *Adèlė* + *-vita* < *Vità*, *Jovità*, *Oks-mind-à* ← *oks-* < *Oksanà* + *mind-* < *Minda*, *Mindaugė*. Šie vardai tęsia ankstesnio laikotarpio naujų sudurtinių asmenvardžių sudarymo polinkius: daugelis jų sudaryti nepaisant dėmenų reikšminio ryšio, dėmenys yra žinomų vardų dalys, pirmieji dėmenys įvairesni už antruosius, kurie sutampa su dažniais ankstesnių amžių dvikamienių asmenvardžių kamienais, naujai plintantys dėmenys yra dažnesni pirmojo kamieno pozicijoje, daugiau jų atsirado iš skolintos nei iš savos leksika, kai kurie jų tapo stabiliais naujų vardų elementais ir kt. Tai rodo, kad naujų sudurtinių vardų kūrimas yra gyvas reiškinys.

Raktažodžiai: onomastika; antroponimai; lietuvių vardai; sudurtiniai vardai; vardų mados.

Abstract. In the 2nd decade of the 21st century the Lithuanian stock of proper names is enriched with new compound names. They are formed in the following ways: a) from ordinary compound names, either changing or adding a new termination or altering the stems, e.g. *Jo-gail-is* beside *Jo-gail-a*, *Dei-mant-ėja* beside *Dei-mant-ė*, *Ei-vyl-ė* beside *Ei-vil-ė*; b) adding to a new name a stem used in other compound names, e.g. *Ner-mil-ė*, *Man-gir-is*; c) from Lithuanian stems of different origin (appellatives, hypocoristics, borrowings) added to the stem of other compound names, e.g. *Bang-i-mant-as*: *bang-* < *bangà* 'wave', *Jó-vyt-ė*: *vyt-* < *Výta*, *Výtė*, *Výtautė*, *Teo-mil-ė*: *teo-* < *Teo*, *Teodorà*; d) combining two new expansive stems, e.g. *Ad-vità* ← *ad-* < *Adà*, *Adèlė* + *-vita* < *Vità*, *Jovità*, *Oks-*

mind-à ← *oks-* < *Oksanà* + *mind-* < *Minda*, *Mindaugė*. These names continue the tendencies of the formation of names of the previous period. Most names are made without taking semantics into consideration. The stems are taken from popular names. The first stems are more diverse than the second, which coincide with frequent stems from the previous century. New stems are more frequent as first members of the compound. They are more often made from borrowings than from inherited lexicon. Some of them became stable new stems, etc. All this shows that the creation of new compound names remains an ongoing process.

Keywords: onomastics; anthroponymy; Lithuanian names; compound names; name trends.

1. Įvadas

Lietuvoje atsiranda naujų asmenvardžių juos skolinantis iš kitų kalbų, darant iš bendrinės ar tikrinės leksikos, ją perdirbant. Dalis vardų yra individualios kūrybos rezultatas. Nuo XX a. pabaigos vardynas atnaujinamas vis intensyviau, auga asmenvardžių, taip pat ir lietuvių kilmės, įvairovė.

Be trumpinių, apeliatyvinių ar vietovardinių vardų, Lietuvos piliečiai vadinami ir naujais sudurtiniais asmenvardžiais. Juos tėvai perima iš įvairių šaltinių ar sukuria patys iš kitų dvikamienių vardų, jų dalių, kitų onimų, apeliatyvų (Sinkevičiūtė 2011; 2015; 2021b). Tai rodo tėvų išradingumą, pastangas rasti unikalių asmenvardžių.

Tęsiant Lietuvos vardų analizę tirta, kokie nauji sudurtiniai asmenvardžiai plito pastaraisiais metais – XXI a. antrajame dešimtmetyje. Įgyvendinant tikslą siekta nustatyti išskirtoms grupėms būdingas vardų sudarymo ypatybes, aptarti naujai plintančius dėmenis ir išskirti sisteminius vardyno plėtros bruožus.

2. Naujų Lietuvos vardų tyrimai ir jų analizės rezultatai

Vardų madų, naujų asmenvardžių analizei reikalingi duomenys, buvo sunkiai prieinami sovietmečiu ir vėlesniu metu. Dėl to daugiausia tirta mažų vietovių trumpo laikotarpio vardų dažnumas, jų davimo motyvacija, išskirti nederami vartoti ir nauji asmenvardžiai (Maciejauskienė 1978 ir kt.). Sąvadų, žodynų leidimai buvo paskata aptarti naujai plintančius asmenvardžius (Maciejauskienė 1989; 2004 ir kt.).

Daugelio publikacijų apie vaikų vardus akcentas – vardyno kultūra. Tuo metu raginta atsakyti užrašytų su klaidomis, deminutyvinėmis priesagomis, neaiškios darybos ar kilmės, vartojimo tradicijų neturinčių vardų, kurių dalis buvo nauji onimai, ir skatinta duoti tradicinius, iš senovės atėjusius ar visa-

me pasaulyje vartojamus krikščioniškus asmenvardžius (Maciejauskienė 1989 ir kt.).

Didesnį vardų davimo polinkių tyrimą atliko Maciejauskienė (1998), kuri įvertino 1990–1992 m. gimusių vaikų asmenvardžių taisyklingumą ir pastebėjo, kad ~42% Lietuvos vaikams duotų vardų neįtraukta į LVKŽ. Tyrimą nustatė, kad šalia naujai plintančių skolintų ir iš lietuvių leksikos atsirusių vardų, daugėja vartoti nerekomenduojamų asmenvardžių, kuriais laikė įprastų vardų variantus, hibridinius vardus, priesagų *-ita*, *-eta* vedinius bei kitus vardus. Darbas išryškino Lietuvos vardino įvairovę, iš kurios matyti žodyno atotrūkis nuo realių vaikų vardų davimo polinkių.

Dabartinių vardų analizė suintensyvėjo tiriant atskirų grupių asmenvardžius, sukūrus ir ėmus pildyti svetainę vardai.vlkk.lt, kurioje pagal Registrų centro duomenis skelbiami Lietuvos piliečių vardai; dalis jų lingvistiškai aprašyti. Atlikus analizę išaiškėjo sisteminiai dalies naujų vardų davimo ir sudarymo polinkiai.

Lietuvių gamtinių vardų tyrimas parodė didesnę jų įvairovę moterų vardyne, nuo XX a. pabaigos dažnėjančius iš tarptautinių žodžių atsiradusius vardus, retėjančius įprastų galūnių vedinius, augantį vedinių su pabaigos *-ij-*, *-ėj-* skaičių (Sinkevičiūtė 2018a; 2021b). Išanalizavus lietuvių vardus su priesaga *-(i)ut-* pastebėta, kad nuo XX a. paskutinių dešimtmečių jie tapo reti (Sinkevičiūtė 2020). Nuo XX a. pabaigos ėmė augti naujų skolintų vardų su baigmeniu *-ij-* įvairovė, labiausiai išplitę šio baigmenis dažnėjančios lotyniški bei retėjančios graikiški vardai, o didžiausią poveikį Lietuvos vardynui turi anglų, italų kalbų vardai (Sinkevičiūtė 2021a). Tyrimai atskleidė per XX a. paskutinį ketvirtį vykusius ryškius pokyčius Lietuvos vardyne.

2007–2010 m. lietuviškų – dvikamienių, trumpinių, apeliatyvinių ir vietovardinių – asmenvardžių analizė parodė, kad savos kilmės vardų ištekliai LVKŽ senka, tėvai vardus kuria iš tikrinės ar bendrinės leksikos. Naujų asmenvardžių pamatas – gamtinė leksika, žinomi vardai, kurie plečiami priesagomis, gauna kitas galūnes (plačiau žr. Sinkevičiūtė 2011). Kaip sudurtiniais vardais pildytas 1991–2010 m. vardynas, rašyta Sinkevičiūtės (2015), dėmesį telkiant į sukurtus asmenvardžius. Jų nauji dėmenys dažniau yra skolintų, rečiau – savos kilmės vardų, apeliatyvų ar trumpinių kilmės, paskata leksemai tapti vardo elementu – žinomumas, patraukli semantika, o vardų dėmenų reikšminė dėmė dažnai nėra svarbi. Naujai plintantys dėmenys dažnesni pirmojo kamieno pozicijoje, antrojo – retesni, jais tapo ir skolintų vardų baigmenys.

Vis dėlto ištirta dalis naujų pastarojo meto asmenvardžių, kurių Lietuvoje randasi kasmet ir tai rodo nuolatinio tyrimo poreikį. Naujų vardų analizė

atskleidžia jiems kurti naudojamus elementus, sudarymo būdus, kurie rodo vardyno pokyčius.

3. Medžiaga ir jos analizės principai

Tirti nauji sudurtiniai vardai, kuriais pavadinti 2011–2020 m. gimę Lietuvos piliečiai. Į tyrimą traukti anksčiau neduoti vienanariai vardai ir atskiri kelianarių įvardijimų nariai, kurie teikti kartu, po dviem ar daugiau vaikų duoto vardo nurodžius jų skaičių. Visi statistikos duomenys yra svetainėje vardai.vlkk.lt.

Tyrimo objektu laikyti sudurtiniai vardai, atsiradę sujungus du dėmenis, kurių pamatas – įvairios kilmės leksika, ir neturintys apeliatyvinio atitikmens. Tiriant vardų sudarymo polinkius, dėmesys kreiptas į dėmenų pasikartojamumą ir jiems pradžią davusių asmenvardžių dažnumą bei įvairovę. Tokiu būdu siekta išskirti naujiems vardams sudaryti daugiausia įtakos turėjusią leksiką.

Dalis dvikamienių asmenvardžių skiriasi pirmuoju kamieniu, pvz., *Būkvil-as* ir *Draūst-vil-as*, tarp jų dėmenų dažnai nėra reikšminio ryšio (Zinkevičius 2008, 170–190). Asmenvardžių atsirado ir pirmąjį kamieną keičiant kitu dėmeniu, kuriuo galėjo būti įvairios kilmės asmenvardis, apeliatyvas ar pradinės jų dalys, vardo pabaigą išlaikant stabilią (Sinkevičiūtė 2018b; 2018c). Dalies naujų asmenvardžių pabaigos sutampa su skolintų vardų pabaigomis, o pradinės dalys yra tokie patys dėmenys kaip ir pridedami prie įprasto antrojo kamieno. Dėl to vardai tirti kartu, siekiant parodyti naujų asmenvardžių, sudarytų iš skirtingų pamatų, kūrimo ypatybes.

Asmenvardžiai, sujungti siekiant vaikui suteikti kuo daugiau vardų, pvz., *Ajamarijà*, *Miralisà*, kurių dalis gali būti perimta iš kitų kalbų, pvz., *Rosamaria*, liko nuošalyje. Jų pasitaiko ir Latvijos vardyne (Balode, Plēsuma 2015, 239–240).

Dalis asmenvardžių dėl sandaros interpretuotini dvejopai: gali būti sudurtiniai vardai, plg. *Mañ-til-é*, ar priesagų vediniai, plg. *Mant-ilé*. Nors vardai skaidyti paisant kamienų skyrimo tradicijų (LVKŽ; Sinkevičiūtė 2006, 83–173; Zinkevičius 2008, 69–191), dalis jų gali būti išskirti sąlygiškai, nežinant sukūrimo motyvų.

Nauji sudurtiniai vardai, kurie fiksuoti LVKŽ, jų vediniai, perdirbiniai bei kiti sukurti asmenvardžiai, dalinti į grupes. Juos aptariant dvikamienių vardų, jų kamienų kilmė iš LVKŽ nekartota, prie vedinių, perdirbinių teiktos nuorodos į vardą iš LVKŽ. Pristatant naują dėmenų derinį turintį vardą, išskirti jo elementai ir, priklausomai nuo naujumo, aptarta dėmens kilmė. Kai dėmuo turėjo kelis kilmės aiškinimus, pirmasis laikytas pagrindiniu. Prie LVKŽ varduose nefiksuotų dėmenų nurodytas jų pamatas, kiti juos turintys vardai, kurių dalis žinomi nuo XX a. pabaigos.

Identifikuojant asmenvardžius, jų kamienus remtasi LVKŽ, kvalifikuotai parengtu dabartinių lietuvių vardų sąvadu, naudojamu tyrėjų ir rekomenduojamu tėvams, nors jame trūksta asmenvardžių. Dėl susidariusios tradicijos laikyti leidinį rekomendaciniu, jame esantys dvikamieniai vardai, jų kamienai vadinti įprastais. Prie jų priskirti iš lietuvių pavardžių žinomi dvikamieniai vardai, jų kamienai (žr. LPŽe). Aiškinant dėmenų kilmę naudotasi Zinkevičiaus (2008) dvikamienių vardų sąvadu, kitų kalbų vardų žodynais. Kai pamatinio vardo kilmė neaptarta LVKŽ ar svetainėje vardai.vlkk.lt, teiktos jo kilmės nuorodos. Nauji asmenvardžiai kirčiuoti pagal nusistovėjusius Lietuvos vardino kirčiavimo polinkius.

4. Įprasti dvikamieniai vardai

Dalis naujų vardų perimta iš LVKŽ, iš kurio asmenvardžiai patenka ir į kitus šaltinius. Pasitaikė į LVKŽ neįtrauktų onimų, žinomų iš dvikamienių pavardžių, tapusių naujais vaikų vardais. Tai yra asmenvardžiai:

Aļmintė, Bargailė, Beinorà, Beřtautė, Džiugailė, Eigirdà, Eĩnartė, Eĩnorė, Gaũdvydė, Gedmintà, Geřvydė, Giniotė, Ģirvilė, Góstautė, Kangailė, Miltautė, Nódravė, Nominà¹, Nórmilė, Sirvydė;

Aļtaras², Beĩnoras (2), Beřtautas, Daũbaras (2), Eĩbartas (2), Ģirvilas, Góstautas, Jókintas, Kóvydas (2), Lingailas, Maĩvilas, Nórtilas, Rādmantas, Raitvilas, Rātautas, Reĩvydas³, Sirtautas, Skóvydas, Tařvinas (2), Vaiřviltas.

Šie vardai yra reti, kas rodo išskirtinumo siekį duodant vaikui vardą. To paties kamieno vardai duoti ir skirtingų lyčių atstovams, plg. *Beinorà* ir *Beĩnoras*, *Beřtautė* ir *Beřtautas*, *Ģirvilė* ir *Ģirvilas*, *Góstautė* ir *Góstautas*. Šalia berniukų vardų su *-as*, mergaitėms dažniau duoti vardai su pabaigos *-ė* nei *-a* (16 atvejų iš 20). Tėvai nevengė vaikų, dažniau – mergaičių, vadinti su pavardėmis sutapusiais vardais. Pavardėse paliudyti į LVKŽ neįtraukti avd. *Aļtaras*, *Nominà*, *Reĩvydas*, o tarp vardų, perimtų iš LVKŽ, su pavardėmis yra sutapę avd. *Beinorà* ir *Beĩnoras*, *Góstautė* ir *Góstautas*, taip pat avd. *Aļmintė*, *Bargailė*, *Eigirdà*, *Eĩnorė*, *Gedmintà*, *Giniotė*, *Kangailė*, *Sirvydė*; *Daũbaras*, *Lingailas*, *Rātautas*, *Sirtautas*. Pirmieji iš LVKŽ perimtų vardų kamienai įvairresni už antruosius ir, išskyrus *al-*, *ei-*, nesikartojo. Antrieji kamienai kartojosi dažniau, plg. *gail-*, *taut-*, *vyd-*, *vil-*, bet naujuose varduose jie nėra išplitę.

¹ Kamienų derinys paliudytas lie. pvd. *Nomináitis* (LPŽe).

² Kamienų derinys paliudytas lie. pvd. *Altarāvičius* (LPŽe).

³ Kamienų derinys paliudytas lie. pvd. *Rėivydas*, *Reivydas* (LPŽe).

Dažnesni yra vardai, kurių antrieji kamienai yra *-(C)il-* sandaros, plg. *-mil-ė*, *-vil-ė*, *-til-as*, *-vil-as*.

5. Modifikuoti dvikamieniai vardai

Modifikuotais vardais vadinti pakeistos ar papildytos sandaros dvikamieniai asmenvardžiai, fiksuoti LVKŽ, žinomi iš lietuvių pavardžių. Šio pobūdžio vardai duoti ir anksčiau (Sinkevičiūtė 2011).

LVKŽ dvikamieniai moterų vardai yra su galūnėmis *-a* ir *-ė*, kartais – su viena jų. Dėl to šalia dažnesnių vardų su *-ė* yra atsiradę vardų su *-a*: *Deimilà* (2), *Domilà*, *Eimilà*. Linkstant šalia vyro vardo turėti galūne besiskiriantį moters vardą, duotas avd. *Laĩmantė*. Vyrų vardai LVKŽ yra su *-as*, kartais – su *-a*, *-is*. Nors vardai su *-is* reti, bet šalia tuos pačius kamienų derinius turinčių vardų su *-as*, *-a*, atsirado vedinių su *-is*, plg. *Darvilis*, *Deivilis*, *Eimilis*, *Jogaĩlis* (2), *Norgaĩlis*, perdirbinys su *-ius*, plg. *Damilius* (plg. *Dómilas*)⁴. Dalis jų yra su pabaigos *-(C)il-*, plg. *-mil-a*, *-mil-ius*, *-vil-is*.

Fiksuoti vyrų dvikamieniai vardai be lietuvių kalbai įprastų galūnių: *Almin*, *Einart*, *Einor*, *Vainor*. Kiti jų turi ir perdirbtą kamieną: *Darvid* (plg. *Dárvydas*), *Norvid* (plg. *Nórvydas*), *Radvid* (plg. *Rādvýdas*), *Vitaut* (2) (plg. *Výtautas*). Jie duoti Lietuvoje gimusiems berniukams, registruotiems lenkais ar nenurodytos tautybės. Tai liudija lietuvių dvikamienius vardus įtraukiant į kitakalbių Lietuvos piliečių vardyną. Pasitaikė užsienyje registruotas avd. *Zi-ville* (plg. *Živilė*). Jis rodo polinkį užsienyje gimusio vaiko asmenvardį užrašyti neįprasta lietuvių kalbai forma.

Kartais LVKŽ šalia dvikamienio vardo pateiktas ir jo kamienų asmenvardis su jungiamuoju balsiu. Tokių variantų sukurta ir balsiu atskiriant įprasto vardo kamienus, plg. *Kerĩmantas*, *Mantamĩnas*. Pasitaikė ir priesaginis asmenvardis *Deĩmant-ėja* < *Deĩmantė*. Iš kitų modifikacijų minėtinas polinkis perdirbti vardų kamienus:

Aĩsmintė (plg. *Eĩsmintė*)⁵, *Aĩsvinà* (plg. *Eĩsvinà*), *Daimilė* (3) (plg. *Deimilė*), *Eivýlė* (plg. *Eivilė*), *Eĩsvidė* (plg. *Eĩsvydė*), *Nomėda* (plg. *Nomedà*);

Alĩmenas (plg. *Alĩminas*), *Māžvidas* (plg. *Māžvydas*), *Nāĩmantas* (plg. *Neĩmantas*), *Nāĩvydas* (plg. *Neĩvydas*), *Nikontas* (plg. *Nýkantas*).

⁴ Skliaustuose nurodyti neperdirbti vardai iš LVKŽ.

⁵ Kamieną *ai-* turintis vardas *Aigustė* dėl jį turėjusios asmenybės įtrauktas į LVKŽ. Vis dėlto *ai-* yra *ei-* dialektinis variantas, todėl visi *ai(C)-* kamienų vardai laikyti perdirbiniais (žr. pvd. *Eĩbutas* LPŽe).

Šių vardų kamienuose ilginami trumpieji ir trumpinami ilgieji balsiai, dalyje – dėl šnekamosios kalbos įtakos. Su pavardėmis *Āismintas*, *Almīnas*, *Nikontas* sutapę vardai galėjo perimti jų formą. Vengiant ryšio su neiginiu (?), vietoj *nei-* atsirado *nai-*, plg. *Náimantas*, *Náivydas*, *dei-* galėjo atsirasti dėl populiaraus vardo *Dáiva* įtakos. Iš šių onimų matyti kitų leksikos sluoksnių įtaka vardams. Pasikartojęs *vid-* vietoj *vūd-* antrojo dėmens pozicijoje rodo augantį šio kamieno vardų skaičių (Sinkevičiūtė 2011). Gali būti, kad vardų su *vid-* vietoj *vūd-* randasi dėl dažnų kitos kilmės asmenvardžių su pabaigos *-id-* (plg. *Astridà*, *Ingridà*).

6. Nauji įprastų kamienų deriniai

Iš įprastų kamienų, kurie kartojosi LVKŽ varduose, lietuvių pavardėse, sudaromi nauji asmenvardžiai. Dalis jų turi perdirbtus kamienus. Tokie yra vardai:

Ar-mil-à, *Auš-tar-à*, *Dar-mil-ė*, *Ei-dar-à*⁶, *Mil-gil-ė*, *Mil-gird-ė*, *Nar-mil-ė*, *Ner-mil-ė*, *Ner-min-à*, *Rei-mil-ė*⁷, *Ro-vid-à*⁸, *Vil-gint-ė*, *Vir-gind-à*;

Ar-mil-is, *Auš-vil-as*, *Daĩ-nart-as*, *Er-mil-is* (2)⁹, *Ger-mil-is*, *Man-gir-is* (2), *Náit-tar-as*¹⁰, *Sũ-var-d-as*, *Vaĩ-taut-as*, *Váid-vid-as*¹¹, *Vaĩ-vyd-as*.

Šalia moterų vardų su *-a* ir *-ė*, vyrų vardų su *-as*, kurti asmenvardžiai su *-is* (6 iš 13 vardų), skirtingos lyties vardai skyrėsi galūnėmis *-a* ir *-is*, plg. *Armilà* ir *Armilis*. Pirmieji vardų kamienai, iš kurių kartojasi *ar-*, *auš-*, *mil-*, *ner-*, *vai-*, yra įvairesni už antruosius. Antrieji kamienai, ypač *mil-*, *tar-*, kartojosi dažniau, nors nėra išplitę. Kiek daugiau yra asmenvardžių su pabaigos *-(C)il-*, plg. *-gil-ė*, *-mil-ė*, *-mil-is*. Dėl panašios sandaros spėtina, kad avd. *Armilis*, *Ermilis*, *Germilis*, taip pat *Darmilė*, *Narmilė* galėjo būti sukurti ir pagal skambesį.

⁶ Pavardėse kamienas *dar-* fiksuotas antrojo dėmens pozicijoje, plg. lie. pvd. *Daudarāvičius* (LPŽe).

⁷ Dėl *rei-* žr. 3 išnašą.

⁸ Dėmuo *vid-* vietoj *vūd-* dažnas ir antrojo kamieno pozicijoje, žr. Sinkevičiūtė 2015, 87⁸.

⁹ Dėl *er-* < *ar-* žr. Sinkevičiūtė 2015, 89¹³, ten pat plg. avd. *Eř-mind-as*.

¹⁰ Dėl *nai-* < *nei-* žr. anksčiau modifikuotus vardus su *nai-*.

¹¹ Dėl *vid-* žr. 8 išnašą.

7. Naujai plintančio pirmojo ir įprasto antrojo dėmenų deriniai

Sudurtiniai vardai daromi iš naujai plintančio pirmojo ir antrojo dėmenų, iš kurių antrasis yra įprastas dvikamienių vardų kamienas. Pirmojo dėmens pamatu gali būti lietuvių apeliatyvai, jų kilmės asmenvardžiai ar jų pradžios, taip pat dvikamienių vardų pradžios, jų trumpiniai bei skolinta leksika, dažniausiai – vardai, pradinės jų dalys. Dalis pirmųjų dėmenų fiksuoti naujuose 1991–2010 m. sudurtiniuose varduose.

Dažniausi yra vardai su pirmaisiais dėmenimis, atsiradusiais iš skolintos leksikos – asmenvardžių, jų pradžių ar sietini su kitų kalbų apeliatyvais. Tai yra vardai:

A-gáil-ė ← *a(g)-* < *Agà, Āgē, Agotà, Aīt-mant-ė* ← *art-* < *Aītē, Artūra*, plg. *Artūras, Deī-mant-ė* ← *del-* < *Delà, Dèlè, Dèlija* ar *del(m)-* < *Delmà*¹², *Eg-mil-ė*, *Eg-vil-inà* ← *eg-* < *Egìlè, Egìdija* (plg. *Eg-vil-ija*¹³), *Eū-vald-ė* ← *eu-* < *Eugènija*, dar plg. *Europà, Jur-gint-à* ← *jur(g)-* < *Jūrga, Jurgità* (plg. *Jūr-ged-as*↓¹⁴), *Jū-taut-ė* ← *ju(t)-* < *Jutà* (GVL 242), dar plg. *Jutà* (JAV valstija) ar lie. *jūsti, jūto* (plg. *Jū-tar-as*↓), *Ōs-vid-ė*¹⁵ ← *os(v)-* < *Ōsvalda, Ro-mil-ija* ← *ro(m)-* < *Romà, Romuālda* ar *romūs*, -ì (plg. *Ròm-gint-as*↓), *Skai-mil-ė* ← *skai-* < angl. *sky* „dangus“ ar *skaistūs*, -ì, *Skaistė, Teo-mil-ė* ← *teo-* < *Teodorà, To-mil-ė* (4) ← *to(m)-* < *Tomà*, plg. *Tòmas* (plg. *Tò-mant-ė*), *Tu-mil-ija* ← *tu(m)-* < *Tùmas* (plg. *Tù-mant-as*), *Ur-mil-ė*¹⁶ ← *ur-* < *Uršùlè, Ūrtè*;

Aīs-vyd-as ← *ars-* < *Arsènijus* ar lot. *ars* „menas“, *Gā-bart-as* (3) ← *ga(b)-* < *Gābis, Gabrỹs, Gabriēlius, Heī-mant-as* ← *hei-* < *Heīdè* (GVL 194)¹⁷, dar plg. vok. pvd. *Heine* (FN 313), *Heīk-mant-as*¹⁸ ← *herk-* < *Heīkus, Jūr-ged-as* ← *jur-* < *Jūras, Jūrijus*¹⁹ ar *jur(g)-* < *Jūrgis* (žr. *Jur-gint-à*↑²⁰), *Jū-tar-as* ← *ju(t)-* (žr. *Jū-*

¹² Populiaraus margarino pavadinimas.

¹³ Nurodyti 1991–2010 m. sukurti to paties kamieno vardai.

¹⁴ Su šia rodykle pažymėti to paties naujo kamieno vardai, aptarti toliau straipsnyje.

¹⁵ Dėl *vid-* žr. 8 išnašą.

¹⁶ Registruotas be lietuvių kalbai įprastos galūnės *-ė*.

¹⁷ *Heīdè* žinomas iš Johannis Spyri kūrinio, kuris buvo ekranizuotas, herojės vardo.

¹⁸ Sukurtas iš Herkaus Manto, žymiausio Didžiojo prūsų sukilimo prieš kryžiuočius vado, vardų.

¹⁹ Ryšys *jur-* < *jūr-* atrodo abejotinas dėl didesnio vardų *Jūras, Jūrijus* dažnumo nei *Jūras*.

²⁰ Su šia rodykle pateikti to paties kamieno vardai, straipsnyje aptarti anksčiau. Kai kamienas yra kitos lyties atstovo varde ir jo kilmė yra tokia pati, nuoroda į vardą teikiama iš karto po kamieno.

taut-ė↑), *Keĩ-nor-as* ← *keĩ-* < *Keĩlas* (DFN 44), *Keĩtas* (DFN 249) ar *keĩ(n)-* < *Keĩnas* (DFN 67)²¹, *Re-mĩl-is* (2) ← *re(m)-* < *Rėmas*, *Rėmis*, *Remĩgijus*, *Ròm-gint-as* ← *rom-* < *Ròmas*, *Romuáldas* ar *romùs*, -ì (žr. *Ro-mĩl-ija↑*), *Tái-gĩrd-as* ← *tai-* < *Táironas* (DFN 265), *Tò-vid-as* ← *to-* < *Tòmas*, *Tònìs*, *Tòras*.

Retesni yra vardai, kurie turi pirmuosius dėmenis, siejamus su lietuvių leksika. Vieni jų dėmenys atsirado iš bendrinės leksikos, dažnų apeliatyvinių vardų, antri – kilo iš dvikamienių vardų pradžių, jų trumpinių. Tai yra vardai:

*Āk-mĩnt-ė*²² ← *ak(m)-* < *akmuō*, *Ākmė*, *Akmėja* (plg. *Ak-mĩl-ė*, *Ak-mĩl-is↓*), *Aũks-mĩnt-ė* ← *auks-* < *áuksas*, *Aũksė* (plg. *Aũks-vaĩd-ė*), *Gais-vĩl-ė* ← *gais-* < *gaĩsas* „pašvaistė“, *Gúos-taut-ė* ← *guos(t)-* < *gúosti*, *Jũr-mĩl-ė* ← *jur-* < *jũr*²³ < *júra*, *Júra*, *Jũrātė* (plg. *Jũr-mant-ė*, *Jũr-mant-as↓*), *Kait-vĩl-ė* ← *kait-* < *kaĩsti*, *kaĩto* ar *kaità*, *Lauk-mĩl-ė* ← *lau(k)-* < *láukti* ar *laũkas*, dar plg. *lauk-* < *Laũ-kant-as*²⁴, *Rās-min-ė*, *Rās-vaĩd-ė* ← *ras*²⁵ < *rasà*, *Rasà*, *Rasuōlė* ar *ras(m)-* < *Rasmà* (GVL 343) (plg. *Ras-mĩnd-à↓*, *Ras-vĩlt-is↓*, *Rās-vĩld-as*), *Rý-taut-ė* (2) ← < *ry(t)-* < *rýtas*, *Rýtė*, *Rũt-vid-ė* ← *rũt-* < *rũtà*, *Rũtà* (plg. *Rũt-taut-ė*, *Rũt-vyd-as*), *Skar-i-gáĩl-ė*²⁶ ← *skar-* < *skaĩti*, *skąra* (?) ar *Skarlėtė* (?);

Ak-mĩl-is ← *ak(m)-* < *akmuō*, *Ākmis*, *Akmėjus* (žr. *Āk-mĩnt-ė↑*)²⁷, *Bang-ì-mant-as* ← *bang-* < *bangà*, *Baĩgis*, *Banguōlis*, *Dýg-min-as* ← *dyg-* < *dýgti*, *Jũr-mant-as* ← *jũr-* < *júra*, *Jũras*, *Jũris*, plg. *Jũrātė* (žr. *Jũr-mĩl-ė↑*), *Kest-vaĩd-as* ← *kest-* < *kęst-* < *Kęstas*, *Kęstūtis*, *Kęstautas* (plg. *Kęst-gáĩl-ė*, *Kest-min-a*), *Rāst-vyd-as* ← *rast-* < *ràsti* ar *Rastislāvas*²⁸, *Ras-vĩlt-is* ← *ras-* < *rasà*, *Rāsius*, plg. *Rasà* (žr. *Rās-min-ė↑*).

Moterų vardų, turinčių naujai plintančius pirmuosius kamienus, įvairovė yra didesnė už vyrų (31 ir 21 vardas). Priesagų vediniai yra reti, būdingi mer-

²¹ Vardas žinomas iš klasika tapusio filmo *Pilietis Keinas* (angl. *Citizen Kane*) herojaus vardo.

²² Galima skirti ir dėmenį *ak-*, sietiną ir su skolintu vardu (Sinkevičiūtė 2015, 91¹⁶).

²³ Dėl *jur-* < *jũr-* dar žr. Sinkevičiūtė 2015, 87¹⁰.

²⁴ LPŽe fiksuota pvd. *Laukantas*.

²⁵ Dėmuo *ras-* fiksuotas Zinkevičiaus (2008, 129) minimame avd. *Rāstautas*, nors jo autentiškumas atrodo abejotinas, dar žr. Sinkevičiūtė 2015, 87.

²⁶ Vardas gali būti avd. *Skirgáĩlės* ir *Karigáĩlės* maišinys.

²⁷ Dar žr. 22 išnašą.

²⁸ Avd. *Rostislāvas* variantas (SRLI 288).

gaitėms, plg. *Romil-ija, Tumil-ija, Egvil-inà*. Nepriesaginiai vardai dažniausiai turi galūnes *-ė* ir *-as*. Dalį vardų galima skaidyti dviem būdais, plg. *Keñnoras, Rāsminė*, o pirmieji dėmenys gali būti siejami su skirtinga leksika, kas rodo jų struktūros universalumą. Tai yra būdingiau su skolinta leksika siejamiems dėmenims: dalies jų pamatą galima kildinti ir iš lietuvių leksikos, plg. *Jūtautė, Rōmgintas*, ar iš kelių skirtingų skolintų vardų, plg. *Egmilė, Keñnoras*. Kai pirmasis dėmuo yra atsiradęs iš lietuvių leksikos, tokie atvejai retesni, plg. *Rāstvydas, Skarigailė*. Sutapimas su keliomis leksemomis elementui galėjo būti paskata tapti vardo dėmeniu.

Plinta anksčiau naujuose asmenvardžiuose vartoti dėmenys *ak(m)-, auks-, eg-, jūr-, kęs(t)-, ras-, rūt-, to(m)-, tu(m)-*, iš jų *ak(m)-, eg-, ras-* kartojosi naujuose varduose, kaip *jur(g)-, ju(t)-*. Šie dėmenys yra paliudyti ir vienkamieniuose varduose. Tai rodo, kad pamato žinomumas yra svarbus dėmeniui įsitvirtinti vardo pradžioje. Pamatiniais dėmenimis tapusi leksika įvardijo gamtos objektus, reiškinius, plg. *ak(m)-, bang-, gais-, jūr-, lau(k)-, ras-, ry(t)-*, teigiamus dalykus, plg. *auks-, guos(t)-*. Antrieji kamieniai, plg. *bart-, gail-, gint-, mant-, mil-, min-, mint-, taut-, vald-, vid-, vyd-, vil-, vid-*, kartojosi dažniau, dažniausiai – *mil-*. Jie patvirtina dažną vardų pabaigą *-(C)il-*, plg. *-mil-ė, -mil-is, -vil-ė*. Reikšmės požiūriu susiję avd. *Aūksmintė, Gúostautė* dėmenys, pagarba istorinei asmenybei matyti iš avd. *Heřkmantas* dėmenų, bet reikšmės ryšys tarp elementų nėra dažnas.

8. Naujai plintančių antrųjų savos kilmės dėmenų vardai

Sudurtiniai vardai kurti prie įvairios kilmės pirmųjų dėmenų dedant naujai plintančius antruosius savos kilmės elementus. Antrieji dėmenys kilo iš lietuvių apeliatyvų, jų kilmės vardų ar jų pradžių, taip pat dvikamienių vardų pradžių, jų trumpinių. Kai kurie dėmenys kartojosi ankstesnio laikotarpio sudurtiniuose varduose.

Daugiausia asmenvardžių turi įprastą pirmąjį kamieną, pasikartojusį lietuvių dvikamieniuose varduose. Tai yra vardai:

Jó-meil-ė, Rì-meil-ė ← *meil-ė* < *mėilė, Méilė, Meilūtė* (plg. *Ā-meil-ė↓*), *Jó-vyt-ė* ← *vyt-* < *Výta, Výtė, Výtautė, Mañt-vild-ė* ← *vild-* < *vildėti, vildyti, vilduoti* ar angl. *wild* „laukinis“²⁹ (plg. *Dó-vild-as, Rās-vild-as, Váit-vild-as*), *Rā-milg-ė* ← *milg-* < *Milgità, Milgintà, Ra-mind-à* ← *mind-* < *Minda, Mindaugė*, plg. *Mindaugas* (plg. *Deĩ-mind-as↓, Eř-mind-as, Oks-mind-à↓, Ras-mind-à↓*), *Vi-táur-ė*³⁰ ← *-taur-ė* < *Taūrė, Liutáurė*;

²⁹ Su šia leksika siejamas avd. *Vilda*. Dėl *vild-* < *vilt-* žr. Sinkevičiūtė 2015, 87⁴.

³⁰ Kamienas *vi-* < *vy-*, plg. *Vý-taut-ė*.

Auš-vint-as ← *vint-* < *Vintaras*, *Deĩ-mind-as* ← *mind-* < *Mindas*, *Mindaugas* (žr. *Ra-mind-à↑*), *Taūt-vad-as* ← *vad-* < *vādas*, plg. *vèsti*, *vēda*.

Rastas asmenvardis, kurio pirmasis dėmuo kilo iš apeliatyvo, jo kilmės vardo:

Ras-mind-à ← *ras-* ar *ras(m)-* (žr. *Rās-min-ė↑*) + *mind-* (žr. *Ra-mind-à↑*).

Dar kitų vardų pirmasis dėmuo siejamas su skolinta leksika:

Ā-meil-ė ← *a(m)-* < *Amà*, *Amánda* ar lot. *amo*, *amāre* „mylėti“ + *meil-ė* (žr. *Jó-meil-ė↑*), *Deis-vint-à* ← *deis-* < *Deĩzė* (?) (GVL 110) (plg. *Deis-vin-à*) + *vint-* < *Vintarė*, *Oks-mind-à* ← *oks-* < *Oksanà* + *mind-* (žr. *Ra-mind-à↑*).

Moterų vardai dažnesni už vyrų (11 ir 3 vardai), jų pirmieji dėmenys – įvairesni. Nors moterų vardai su *-ė* yra dažnesni nei su *-a* (7 iš 11 atvejų), bet prie pasikartojusio antrojo dėmens *mind-* vardai su *-a* gali rodyti galūnę parenkant priklausomai nuo dėmens pobūdžio. Įprasti pirmieji kamienai *jo-*, *ra-* kartojosi moterų varduose, naujai plintantys pirmieji dėmenys, iš kurių *deis-*, *ras-* pasitaikė anksčiau, žinomi iš ansktesnio laikotarpio vardų. Antrieji dėmenys *mind-*, *vild-* fiksuoti anksčiau, kiti – nauji, iš jų dažnesnis yra *meil-*. Dalį antrųjų dėmenų galima aiškinti skirtingai: sieti su sava ar skolinta leksika, plg. *Mañtvildė*, apeliatyvo ar trumpinio kilmės asmenvardžiu, plg. *Vitáurė*. Antraisiais dėmenimis *mind-*, *vyt-* tapo populiarių vardų *Mindaugas*, *Výtautas* trumpiniai, jų pradžios. Taigi asmenvardžio paplitimas yra svarbus kamienui tampant ir vardo pabaigos dalimi. Apeliatyvai, su kuriais sieti antrieji dėmenys, yra patrauklios reikšmės žodžiai *méilė*, *vādas*, dar plg. *taurūs*, *-ì*, angl. *wild* „laukinis“. Reikšminis kamienų ryšys nėra svarbus, išskyrus avd. *Taūtvadas*.

9. Vardai su naujai plintančiu skolintu pabaigos elementu

Kitų asmenvardžių pabaigos sutapo su skolintų vardų pabaigomis, kar-tais – su atskirais vardais ar skolintais apeliatyvais, dalis jų perimta į kitus vardus. Prie minėto pobūdžio elementų pridedamas pirmasis dėmuo gali būti įprasto dvikamienio vardo kamienas ar naujai atsiradęs iš lietuvių apeliatyvo, jo kilmės vardo, skolintos leksikos.

Dalies šių asmenvardžių pirmasis kamienas kartojosi dvikamieniuose varduose:

Ner-lità ← *-lita* < *Lità*, *Jolità*, *Lolità*, *Tar-vità* ← *-vita* < *Vità*, *Jovità* (plg. *Ad-vità↓*, *Eis-vità*, *Jol-vità*, *Jos-vità*, *Jul-vità↓*, *Jus-vità*, *Os-vità↓*, *Ram-vità*);

Nei-varas ← *-varas* < *Áivaras*, *Ingvaras*, *Ner-èstas*, *San-èstas* ← *-estas* < *Modèstas*, *Orèstas* (ar *Sa-nèstas* ← *-nestas* < *Ernèstas*).

Kitų vardų pradžios sietinos su lietuvių apeliatyvais, jų kilmės vardais ar dvikamienių vardų pradžiomis, jų trumpiniais:

Eiv-ingà ← *eiv-* < *Eivà*, *Eivė*, *Eivilė* + *-inga*³¹ < *Audingà*, *Domìnga*, *Neringà* (plg. *Ed-ingà*↓);

Aist-vándas ← *aist-* < *áistis*, *Áistis* + *-vandas* < *Gaivándas*³², *Et-vítas* ← *et-* < *ètmonas* (?) + *-vítas*³³ < *Vítas*, *Jovítas* (plg. *Eg-vítas*, *Reg-vítas*), *Jor-eñtas* ← *jor-* < *Jōris* + *-entas* < *Gaudeñtas*, *Juveñtas* ar *-rentas* < *Floreñtas* (plg. *Min-reñtas*), *Jūr-ándas* ← *jūr-* (žr. *Jūr-mant-as*↑) + *-andas* < *Armándas*, *Rolándas* ar *-randas* < *Mirándas*.

Daugelio šios grupės asmenvardžių pirmasis dėmuo kilo iš skolintos leksikos, dažniausiai – vardų, jų pradžių:

Ad-vità ← *ad-* < *Adà*, *Adėlė* + *-vita* (žr. *Tar-vità*↑), *Ai-lánta* ← *ai(l)-* < *Áila* (GVL 43, 70) + *-lanta* < *Alánta*, *Jolánta*, *Ar-i-ándra* ← *ar-* < *Arà*, *Ārija* ir *-andra* < *Ándra*, *Aleksándra*, *Kasándra*, *Dže-zabėlė* ← *dže(z)-*³⁴ < *džiāzas* (plg. *Džiā-valdas*) + *-zabėlė* < *Zabėlė*, *Izabėlė* (ar *Džez-abėlė* ← *-abelė* < *Anabėlė*), *Ed-ingà* ← *ed-* < *Edà*, *Edità* (plg. *Ēd-mant-è*, *Ed-mint-à*) + *-inga* (žr. *Eiv-ingà*↑) (ar *E-dingà* ← *-dinga* < *Audingà*), *Jul-vità* ← *jul-* < *Julė*, *Jūlija* + *-vita* (žr. *Tar-vità*↑), *Os-vità* ← *os-* < *Òskara*, *Òsvaldė* + *-vita* (žr. *Tar-vità*↑), *Tair-intà* ← *tair-* < *Táironas* (DFN 265) + *-rinta* < *Orintà* (ar *Tair-intà* ← *-inta* < *Džiugintà*, *Deimintà*).

Dei-lántas (3) ← *dei-* < *Deīvydas*, *Deīvis* ar *dei(l)-* < *Deīlas* (DFN 67) + *-lantas* < *Alántas*, *Jolántas*, *Dov-eñtas* ← *dov-* < *Dóvas*, *Dóvydas* + *-entas* (žr. *Jor-eñtas*↑) (ar *Do-veñtas* ← *-ventas* < *Juveñtas*), *Rei-lòrdas* ← *rei-*³⁵ < isp. *rey* „karalius“ ar *Reináldas* + *-lordas* < *lòrdas* „titulas, paveldimas Anglijoje“.

³¹ Dėl dažnų vardų su pabaigos *-inga* ryšys su hidronimų priesaga *-ing-* (Vanagas 1970) abejotinas.

³² Vardo baigmeniu tapo naujai susidariusio avd. *Gai-vándas* baigmuo, žr. Sinkevičiūtė 2015, 95.

³³ Dėl *vit-* dar žr. Sinkevičiūtė 2015, 91¹⁸.

³⁴ Dėmuo *dže(z)-* yra *džia(z)-* užrašymo variantas.

³⁵ Ryšys su įprastu kamieniu *rei-* abejotinas dėl reikšminio efekto, siekiamo dėmenimis.

Nors moterų ir vyrų vardų įvairovė panaši (11 ir 12 vardų), bet dažnesni yra mergaičių vardai, kurių pirmasis dėmuo atsirado iš skolintos leksikos, o berniukams būdingi vardai su visų tipų pirmaisiais dėmenimis. Beveik visi pirmieji dėmenys turi atitikmenų tikrinėje leksikoje, kas patvirtina jos svarbą sudarant vardus. Dėl perimtų baigmenų iš skolintų asmenvardžių dominuoja moterų vardai su pabaigos *-a* (10 iš 11 vardų), tuo jie skiriasi nuo kitų grupių vardų. Kartojosi pirmieji dėmenys *ner-*, *dei-*, anksčiau fiksuoti *ed-*, *dže(z)-*. Dažnumu išsiskyrė asmenvardžiai su baigmeniu *-vita*, paplitę anksčiau. Dalį vardų dėmenimis galima skaidyti skirtingai, plg. *Joreñtas*, *Tairintà*. Tai rodo panašių baigmenų įvairovę asmenvardžiuose, jų įtaką naujiems vardams. Naujų vardų dalimis tapusios asmenvardžių pabaigos patvirtina šių dalių stabilumą. Vardai kurti nepaisant dėmenų reikšmės, išskyrus avd. *Reilòrdas*.

10. Apibendrinimas

XXI a. antrajame dešimtmetyje vardynas pildytas sudurtiniais asmenvardžiais, kurių vieni turi įprastų dvikamienių asmenvardžių kamienus, kiti sudaryti iš naujai plintančio dėmens ir įprasto kamieno, tretį atsirado iš dviejų naujai plintančių dėmenų. Kaip ir ankstesniais metais, vardai kurti iš įprastų kamienų ir įvairios leksikos, o jų kūryba – gyvas reiškinys. Nors pradžios ir pabaigos vardų dalimis tapo skirtingos kilmės leksika, tačiau daugelio jų sudėtinės dalys – kitų dvikamienių vardų kamienai, skolinti ar iš apeliatyvų kilę vardai, jų pradžios. Taigi nauji sudurtiniai vardai dažniausiai kurti perimant paplitusių, žinomų asmenvardžių pradžios ar pabaigos elementus; tai laikytina naujų sudurtinių vardų sisteminiu kūrimo bruožu.

Asmenvardžiai, kuriais pildytas vardynas, laikyti naujais pagal turimą XX–XXI a. vardų inventorių. Vis dėlto jų rinkinys nėra išsamus, nes 2006 m. gauti duomenys, pildyti vėlesniais metais, nerodo buvusios asmenvardžių įvairovės, ypač XX a. pirmojoje pusėje: gavus duomenis dalies vardų nebuvo registre. Dėl to neatmestina galimybė, kad nauju laikytas vardas galėjo būti duotas ankstesniu laiku. Taip pat dalis vardų, sukurtų iš įprastų kamienų, gali būti šaltiniuose „nerasti“ asmenvardžiai kaip, pvz., *Kėryvdas*, *Vaīgintas*, LVKŽ laikyti naujais, nors vėliau rasti paliudyti šaltiniuose (Sinkevičiūtė 2018b). Dėl to vardų naujumas yra sąlygiškas. Jie gali ir neatspindėti viso laikotarpio vardų ypatybių, nes tirtas 191 vardas apima mažą sudurtinių vardų dalį, plg. *Radvilė* (446), *Výtautas* (683) paplitimą 2011–2020 m.

Pirmieji vardų elementai įvairesni už antruosius: 191 vardas (įtraukus pasikartojančius) sudarytas iš 111 pirmųjų ir 57 antrųjų dėmenų. Tai rodo naujus sudurtinius vardus išlaikant ankstesnių amžių ypatybę – antrieji kamienai kartojasi daugiau nei pirmieji (Sinkevičiūtė 2006; 2018b; 2018c). Iš pirmųjų dėmenų dažnesnis buvo *ei-* (11x), iš antrųjų – *mil-* (30x), *taut-* (13x), *mant-* (12x), *vil-* (11x), *vyd-* (11x). Iš jų matyti, kad įprastų dvikamienių

vardų kamienai dažniau nei naujai plintantys dėmenys vartojami kuriant naujus sudurtinius vardus, tai liudija jų vartojimo tęstinumą. Tirtu laikotarpiu varduose dažni antrieji kamienai ir ankstesnių amžių asmenvardžiuose kartojosi dažniau (Sinkevičiūtė 2006; 2018b; 2018c), tai rodo naujiems vardams kurti vartojant dalį tų pačių kamienų. Kita vertus, nauji vardai su įprastais kamienais galėjo būti sudaryti ir pagal kitų vardų su tais pačiais antraisiais kamienais analogiją, kas būdinga ir kitoms kalboms (Malec 2006, 293–294).

Kaip ir anksčiau, naujai plintantys vardų dėmenys yra dažnesni pirmojo kamieno pozicijoje, daugiau jų atsirado iš skolintos leksikos (Sinkevičiūtė 2015). Tai patvirtina, kad antrieji dėmenys ne tik yra stabilesni elementai nei pirmieji, bet ir rodo, kad sudarant naują vardą pamato skambesys, žinomumas dažniau yra svarbesni faktoriai nei reikšmė, matoma iš apeliatyvinio vardo, jo pamato. Dalis dėmenų žinomi iš XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje sukurtų sudurtinių asmenvardžių: jų pradžioje kartojosi *ak(m)-*, *auks-*, *deis-*, *eg-*, *jūr-*, *kęs(t)-*, *ras-*, *rūt-*, *to(m)-*, *tu(m)-*, pabaigoje – *mind-*, *vild-*, *-rentas*, *-vita(s)*. Aptartuose varduose kartojosi pirmieji dėmenys *jur(g)-*, *ju(t)-*, antrieji – *meil-*, *-lantas*. Pasikartojusius dėmenis galima laikyti pastoviais naujų vardų elementais, tai rodo tęstinę ir sisteminę jų inventorius plėtrą.

Antrųjų kamienų *gil-*, *mil-*, *vil-* ir *til-* asmenvardžius, dažnesnius mergaičių vardyne, sieja pabaigos *-(C)il-*, dėl kurio jie panašūs į *-il-* vedinius, plg. *Rug-ilė*, *Vaid-ilė*, ir skolintus vardus, plg. *Akvilė*, *Emilė* ir kt. Sudurtiniais laikomų vardų su *-(C)il-*, plg. *Akmilis*, *Remilis*, *Romilija*, *Tomilė*, *Tumilija*, sandara liudija, kad jie galėjo būti sukurti prie *akm-*, *rem-*, *rom-*, *tom-*, *tum-* pridėjus priesagą *-il-*. Vardai su antruoju dėmeniu *vid-* galėjo atsirasti veikiami asmenvardžių su pabaigos *-id-*, plg. *Astridà*, *Ingridà*, vardai su *-(C)antas* – antrojo kamieno *mant-* asmenvardžiai. Dėl to manytina, kad dalis dvikamieniais laikomų vardų gali būti kurti pagal kitų asmenvardžių, kurie yra kitos kilmės ir sandaros, pavyzdžius. Taigi naujiems asmenvardžiams atsirasti svarbus ir skirtingų vardų pabaigos elementų sutapimas.

Reikšminis ryšys tarp vardų dėmenų nėra dažnas, nors kartais jį žino vien jų kūrėjai. Atitikmenų apeliatyvinėje leksikoje, kuri yra ir paplitusių vardų pamatas, turintis dėmuo dažniau fiksuotas naujo sudurtinio vardo pradžioje nei pabaigoje. Tai rodo, kad reikšminiai elementai būdingesni vardų pradžiai. Apeliatyvinio pamato dėmenys dažniausiai kilo iš gamtos objektus, reiškinius, teigiamus dalykus nusakančių apeliatyvų. Taigi naujiems sudurtiniams vardams kurti vartojama to paties pobūdžio leksika kaip apeliatyviniams (Sinkevičiūtė 2018a; 2021b). Vien su bendrine leksika siejami dėmenys yra reti, su kitu elementu kartais jie gali būti jungiami pagal reikšmę, plg. *Heřkantas*, *Taūtvasas*, *Reilòrdas*. Taigi kuriant naujus sudurtinius vardus dažnai svarbus jų elementų žinomumas, skambesys, o ne reikšmė.

Kaip ir anksčiau, įvairesni yra mergaičių asmenvardžiai (Sinkevičiūtė 2015). Taigi išlieka tie patys vardų plitimo polinkiai, matomi ir iš kitų Europos kalbų vardynų (Leibring 2016, 210–211). Nauji sudurtiniai vardai yra reti asmenvardžiai, kuriais tėvai greičiausiai siekia išskirtinumo. Renkant vardą, ypač mergaitei, jo sutapimo su pavarde nepaisyta: pavardės, kaip anksčiau (Sinkevičiūtė 2011), yra naujų vardų šaltinis. Reti priesagų vediniai, būdingesni mergaitėms, patvirtina, kad ilgų vardų priesagomis, kurios kartojosi ir kituose varduose, plg. *-ėja*, *-ija*, *-ina*, nelinkstama plėsti (Sinkevičiūtė 2018a; 2021b). Šalia dominuojančių vyrų asmenvardžių su *-as* kuriami moterų vardai su *-a* ir *-ė*, o iš jų su *-ė* dažniau daromi vardai su naujai plintančiais pirmaisiais ar antraisiais savos kilmės dėmenimis. Dėl to *-as* ir *-ė* laikytinos būdingiausiomis dvikamienių vardų galūnėmis. Šalia vardų su *-as*, duoti vardai su *-is*, bet nauji kitų įprastų galūnių vyrų vardai beveik neplito, kaip ir naujuose gamtiniuose varduose (Sinkevičiūtė 2018a). Taigi nauji sudurtiniai vardai atspindi kitiems lietuvių asmenvardžiams būdingas ypatybes.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Balode, Laimute, Ieva Plēsuma 2015, Retie personvārdi Latvijā trešās tūkstošgads sākumā, *Onomastica Lettica* 4, 220–251.

DFN – Hanks Patrick, Flavia Hodges, Kate Hardcastle, *A Dictionary of First Names*, Oxford: Oxford University Press, 2006.

FN – Kohlheim Rosa, Kohlheim Volker, *Familiennamen. Herkunft und Bedeutung*, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2000.

GVL – Kohlheim, Rosa, Volker Kohlheim *Das große Vornamen-lexikon*, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2007.

Leibring, Katharina 2016, Given Names in European Naming Systems, in: Hough Carole (ed.), *The Oxford Handbook of Names and Naming*, Oxford: Oxford University Press, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199656431.013.51

LPŽe – Vanagas, Aleksandras (red.), *Lietuvių pavardžių žodynas* 1–2, Vilnius: Mokslo, 1985–1989, <http://pavardes.lki.lt>

LVKŽ – Kuzavinis, Kazys, Bronys Savukynas, *Lietuvių vardų kilmės žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.

Maciejauskienė, Vitalija 1978, Ukmergiškių vaikų vardai, *Mūsų kalba* 4, 14–17.

Maciejauskienė, Vitalija 1989, Ne visi vardai puošia vardyną, *Kalbos kultūra* 57, 82–86.

Maciejauskienė, Vitalija 1998, Lietuvių vardyno raidos polinkiai, *Kalbos kultūra* 71, 33–42.

Maciejauskienė, Vitalija 2004, Dar kartą apie lietuvių vardus, *Kalbos kultūra* 7, 84–95.

Malec, Maria 2006, Działanie analogii w onomastyce, in: Rymut Kazimierz (ed.), *Munuscula linguistica: in honorem Alexandrae Cieślíkowa oblata*, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 289–305.

Sinkevičiūtė, Daiva 2006, *Lietuvių dvikamienių asmenvardžių trumpiniai ir jų kilmės pavardės*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Sinkevičiūtė, Daiva 2011, Nauji 2007–2010 m. lietuviškos kilmės vaikų vardai ir jų davimo polinkiai, *Kalbos kultūra* 84, 214–229.

Sinkevičiūtė, Daiva 2015, Nauji dvikamieniai asmenvardžiai 1991–2010 m. Lietuvos vardyne, *Acta Linguistica Lithuanica* 73, 82–100.

Sinkevičiūtė, Daiva 2018a, Litauische Vornamen naturthematischer Herkunft: Trends des letzten Jahrhunderts, *Onomastica Uralica* 13, 243–257.

Sinkevičiūtė, Daiva 2018b, Nežinomi Lietuvos Metrikos senieji lietuvių dvikamieniai asmenvardžiai, *Baltistica* 53(1), 147–162, DOI: 10.15388/baltistica.53.1.2346.

Sinkevičiūtė, Daiva 2018c, Nežinomi Lietuvos Metrikos dvikamieniai asmenvardžiai su pirmaisiais apeliatyviniais dėmenimis, *Baltistica* 53(2), 301–323, DOI: 10.15388/baltistica.53.2.2351.

Sinkevičiūtė, Daiva 2020, Tendenzen von Bildung und Gebrauch der baltischen Vornamen mit dem Suffix *-(i)ut-* in Litauen, in: *Onomastikas pētījumi II = Onomastic Investigations II: Starptautiskās zinātniskās konferences “Onomastikas pētījumi” (Rīga, 2018. gada 10. –12. maijs) rakstu krājums = Proceedings of the International Scientific Conference “Onomastic Investigations” (Rīga, May 10–12, 2018)*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2020, 240–259.

Sinkevičiūtė, Daiva 2021a, Skolintų vardų su baigmeniu *-ij-* kaita Lietuvos vardyne (kilmės aspektas), *Acta Linguistica Lithuanica* 84, 232–253, DOI: doi.org/10.35321/all84-11.

Sinkevičiūtė, Daiva 2021b, Neišsenkantis vardų šaltinis – lietuvių kalba, *Gimtoji kalba* 11, 16–18.

SRLI – Superanskaja, Aleksandra Vasil’jevna, *Slovar’ russkix ličnyx imen*, Moskva: Eksmo, 2003.

Vanagas, Aleksandras 1970, *Lietuvos TSR hidronimų daryba*, Vilnius: Mintis.
vardai.vlkk.lt – Lietuvos piliečių vardų sąvadas.

Zinkevičius, Zigmas 2008, *Lietuvių asmenvardžiai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Daiva SINKEVIČIŪTĖ

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[daiva.sinkeviciute@ff.vu.lt]

Florian SOMMER
Universität Zürich

„IRDISCHE HERREN“? – LASITIUS’ *Zemopacios* ONOMASTISCH BETRACHTET

Terrestrial Lords? An onomastic view on *Zemopacios* in Lasitius

Zusammenfassung. Der folgende Aufsatz argumentiert dafür, dass sich *Zemopacios* in der Götterliste von Lasitius’ *De diis Samagitarum* [...] auf alle im nachfolgenden Text aufgezählten Gottheiten bezieht. Eine solche Ausweitung des Bezugsrahmens wurde ermöglicht durch eine sekundäre Bezugnahme des Theonyms auf das Adjektiv *žemas* „niedrig“. Dies hatte zur Folge, dass sich der Name den Appellativa annäherte.

Schlagworte: Onomastik; Baltische Religion; Neulatein; *Žemėpatis*; Lasitius.

Abstract. The present paper presents evidence for treating the expression *Zemopacios* in Lasitius’ *De diis samagitarum* [...] as referring to the totality of divinities enumerated in the text’s catalogue of gods. Such an extension of reference was made possible by secondarily motivating the name as if connected with *žemas* “low”. Consequently, *Zemopacios* adopted traits of an appellativum.

Keywords: onomastics; Baltic religion; Neo-Latin; *Žemėpatis*; Lasitius.

Lasitius’ *De diis Samagitarum*¹

De diis Samagitarum caeterorumque Sarmatarum, & falsorum Christianorum von Johann Lasitius (Jan Łasicki) darf als eines der wichtigsten Zeugnisse für die pagane Mythologie und nicht-christliche Religion im Baltikum der Frühen Neuzeit gelten.² Auch wenn der Text nicht auf eine

¹ Vor vielen Jahren war ein Vortragszyklus, den Bonifacas Stundžia an der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg hielt, meine erste Begegnung mit der litauischen Sprache. Von der ehrwürdigen Tradition akademischer Festschriften wusste ich – damals in meinen ersten Semestern – noch wenig (von Lasitius’ und den samogitischen Göttern einmal ganz zu schweigen). Umso mehr es mir eine Freude, nun dem Jubilar diesen kleinen Beitrag zur baltischen Theonomastik widmen zu dürfen.

² Siehe Ališauskas (2012) als jüngste monographische Behandlung für einen Überblick. Aus der älteren Literatur ist insbesondere Mannhardt (1936, 341–401) zu nennen. Über die baltistische Forschung hinaus sind Lasitius’ samogitische Götter durch Usener 1929 bekannt geworden.

bloße Materialfundgrube für eine Rekonstruktion religiöser Vorstellungen des Heidentums des 16. Jahrhunderts reduziert werden sollte, und die übrigen Teile des Textes für eine korrekte Einordnung derselben unerlässlich sind, so ist es doch unbestreitbar die Götterliste in der Mitte des Textes, die aufgrund ihres singulären Informationswerts das Werk aus der Masse der neulateinischen Literatur der Zeit heraushebt.³ Auch im Gesamtschrifttum der Quellen zur baltischen Mythologie und Religion zeichnet sich der Text dahingehend aus, dass Lasitius auf engstem Raum mehr Götter nennt und charakterisiert als sonst ein sich mit der Materie befassender Autor. Dieser onomastische Reichtum hat jedoch auch den Argwohn manches Gelehrten geweckt und die schiere Zahl samogitischer Theonyme bei Lasitius wurde als Argument gegen ihre Authentizität verwendet (vgl. die Gegenstimmen Mikhailov 1997, 450 und Ališauskas 2012, 40–41). Als Katalysator für solche Zweifel wirkte auch der Eindruck einer wahllos zusammengestellten Sammlung von Götternamen. So hat Wilhelm Mannhardt in diesem Abschnitt von *De diis* noch „einen ohne systematische Gliederung und ersichtliche Ordnung niedergeschriebenen Bericht“ (1936, 366) gesehen. Die rezente Forschung betont hingegen in der Tendenz die ordnungsstiftenden Aspekte im Text: Eine gewisse Systematik nimmt Norbertas Vėlius (in BRMŠ 2, 576; vgl. auch Mikhailov 1997, 451), der die Position einer Gottheit innerhalb der Liste für relevant erachtet und eine hierarchisch absteigende Anordnung nach Wirkungsbereichen postuliert, die aber immer wieder miteinander kontaminiert worden seien. Die feinkörnigste Strukturanalyse stammt ohne Zweifel von Ignas Narbutas.⁴ Narbutas (2003) setzt für den Götterkatalog eine Makrostruktur in Form einer Gliederung nach Tätigkeits- und Zuständigkeitsfeldern an, innerhalb derer dann für Unterbereiche Götter als Paarungen bzw. Triaden angeordnet seien. Evident nicht mit dem Schema der Paarigkeit in Einklang zu bringende Textpassagen müssen zwangsläufig für außerhalb dieser Strukturprinzipien stehende Fragmente erklärt werden (Narbutas 2003, 618), was für manche Fälle wahrscheinlicher scheint (die Sippengötter im letzten Abschnitt auf S. 47) als für andere (*Tavvals* auf S. 47, der sich als *auctor facultatum* weder dem folgenden Paar *Orthus* –

³ Das gilt nicht zuletzt auch für Lasitius' übrige Schriften selbst, denen auch nicht ansatzweise vergleichbares wissenschaftliches Interesse entgegengebracht wird. Zu Lasitius' Leben und seinen Werken siehe Wotschke (1925) und Barycz (1973).

⁴ Ein mehrfach untergliedertes Strukturschema mit bis zu vier Ebenen bietet für den Gesamttext auch Ališauskas (2021, 153–159).

Ezernim noch den beiden vorangehenden Waldgöttern *Kierpiczus* – *Siliniczus* zuordnen lässt).⁵

Im Folgenden sollen jedoch weder die gesamte Struktur des Götterkatalogs in den Blick genommen noch der Frage nachgegangen werden, ob bzw. inwieweit diese Struktur ein paganes Pantheon und eine damit assoziierte Kosmologie abbildet. Stattdessen soll einer der Einträge in Nahaufnahme behandelt werden, der nicht nur an sich sondern auch für die Struktur und das Verständnis der gesamten Liste von entscheidender Relevanz ist: *Zemopacios* (ein lateinischer Akkusativ Plural).

***Zemopacios* im Kontext**

Nachdem Lasitius über Geographie, Geschichte und Brauchtum berichtet hat, wird auf Seite 46 des Drucks die Thematik der samogitischen Götter angeschnitten (Lasitius’ Text beginnt auf S. 42 und endet auf S. 58). Die Überleitung fällt dazu beinahe anekdotisch aus: Der Widerwillen der Samogiten gegenüber einer durch den polnischen Adligen Iacobus Lascouius angeordneten Baumfällung wird begründet mit: *deos enim nemora incolere persuasum habent* (S. 46). Hierauf folgt das Exempel eines namenlosen Bauern, der ihm schädliche Götter unter der Rinde der Bäume vermutet und diese zur Bestrafung schält.⁶ Das nach Ausweis des Titels eigentliche Thema des Textes – die Götter – wird durch einen gelehrten Verweis auf Hesiod angekündigt: die Zahl der samogitischen Götter sei beinahe so groß wie die anderer bei Hesiod (*Tantus pene est numerus, quantus aliorum apud Hesiodum*). Dieser Verweis auf den antiken Epiker ist nicht als ornamental-gelehrte Namensnennung zu verstehen, sondern es handelt sich um allusive Leserführung, die durch Herstellung von Intertextualität erlaubt, das Folgende einzuordnen.

Im Anschluss an diesen Verweis auf Hesiod wird das erste Theonym genannt: *Auxtheias Vissagistis*, dessen Träger per Apposition als *Deus* klassifiziert wird. *Nam praeter eum, qui illis est Deus Auxtheias Vissagistis, Deus omnipotens atq; summus, permultos Zemopacios, id est, terrestres ij venerantur, qui nondum verum Deum Christianorum cognouerunt.* „Denn außer dem, der für sie der Gott Auxtheias Vissagistis ist, der allmächtige und höchste Gott,

⁵ Anhand der beiden von Narbutas angenommenen Paare lassen sich jedoch gut die Probleme dieses Ansatzes aufzeigen: Die Waldgötter *Kierpiczus* und *Siliniczus* können sich ebenso zusammen mit dem direkt vorangehenden Paar *Modeina* und *Ragaina* als Vierergruppe zusammenfassen lassen. *Orthus* ist kein Theonym sondern ein Gewässername.

⁶ Der Ernst dieser Handlung wird erst in der weiteren Perspektive verständlich (siehe dazu Mannhardt 1904, 26–31).

verehren sie, die den wahren Gott der Christen noch nicht kennen, sehr viele *Zemopacios*, d.h. irdische [Götter].“ Dass sich hinter *Auxtheias Vissagistis* trotz der von Lasitius vermuteten Unkenntnis der als *aukštėjas visagal̃sis* angerufene christliche Gott verbergen wird, hat zuletzt Vildžiūnas (2009) mit überzeugendem Verweis auf die Häufigkeit der beiden Bestandteile in der Nomenklatur litauischer christlicher Texten des 16. und 17. Jahrhunderts betont.⁷ Die beiden Namensbestandteile *aukštėjas* und *visagal̃sis* finden so ihr jeweiliges Pendant in der lateinischen Koordination *omnipotens atque summus*.⁸ Dadurch wird auch Lasitius' Wissen um die Natur dieses Gottes bei den Samogiten evident gemacht (Vildžiūnas 2009, 77), wobei diese selbst ihren obersten Gott nicht unbedingt mit dem Christengott identifiziert haben müssen, wie der Bericht ihrer Ablehnung des éinen Gottes (*Deum Vnum, Vnicum Deum*) auf der selben Seite zeigt. In diesem Sinne dürfte auch der relativische Nachsatz zu verstehen sein, in dem der religiösen Vorstellung der Samogiten der wahre Gott der Christen (*verum Deum Christianorum*) gegenübergestellt wird.

Innerhalb der samogitischen Götterwelt kontrastiert in diesem ersten Satz des Götterkatalogs *Auxtheias Vissagistis* mit *permultos Zemopacios*. Rein sprachlich bereitet die Identifizierung mit litauischem Sprachmaterial keine Probleme, da unabhängig von Lasitius ein Theonym *Žemėpatis* belegt ist (s.u.).

⁷ Der Gedanke wurde ursprünglich durch von Grienberger (1896, 8–9) formuliert. Auch Brückner (1904, 110) hält die Namensbestandteile für christlichen Ursprungs. Kregždys (2011, 103–104) lehnt in polemischer Reaktion gegen Vildžiūnas sowohl die Konjektur *visagal̃sis* als auch die Hypothese eines christlichen Einflusses in der paganen Religion der Samogiten generell ab. In Kregždys (2009, 280–281 Anm. 36) wird *Vissagistis* als gekürztes Kompositum **visagyvastis* erklärt. Linguistisch betrachtet ist die Annahme eines Verlusts der Lautfolge *va* zwar ad hoc, aber nicht ohne Attraktivität. Diese Analyse hätte auch den Vorteil, ohne Zwischenstufen von Fehllösungen und Druckfehlern auszukommen. Die Auflösung des Theonyms als „божество, дающее всем и всему жизненную силу“ wirkt aber mehr wie deduktive Theologie denn wie sprachwissenschaftliche Analyse, da unter *visa-* in Komposita nie Rezipienten oder Benefizienten zu verstehen sind. Dass innerhalb eines frühen baltischen Pantheons ohne Fremdeinfluss eine Gottheit **Hohes Alleben* aufgekommen sein soll, wirkt aufgrund ihrer im Widerspruch zu den überwiegend konkret gedachten anderen Göttern stehenden Abstraktheit doch ausgesprochen artifiziell.

⁸ Man beachte, dass der zweite Beleg im Text für lat. *omnipotens* (S. 51: *omnipotenti*) sich auf den christlichen Gott bezieht. Das Adjektiv *omnipotens* wird aber bereits in der klassischen Literatur als Attribut von Göttern verwendet (*Iuppiter omnipotens* z.B. in Vergils Aeneis [2,689; 4,206; 9,625]).

Dass *Zemopacios* hier pluralisch und akkusativisch zu verstehen ist und nicht wie die mehrmals im folgenden Text bei Theonymen auf -os, als (Nominativ) Singular zeigt die eindeutige Flexionsendung des lateinischen Attributs. Dieses Numerusproblem ist aber weniger ein morphologisches als eines, das für die Struktur der Liste und das Verständnis der Götternamen von vorrangiger Wichtigkeit ist, da sich daraus die Frage ergibt, was genau unter die Benennung *Zemopacios* fällt. Die Antworten auf diese Frage fielen in der Forschung unterschiedlich aus: von Grienberger (1896, 9) sah in dieser Bezeichnung eine Abgrenzung aller folgenden Götter gegenüber dem ersten in der Liste genannten *Auxtheias Vissagistis*. Ebenso scheint Mannhardt (1936, 399) unter den *Zemopacios* alle folgenden Götter verstanden zu haben, zumindest insofern sie „für die Bedürfnisse des gewöhnlichen Lebens“ zuständig waren. In diesem Verständnis ist ungeachtet der nicht weiter definierten Inklusivität eine Taxonomie impliziert. Jaskiewicz (1952, 104) liest Lasitius ebenfalls in dem Sinne, dass alle nach *Auxtheias Vissagistis* genannten Götter *Zemopacios* seien. In eine etwas andere Richtung geht Narbutas (2003), nämlich mit der Einschränkung, dass nur die ersten 12 der aufgezählten Götter, die den Sphären „Kosmos“ und „Mensch“ zugeordnet seien, als *Žemėpačiai* gelten sollen. Der Text selbst zeigt jedoch keine Merkmale, die einen Einschnitt nach der letzten dieser Gottheiten (*Gondu* auf S. 47) signalisieren würden. Auch hat der Herausgeber hier keine Paragraphengrenze gesetzt. Die Gegenposition zu diesen Arbeiten wurde von Vėlius (in BRMŠ 2, 577) ausgesprochen, der hier eine Gruppe der wichtigsten Götter der Samogiten vermutet, denen dann die übrigen Gottheiten folgen. In einem vierten Ansatz diskutiert Vildžiūnas (2009, 73–74) zwar die Funktion von *Žemėpatis* und betont die Gegenüberstellung dieser Götter mit *Auxtheias Vissagistis*, erachtet die sich aus dem Plural ergebende Problematik jedoch für sekundär. Wie die anderen genannten Autoren auch, versucht er aber, das Wesen der Gottheit linguistisch und anhand von unabhängigen Quellen näher zu bestimmen. Das Theonym *Žemėpatis* (\approx *Zemopacios*, zum genauen Verhältnis siehe unten) ist in seiner Wortbildung durchsichtig („Erd-Herr“) und durch eine Vielzahl unabhängiger Belege im altlitauischen Schrifttum und in lateinischen Quellen abgesichert. Oft erscheint wie bei Lasitius der Plural, daneben ist aber auch von einem einzelnen *Žemėpatis* die Rede. In der Wolfenbütteler Postille werden Plural und Singular auf einer Seite (85v) nebeneinander verwendet. Insofern die Texte Informationen über das Wesen des *Žemėpatis* bieten, so bestätigen diese einerseits den über die Etymologie erschließbaren ursprünglichen Charakter. Explizit als Erdgott angesprochen und mit Pluto gleichgesetzt wird er (singularisch) in den *Annuae litterae societatis Jesu* des Wilnenser

Kollegiums vom Jahre 1611 (BRMŠ 2, 625).⁹ In Mosvids Katechismus (1547) wird der *Semepates* für das Vieh (*propter pecuariam*) angerufen und nicht für die Feldfrüchte (*ob rem frumentarium*), die in den Zuständigkeitsbereich von *Laucosargus* fällt (BRMŠ 2, 184). Prätorius ordnet *Zem(e)pat(t)ys* in seiner Klassifikation der preußischen Götter unter die Erdgötter ein (BRMŠ 3, 121, 196) und bestimmt ihn im Folgenden hinsichtlich seiner Aufgabe näher als „Grundherr“ (BRMŠ 3, 121). Der Gott wacht über das wirtschaftliche Wohlergehen des Hofes, explizit einschließlich des Viehs (BRMŠ 3, 197).¹⁰ Was Lasitius angeht, so lässt sich offensichtlich weder die eine noch die andere Funktion auf die Gesamtheit der folgenden Götter ausdehnen. Da bei der pluralischen Verwendung des Namens auch in den anderen Quellen keine konkreten Aufgabenzuteilungen zu beobachten ist, ist es möglich, dass neben dem *Žemėpatis* in seiner konkreten Ausprägung als Gott der bäuerlichen Wirtschaft der Plural *Žemėpačiai* stand, der als Überbegriff für mythische Wesenheiten verwendet werden konnte. Diese Hypothese lässt sich auch aus dem Onomastikon von *De diis* selbst stützen, denn als zusätzliches Indiz dafür, dass der Begriff der dem *Auxtheias Vissagistis* gegenübergestellten *Zemopacios* alle folgenden Götter umfasst, kann das Theonym *Rauguzemapati* auf S. 49 gelesen werden. Das Erstglied dieses Namens ist unstrittig als lit. *raugas* ‚Sauerteig, Gärsäure‘ zu identifizieren. Eine semantisch kompositionelle Lesart der Bestandteile des Hintergliedes hätte eine etwas rätselhafte Auflösung als ‚Erdherr des Sauerteigs‘ zur Folge, weshalb es naheliegt, das Element **žemė-* in dieser Bildung als semantisch leer bzw. nicht mehr direkt auf das Appellativum bezogen zu verstehen.¹¹ Damit ist der Gott – wie bereits verschiedentlich in

⁹ Zwar könnte diese Charakterisierung ihrerseits selbst etymologisch motiviert sein, jedoch steht sie in einer Reihe mit der anderer Götter, wo eine Wesensbestimmung über den bloßen Namen nicht möglich ist.

¹⁰ Im Wörterbuch von Brodowski (erste Hälfte des 18. Jahrhunderts) wird ein *Žemepatys* außerdem mit Aeolus gleichgesetzt und als „Gott der Winden“ erläutert (BRMŠ 4, 29), was man jedoch bedenkenlos mit Mannhardt (1936, 611) für einen lexikographischen Gelehrtenlapsus halten darf. Wahrscheinlich sind Brodowski wegen des identischen Hinterglieds *Žemėpatis* und *Vėjopatis* durcheinandergesgangen. Schleicher (1853, 11) nahm noch an, dass Brodowski für seine Götterliste „aller Wahrscheinlichkeit nach nur aus dem Volke schöpfte“, ohne anlässlich seiner Besprechung des Theonyms (1853, 27) auf den Widerspruch zwischen Wortbildung und Lexikoneintrag einzugehen.

¹¹ Anders Mikhailov (1997, 453), wo *Rauguzemapati* als Hypostase von *Žemėpatis* angesprochen wird (ohne dass dabei die pluralische Form des letzteren bei Lasitius diskutiert würde).

der Forschung angenommen (siehe Narbutas 2003, 621; Mikhailov 1997, 453) – mit dem von Maciej Strykowski (BRMŠ 2, 512) erwähnten *Ruguczis* und dem *Raugupatis* bei Prätorius (BRMŠ 3, 148) identisch.

Nicht zuletzt ist es auch die Struktur des Textes selbst, die eine Bedeutung von *Zemopacios* als umfassenden Gattungsbegriff für die folgenden Götter nahelegt. Wie erwähnt leitet der Verweis auf Hesiod als textuelles Scharnier von der vorangehenden anekdotischen Schilderung des Baumschälens zum eigentlichen Götterkatalog über und evoziert eine Vielzahl von Gottheiten. Der erste Satz expliziert dies in einer kausalen Verknüpfung (*nam*): Die Samogiten haben so viele Götter wie es Götter bei Hesiod gibt, denn sie verehren neben *Auxtheias Vissagistis* noch *permultos Zemopacios*. Würden letztere nicht mit den folgenden Göttern identisch sein, so führte dies zu einer Irritation im Kohäsionsgefüge des Textes. Der Gedankengang käme hier zu einem abrupten Ende und der Folgesatz (*Percunas deus tonitrus illis est.*) wäre übergangslos an diese Passage angehängt worden. Zwar ist ein stark ausgeprägter konkatenativer Stil für Lasitius’ Götterkatalog charakteristisch, sodass dieser zweite Aspekt weniger ins Gewicht fiel, wenn nicht gerade der Beginn des nach einer solchen Auffassung eigentlichen Kataloges (d.h. der Götter, die *Auxtheias Vissagistis* untergeordnet, aber nicht *Zemopacios* sind) ein overtes Signal erwarten ließe.

Versteht man also unter *Zemopacios* alle folgenden Götter, so kann mit dem Adjektiv *terrestris* „irdisch“ nicht der engere Wirkungsbereich der mit diesem Gattungsnamen bezeichneten Gottheiten gemeint sein, denn der erste namentlich genannte *Žemėpatis* wäre mit *Perkūnas* ein mit der Himmelsphäre verbundener Gott. Analysen wie die von Mannhardt (1936, 399) oder Vildžiūnas (2009) können bei der Annahme eines synkretistischen Pantheons eine Opposition zwischen einem aus der christlichen Tradition stammenden transzendenten *Auxtheias Vissagistis* und einer Kategorie „irdischer Herren“ (Mannhardt) annehmen, in welche die alten paganen Götter überführt worden wären. Die entscheidende Frage ist an dieser Stelle, welche die Entwicklungsvektoren waren, die zu diesem Zustand geführt haben. *Zemopacios* ist als Kompositum selbst mit nur rudimentären Litauisch-Kenntnissen analysierbar, und von Lasitius bzw. seinem Informanten¹² offensichtlich auch zergliedert worden, wie

¹² Die Frage nach dem Ursprung bzw. Autor des Götterkataloges (Forscher wie Brückner (1904) schreiben ihn ganz dem oben erwähnten Lascouius, einem Bekannten Lasitius’ zu) und die davon nicht gänzlich zu trennende Frage, welche Kenntnisse Lasitius

die Erläuterung mit *terrestres* zeigt¹³. Diese Erläuterung ist zunächst eine linguistische Angelegenheit. Dafür dass *terrestres* als sprachliche Ausdeutung des Litauischen und nicht notwendig als mythologische Wesensbestimmung gemeint ist, spricht auch die Einführung des lateinischen Adjektivs mit *id est*. Damit ist diese Verwendungsweise von *terrestris* auch eine grundsätzlich andere als die im Falle des Theonyms *Zemina* (S. 48), ohne dass auch dort die etymologische Transparenz ausgeblendet werden müsste: *Sunt etiam deae, Zemina terrestris, Austheia apum, vtraeque incrementa facere creduntur*. Hier zeigt der Parallelismus der Attribute *terrestris* „irdisch“ – *apum* „Bienen“ (Gen.Pl.) deutlich, dass auch ersteres Adjektiv der Wesensbestimmung der Gottheit dient, da *Austheia* als Name in keinem direkten formalen oder inhaltlichen Bezug zur Apikultur steht.

Bei diesem Kontrast zwischen einem Gott, der *Auxtheias* ‚hoch‘ genannt wird und einer Gruppe *Zemopacios* liegt jedoch noch eine weitere Möglichkeit der Interpretation nahe: die einer vertikalen Hierarchie. Die litauische Wurzel *žem-* ist bekanntlich nicht nur im Wort für Erde *žemė* enthalten, sondern auch im Adjektiv *žemas* ‚niedrig‘.¹⁴ Da die Existenz einer Form *žemėpatis* durch mehrfache Belege in anderen Quellen gesichert ist, ist die Annahme einer Derivation *žemas* → **žeməpatis* aus ökonomischen Gründen ungünstig. Auch die Wortbildung als solche wäre auffällig, denn die weiteren Komposita mit Hinterglied *-patis* werden ansonsten wie auch *Žemėpatis* mit Substantiven gebildet (*Laukpatis*, *Vėjopatis*). Trotzdem kann das Adjektiv eine Rolle gespielt haben, indem von *Žemėpatis* ein sekundärer semantischer Bezug zu *žemas* hergestellt wurde. Derartige Fälle von durch phonologische Nähe induzierten Volksetymologien mit mythologischen Konsequenzen sind im europäischen Volksglauben bei christlichen Heiligen – nicht nur nach Lasitius’ Meinung (S. 51) die nächsten Verwandten der heidnischen Götter – hinreichend bezeugt (vgl. Bertholet 1940; Baldinger 1973, 11–13). Diese semantische Interpretation findet in der Typographie eine zusätzliche Stütze. Zwar ist

von der litauische Sprache hatte, sind für die hier behandelte Problematik nicht von essen-
tiellem Belang. Letztere Frage ist generell in der Lasitius-Forschung überbewertet worden
(vgl. Jasiūnaitė 2013, 117).

¹³ Diese übersetzende Erläuterung des Namens begegnet auch sonst: „alii Ziemepati, id est Deum terrae [supplicabant]“ (BRMR, 105), „[colebant] Zemopati, terrestrem diceres, Plutonem, si te ad antiquos referas“ (BRMR, 108).

¹⁴ Im Sinne einer synchron-deskriptiven Beschreibung. Petit (2004, 65–55) argumentiert diachronisch für eine Derivation *žemas* → *žemė*. Siehe ALEW s. *žemė* für weitere Literatur.

die Schreibung der Götternamen bei Lasitius notorisch fehlerbehaftet, aber zum einen hat man diesen Ruf in den letzten Jahrzehnten etwas relativieren können, zum anderen sind die dem Autor angelasteten Ungenauigkeiten nicht rein chaotischer Natur, sondern es lassen sich gewisse Tendenzen ausmachen. Der Fugenvokal in *Zemopacios* bei Lasitius ist mit <o> wiedergegeben, nicht <e>. Das Graphem <o> steht in den litauischen Götternamen bei Lasitius oft für /a/. Insbesondere qua Frequenz in der Endung der maskulinen Stämme auf -as (vgl. *Perkūnas* : *Percunos* und passim), aber auch in anderer Stellung (vgl. *Devaitis* : *Deuoitis*, (*)*Dvargautas* : *Dvargonth*), hingegen nur ein-, bzw. zweimal für /e/ bzw. einen Vokal mit e-Klangfarbe: mit großer Sicherheit in **Pelengabija* : *Polengabia*, möglicherweise auch *Apidemė* : *Apidome*. Der zweite Fall ist kompliziert: dämonische Wesen namens *Apidemes* erscheinen in der Wolfenbütteler Postille (S. 85v) und werden von LKŽe als *apidemė* umgesetzt, sodass hier wie in **Pelengabija* ein /e/ und kein /è/ vorliegen würde wie in *žemėpatis*. Daneben ist aber das Appellativum *apydėmė* / *apidėmė* ‚Platz am Haus‘ gut bezeugt. Neben diesem steht aber wiederum die Nebenform *apidamė*, sodass *Apidome* nicht ohne Berechtigung genauso gut als weiteres Zeugnis für <o> für /a/ gelten könne (man beachte auch den labialen Kontext, in dem viele dieser <o> erscheinen, sofern sie nicht in der Endung auftreten). Auch *Rauguzemapatis* hat kein <e>. Hinter Lasitius’ *Zemopacios* steht also nicht lit. *žemėpačius* sondern **žemapāčius*.

In der religiösen Vorstellung der Samogiten war dem ‚hohen‘ Allmächtigen damit eine Gruppe potentiell ‚niederer Herren‘ untergeordnet.¹⁵ Die Konsequenz davon ist – wie soeben ausgeführt – jedoch nicht, dass neben *Žemėpatis* unabhängig ein *Žemapatis* bzw. *žemapāčiai* gestanden hätte, dessen Name als genuines Kompositum aus *žemas* und *pats* gebildet worden wäre. Die mehrfach in den Quellen dokumentierten pluralischen *žemėpačiai* bezeugen, dass bereits in dieser Form mit *žemė-* nicht nur als Theonym zur Bezeichnung einer einzelnen Gottheit existierte. Das Schwanken der Form des Kompositions-vorderglieds bzw. des Binde-vokals (*žemė-* vs. *žema-*) ist zwar auffällig, aber nicht ohne Parallele, da in der Komposition bei einem Erstglied auf -ė auch sonst ein Nebentyp mit Fugenvokal -a- auftritt (vgl. *eglė* ‚Tanne‘ → *eglašakė* neben *egležakė* ‚Tannenzweig‘, für *žemė* vgl. *žemašliaužė* ‚Schlange‘ [*‚auf der Erde kriechend‘]). Eine Form mit Binde-vokal -a- war für eine

¹⁵ Durch diese Struktur wird das samogitische Pantheon quasi zu einem Spiegelbild des katholischen Systems mit einem allmächtigen Gott (S. 51: *omnipotentī numīne*) und mehreren *adiutores*. Dieser Befund erhöht die Kohärenz des Gesamttextes beträchtlich und ist auch für dessen Interpretation von entscheidender Bedeutung, geht aber über die hier behandelte Fragestellung hinaus.

sekundäre Bezugnahme auf *žemas* ‚niedrig‘ besonders begünstigend.¹⁶ Diese Analyse des Nomens *Zemopacios* hat zudem zwei weitere Konsequenzen: Erstens wird der Kommentar „*id est, terrestres*“ auf eine rein etymologische Deutung des Autors oder des Informanten reduziert, ermöglicht durch die Wurzelhomonymie von *žemas* und *žemė*, ohne direkt korrespondierendes Konzept in der beschriebenen religiösen Vorstellungswelt. Zweitens handelt es sich so nicht mehr um ein Theonym in einem eigentlich linguistischen Verständnis sondern um die Gattungsbezeichnung einer bestimmten Gruppe von Gottesgestalten, die sich zu diesem Zeitpunkt so weit geöffnet hatte, dass sie de facto das gesamte Pantheon unter Ausklammerung des *Auxtheias Vissagistis* umfassen konnte. Die hier vorgelegte Analyse des Textes von Lasitius hat auch Konsequenzen für die Interpretation des linguistischen Status von *Zemopacios* als Name. Bereits der ursprüngliche Name *Žemėpatis* ist seiner Bildung nach kein prototypischer Name, sondern ein Gattungseigenname im Sinne Harwegs (1983), da er den Referenten nicht nur identifiziert, sondern auch charakterisiert und somit den Appellativa nahesteht. Gerade auf der Ebene der Charakterisierung erfolgte dann eine Umdeutung durch sekundäre Bezugnahme auf das Adjektiv *žemas*. Diese Umdeutung verschob dann den Namen in Richtung einer Klassenbezeichnung und näherte ihn so weiter den Appellativa an. Der genaue onomastische Status lässt sich aufgrund der Kargheit litauischsprachiger Quellen jedoch nicht mehr feststellen.

Ein indogermanisches Echo?

Versteht man *Auxtheias* – *Zemopacios* als binäre Opposition auf der vertikalen Achse einer räumlichen Hierarchie, so wird man leicht an sakralkosmologische Kontraste in anderen indogermanischen Religionen erinnert, wo sich die polare Strukturierung oben – unten im Griechischen, Italischen und unter Umständen auch im Keltischen wiederfindet (vgl. die Materialsammlung bei West (2007, 122–123), wo auch die folgenden Beispiele erwähnt werden): vgl. lat. *inferus an superus tibi fert deus funera*,

¹⁶ Eine Überlegung wert wäre auch der Gedanke, ob **Žemapatis* seinen Bindevokal nicht auch einer volksetymologischen Umbildung nach dem Adjektiv verdanken könnte. Die semantische Nähe der beiden Lexeme macht die Unterfütterung einer Argumentation in diese Richtung allerdings schwierig. Eine mögliche Parallele bietet vielleicht die Bezeichnung der Erdbeere: Neben der im Standard und auch sonst verbreiteten Form *žemuogė*, das sich wie ein Transponat des deutschen Kompositums lesen lässt und dessen Vorderglied im Vergleich mit dem nächstverwandten Lettischen (*zemene*) und weiteren Nachbarsprachen (poln. *poziomka*, ru. *земляника*) als *žemė* zu bestimmen ist, existiert dialektal *žemauogė*. Der niedrige Wuchs der Pflanze könnte hier die sekundäre Motivierung und Umbildung nach *žemas* bewirkt haben und für die hiatische Struktur verantwortlich sein.

Vlixes? (Livius Andronicus, fr. 3 Courtney) und osk. *nip huntruis nip supruis aisuis* „weder den unteren noch den oberen Göttern“ (Cp 37 in ST [= Ve 6,7]). Der Unterschied zwischen diesen Traditionen und Lasitius ist ebenso evident: In den in genuiner Überlieferung bezeugten antiken Göttergruppen handelt es sich mit der himmlischen und der chthonischen Domäne um zwei kosmologisch klar zugewiesene Bereiche,¹⁷ wohingegen gerade die zunächst von Lasitius genannten Götter, die unter die *Zemopacios* fallen, der Himmelsphäre zuzuordnen sind. Die Problematik stellt sich hier nicht auf der lexikalisch-semanticen Ebene, denn dass ein ursprünglich nur eine bestimmte Gruppe von Göttern bezeichnender Begriff sich von seiner Etymologie lösen kann, zeigt gerade die Semantik von uridg. **deiwo-* (lit. *dievas*, lett. *dievs*, ai. *devá-*, lat. *deus*), das zwar ein Derivat des Lexems „Himmel“ darstellt, in seiner Verwendung aber nicht auf himmlische Gottesgestalten beschränkt ist. Religionstypologisch handelt es sich offensichtlich um zwei unterschiedlich gelagerte Konstellationen. Diese Differenz kann jedoch in einem diachronen Entwicklungsszenario aufgefangen werden. Zwar suggeriert der Parallelismus der Gegenüberstellung Egalität, doch ist die Dominanz der Himmelsgötter ein rekurrerendes Merkmal indogermanischer Religionen. Auch aus der baltischen Religion selbst ist eine eindeutig hierarchische Kontrastierung einer chthonischen Gottheit und eines übergeordneten Gottes überliefert:¹⁸ In einem Bericht des Jesuitenpaters Petrus Culesius aus Lettgallen im Jahre 1599 (FHLSJ 2, 253–257) erscheint ein (singularischer) *Zemes Deves* „Gott der Erde“ in untergeordneter Position gegenüber einem *Lelo Deves* „Großer Gott“.¹⁹ Ob dieser Gott seinerseits bereits christliche Vorstellungen assimiliert hat und also auch hier wie in Samogitien ein lokaler Synkretismus zu beobachten wäre, kann nur tentativ beantwortet werden. Dafür spricht,

¹⁷ Die dann in den jeweiligen Traditionen unterschiedlich ausgestaltet sind. Am besten untersucht ist der komplexe Sonderfall olympisch – chthonisch im Griechischen (siehe Scullion 1994). Vgl. auch Burkert 2011, 307 mit Literatur zum Griechischen und Parallelen aus dem Alten Orient.

¹⁸ Vgl. Johansons’ Diskussion (1964, 16–20), der S. 18 auch auf die Nähe zu Lasitius aufmerksam macht, *Zemopacios* allerdings im Sinne der Etymologie versteht.

¹⁹ Zur Problematik der Bestimmung der grammatischen Form siehe Johansons (1964, 17), wo *Lielo dievs* als „Gott der Großen“ interpretiert wird, dessen Genitiv *lielo* aber ein Fehler sei und auf *lielais dievs* zurückgehe. Eine solche Annahme ist jedoch unnötig, denn die Form *lielo* kann auch als Akk. Sg. interpretiert werden. Culesius hat mit *magnum Deum*, jedenfalls das Lettische nicht als „Gott der Großen“ übersetzt. Die Nicht-Übereinstimmung im Kasus von Adjektiv und Substantiv wird auf grammatische Fehlleistung seitens der Missionare zurückzuführen sein.

dass er als Eigenname im Lettischen sonst nicht bezeugt scheint, die christliche Tradition hingegen seit ihren Ursprüngen den Ausdruck „großer Gott“ kennt (vgl. z.B. τοῦ μεγάλου θεοῦ [NT Tit 2,13]). Culesius erwähnt außerdem die Anwesenheit von (christlichen) Polen in dem Gebiet, die dem örtlichen Irrglauben anhängen (FHLSJ 2, 254), was auf ein synkretistisches Milieu hinweisen könnte. Andererseits ist „großer Gott“ sowohl semantisch sehr allgemein als auch sonst vorchristlich in indogermanischen Sprachen belegt. *Dievs* tritt im Lettischen zudem nicht nur als Appellativum sondern auch als Theonym auf.²⁰ Unabhängig davon ist dieses lettische Zeugnis eine Bestätigung der Hierarchie bei Lasitius. Da im Litauischen *žemėpatis* ab einem bestimmten Zeitpunkt nicht nur als Name einer einzelnen Gottheit verstanden wurde, sondern sich zum Gattungsbegriff hin öffnete, der gleichzeitig (oder nachfolgend) auf das Adjektiv *žemas* bezogen werden konnte, so war bei bereits ursprünglich angelegter Unterordnung des *Žemėpatis* gegenüber einer himmlischen Gottheit eine Klasse gegeben, die nach einer synkretistischen Generalüberholung des Pantheons alle paganen Bereichsgötter aufnehmen konnte. *Auxtheias Vissagistis* nahm die hierarchisch übergeordnete Position des Himmels ein. Dies war durch die bereits in der christlichen Vorstellungswelt vorhandene Affinität Gottes zu diesem Bereich und den Kausalitätskonnex der Umgestaltung bedingt, kann weitergehend als Reflex politisch-sozialer Asymmetrien des Samogitien des 16. Jahrhunderts interpretiert werden. Die bei Lascius anzutreffende Gegenüberstellung präsentiert sich in diesem Sinne somit nicht als weitere Instanziierung einer aus urindogermanischer Zeit überkommenen sakralen Kosmologie. Jedoch hat die in diesen Vorstellungen angelegte Dualität letztendlich als Matrize für die Umgestaltungen der baltischen Polytheismen im 16. Jahrhundert dienen können, bevor diese durch das Christentum weiter verdrängt wurden.

ABKÜRZUNGEN

ALEW – Wolfgang Hock, *Alllitauisches etymologisches Wörterbuch* 1–3, Hamburg: Baar, 2015.

BRMR – Vytautas Ališauskas, *Baltų religijos ir mitologijos reliktai*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2016.

²⁰ Weiter kompliziert wird die Sachlage durch die Frage nach der genauen Bestimmung von *dievs* bzw. *Dievs* in einem gegebenen Kontext (vgl. Biezais 1961 anhand von Material aus den Volksliedern des 19. Jahrhunderts).

BRMŠ – Norbertas Vėlius (red.), *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* 1–4. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996–2005.

FHLSJ – J. Kleijntjens, *Latvijas vēstures avoti jezuitu ordeņa archīvos / Fontes historiae latviae societatis Jesu* 1–2, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgādiens, 1940 & 1941.

LKŽe – Gertrūda Naktinienė (red.), *Lietuvių kalbos žodynas*, 1–20 (1941–2002): elektroninis variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013.

ST – Helmut Rix, *Sabellische Texte. Die Texte des Oskischen, Umbrischen und Südpikenischen*, Heidelberg: Winter, 2002.

LITERATURVERZEICHNIS

Ališauskas, Vytautas 2012, *Jono Lasickio pasakojimas apie žemaičių dievus*, Vilnius: Aidai.

Baldinger, Kurt 1973, *Zum Einfluss der Sprache auf die Vorstellungen des Menschen: Volksetymologie und semantische Parallelverschiebung*, Heidelberg: Winter.

Barycz, Henryk 1973, *Jan Łasicki. Studium z dziejów polskiej kultury naukowej XVI wieku*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Bertholet, Alfred 1940, *Wortanklang und Volksetymologie in ihrer Wirkung auf religiösen Glauben und Brauch*, Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Biezais, Haralds 1961, *Die Gottesgestalt in der lettischen Volksreligion*, Göteborg, Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Brückner, Alexander 1904, *Starożytna Litwa. Ludi i Bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Warszawa: Księgarnia Naukowa.

Burkert, Walter 2011, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart: W. Kohlhammer.

von Grienberger, Theodor R. 1896, Die Baltica des Libellus Łasicki. Untersuchungen zur litauischen Mythologie, *Archiv für slavische Philologie* 18, 1–86.

Harweg, Roland 1983, Genuine Gattungseigennamen, in Manfred Faust, Roland Harweg, Werner Lehfeldt, Götz Wienold (Hrsg.), *Allgemeine Sprachwissenschaft, Sprachtypologie und Textlinguistik. Festschrift für Peter Hartmann*, Tübingen: Gunter Narr, 1983, 157–171.

Jasiūnaitė, Birutė 2013 (rec.), Vytautas Ališauskas, Jono Lasickio pasakojimas apie žemaičių dievus, 2012, *Literatūra* 55, 115–119.

Jaskiewicz, Walter C. 1952, A Study in Lithuanian mythology. Juan Łasicki's Samogitian gods, *Studi Baltici* 9, 65–106.

Johansons, Andrejs 1964, *Der Schirmherr des Hofes im Volksglauben der Letten. Studien über Orts-, Hof- und Hausgeister*, Stockholm, Göteborg, Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Kregždys, Rolandas 2009, Pruss. *Curche*: etimologija teonima, funkcii božestva; problematika ustanovlenija kul'tovyx sootvetstvij na počve obrjadovoj tradicii vos-

točno-baltiškix i drugix indoevropskix narodov, *Studia mythologica Slavica* 12, 249–320.

Kregždys, Rolandas 2011, Baltiškųjų teonimų perteikimo ir dievų funkcijų nustatymo problematika Jano Łasickio veikale „De diis samagitarvm caeterorvmque sarmatarum, & falsorum christianorum. item de religione armeniorum“: *Salaus, Klamals, Atlaibos, Tawals*, in Jowita Niewulis-Grablunas, Justyna Prusinowska, Ewa Stryczyńska-Hodyl (Hrsg.), *Perspectives on Baltic Philology* 2, Poznań: Rys, 101–121.

Mannhardt, Wilhelm 1904, *Wald- und Feldkulte. Erster Band: Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme*, 2. Auflage, Berlin: Gebrüder Bornträger.

Mannhardt, Wilhelm 1936, *Letto-Preußische Götterlehre*, Riga: Lettisch-Literärische Gesellschaft.

Mikhailov, Nikolai 1997, Vieno šaltinio lingvистinės-mitologinės reabilitacijos klausimu, *Naujasis Židinys-Aidai* 1997, 11–12, 449–454.

Narbutas, Ignas 2003, Jono Lasickio pasakojimas apie žemaičių mitologiją. Struktūros bruožai, *Naujasis Židinys-Aidai* 2003, 11–12, 616–622.

Petit, Daniel 2004, *Apophonie et catégories grammaticales dans les langues baltiques*, Leuven, Paris: Peeters.

Schleicher, August 1853, *Lituanica*, Wien: Aus. der k. k. Hof- und Staatsdruckerei zu Wien.

Scullion, Scott 1994, Olympian and chthonic, *Classical Antiquity* 13, 75–119.

Usener, Herman 1929, *Götternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung*, 2. unveränderte Auflage mit einem Geleitwort von Eduard Norden, Bonn: Friedrich Cohen.

Vildžiūnas, Pranas 2009, *Auxtheias Vissagistis – supagonintas krikščionių Dievas*, in Elvira Usačiovaitė (Hrsg.), *Senovės baltų kultūra. Tai, kas išlieka*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 69–81.

West, Martin L. 2007, *Indo-European Poetry and Myth*, Oxford, New York: Oxford University Press.

Wotschke, Theodor 1925, Johann Lasitius: Ein Beitrag zur Kirchen- und Gelehrten-geschichte des 16. Jahrhunderts: Teil I & II, *Zeitschrift für slavische Philologie* 2, 77–104, 442–471.

Florian SOMMER

Seminar für Griechische und

Lateinische Philologie

Universität Zürich

Rämistrasse 68

CH-8001 Zürich

Switzerland

[florian.sommer@sglp.uzh.ch]

Institut für Vergleichende

Sprachwissenschaft

Universität Zürich

Affolternstrasse 56

CH-8050 Zürich

Switzerland

KIRČIO IR INTONACIJOS FONETINĖ INTERAKCIJA: BENDRINĖS LIETUVIŲ KALBOS TYRIMAS

The phonetic interaction of stress and intonation: a study of
Standard Lithuanian

Anotacija. Iki šiol vyrauja nuostata, kad lietuvių kalbos kirčio fonetinė prigimtis yra mišri. Vis dėlto praktika rodo, kad pagrįsti visų akustinių parametų funkcinį svorį įmanoma ne bent kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų santykių santykiais. Kitaip sakant, galime kalbėti ne apie kirčiuotų skiemenų pranašumą nekirčiuotųjų atžvilgiu kiekybiniais ir kokybiniais rodikliais, bet tik apie tam tikrą jų santykį. Ši sąlyga paverčia kirtį nebe sintagminės, o paradigminės analizės objektu. Be to, tokia nuostata suponuoja labai sudėtingą perceptyvines kirčio identifikacijos mechanizmą, sunkiai patikrinamą eksperimentinėmis priemonėmis. Šiame straipsnyje aktualizuojama prozodinių elementų fonetinė interakcija, tikintis, kad iš šios perspektyvos galima užčiuopti universalesnius akustinės kirčio struktūros požymius. Išanalizuoti duomenys rodo, kad prozodiniai elementai selektyviai reguliuoja akustinės energijos kiekį, jos kitimo laipsnį ir dinamiką. Pirmieji du dėmenys yra frazės intonacijos prerogatyva, trečiasis – kirčio. Pastarasis prozodinis elementas, paprasčiau sakant, yra veiksnys, sąlygojantis akustinės energijos distribucijos kontrolę tarpiskiemeniniu lygmeniu.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; kirtis; frazės intonacija; bendrinė kalba; tono kontrolė; prozodinė interakcija; perturbacija.

Abstract. It is commonly accepted, that word stress in Standard Lithuanian has a complex phonetic nature. However, empirical data do not support such a view. The functional importance of acoustic parameters can only be proven relying on their “relations of relations” between stressed and unstressed syllables. To put it simply, we cannot state for sure that in all cases stressed syllables are superior in acoustical means. We can rely on intersyllabic relation of some sort only. If this is true, word stress is no more recognizable from a syntagmatic point of view. In addition, such interpretation presupposes a very complex mechanism of stress perception that is difficult to verify by experimental means. This article highlights the phonetic interaction of prosodic elements in the hope that more invariant features of acoustic stress structure can be captured from this perspective. The analyzed data show that prosodic elements selectively regulate the amount of acoustic energy, its degree of variation and dynamics. The first two are the prerogative of the phrasal intonation and the third is determined by the stress.

The latter prosodic element, to put it more simply, is a factor that determines the control of acoustic energy distribution at the intersyllabic level.

Keywords: Lithuanian; stress; phrasal intonation; standard language; tone control; prosodic interaction; jitter.

Tyrimo problema

Prozodinių elementų interakcija iki šių dienų išlieka mažai ištirtu baltų kalbų fonetikos klausimu. Skiemens pagrindą sudarantys balsiai, dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai – jų kiekybinė ir kokybinė struktūros – yra kirčio, priegaidės ir frazės intonacijos sinchroninės raidos laukas, todėl neišvengiamai susiduriama su poreikiu paaiškinti, kaip tarpusavyje suderinami visų jų skiriamieji požymiai. Praktika rodo, kad ši problema dažnai virsta nevienareikšmėmis įvairių akustinių parametrų funkcinio svorio ir priklausomybės vienam ar kitam prozodiniam elementui traktuotėmis. Nors vyrauja nuostata, kad lietuvių kalbos kirtis yra mišrios fonetinės prigimties, tačiau vis dar lieka neaišku, pavyzdžiui, ar pagrindinis tonas yra tik frazės intonacijos, ar ir kirčio fonetinės raidos priemonė (plg. Laigonaitė 1978, 7–8; Pakerys 1982, 116–124, 134–144; Atkočaitytė 2002, 89–95; Bacevičiūtė 2004, 32–33; Leskauskaitė 2004, 128–132; Jaroslavičienė 2010, 45–48; Kazlauskienė, Sabonytė 2018, 55–61 ir pan.). Be to, empirinė bendrinės kalbos ir tarmių tyrimų bazė, taip pat savaiminės prozodijos veiksniai komplikuoja ir alternatyvias – dinaminę (intensyvumas) bei kiekybinę (trukmė) – kirčio interpretacijas (ten pat). Iš duomenų matyti, kad klausiamąją intonaciją ištartų ir frazės kirčiu pabrėžtų žodžių kirčiuoti negalintys skiemens intensyvumo lygiu neprilygsta nekirčiuotiems galiniams (Pukelis 1974, 201–203; Pakerys 1982, 127–129, 131; dar plg. Lehiste 1970, 110). Dinaminio kirčio nenaudai byloja ir akivaizdi balsių atvirumo ir intensyvumo koreliacija (Lehiste 1970, 117; Pakerys 1982, 23, 126). Savo ruožtu trukmės rodiklio diferencinę galią mažina frazės pabaigos efektas (drauge su kitais intonaciniais veiksniais), inheretinė balsių kiekybė, fonologinė trumpųjų ir ilgųjų balsių opozicija (Lehiste 1970, 18; Laigonaitė 1978, 8; Pakerys 1982, 114; dar plg. Berkovitz 1984, 255–265). Pastangos pagrįsti visų šių parametrų funkcinių svorį kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų santykių santykiais paverčia kirtį nebe sintagminės, o paradigminės analizės objektu (Pakerys 1982, 111–132). Tokia nuostata suponuoja labai sudėtingą perceptyvinės kirčio identifikacijos mechanizmą, sunkiai patikrinamą eksperimentinėmis priemonėmis. Galiausiai pabrėžtina, kad dauguma ligšiolinių instrumentinių lietuvių kalbos prozodijos tyrimų apsiribojo empirinio fonologinių opozicijų (ypač priegaidžių) pagrindo paieškomis,

probleminės interakcijos veiksnio stengiantis išvengti metodologinėmis priemonėmis – maksimaliai vienodomis eksperimento sąlygomis. Vis dėlto, kaip jau galima buvo įsitikinti, toks būdas mažą ką leidžia pasakyti apie prozodinių vienetų, tarp jų kirčio ir intonacijos, fonetinio varijavimo ribas ir skiriamųjų jų požymių tarpusavio santykį (apie panašias tendencijas atitinkamuose kitų pasaulio kalbų tyrimuose žr. Gordon, Roettger 2017, 1–11; Van Heuven 2018, 15–59). Neatmestina, kad kirčio fonetinio kompleksiškumo samprata yra labai atsargios jo interpretacijos išdava.

Straipsnio tikslas

Viena alternatyvų iškeltam probleminiam klausimui spręsti galėtų būti išplėstinė dinaminių tono parametrų analizė¹. Pagrindo jai teikia akivaizdi tam tikromis intonacinėmis sąlygomis tariamų pokirtinių skiemenų kiekybinė ir kokybinė redukcija (Pakerys 1982, 131; Gussenhoven 2004, 9–10). Ši faktinė aplinkybė suponuoja, kad pirminė kirčio išpūdžio tokiais atvejais (tarkim, kai tvirtinamąja intonacija tariamas dviskiemenis žodis) priežastis yra tono kontrolės pokytis – balso klosčių relaksacija (efektyviosios klosčių masės, jų raumenų tonuso sumažinimas, triukšmo energijos signale padidėjimas) pokirtiniuose skiemenyse. Tai perša mintį, kad tokiais aplinkybėmis tarp skiemenų susidarantys tono, intensyvumo ir trukmės skirtumai nėra sisteminio polinkio išgauti tam tikrą parametrų santykį rezultatas. Paprasčiau sakant, kalbantysis tokiais atvejais nesiekia tarti pokirtinio skiemens žemesniu tonu (ar tarti šį skiemenį trumpesnę, mažiau intensyvią), o veikia nelinksta jo tarti apskritai.² Be to, silpnosiose frazių pozicijose kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų akustinės charakteristikos yra linkusios supanašėti, prarasti aiškesnį fonetinį charakterį. Kai kurių tyrėjų nuomone, tai yra svarus argumentas laikyti toną ne žodžio, o frazės kirčio rodikliu (van Heuven 2019, 47). Pagal šią nuostatą bet kuris toninio parametro varijavimas didesniu laipsniu laikytinas intonacijos (baltų kalbų atveju ir priegaidžių) prerogatyva, todėl su kirčiu neturėtų būti siejamos ir skiemeninės moduliacijos (įvairūs tono kontūrai). Dėl šių priežasčių siaurą nišą alternatyviam požiūriui tegali atverti toks tono parametras, kuriuo įvairiomis sąlygomis būtų išmatuojami balso klosčių inercinių savybių pokyčiai – atskiriamas, pavyzdžiui, kontroliuojamas tono kritimas nuo silpniau

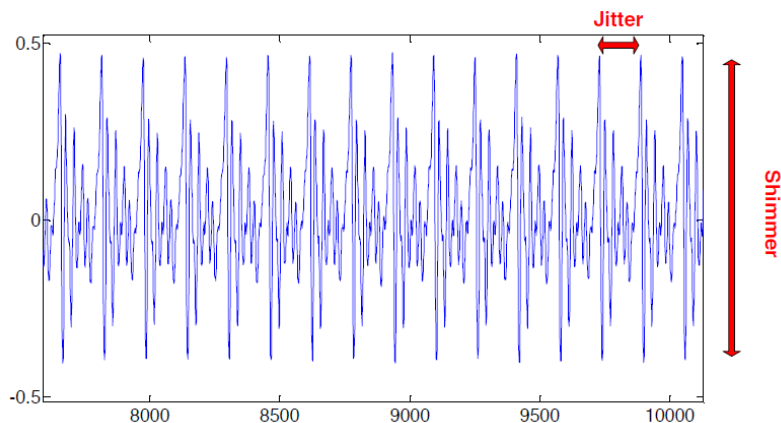
¹ Pastarąja logika vadovautasi, pavyzdžiui, tiriant fonetinę sąveiką tarp latvių bendrinės kalbos priegaidžių ir intonacijos (Švageris 2020, 119–157). Remiantis akustiniais ir perceptyviniais duomenimis, išsakyta nuomonė, kad abu šie prozodiniai elementai yra faktoriai, selektyviai diferencijuojantys balso energijos distribuciją (tono dinamiką) laiko atžvilgiu.

² Skirtingi intervalai tarp skiemenų parametrinių verčių galėtų būti išgaunami ir neprarandant tono kontrolės.

ar visai nekontroliuojamo ir pan. Statiškas, nuliniu pagreičiu kintantis tonas yra stabiliausia tokios kontrolės fazė, todėl ją galima laikyti sąlyginiu analizės atskaitos tašku. Taigi, sprendžiant išsikeltą probleminį klausimą, naudinga išsiaiškinti, kada ir kaip tono kaita yra lydima didėjančios, o kada – mažėjančios balso klosčių kontrolės. Šis požiūrio taškas leidžia suformuluoti darbinę hipotezę, kad intonacija galėtų būti veiksnys, sąlygojantis tono pokytį, o kirtis – to pokyčio kontrolę, valdymą, stabilizavimą kažkoku laipsniu (inercinės klosčių jėgos sustiprinimą, proporcingesnę jos atsaką į subglotalinio slėgio pokyčius). Šio straipsnio tikslas – remiantis bendrinės lietuvių kalbos duomenimis, išsiaiškinti, ar ši hipotezė turi empirinį pagrindą.

Tyrimo metodas

Empirinės medžiagos analizei pasirinktu – tono kontrolės – aspektu tinamiausi tie parametrai, kurie atspindi įvairius akustinio signalo iškraipymus. Pasaulinėje praktikoje tam paprastai pasitelkiami keletas rodiklių, pagrindinio dažnio (ang. *Jitter*) ir intensyvumo (ang. *Shimmer*) svyravimai, harmonikų ir triukšmo energijų santykis (ang. *Harmonics-to-Noise ratio*), kepstro piko ryškumas (ang. *Cepstral Peak Prominence*) (plg. Teixeira, Oliveria, Lopes 2013, 1112–1122; Teixeira, Fernandes 2014, 1228–1237; Murton, Hillman, Mehta 2020, 1596–1607; Borckmann-Bauser, Bohlender, Mehta 2018, 162–168; ir pan.). Pirmuoju iš jų apskaičiuojama procentinė svyravimų tarp visų garso bangos periodų (ciklų) vidurkio išraiška, antruoju – atitinkamas amplitudžių matmuo (žr. žemiau pateiktą 1-ąją schemą), o likusiais dviem – kiekybiškai įvertinamos bendrosios periodinių (harmonikų) ir

1 paveikslas. Pagrindinio dažnio (ang. *Jitter*) ir intensyvumo (ang. *Shimmer*) svyravimų parametrai

Iliustracinė medžiaga paimta iš Teixeira, Fernandes 2014, 1229.

neperiodinių (triukšmo) dažnių akustiniame signale proporcijos (žr. Teixeira, Fernandes 2014, 1228–1237; Murton, Hillman, Mehta 2020, 1596–1607). Klinikiniuose tyrimuose šiais rodikliais remiamasi kaip įrankiu įvairiems balso sutrikimams (Brockmann, Drinnan, Storck, Carding 2009, 44, 53; Borckmann-Bauser, Bohlender, Mehta 2018, 162–168) ar tiesiog nuovargiui (Laukkanen, Ilomäki, Leppänen, Vilkman 2008, 283–289) diagnozuoti. Dažniausia konstatuojama, kad balso klosčių disfunkcija yra signalizuojama smarkiai išaugusių visų šių parametrų verčių.

Nors visomis šiomis charakteristikomis apeliuojama į akustinio signalo deformaciją (t. y. visi šie rodikliai iš principo koreliuoja tarpusavyje³), tačiau tiesiogiai su balso klosčių deaktyvacija ir netolygia jų vibracija labiausiai susijęs tono perturbacijos matmuo (ang. *jitter*). Tiesa, tyrėjai pastebi (Teixeira, Fernandes 2014, 1228–1237; Borckmann-Bauser, Bohlender, Mehta 2018, 162–168), kad tono deformacijos laipsnis koreliuoja su bendrojo fonacijos lygiu – subglotaliniu slėgiu ir balso klosčių įtempimu. Jų teigimu, garsesnį ir aukštesnį vokalizuito garso tarimą lydi sklandesnė balso klosčių vibracija. Reikia pabrėžti, kad tokia išvada padaryta remiantis tik stabilų, maksimaliai vienodu tonu tariamų, balsių fazių matavimu (ang. *sustained phonation*)⁴. Kirčio ir intonacijos sąveikai ne ką mažiau aktualios tono kaitos fazės, kurios pačios savaime sąlygoja vienokią ar kitokią balso klosčių (de)aktyvaciją. Kitaip sakant, inercinės balso klosčių savybės turėtų kisti ne tik dėl absoliutaus tono aukščio, bet ir dėl tono kitimo apimties, todėl probleminio tyrimo klausimo sprendimą reikėtų remti modeliu, kuriame tono kontrolės pokyčiai būtų įvertinami paisant dviejų veiksmų – tono aukščio ir kitimo diapazono. Tokia metodologinė prieiga atveria kelią kirčio ir intonacijos sąveikos analizei pagal išsikeltą darbinę hipotezę – kirčio laikymą hipotetiniu veiksmu, sąlygojančiu kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų tono kontrolės skirtumus pirmųjų naudai įvairiomis intonacinėmis sąlygomis⁵.

³ Esama pasaulinės praktikos įtraukti šios grupės fonetinius rodiklius ir į prozodinius – ypač emocinių ir pragmatinių intonacijų tipų – tyrimus (plg. žr. Jiang, Pell 2017, 106–126; Caballero, Vergis, Jiang, Pell 2018, 39–53; Lausen, Hammerschmidt 2020, 1–17 ir kt.)

⁴ Pagrindinio tono ir intensyvumo sąryšis iki šiol išlieka probleminis. Ryškiau abu šie parametrai ima koreliuoti aukštesniuose tono registruose (plg. žr. Plant, Younger 2000, 170–177; Hollien 2013, 395–405).

⁵ Kadangi visi akustinės perturbacijos parametrai, išskyrus kepstro piko ryškumo rodiklį, yra standartiniame garsų analizės programos *Praat* pakete, nebuvo sudėtinga papildyti jais ankstesniems tyrimams naudotą skriptą (Švageris 2020, 131) ir visus reikiamus duo-

Tyrimo medžiaga

Bendrinės lietuvių kalbos tyrimui probleminės prozodinės interakcijos aspektu pasirinktos keturios minimaliosios poros, *lėlės* (dgs. V.) – *lėlės* (vns. K.), *mini* (es. 1. vns. 3 as.) – *mini* (es. 1. vns. 2 as.), *pādarō* (dktv. padaras) – *padāro* (vksm. padaryti), *žiūri* (es. 1. vns. 3 as.) – *žiūrì* (es. 1. vns. 2 as.)⁶. Kiekvienai jų sudaryta po trumputę dvižodę frazę, *tavo lėlės; mane mini; padaro guolį; kiną žiūri*. Šios frazės modifikuotos trijų kintamųjų – intonacinio tipo (klausiamoji ir tvirtinamoji intonacijos), frazės kirčio (tiriamasis žodis kirčiuotas / nekirčiuotas frazės kirčiu) ir pozicijos frazėje (tiriamasis žodis frazės pradžioje / pabaigoje) – variacijomis. Iš viso gautos 64 modifikacijos (po 8 su kiekvienu minimaliosios poros nariu), kiekviena jų perskaityta po 10 kartų⁷ (vienu ypu po penkis kartus). Įskaityti reikalingą medžiagą maloniai sutiko profesionalus aktorius Arūnas Pakulevičius (gim. 1963 m.), turintis daugiau kaip 40 metų darbo scenoje patirtį. Šio diktoriaus balsui būdingas ryškus, žemas tembras, aiški artikuliacija. Tarminių ypatybių ar galimos kitų kalbų įtakos jo tarčiai nepastebėta (diktoriaus kilęs iš šiaurinių panevėžiškių tarminio ploto). Įrašų metu skaitovo prašyta palaikyti, kiek įmanoma, vienodą balso aukštį (registrą) ir tempą, nefrazuoti bei nesukelti skaitomo teksto įspūdžio. Kilus abejonėms dėl įrašo natūralumo, intonacinio tipo, žodžio ar frazės kirčio vietos, prašyta frazės pakartoti. Dalį medžiagos teko atmesti dėl techninių priežasčių – programos *Praat* algoritmo skaičiavimo klaidų. Problemiškiausi buvo trumpieji skiemenys, kurių pagrindinio dažnio kalkuliacija buvo labiau veikiami konsonantinės skiemens centro aplinkos (kitai sakant, tokiais atvejais priebalsiai, ypač sprogstamieji, labiau iškraipė balsių tono kreives; apie šio tipo problemą žr. Gussenhoven 2004, 7–8).

Tyrimo rezultatai

Kaip jau buvo nurodyta, šio tyrimo koncepcija yra grindžiama prielaida, kad kirčio akustinis efektas galėtų būti sukuriamas tarpskiemeninių tono

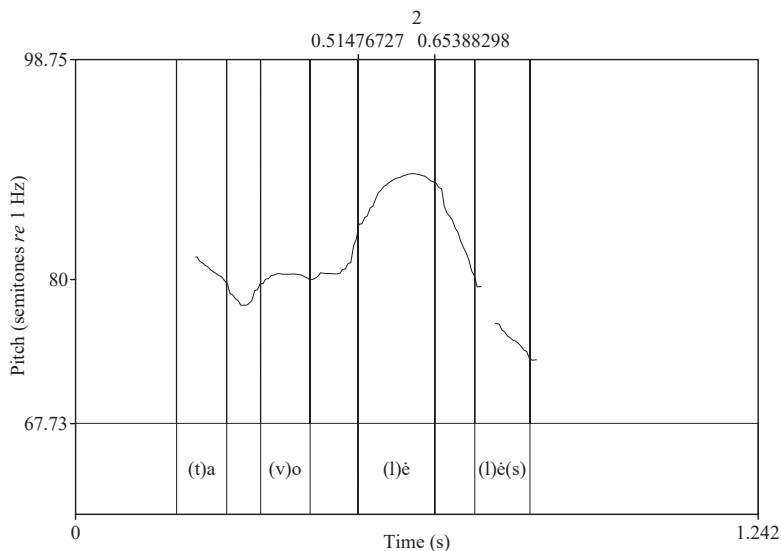
menis sugeneruoti automatizuotai. Už techninę pagalbą straipsnio autorius dėkoja Frankfurto universiteto eksperimentinės fonetikos specialistui Jevgenijui Zinčenko. Statistinis visų pastebėtų interakcijų pagrindas verifikuotas dvifaktoringe dispersine analize.

⁶ Priegaidės veiksnį porose *lėlės* – *lėlės* ir *pādarō* – *padāro* minimizuoja tai, kad kirčiuotoje pozicijoje abu skiemenys yra tvirtagaliai. Suprantama, šiuo diferencinių požymių priklausomybės aspektu problemiškesnė yra *žiūri* – *žiūrì* pora (t. y. į kirčio ir intonacijos sąveikos interpretaciją turėtų būti įtraukiama ir priegaidė). Tiesa, reikėtų pabrėžti ir tai, kad ilgųjų balsių priegaidžių funkcionavimas bendrinėje lietuvių kalboje jau senokai yra tapęs diskusiniu klausimu.

⁷ Kai kurias poras pavyko įskaityti ir daugiau kartų.

kontrolės skirtumų. Dėl šios priežasties į analizuojamus žodžius ir frazes reiktų žiūrėti kaip į grandines, susiformuojančias prieškirtiniams ir pokirtiniams skiemenims (ne)prišlyjant prie kirčiuotų. Bekirčių skiemenų nesavarankiškumą turėtų sąlygoti fonetinės jų struktūros supaprastėjimas, suvienodėjimas, tam tikrais atvejais deformavimas ir redukcija. Kirčiuoti skiemenys savo ruožtu yra pagrindinis priegaidžių ir intonacijos akustinės raiškos laukas, todėl jų melodinis piešinys turėtų būti ryškesnis, o tono kontrolė – didesnė.

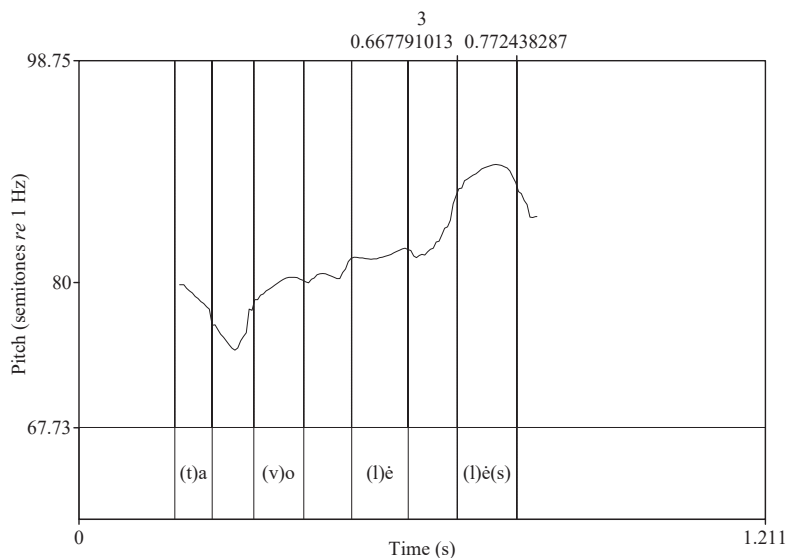
Visų šių samprotavimų tektų atsisakyti, jei paaiškėtų, kad frazės intonacijos veiksnys, nepaisydamas kirčio, gali selektyviai (de)aktyvuoti bекirčių skiemenų toną. Šiam teiginiui patikrinti atlikta minėtų minimaliųjų porų, išstartų tvirtinamąja ir klausiamąja intonacijomis stipriosiose frazių pozicijose, analizė. Iliustracijoms ir detalesniam aptarimui pasirinktos dvi poros *lėlės* – *lėlės* ir *žiūri* – *žiūri*⁸ (žr. visą žemiau pateiktą iliustracinę medžiagą).

2 paveikslas. *lėlės* (tvirtinamoji intonacija, +frazės kirtis, frazės pabaiga)

Pirmosios iliustracinės kreivės, viena vertus, rodo, kad tvirtinamosiose frazėse kirčiuotų skiemenų tarimas tradiciškai siejasi su didesnėmis fonacinėmis pastangomis. Abiem atvejais kirčiuoti balsiai yra aukštesnio tono. Reikia iškart pabrėžti, kad prozodinės interakcijos požiūriu pastebėtoji tendencija neišsprendžia akustinės charakteristikos priklausomybės klausimo. Jei ši fo-

⁸ Visa kita empirinė medžiaga remia tas pačias tendencijas.

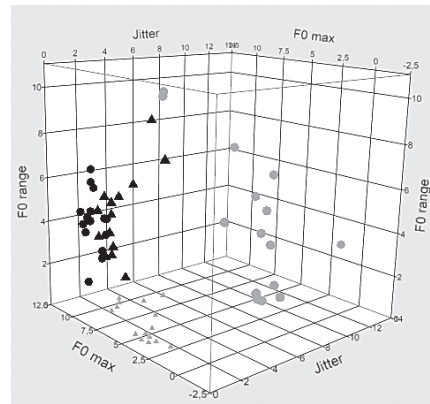
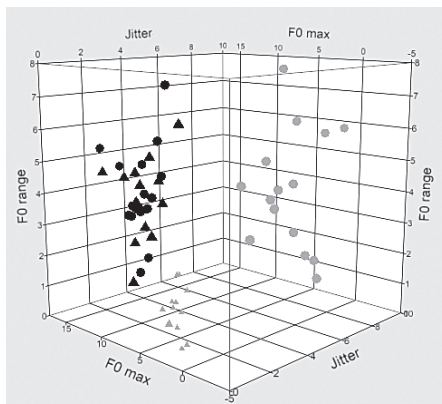

3 paveikslas. *lėlės* (tvirtinamoji intonacija, +frazės kirtis, frazės pabaiga)

netinį požymį traktuotume kaip kirčio raiškos priemonę, tuomet ką šiose frazėse reikėtų priskirti intonacijai? Tiksliau, regis, būtų abstrahuotis nuo tono aukščio rodiklio ir dėmesį sutelkti į nekirčiuotų skiemenų tono dinamiką – jų kontrolės lygį. Iliustracinėje medžiagoje matyti, kad priešskirtiniai ir pokirtiniai skiemenys šiuo požiūriu nėra tapatūs. Pirmojo *lėlės* atveju diktoriaus intencija valdyti melodinį parametą apima tik kirčiuotą skiemenį, o žodžio galo tonas žemėja nekontroliuojamas, matyti jo pertrūkis. Kirčio išspūdis šiuo atveju sukuria paprasta kontroliuojamo ir nekontroliuojamo tono opoziciją. Neatsitiktinumas tai, kad didelė dažnio perturbacija būdinga tik galiniams nekirčiuotiems skiemenims⁹. Logiška manyti, kad po tokios struktūros skiemens nebegali eiti joks kitas skienuo – tai turėtų būti fonetinė žodžio ir frazės pabaigos išraiška. Kas kita *lėlės* atvejis, kuriame bekirtis žodžio pradžios skienuo tarsi prišlyja prie kirčiuoto galinio skiemens, nesudarydamas jam prozodinės konkurencijos. Akcentinio priešskirtinio skiemens pasyvumo priežastis yra blanki dinamika – kontroliuojamas, tačiau statiškas tonas. Tokios akustinės struktūros skiemenų absoliučioje žodžio pabaigoje (išskyrus tuos

⁹ Didžiausią poveikį jiems turėtų daryti frazės pabaigos efektas.

atvejus, kai visas žodis akcentiškai šlyja prie kitų frazės žodžių¹⁰) nepasitaiko, todėl juos galima laikyti patikimu fonetiniu signalu, bylojančiu apie toninės grandinės tąsą. Paprasčiau sakant, po statiško tono skiemens turi sekti bent dar vienas skiemuo (kitaip sunku paaiškinti fonetinį-prozodinį tokios dinamikos tikslumą). Galiausiai toks prieškirtinių skiemenų atsparumas deaktyvacijai¹¹ leidžia daryti prielaidą, kad toninės-prozodinės žodžio struktūros modeliavimas paklūsta inercijai. Kirčiui atsidūrus galiniame žodžio skiemenyje, tono kaitos inercinis pobūdis automatiškai sąlygoja statišką bekirčių žodžio pradžios skiemenų dinamiką. Jei šios pozicijos skiemenys būtų taip pat deaktyvuojami kaip ir pokirtiniai galiniai, matyt, iškiltų žodžio ir frazės ribų (taigi, ir kirčio) identifikavimo sunkumų. Peršasi loginė išvada, kad tono statiskumas yra svarbi skiemens prozodinio neutralumo sąlyga. Be to, mintis tęsiant šia kryptimi toliau, logiškai išplaukia ir kita išvada – akcentinė žodžio viršūnė negali susidaryti tada, jei skiemens tonas kinta nuliniu pagreičiu – jis privalo būti pakeliamas ar nuleidžiamas kažkokiu laipsniu, nedeaktyvuojant balso klosčių. Žodžio *lėlės* atveju matyti būtent toks prozodinis kontrastas – priešprieša tarp kontroliuojamų statiško ir nestatiško tonų.

4 paveikslas. *lėlės* – *lėlės* (kairys grafikas) ir *žiūri*– *žiūri* (dešinys grafikas) dinaminiai tono parametrai

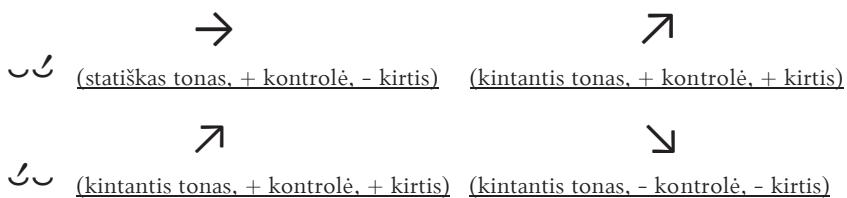
Duomenų ženklavimas grafikuose: pilki trikampiai – prieškirtiniai skiemenys, pilki taškai – pokirtiniai, juodi taškai – kirčiuoti pradiniai, juodi trikampiai – kirčiuoti galiniai skiemenys.

¹⁰ Tokio tipo šliejimą galima matyti, pavyzdžiui, 3 paveiksle. Dėmesį reikėtų atkreipti į pokirtinio *tavo* ir prieškirtinio *lėlės* skiemenų tono dinamikos panašumą.

¹¹ Tas pat iš esmės pasakytina ir apie pokirtinius negalinius skiemenis.

Lygybės ženklas tarp prieškirtinių ir pokirtinių skiemenų tono dinamikos juo labiau neleidžia dėti parametrinių – tono diapazono, maksimumo ir perturbacijos (ang. *Jitter*) – verčių išsidėstymas trimatėje grafinėje erdvėje. Pirmiausia reikėtų pastebėti, kad duomenų diferenciacijos pobūdžiui įtakos nedaro fonetinės žodžių struktūros skirtumas (*lėlės* – du ilgieji skiemenys, atitinkamai *žiūri* – ilgasis ir trumpasis), nes abiejuose grafikuose taškai išsidėsto identiška. Arčiausiai ašių susikirtimo taško – nulinių skalių verčių – yra atsidūrę prieškirtiniai skiemenys (pilki trikampiai). Tai rodo, kad jų tonas ne tik žemesnis, bet ir kintantis kone nuliniu pagreičiu (klosčių vibravimo inercinė jėga esamomis sąlygomis yra stabiliausia). Abiejų pozicijų kirčiuoti skiemenys (žodžio pradžios – juodieji taškai, žodžio galo – juodieji trikampiai) nuo pastarųjų atitrūksta tono maksimumo ir diapazono rodiklių ašyse, o perturbacijos lygiu išlieka panašūs. Tokia duomenų sankloda patvirtina anksčiau suponuotą grandinę, kurioje iš pasyviosios (prieškirtinio lygaus tono), prozodiniu požiūriu neutralios dalies į aktyviąją (intonacijos formuojamus kirčiuotų skiemenų tono kontūrus) pereinama neprarandant tono kontrolės¹² (žr. pilkųjų ir juodųjų trikampių išsidėstymą *Jitter* ašies atžvilgiu). Kai kirtis atsiduria žodžio pradžioje (juodieji taškai), tokios intencijos nebelieka, todėl tariant pokirtinius balsus (pilkieji taškai) balso klostės tiesiog atpalaiduojamos, aiškiai signalizuojama grandinės pabaiga. Dėl šios priežasties kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų skirtis šiuo atveju pirmiausia yra signalizuojama tono perturbacijos rodiklio (juodųjų ir pilkųjų taškų atsiskyrimo *Jitter* ašies atžvilgiu).

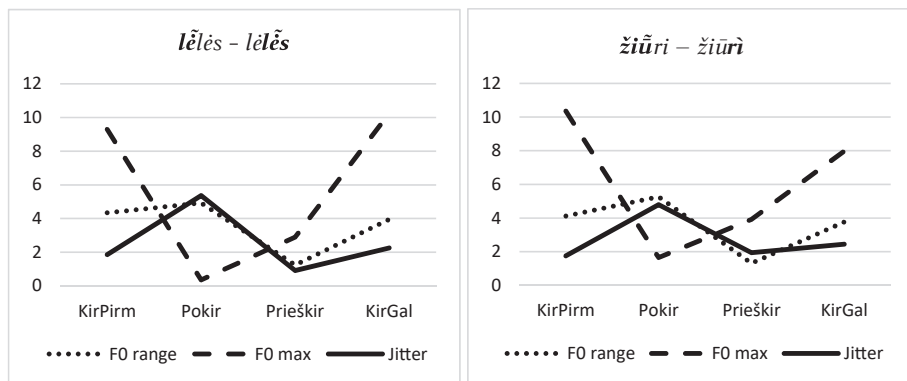
Remiantis šiais empiriniais duomenimis ir išsakytomis mintimis, galima sudaryti dvi bendro pobūdžio schemas, iliustruojančias kirčio realizacijas tvirtinamosios intonacijos sąlygomis:

1 schema. Kirčio fonetinės realizacijos tvirtinamosios intonacijos sąlygomis stiprioje frazės pozicijoje

¹² Čia reikėtų priminti, kad tono diapazono didėjimas dėl matematinių priežasčių yra perturbacijos rodiklį išauginantis veiksnys, o absoliutus tono aukštis, remiantis ankstesnių tyrimų nustatyta koreliacija, mažinantis.

Galiausiai prieškirtinių, kirčiuotų ir pokirtinių skiemenų tono kontrolės skirtumus patvirtina ir dvifaktorinė dispersinė analizė (žr. žemiau 1 grafiką). Abiejų minimaliųjų porų *lėlės – lėlės* ir *žiūri – žiūrì* vidurkių trendų pasiskirstymas, galima sakyti, identiškas. Tai byloja, kad rodiklių diferenciacijos pobūdis abiem atvejais yra labai panašus. Ši medžiaga iliustruoja trimačiuose grafikuose analizuotų parametrų santykių skirtumus. Tikimybė, kad trijų akustinių rodiklių – tono diapazono, maksimumo ir perturbacijos – derinį ir kirtį sieja tarpusavio priklausomybė, yra labai didelė (*lėlės – lėlės* atveju $p = 2.81E-37$, atitinkamai *žiūri – žiūrì* – $p = 6.52E-19$, *mìni – minì* – $p = 3.08E-21$, *pādarō – padāro* – $p = 1.12E-08$ ¹³). Paprasčiau sakant, yra tvirtas statistinis pagrindas teigti, kad pasirinktas fonetinis modelis labai patikimai atskiria ne tik kirčiuotus skiemenis nuo nekirčiuotų, bet ir prieškirtinius nuo pokirtinių. Savo akustine struktūra artimesni abu kirčiuoti skiemenys (žodžio pradžios ir žodžio galo), nes aukštesnį jų toną lydi analogiškas diapazono ir perturbacijos santykis (žr. jų intervalus tarp punktyrinės ir ištisinės linijų). Neutraliausi prieškirtiniai skiemenys, kadangi jų tono kitimo apimtis ir deformacija yra pačios mažiausios (punktyrinė ir ištisinė linijos arčiausiai nulinio). Labiausiai iškraipyti pokirtiniai skiemenys. Iškalbingas ir informatyvus šiuo aspektu yra staugų šių skiemenų perturbacijos rodiklio išaugimas, nors tono diapazonas tiek kirčiuotų žodžio pradžios skiemenų, tiek nekirčiuotų galinių yra gana panašus.

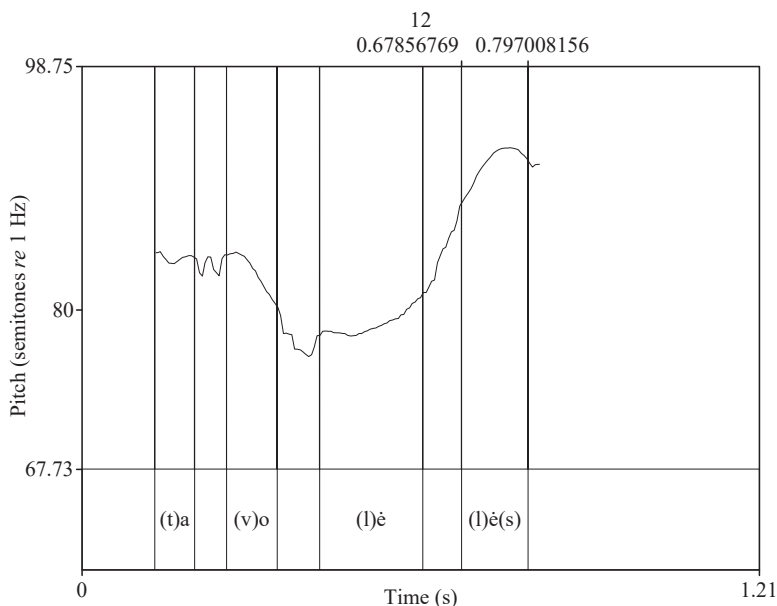
1 grafikas. Vidurkių trendai

KirPirm – kirčiuotas pirmas skienuo, Pokir – pokirtinis skienuo, Prieškir – prieškirtinis skienuo, KirGal – kirčiuotas galinis skienuo.

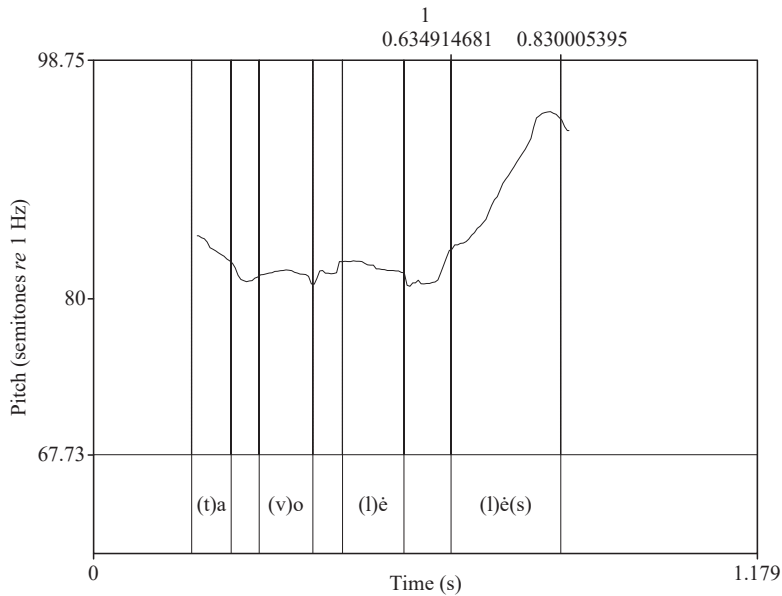
¹³ Pastarosios poros atvejų šiek tiek mažesnę p-reikšmę galėjo nulemti du *pādarō* pokirtiniai skiemenys, kurių akustinės struktūros skirtumas nebuvo toks didelis.

Kur kas pairesnė minimaliųjų porų, ištartų klausiamąja intonacija, analizė (žr. žemiau 5 ir 6 paveikslus). Abiem atvejais, nepaisant kirčio, aukštesnio tono yra galiniai skiemenys. Ši faktinė aplinkybė galutinai išsprendžia šio rodiklio prozodinės priklausomybės klausimą, nes nelieka abejonių, kad fonacinio lygio (bendro tono aukščio ir intensyvumo) padidėjimas yra frazės intonacijos raiškos priemonė. Tas pat pasakytina ir apie diapazono rodiklį, kadangi nėra rimtesnio pagrindo sieti kirtį su didesniu laipsniu kintančiu tonu, nes tokių akustinių charakteristikų gali būti ir nekirčiuoti skiemenys. Dėmesį tiksliau atkreipti į tai, kad, pasikeitus intonaciniam tipui, kai kurios tendencijos išliko tos pačios. Visų pirma, akivaizdu, kad nepakito prieškirminių skiemenų tono dinamika. Matyti, kad ir šiomis intonacinėmis sąlygomis šios pozicijos skiemenys atlieka akustinės energijos pernešimo funkciją, jų tonas kontroliuojamas, tačiau statiškas, blankaus fonetinio braižo. Darytina prielaida, kad, nepaisant intonacinio tipo, taip kirčiuojamų žodžių toninė struktūra yra tokia pati. Skirtumas tik tas, kad klausiamosios intonacijos variante žodžio galo tonas yra šiek tiek aukštesnis, o diapazonas platesnis.

Bene svarbiausia šio intonacinio tipo analizėje išsiaiškinti, ar tono kontrolės lygiu skiriasi galiniai – kirčiuoti ir nekirčiuoti – skiemenys. Vaizdinė

5 paveikslas. *lėlės* (klausiamoji intonacija, +frazės kirtis, frazės pabaiga)

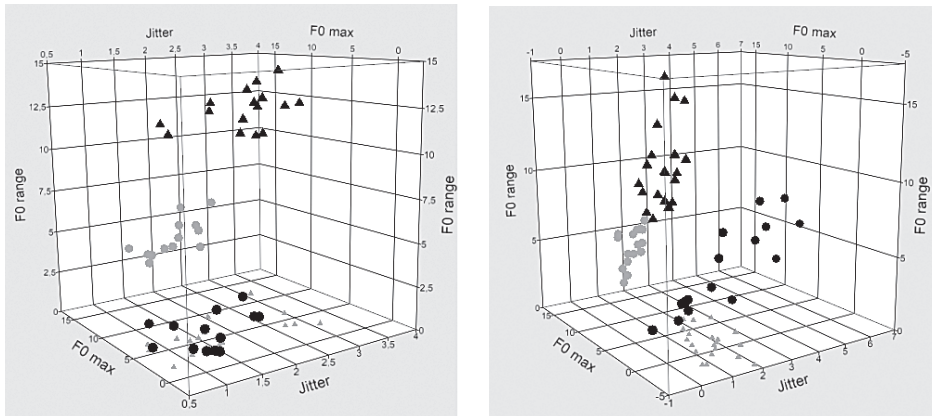

6 paveikslas. *lėlės* (klausiamoji intonacija, +frazės kirtis, frazės pabaiga)

medžiaga sudaro įspūdį, kad, kirčiui atsidūrus žodžio gale, tono kreivė labiau ištįsta, yra panašesnė į tiesę, o tos pačios pozicijos nekirčiuotų skiemenų tonas deformuojamas labiau.

Šiuos pastebėjimus, regis, tiesiogiai atliepia diferencijuotas duomenų pasiskirstymas trimatėse grafinėse erdvėse. Galinių kirčiuotų (juodi trikampiai) ir pokirtinių (pilki taškai) skiemenų rodikliai susigrupuoja į atskirus klasterius. Ryškiausiai jie atsiskiria diapazono ašies atžvilgiu. Remiantis šiuo dėsningumu, reikėtų teigti, kad kirčiuotų žodžio galo skiemenų tono kitimo laipsnis yra didesnis. Problema ta, kad pastarąjį rodiklį, kaip buvo neseniai argumentuota, pagrįsčiau sieti su frazės intonacijos raiška. Be to, selektyvi šio parametro analizė nesuteikia visos informacijos apie tono kontrolės lygį, nes balso klosčių atsakas į subglotalinio slėgio pokyčius iš principo gali būti nevienodas, tonusas ir efektyvioji klosčių masė gali būti keičiami (didinami ar mažinami) pasirinktu būdu¹⁴. Tiesiškumo požymių turinti dažnio kreivė

¹⁴ Bendriausia prasme čia apeliuojama į antrąjį Niutono dėsnį, kuriuo teigiama, kad kūno judėjimo pagreitis yra tiesiogiai proporcingas jį veikiančiai jėgai ir atvirkščiai propor-

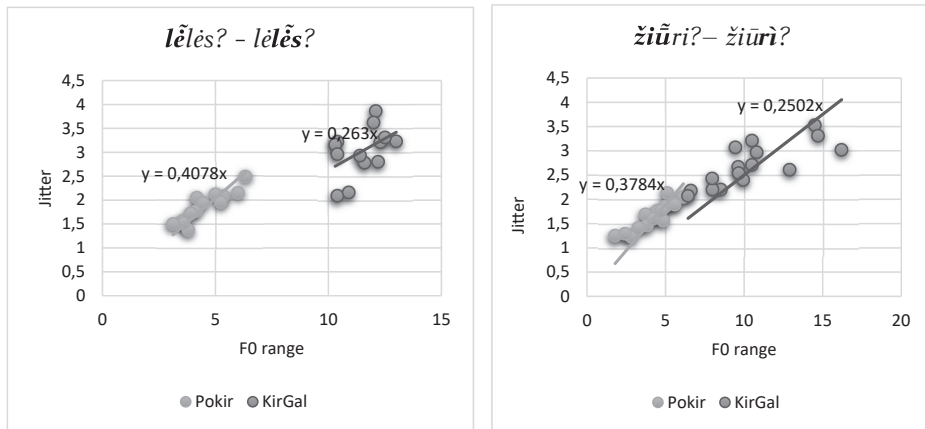
7 paveikslas. *lēlēs?* – *lēlēs?* (kairys grafikas) ir *žiūri?* – *žiūri?* (dešinys grafikas) dinaminiai tono parametrai

Duomenų ženklavimas grafikuose: pilki trikampiai – prieškirtiniai skiemenys, pilki taškai – pokirtiniai, juodi taškai – kirčiuoti pradiniai, juodi trikampiai – kirčiuoti galiniai skiemenys.

rodo didesnę intenciją valdyti toną, neleisti jam nekontroliuojam šokti aukštyn, kristi žemyn ar tiesiog virsti triukšmu (neperiodiniu dažniu). Puslankiu išlinkstanti kreivė, jei nėra ištesinama per ilgesnį laiko intervalą, signalizuoja priešingą polinkį – neproporcingą klosčių atsaką į kintantį slėgį, momentinių jų inercinės jėgos pokytį, (de)aktyvaciją kažkurioje garso dalyje. Šio pobūdžio dinaminį niuansą kažkiek atskleidžia diapazono ir perturbacijos rodiklių santykis. Pernelyg nesileidžiant į matematines detales, galima spėti, kad *ceteris paribus* sąlygomis iškraipomo akustinio signalo išpūdis turėtų būti stipresnis tada, kai tai pačiai tono pokyčio apimčiai tenka didesnė *Jitter* skaitinė vertė.

Tokį spėjimą patvirtina abiejų šių rodiklių išsidėstymas dvimatėje koordinatinių plokštumoje (žr. 2 grafiką). Tiesa, reikėtų akcentuoti, kad šioje grafinėje medžiagoje matomam duomenų pasiskirstymui įtakos kažkiek turėtų daryti absoliutus tono aukštis (būtent todėl tie patys rodikliai anksčiau analizuoti

cingas kūno masei. Paprasčiausia analogija galėtų būti akustinės gitaros derinimas. Užgautą stygą derinimo suktuku galima įtempti arba atleisti pamažu (kontroliuoti įtempimą) arba staigiu pasukimu į vieną ar kitą pusę (t. y. nekontroliuoti sukimo). Pirmuoju atveju dažnis laiko atžvilgiu aukštės arba žemės tiesiškai, o antruoju – eksponentiškai (pagal geometrinę progresiją).

2 grafikas. Tono perturbacijos ir diapazono santykis

Pokir – pokirtinis (nekirčiuotas galinis) skiemuo, KirGal – kirčiuotas galinis.

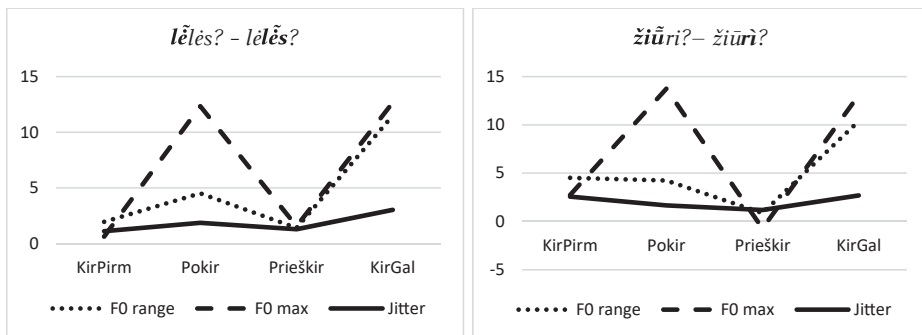
trimačiuose grafikuose, žr. 7 paveikslą)¹⁵. Vis dėlto, net ir neatsižvelgus į pastarąją aplinkybę, matyti, kad kirtis kažkiek sąlygoja galinių skiemenų tono dinamikos skirtumą. Informatyviausias yra krypties linijų posvyrio kampas (krypties koeficientas), nurodantis tiesinę funkciją, susaistančią visas vienos grupės realizacijas. Kairiosios linijos, atstovaujančios nekirčiuotiems galiniams skiemenims, abiejuose grafikuose kyla statesniu kampu, jų koeficientas svyruoja apie $\sim 0,4$. Tai reiškia, kad santykinio požiūriu tonui kintant ta pačia apimtimi, šiuo atveju gaunamos didesnės perturbacijos vertės, vienodomis intonacinėmis sąlygomis tonas iškraipomas labiau. Dešiniau esančių linijų atitinkama koeficientinė reikšmė mažesnė ($\sim 0,25$), todėl kirčiuotų galinių skiemenų santykinė tono kontrolė yra didesnė. Be to, lygybės ženklą tarp lyginamų garsų melodinės dinamikos neleidžia dėti ir statistiniai rodikliai. Tikimybė, kad lyginamos imtys diapazono ir perturbacijos santykio požiūriu priklauso vienai generalinei aibei, nėra didelė (*lėlės?* - *lėlės?* atveju $p = 1.01043E-06$, atitinkamai *žiūri?* - *žiūrì?* $p = 5.05E-07$, *mìni?* - *mini?* $p = 0.044966$).¹⁶

Dvifaktorisnės dispersinės analizės rezultatai taip pat suteikia argumentų skiemenų skirčiai pagal analizuojamą tono dinamikos tipą (žr. 3 grafiką).

¹⁵ Turima omenyje straipsnio pradžioje nurodytoji tono lygio ir perturbacijos koreliacija.

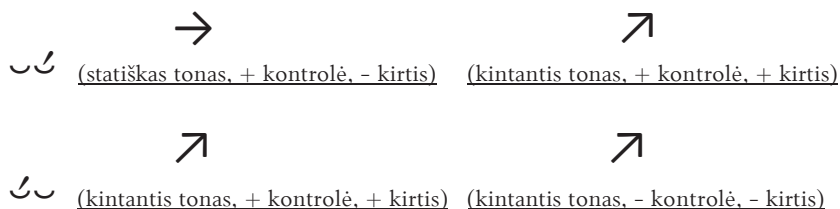
¹⁶ Į šį skaičiavimą liko neįtraukta pora *pādarō* - *padāro*, kadangi nė vienu atveju nėra kirčiuojamas žodžio galas (nesusidaro kirčiuoto ir nekirčiuoto galinio skiemens opozicija).

Vidurkių tendų pasiskirstymas abiejuose iliustracinėse porose toks pat, todėl šis duomenų diferenciacijos pobūdis nelaikytinas atsitiktiniu. Žodžio galo skiemenys yra aukštesnio tono (brūkšninės linijos), o kirčio implikuojamą akustinį jų netapatumą rodo nevienodas tono diapazono ir perturbacijos santykis (žr. intervalus tarp punktyrinės ir ištisinės kreivių ties Pokir ir KirGal žymomis). Šiose pozicijose kirtis pristabdo tono deformaciją, kurią galėtų sąlygoti klausiamosios intonacijos intensyvinama fonacija. Pastaroji aplinkybė turbūt koreguoja kirčiuotų žodžio pradžios skiemenų akustinę struktūrą, kuri, palyginti su jos ekvivalentu tvirtinamosiose frazėse, yra kur kas blankesnio fonetinio braižo. Šio tipo skiemenų dinamikos neutralizacija, suprantama, negali pasiekti prieškirtinių skiemenų lygmens, o tik prie jo priartėti – priešingu atveju reikėtų atmesti visus samprotavimus apie statiško tono skiemenų prozodinį nesavarankiškumą. Kadangi bekirčių žodžio pradžios skiemenų fonetinis modelis stabilus (fiksuojamas statiškas jų tonas), šioje pozicijoje atsidūręs kirtis privalo suintensyvinti tono kaitą, tačiau absoliučiuoju lygiu nesudaryti konkurencijos galiniam skiemeniui, kurio tonas kopija aukštyn dėl intonacijos.

3 grafikas. Vidurkių tendai

Abejoti, kad trijų akustinių parametų derinys atskiria skiemenis pagal kirtį ir poziciją, neleidžia ir palankūs statistiniai rodikliai. Nulinę hipotezę, kuria keliama prielaida, kad du nepriklausomus kintamuosius (kirtį plačiąja prasme ir pasirinktąjį akustinį modelį) nesieja interakcijos ryšys, galima atmesti su labai maža klaidos tikimybe (*lėlės?* - *lėlės?* - $p = 1.01E-49$; *žiūri?* - *žiūri?* - $p = 4.78E-55$; *mīni?* - *mini?* - $p = 4.34E-34$; *pādarō* - *padārō* - $p = 9.04E-37$). Šie rezultatai leidžia sudaryti dar dvi bendrąsias schemas, atspindinčias kirčio realizacijas klausiamosios intonacijos sąlygomis:

2 schema. Kirčio fonetinės realizacijos klausiamosios intonacijos sąlygomis stiprioje frazės pozicijoje

Pateiktoje schemeje į akis pirmiausia krinta tai, kad, pakitus intonaciniam tipui, pirmoji grandinė \sim išliko tokia pati. Jau buvo nurodyta, kad skirtumas tik tas, kad klausiamąja intonacija ištartų žodžių kirčiuotuose galiniuose skiemenyse tonas kilo kiek didesniu laipsniu (žr. 3 ir 6 paveikslus). Ši paralelė dar tvirčiau leidžia teigti, kad heterosilabiniai tono lygių skirtumai yra frazės intonacijos raiškos priemonė. Šios nuostatos niekaip nekeičia faktinė aplinkybė, kad abiem atvejais kirtis galiniuose skiemenyse buvo susietas su aukštesniu tonu. Nesunku įsivaizduoti, kad po aukštesnio prieškartinio skiemens gali eiti žemesnis kirčiuoto žodžio galo tonas. Svarbiau tai, kad kirtis, nepaisant intonacijos tipo, neleido nutrūkti toninei grandinei – statiškas prieškartinio skiemens tonas pratęstas kontroliuojamos skiemeninės moduliacijos kirčiuotame žodžio gale.

Sunkiau perprasti antrosios grandinės \sim akustinę struktūrą. Problemiškiausia suvokti, kaip, augant fonacijos lygiui, bekirčiuose galiniuose skiemenyse gali sumažėti balso klosčių kontrolė. Įprasčiau būtų manyti, kad tono kilimas ir yra didėjančios kontrolės rezultatas. Apie tokią koreliaciją būtų galima kalbėti tada, jei visų skiemenų balsiai būtų tariami lygiu, vienodu tonu. Gyvojoje kalboje susiduriama su nuolatine tono kaita didesniu ar mažesniu laipsniu, todėl, kaip parodė rodiklių išsidėstymas dvimatėje grafinėje medžiagoje, intencija panaudoti garsui daugiau akustinės energijos tiesiogiai neimplikuoja jos distribucijos tipo – dinaminio manevravimo laisvė tam tikru lygiu išlieka. Po aktyviausios grandinės dalies – kontroliuojamos, nestatškos kirčiuoto skiemens tono moduliacijos – negali eiti identiškos dinamikos skiemuo. Kad nesusidarytų prozodinė konkurencija, pokartinio skiemens tonas privalo būti deaktyvuojamas (balsis redukuojamas), virsti statišku (prozodiniu požiūriu neutraliu) arba sukelti užbaigiamos grandinės įspūdį. Pastarasis efektas, remiantis empiriniais duomenimis, regis, gali būti išgaunamas staigios balso klosčių (de)aktyvacijos (momentinio inercinės klosčių jėgos

pokyčio). Tokios dinaminės struktūros skienu, atrodo, sukelia „išmetamo į viršų“ tono įspūdį. Priešpriešą jam sudaro tolygesnis, tolydesnis, labiau kontroliuojamas tono pakėlimas (nesvarbu, koku laipsniu), kuris, pabaigdamas grandinę, susilieja su statišku prieškirčio skiemens tonu. Atitinkamose tvirtinamųjų frazių grandinėse sutapo kirčio ir intonacijos veikimo zona, abiejų prozodinių elementų fonetinė raiška apsiribojo pradiniu žodžio skiemeniu, todėl galinis skienu buvo paprasčiausiai deaktyvuotas.

Vis dėlto susikoncentruoti vien į galinius skiemenis sprendžiant kirčio diferenciacijos klausimą klausiamosios intonacijos sąlygomis nereikėtų. Nustatytam kirčiuotų ir bekirčių šios pozicijos skiemenų dinamikos skirtumui tektų didžiausias funkcinis svoris tik tuo atveju, jei sutaptų žodžio pradžios skiemenų, turinčių skirtingą prozodinį statusą, toninė struktūra (o taip nėra). Kadangi kirtis yra sintagminės, o ne paradigminės analizės rezultatas, kiekvieno skiemens prozodinį krūvį tiesiogiai sąlygoja jo aplinka, gretimi skiemenys. Ši aplinkybė neleidžia kalbėti apie griežtas tono kontrolės parametro paklaidas ar absoliučias jo išraiškas. Svarbesnė pati skiemenų skirtis tono kontrolės požiūriu. Didesnis poreikis sukelti rūpestingiau ištariamą, aiškiau valdomą tono moduliacijos įspūdį, spėtina, yra tada, kai kirtis yra pirmajame žodžio skiemenyje. Kaip jau buvo minėta, klausiamoji intonacija pakelia galinių skiemenų fonacijos lygį, tokiu būdu sukurdamą papildomas konkurencines sąlygas kirčiuotam skiemeniui (sakytume, ima konkuruoti intonacijos ir kirčio skiriamieji požymiai). Mažesnė konkurencija yra tada, kai sutampa abiejų prozodinių elementų veikimo zona – kai kirčiuojamas galinis skienu klausiamąja intonacija tariamame žodyje ir pirmasis – tvirtinamąja. Pastaraisiais atvejais gali pakakti net ir nedidelės moduliacijos, kad būtų atsiskirta nuo statiško (trumpas apylygės tono atkarpos) ir ypač nuo deformuoto tono (redukuotos kiekybės balsio). Į šią aplinkybę neatsižvelgus, vienos pozicijos kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų skirčiai gali būti priskiriama nepagrįstai daug prozodinės svarbos.

Iš viso to, kas pasakyta, suformuluotina keletas bendresnių kategorijų, kuriomis galima būtų vadovautis tęsiant prozodinių elementų fonetinės interakcijos tyrimus. Pirmą, nišą selektyviam kirčio ir intonacijos skiriamųjų požymių interpretavimui atveria skirtis tarp akustinės energijos kiekio (bendresnio tono lygio ekvivalento), jos didėjimo ar mažėjimo laipsnio (diapazono) ir dinamikos (tono kitimo pobūdžio vieno skiemens ribose). Pirmųjų dviejų požymių grupė laikytina frazės intonacijos raiškos priemone, o trečioji – kirčio. Antra, kirčiuoto skiemens pabrėžimo akustinis efektas yra sugeneruojamas skiemeninę kontroliuojamo tono moduliaciją priešpriešinant statiško ar

deaktyvuoto tono skiemenims. Trečia, žodžių ir frazių tono grandinių susidarymą sąlygoja tono kaitos priklausomybė nuo inercijos. Skiemens tono statiskumas, pavyzdžiui, rodo, kad tokios toninės struktūros skiemenį turėtų sekti bent dar vienas skiemu. Didelė tono perturbacija, priešingai, signalizuoja apie intenciją nutraukti tono grandinę, todėl ji būdinga galiniams skiemenims (nebent visi žodžio skiemenys būtų tariami atskirai). Inercijos veiksmu, regis, būtų galima aiškinti kai kuriuos pozicinius priegaidžių variantus (plg. Kazlauskas 1968 [2000], 6–7; Girdenis 1996, 73; Remenytė 1996, 60; Švageris 2020, 150–151). Apskritai, keltina mintis apie toninės skiemenų struktūros ryšį su kalbėjimo tempu – kuo greičiau kalbama, tuo statiškesnis-inerciškesnis bekirčių negalinių skiemenų tonas. Dėl šio dėsningumo, matyt, supanašėja silpnojoje frazės pozicijoje tariamų žodžių kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų tono dinamika (plg. Švageris 2021, 300). Kuo stipriau toks žodis akcentiškai prišlyja prie kito žodžio, tuo labiau blunka fonetinis kirčiuoto jo skiemens charakteris, tuo labiau jo tonas virsta statišku ir supanašėja su kitais to paties žodžio skiemenimis. Tas pats fizikinis veiksnys galėtų būti tendencijos trumpinti bekirčius skiemenis (išskyrus, turbūt galinius pokirtinius, kurie yra veikiami frazės pabaigos efekto) priežastis.

Suprantama, visos šiame straipsnyje išsakytos mintys kol kas vertintinos atsargiai. Siūlomai metodologinei alternatyvai verifikuoti reikia kur kas daugiau empirinių duomenų. Apskritai, šiuo žvalgomojo pobūdžio tyrimu labiau siekta rasti patį principą, kuriuo būtų galima paaiškinti biomechaninį-fizikinį prozodinių elementų fonetinės interakcijos mechanizmą. Ar išties koncentravimasis į inercinę balso klosčių jėgą, jos sąlygojamus kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų tono dinamikos skirtumus, susidarančias tono grandines gali išspręsti analizuotąjį klausimą, kol kas vienareikšmiškai atsakyti negalima. Privalu didinti ir įvairinti analizuojamą medžiagą – įtraukti tarminius duomenis, šiuo metodu nagrinėti daugiaskiemenius žodžius, ilgesnes frazes, įvertinti įvairių kitų prozodinių veiksnių, koartikuliacijos, skiemenų struktūros (jų atvirumo, uždaro, konsonantinės skiemens branduolio aplinkos) daromą įtaką galutiniams rezultatams. Visa tai kol kas ateities tyrimų uždavinys.

Išvados

Atlikus akustinę empirinių duomenų analizę, galima daryti keletą bendresnio pobūdžio išvadų:

1. Fonetinę bendrinės lietuvių kalbos kirčio identifikaciją metodologiniu požiūriu tiksliausia grįsti inercinių balso klosčių savybių, atspindimų skiemenų tono dinamikos požymių, analize ir lyginimu. Akcentinė žodžio viršūnė yra suformuojama frazės intonacijos im-

plikuojamos skiemens tono kaitos ir kirčio sąlygojamos jos kontrolės derinio. Priešpriešą jiems sudaro statiško arba įvairiomis fonacinėmis sąlygomis vienokiu ar kitokiu laipsniu deaktyvuojamo (perturbuojamo) tono skiemenys. Tiesa, diferencinę galią turi ne absoliučiosios šių parametrų vertės, o santykinės. Poreikis intensyvinti ir labiau kontroliuoti tono kaitą kirčiuotuose skiemenyse yra tada, kai jiems konkurenciją sudaro intonacijos suaktyvinti nekirčiuoti skiemenys (pvz., galiniai bekirčiai skiemenys, tariami klausiamąja intonacija). Savo ruožtu tų pačių skiemenų tono kontrolės lygmuo gali būti kur kas mažesnis, kai jiems oponuoja statiško ar deaktyvuoto tono skiemenys.

2. Prozodinių elementų fonetinę interakciją atspindi selektyvi akustinės energijos kiekio (tono lygio), jos kitimo laipsnio (diapazono) ir dinamikos (tono kitimo pobūdžio skiemeniniu lygiu) reguliacija. Pirmieji du dėmenys yra frazės intonacijos prerogatyva, trečiasis – kirčio. Pastarasis prozodinis elementas, paprasčiau sakant, yra veiksnys, sąlygojantis akustinės energijos distribucijos kontrolę tarpiskiemeniniu lygmeniu.
3. Biomechaninio probleminės interakcijos mechanizmo analizėje pravartu disponuoti fizikine inercijos kategorija. Pasitelkus ją, regis, yra lengviau paaiškinti ne tik kirčiuotų, bet ir bekirčių skiemenų tono dinaminį pobūdį, pavyzdžiui, priešskirtinių skiemenų tono statiskumą. Bendresne prasme, atliekant šios krypties tyrimus, svarbu turėti omenyje, kad bet kokia melodinio parametro kaita priklauso nuo balso klosčių inercinių savybių – selektyvaus jų atsako į subglotalinio slėgio pokyčius.

LITERATŪRA

Atkočaitytė, Daiva 2002, *Pietų žemaičių raseiniųskių prozodija ir vokalizmas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Bacevičiūtė, Rima 2004, *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Berkovitz, Rochele 1984, Duration and fundamental frequency in sentence-final intonation, *Journal of Phonetics* 12, 255–265.

Brockmann, Meike, Michael J. Drinnan, Claudio Storck, Paul N. Carding 2009, Reliable jitter and shimmer measurements in voice clinics, the relevance of vowel,

gender, vocal intensity, and fundamental frequency effects in a typical clinical task, *Journal of Voice* 25, 44–53.

Brockmann-Bauser, Meike, Jörg Edgar Bohlender, Daryush Mehta 2018, Acoustic perturbation measures improve with increasing vocal intensity in individuals with and without voice disorders, *Journal of Voice* 32(2), 162–168.

Caballero, Jonathan A., Nikos Vergis, Xiaoming Jiang, Marc D. Pell 2018, The sound of im/politeness, *Speech Communication* 102, 39–53.

Girdenis, Aleksas 1996, Energetinė šiaurės žemaičių tarmės priegaidžių fonetinės prigimties interpretacija, *Baltistica* 31(1), 71–84.

Gordon, Matthew, Timo Roettger 2017, Acoustic correlates of word stress, A cross-linguistic survey, *Linguistics Vanguard*, 1–11.

Gussenhoven, Carlos 2004, *The Phonology of Tone and Intonation*, Cambridge: Cambridge University Press

Hollien, Harry 2013, Vocal fold dynamics for frequency change, *Journal of Voice* 28(4), 395–405.

Jaroslaviene Jurgita 2010, *Rytinių kauniškių Prienų šnektos fonologija* (daktaro disertacija), Vilniaus universitetas.

Jiang, Xiaoming, Marc D. Pell 2017, The sound of confidence and doubt, *Speech Communication* 88, 106–126.

Kazlauskas, Jonas 1968, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mintis.

Kazlauskienė, Asta, Regina Sabonytė 2018, F0 in Lithuanian, The indicator of stress, syllable accent, or intonation?, *Human Language Technologies – The Baltic Perspective*, 55–62.

Laigonaite, Adelė 1978, *Lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius: Mokslas.

Lausen, Adi, Kurt Hammerschmidt 2020, Emotion recognition and confidence ratings predicted by vocal stimulus type and prosodic parameters, *Humanities and Social Sciences Communications* 7(2), 1–17.

Laukkanen, Anne-Marie, Irma Ilomäki, Kirsti Leppänen, Erkii Vilkmán 2008, Acoustic measures and self-reports of vocal fatigue by female teachers, *Journal of Voice* 22(3), 283–289.

Lehiste, Ilse 1970, *Suprasegmentals*, Cambridge: M.I.T. Press.

Leskauskaitė, Asta 2004, *Pietų aukštaičių vokalizmo ir prozodijos bruožai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Murton, Olivia, Robert Hillman, Daryush Mehta 2020, Cepstral peak prominence values for clinical voice evaluation, *American Journal of Speech-Language Pathology* 29, 1596–1607.

Pakerys, Antanas 1982, *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*, Vilnius: Mokslas.

Plant, Randall L., Ross M. Younger 2000, The interrelationship of subglottic air pressure, fundamental frequency, and vocal intensity during speech, *Journal of Voice* 14(2), 170–177.

Pukelis, Vincas 1974, Frazės kirčiu pabrėžto žodžio ir jo kirčiuoto skiemens akustiniai požymiai lietuvių kalbos patikrinamuosiuose klausimuose, *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*, 199–217.

Remenytė, Irena 1996, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija, *Kalbotyra* 45(1), 30–115.

Švageris, Evaldas 2020, Intonacijos įtaka akustinei priegaidžių raiškai, eksperimentinis latvių bendrinės kalbos tyrimas, *Baltistica* 55(1), 119–157.

Švageris, Evaldas 2021, Prozodinių baltų kalbų elementų interakcijos tyrimo tęsinys, audicinė latvių kalbos priegaidžių analizė, *Baltistica* 56(2), 271–305.

Teixera, João Paulo, Carla Oliveira, Carla Lopes 2013, Vocal acoustic analysis – jitter, shimmer and HNR parameters, *Procedia Technology* 9, 1112–1122.

Teixera, João Paulo, Paula Odete Fernandes 2014, Jitter, shimmer and HNR classification within gender, tones and vowels in healthy voices, *Procedia Technology* 16, 1228–1237.

Van Heuven, Vincent 2018, Acoustic correlates and perceptual cues of word and sentence stress, theories, methods and data, *The Study of Word Stress and Accent*, 15–59.

Evaldas ŠVAGERIS

Lietuvių kalbos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[evaldas.svageris@flf.vu.lt]

Pēteris VANAGS

Latvijas Universitāte, Stockholms Universitet

NO *gaspažas* LĪDZ *kundzei*: PAGODINOŠI SIEVIETES APZĪMĒJUMI LATVIEŠU VALODĀ 16.–19. GADSIMTĀ

From *gaspaža* to *kundze*: female honorifics in Latvian in the 16th–19th centuries

Anotācija. Rakstā analizētas mūsdienu un vēsturiskās latviešu valodas lietvārdu leksēmas, kas līdzās nozīmes pamatkomponentam ‘pieaugusi sieviete’ ietver arī cieņas izteikšanas un (vai) sociālā stāvokļa raksturojuma komponentus, – *gaspaža*, *madāma*, *dāma* un *kundze*. Aplūkota minēto leksēmu parādīšanās un lietojuma maiņa 16.–19. gs. laikā, īpašu uzmanību pievēršot procesiem 19. gs. vidū un otrajā pusē. 16.–18. gs. materiāls iegūts galvenokārt no latviešu seno tekstu korpusa SENIE, kā arī leksikogrāfiskiem avotiem. 19. gs. materiāls pētījumam atlasīts, izmantojot Latvijas Nacionālās bibliotēkas digitālo periodikas krājumu un tā meklēšanas iespējas.

Atslēgvārdi: latviešu valoda; vēsturiskā leksikoloģija; valodu kontakti; valodas pārmaiņas; pagodinoši apzīmējumi.

Abstract. This article focuses on those modern and historical Latvian words that, in addition to the main component of the meaning ‘adult woman’, also include the components of respect and/or social status, namely, *gaspaža*, *madama*, *dāma*, and *kundze*. The article discusses the emergence and change of use of these lexemes in the 16th–19th century with a special focus on the processes of the middle and second half of the 19th century.

In less than a century, the semantic field of the honorific female designations in the Latvian language has undergone significant changes. From one word *gaspaža* to four in the 1870s, but the most significant changes took place in the last twenty years of the century. In formal and neutral use, *kundze* and *dāma* were strengthened, each occupying a different part of the semantic field, competing synonymously only in the general sense of ‘honorable woman’, as well as in the function of address. However, even in this case, *kundze* is more often used in the context of the singular and *dāma* in the plural. In turn, lexemes *gaspaža* and *madama* have become characteristic of colloquial language and fiction; they often have an ironic or negative connotation.

Keywords: Latvian; historical lexicology; language contacts; language change; honorific designations.

1. Ievads

Mūsdienu latviešu valodā pieaugušas sieviešu dzimuma personas apzīmēšanai lielākoties izmanto leksēmas *sieviete*, *sieva*, *kundze*, *dāma*, kas ietver gan nozīmes pamatkomponentu 'sieviete', gan atsevišķus blakus komponentus. Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca (MLVV) definē šos vārdus šādi:

- *Sieviete*. Vīrietim pretēja cilvēku dzimuma būtne; pieaugusi šāda cilvēku dzimuma būtne pretstatā meitenei, pusaudzei.
- *Sieva*. 1. Precēta sieviete attiecībā pret savu vīru; dzīvesbiedre; laulātā draudzene. 2. Sieviete.
- *Kundze*. 1. Dižciltīgu vai turīgu aprindu sieviete. 1.1. Saimniece, darba devēja (attiecībā pret padoto). 1.2. Sieviete. 2. Dzīvesbiedre. 3. Uzrunas forma (runājot ar, parasti precētu, sievieti); cieņas izteikšanas forma. 3.1. *kopā ar: vārds, kas apzīmē personu* Piekļāības forma, uzrunājot vai nosaucot (parasti precētu) sievieti.
- *Dāma*. 1. Eleganti ģērbusies, izskatīga sieviete. 1.1. *vēsturisks* Dižciltīgu vai turīgu aprindu sieviete. 1.2. Sieviete kā vīrieša partnere (piem., dejā). 1.3. *īpašības vārda nozīmē* Tāds, kas paredzēts sievietēm. (MLVV)

Kā redzams no definīcijām, līdzās nozīmes pamatkomponentam katrai no leksēmām ir arī citi komponenti, kas var raksturot personas vecumu, ģimenes stāvokli, sociālo stāvokli, ārējo izskatu, kā arī lietojuma situāciju. Taču šāds semantiskā lauka *sieviete* aizpildījums latviešu valodā ir samērā jauns, nostabilizējies tikai pēdējo simt gadu laikā. Pirms 19. gs. vidus latviešu rakstu valodā no četrām minētajām mūsdienu valodas leksēmām tika lietota tikai *sieva*, pārējās valodā ienākušas vēlāk. Savukārt tādas tolaik izmantotas leksēmas kā *sieviska*, *sievišķa*, *gaspaža*, *madāma* šodien lietojamas vairs tikai vēsturiskā kontekstā vai ar pejoratīvu konotāciju.

Šai rakstā uzmanība veltīta tām mūsdienu un vēsturiskām leksēmām, kas līdzās nozīmes pamatkomponentam 'pieaugusi sieviete' ietver arī cieņas izteikšanas un (vai) sociālā stāvokļa raksturojuma komponentus, proti – *gaspaža*, *madāma*, *dāma* un *kundze*. Rakstā aplūkota minēto leksēmu parādīšanās un lietojuma maiņa 16.–19. gs. laikā, īpašu uzmanību pievēršot procesiem 19. gs. vidū un otrajā pusē.

16.–18. gs. materiāls iegūts galvenokārt no latviešu seno tekstu korpusa SENIE (<http://senie.korpuss.lv/>), kā arī leksikogrāfiskiem avotiem. 19. gs. materiāls pētījumam atlasīts, lielākoties izmantojot LNB digitālās bibliotēkas periodikas krājumu (<http://periodika.lndb.lv/>) un tā meklēšanas iespējas. Tā kā t. s. vecajā ortogrāfijā un reizēm sliktā stāvoklī esošā oriģināla automātiskā

atpazīšana mēdz būt kļūdaina, raksts nepretendē uz savāktā materiāla visaptverošu raksturu, tomēr tā reprezentativitāte ir pietiekama, lai sniegtu objektīvu rakstu valodas ainu 19. gs.

Ņemot vērā, ka latviešu valoda 16.–19. gs. sociolingvistiskās situācijas dēļ bija pakļauta vācu valodas dominancei, rakstā veikts arī salīdzinājums ar procesiem aplūkojamā semantiskajā laukā tā laika vācu valodā. Tam izmantoti gan atsevišķu tulkojumu vācu avoti, gan arī tā laika vācu valodas leksikogrāfiskie avoti, kā arī Baltijas vācu periodika, kas pieejama LNB digitālajā krājumā. Salīdzinājuma mērķis ir noskaidrot, vai un kādā veidā izmaiņas latviešu valodā ir bijušas atkarīgas no tā paša laika procesiem Baltijas vācu valodā.

2. *Gaspaža*

Latviešu valodā vienīgā leksēma, kas apzīmēja pieaugušu sievieti un ietvēra arī cieņas izteikšanas papildkomponentu, līdz pat 19. gs. sākumam bija *gaspaža*. Tas ir leksisks aizguvums no skr. *gospoža* ‘saimniece; kundze, valdniece; Dievmāte’. Iespējams, ka sākotnēji aizguvums ticis lietots tieši pēdējā nozīmē, lai apzīmētu Kristus māti Mariju; sal. diezgan bieži lietotu šādu nozīmi senkrievu un senbaltkrievu avotos (SDJa 2, 370–371; Sreznevskij 1893, 566; SCSRJa 1, 284; HSBM 7, 111).

Aizguvums *gaspaža* latviešu valodā fiksēts jau līdz ar agrīnajiem pierakstiem 16. gs. pirmajā pusē. Rakstu avotos agrākā fiksētā nozīme ir ‘sieva, dzīvesbiedre’. Ar šo nozīmi vārds lietots Rīgas amatu grāmatās 1533., 1534., 1549., 1561., 1572. gadā, atspoguļojot reālu lietojumu Rīgas latviešu sarunvalodā, piem.:

- (1) Grette, Ownyn gasspaysze (1533); Gerde Springissche loesdregers gaspasche (1534); Tonnis Stake ar souwe gaspasche (1549); Peter pauris ar souwe gaspasche ar warde Margreta (1561); Toms sautinge gaspascha gir masa tappuse (1572) (Arbusow 1922, 31; Arbuzovs 1920, 46–47).

Nozīmi precizē ne tikai konteksts, bet arī tas, ka paralēli tiek lietots arī vārds *sieva*, sal. tajos pašos avotos, piem.:

- (2) Barbare, Bartolmeesz Jureszucke szewe (1533); Katharina, Hermen Pawassarre szewe (1534); Mattis Kapost, Anne sewe (1549); Janis Lutke ar souwe sewe ar wārde Anna (1558) (sk. turpat).

Šo pašu amatu grāmatu vāciskajos ierakstos arī lietotas divas leksēmas – 15. gs. tikai lv. *wyf, wyff* ‘sieva’, bet 16. gs. paralēli arī lv. *vrouwe, husfruwe*,

frouwe ‘kundze, sieva’ (Arbusow 1921, 97–100; Arbuzovs 1920, 45). Otrais vārds sākotnēji attiecināts tikai uz dižciltīgām personām, taču jau vidusvācu valodas periodā tas lietots arī vidusslānī, pilsoniskajā kārtā (Nübling 2011, 346–347). Tādējādi iespējams, ka arī latv. *gaspaža* lietojums Rīgas amatnieku vidē var liecināt par vēlmi parādīt savu relatīvi augstāko sociālo stāvokli.

Nozīmē ‘sieva’ vārds *gaspaža* atrodams arī pirmajās iespiestajās grāmatās latviešu valodā 16. gs. beigās, piemēram, evaņģēlija stāstā par Jēzus dzimšanu (Lk 2:4–5):

- (3) Tad nogay arridtczan Jofeph no Galilea [...] ar Maria Bouwe Baloulata Gaſpaſſche / kattrā tur apgrutenata by. (EvEp1587, 14, 9)

Arī Poncija Pilāta sieva (Mt 27:19) ir šādi apzīmēta:

- (4) Vnde kad thas vs tho Szodibe Kreeßele Bedeye Buutye winge Gaſpaſſche py to / vnd licke tham ſatcyth. (EvEp1587, 89, 17)

Šīs pirmās perikopes ir tulkotas no Mārtiņa Lutera Bībeles lejasvācu versijas, un abās attiecīgajās teksta vietās lietots lv. *frouwe* (Biblie 1533) resp. *Fruwe* (Biblia 1599), kas saskan ar atbilstmēm Rīgas amatu grāmatās. Jāpiezīmē, ka Lutera Bībeles tulkojuma oriģinālajā augšvācu versijā lietots tikai vāc. *Weib* ‘sieva’ (Biblia 1545), leksēma, kurai nekad nav bijis cieņas izteikšanas nozīmes papildkomponenta.

Taču jau 16. gs. grāmatās atrodama leksēma *gaspaža* arī ar nozīmi ‘saimniece, kundze’:

- (5) MYleis Baſnicekunx / es effeme [...] manne Thewe vnde Mathe / manne Kunge vnde Gaſpaſſche ieb ſaymnezenne neekloufys. (Ench1586, B3A, 17)
- (6) Es efme arridtczan ar wārdims vnde darbims nhe kounyx būwis / vnde ar manne tuwake ieb bedre kalpe duſmoys / prettibe manne Gaſpaſſche kurneys vnde ladeys etc. (Ench1586, F2B, 23)

Piemēram (5) oriģināls nav zināms, taču (6) tulkots Lutera Mazā katehisma fragments ar frāzi *widder meine frawen* (Enchiridion 1537 Eij r).

Savukārt 1615. gada dziesmu grāmatā pirmo reizi var identificēt arī trešo leksēmas *gaspaža* nozīmi – ‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’:

- (7) Thur ifgaye tris fweetas Gaſpaſchas [...] (Ps1615, 105, 26)

Dziesmas vācu oriģinālā atkal redzama leksēma *Frau: drey heilig Frawē* (Vanags 2000, 282).

Georga Mancela (*Georg Mancelius*, 1593–1654) darbos *gaspaža* lielākoties lietota nozīmē ‘kundze, saimniece’, piem.:

- (8) Skaudigha Seewa / kad ta laulata tohp / vnd Kallpone / kad ta ſawas
ghaſpaſchas weetu mannto. (Manc1637_Sal, 99, 10)

- (9) Bährni nhe ghribb ſawus Wätzakus klauffiet / Saim ſawus Maifes=dehwejus
/ Saimneekus unnd Saimnezeenes / Laudis nhe ghribb ſawus Kunghus und
Ghaſpaſchas kauneteeß. (Manc1654_LP2, 410{390}, 14)

Nozīme ‘sieva, dzīvesbiedre’, liekas, fiksēta tikai jau minētajā Lūkas evaņģēlija fragmentā:

- (10) Tad noghaja arridſan Jofeps no Galileas [...] ar Maria ſawu apſolytu
Ghaſpaſchu / kattru ghruta by. (Manc1631_LVM, 31, 25)

Tāču Poncija Pilāta sievu Mancelis tā vairs nesauc:

- (11) Vnd vs to Sohdkrahßlu fehſchoht / ſuhtiya winja Seewa py to / vnd licka
tam ſatziet: (Manc1631_LVM, 102, 26)

Savukārt Mancela vārdnīcā „Lettus“ (1638) skaidri minētas abas nozīmes:

- (12) Fraw / Ghaſpaſcha. (Manc1638_L, 64A, 15) un

- (13) Gemahl / Ghaſpaſcha. (Manc1638_L, 73B, 20)

Georga Elgera (*Georg Elger*, 1585–1672) evaņģēliju perikopju tulkojumos (ap 1640) divos minētajos fragmentos, tulkojot lat. *uxor* ‘sieva’, lietots gan *gaspaža*, gan *sieva*, tāču, pretēji Mancelim, attiecinot vārdu *gaspaža* tikai uz Poncija Pilāta sievu:

- (14) Tad aridzan nogaia Jofeps no Galilæa [...] ar Maria ſawu laulata fêwa, kattru
gruta by. (Elg1640_EE, 9, 16)

- (15) Vnd kad winfz vz to fôdukræsla fædæia, futia winia g a f p ô ž a pe winiu, vnd likka tam fæccit [..] (Elg1640_EE, 70, 14)

Savukārt Elgera sagatavotajā dziesmu grāmatā (1621) *gaspaža* nozīmē arī ‘valdniece, kundze’:

- (16) Salve Regina.
Svmmenat es tu Kōninie G a f p o ž Maria [..] (Elg1621_GCG, 159, 2)
- (17) O gloriofa Domina.
O G a f p o ž warrān godenat' [..] (Elg1621_GCG, 154, 23)

Šai avotā tajā pašā dziesmā, kas iekļauta jau 1615. g. luterāņu dziesmu grāmatā, sal. (7), leksēma lietota arī ar nozīmi ‘cienījama sieviete’:

- (18) Tur gaie tryš fwäte g a f p o ž e [..] (Elg1621_GCG, 90, 13)

Elgera latīņu-poļu-latviešu vārdnīcā (1683) ar vārdu *gaspaža* tulkots poļu *pani*, bet latīņu atbildmes akcentē nozīmes ‘kundze, valdniece’, taču arī ‘sieva’:

- (19) Pani. Domina, hera, herois (idis), materfamilias. G a f p ô ß / faimnece.
- (20) Pani młoda. Nova nupta. Jauna laulata g a f p o ß. (Elg1683_DPLL, 357)

17. gs. beigu un 18. gs. sākuma rokkrastā esošajās latviešu-vācu vārdnīcās atrodamas lielākoties divas vācu atbildmes – *Frau* ‘kundze’, *Gemahl(in)* ‘sieva’:

- (21) *Gaspascha eine Frau*, it: *Gemahl* – Johana Langija 1685. gada vārdnīcas manuskriptā (Fennell 1991, 109)
- (22) *Gaspascha die Frau, Gemahlin* – anonīmajā „Manuale Lettico-Germanicum“ (Fennell 2002 1, 139)
- (23) *Gaspascha. frau, gemahl* – Liborija Depkina vārdnīcas manuskriptā (Fennell 2005, 222)

Vienīgi Kristofa Fīrekerā (*Christoph Fürecker*, 1612–1685?) vārdnīcas manuskriptos pārsteidzošā kārtā vārds *gaspaža* lietots tikai pārnestā un iro-niskā nozīmē:

(24) Bährna=mahte Eine Sechwöcherin. Seſchas neddeſas gaſpaſa.
(Fuer1650_70_1ms, 35, 6)

(25) Tahs diwi wiſtas ta gaiļa ihſtas gaſpaſchas, tahs zittas tahdas pamallas. die
zwo hennen find des Hahns rechte weiber, die andere find folche beiläufferin.
(Fuer1650_70_1ms, 161, 1)

Šajā manuskriptā leksēma *gaspaža* pirmoreiz fiksēta arī uzrunas funkcijā:

(26) Gaſpaſchiņ mihla darreet ar mannim ko tihkami. Liebe frau, thut mit mir
wie es Euch gefällt. (Fuer1650_70_1ms, 279, 18)

Fīrekera vārdnīcas materiāli tādējādi plašāk fiksē vārda lietojumu ne tikai rakstu valodā, bet arī no runas. Par runātas valodas paradumu lietot vārdu *gaspaža* nozīmē ‘sieva’ liecina arī Heinriha Fūrmaņa (*Heinrich Fuhrmann*, 1668–1709) 1690. gada veltījumdzejolis:

(27) Deews dohd jums/ ô Mahzитайs/ Preeku und Laimu/
Ta gribbam mehß ſchodeen und allafchin luhkt
Par Jums/ juhſu Ghafafch’ ar Radeem/ ar Saimu/
Ka projam neds Zeppetz neds Siwis warr truhkt. (Fuhr1690_LL, 2, 43)

Bībeles teksta tradīcija iet citu ceļu nekā iepriekšējie perikopju tulkojumi. Ernsta Glikas (*Ernst Glück*, 1654–1705) tulkotajā Jaunajā Derībā (1685) vārds *gaspaža* atrodams tikai divreiz, abas Jāņa otrās vēstules pirmajā nodaļā, tulkojot divus vienīgos grieķu teksta leksēmas κυρία ‘kundze’ lietojumus:

(28) TAs Wezzajs tai isredſetai Gaſpaſchai un wiņņa Behrneem/ ko es teefcham
mihleju/ un ne ween es/ bet arridſan wiſſi/ kas to Pateefibu irr atfinnuſchi.
(JT1685, 2J, 1:1)

(29) Un nu luhdfu es tew/ Gaſpaſcha/ ne itt kà weenu jaunu Bauſli us tew
rakſtidams/ bet kas mums no Eefahkuma bija/ ka mehs weens ohtru
mihlejamees. (JT1685, 2J, 1:5)

Vecās Derības tulkojumā (1689–1694) leksēma *gaspaža* sastopama biežāk (vismaz 26 vārdlietojumi), turklāt divās nozīmēs: 1) ‘kundze, saimniece’, 2) ‘sieva’, piem.:

(30) Un wiņfch gahje pee Ahgares/ un ta tappa gruhtha: Kad nu ta redfeja/ ka ta gruhtha bija/ tad tappe wiņņas Gaſpaſcha nizzinata wiņņas Azzîs. (VD1689_94, 1Moz, 16:4)

(31) Un tas Ŗehniņfch mihleja to Efteri pahr wiſſahm Gaſpaſchahm / un wiņņa dabbuja wairak Schehlaftibas un Apſchehloſchanas wiņņa Preekſchâ/ ne kâ wiſſas Jumprawas/ un wiņfch likke to Ŗehniņa Krohni us wiņņas Galwu/ un darrija to par Ŗehniņinni Waſti Weetâ. (VD1689_94, Est, 2:17)

18. gs. rakstos, kas nav tieši saistīti ar Bībeles tekstu, leksēma *gaspaža* visbiežāk lietota nozīmē ‘sieva’, piem.:

(32) Weenam wezzam Kungam Angļu ſemmê, Hawood wahrâ, bij no ſawas pirmas gaſpaſchas diwi meitas [...] (Ros1773, 191)

(33) Schinnî preekâ wehl buhdams atjahj diwi Ģehģeri, un luhdf to gaufchi us pilſſatu pee weena augſta Runnaskunga un Ģenerali nahkt, wiņņa gaſpaſchu, kas zeefchi no wella tohpoh mohzita, glahbt, ar to apſolifchanu wiņņam par to makfaht, zik ween praſſihs. (StendAJ1790_LSMP, 78, 6)

Taču plaši lietota arī nozīme ‘augstākas kārtas sievietē’:

(34) Weena baggata gaſpaſcha zittu gaſpaſchu, kas no labbeem tikkumeem bet ne tik baggata biia, praſſa: kahdas mantas tad juhſu Kungam no jums irr tikkufchas? (Ros1773, 106)

(35) Weens Rihges Kungs tohs diwi ſudraba lukturus, zits to biķķeſa deķķi, diwi zeenigas preilenes, to altaſa deķķi, weena Rihges mamfelle to baltu wirsdeķķi, weena atraitne gaſpaſcha to ſudraba kriſtiſchanas blōhdu dewufchi. (Lod1775_SEAPP, 14, 25)

Savukārt 18. gs. leksikogrāfiskajos avotos – Kaspara Elversa (*Caspar Elvers*, 1680–1750; 1748), Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714–1796; 1761, 1789) un Jakoba Langes (*Jacob Lange*, 1711–1777; 1772–1777) vārdnīcās – līdzīgi kā tekstos – akcentētas ir nozīmes ‘sieva’ un ‘kundze’:

(36) Frau, Gaſpaſcha, Neben=Frau, leeka Gaſpaſcha (Elvers 1748, 152)

(37) Gemahl, Kungs, Gaſpaſcha (Elvers 1748, 163)

- (38) *gaļpaļcha* Frau, Gemahlin (Stender 1761, 43)
- (39) Ehefrau, laulata *gaļpaļcha*. (Lange 1777 1, 192)
- (40) Frau die, ta *gaļpaļcha*. (Lange 1777 1, 246)
- (41) *Gaļpaļcha* ta, die Frau. (Lange 1777 2, 116)
- (42) *gaļpaļcha*, Frau, Gemahlin. Zeeniga *gaļpaļcha*, gnädige Frau (Stender 1789 1, 69)
- (43) Ehe=frau, laulata *gaļpaļcha*. (Stender 1789 2, 189)
- (44) Frau, *gaļpaļcha*. (Stender 1789 2, 250)
- (45) Gemahlin, *gaļpaļcha*. (Stender 1789 2, 275)

18. gs. beigās atrodams arī pirmais *gaspažas* lietojums kopā ar personvārdu:

- (46) Wriederik, zeenigas Bockum *gaļpaļchas* ūllainis (LGG, 01.04.1797)

No šī gadsimta vidus saglabājusies arī pirmā metalingvistiskā informācija par vārda lietojumu, sabiedrības vidusslāņa vēlme attiecināt to uz sevi. Par to raksta Johans Jakobs Harders (*Johann Jacob Harder*, 1734–1775) apcerējumā „Untersuchung des Gottesdienstes, der Wissenschaften, Handwerke, Regierungsarten und Sitten der alten Letten, aus ihrer Sprache“ (1764):

- (47) Eine Bürgerfrau, die etwa einen Hacken Landes beitzet, *Gaļpaļcha* mahte; und ein jeder kahle Handwerksmann und deutſcher Krüger ſich *Kungs*, ſeine Frau *Gaļpaļcha* und ſeine Kinder *Kundſiņas* und *Jumprawas* und nennen läſſet, obgleich ſie nicht ein paar ganze Beinkleider auf dem Leibe haben, und baarfuß herumlaufen, wie die Enten. (RA, 27.12.1764)

19. gs. leksēmas *gaspaža* lietojums aktualizējas līdz ar pirmo laikrakstu latviešu valodā – „Latviešu Avīzēm“ –, kas sāk iznākt ar 1822. gadu. Tajā daudz rakstīts par aktuāliem notikumiem gan latviešu zemēs, gan Krievijas valstī, gan citviet pasaulē. Visbiežāk sastopamā vārda *gaspaža* nozīme 19. gs. 20.–60. gados ir ‘sieva’, lielākoties runājot par augstākas kārtas personām, piem.:

- (48) Ta wahrds irr Ludwig un wiņfch fawam gaļpafchas tehnam, wezzam Leepajas femneeku mahzitajam, Konfistorialrahtam (tas irr: Bafnizas teefas=padohmneekam) Fehre, par ammata paligu iswehlehts un peedohts tappe. (LA, 06.12.1823)
- (49) Preekfch 400 gaddeem Kurfemmê dfihwoja muifchneeks, kam gaļpafcha nomirre un kas wiņņam atftahje weenu paļchu dehliņu. (LA, 19.09.1840)
- (50) Garran kunga gaļpafch ai bij pee teefas jaeet un jaatbild. (PA, 16.10.1862)

Bieži lietota arī vārdkopa *augsta gaspaža*, īpaši rakstos par Krievijas ķeizarnama vai citām dižciltīgām sieviešu dzimuma personām attiecībā pret vīru, piem.:

- (51) Muhfu augfts Ķeifars un Kungs, ta Ķeiferene, wiņņa augfta Gaļpafcha, ta Ķeiserene Mahte un ta Leelprinzeffe Mahria Pawlowna tannî 18â Wewrar, eekfch tahs Bafnizas pee Ķeifariskigas feemas=pils, pee Deewa=galda bijufchi un to fwehtu Meelaftu, kâ wiļfeem kriftiteem peeklahjajs, baudijufchi. (LA, 16.03.1822)
- (52) Juli mehnefcha pirmâ deenâ irr Muhfu mihļa Schwehgereene, ta Leelfirftene Alekfandra Joſefowna, muhfu ļohti mihļa brahļa, ta Leelfirfta augfta Gaļpafcha, weenu prinzi laimigi dfemdejuſe. (MV, 16.07.1862)

Arvien biežāk 19. gs. periodikā vārds *gaspaža* apzīmē jebkuru augstākas kārtas sievieti, īpaši nenorādot viņas ģimenes stāvokli, piem.:

- (53) Beidfoht tas beedribas fiktehirs wehl nolaffija tohs wahrds to 14 kungu un weenas gaļpafchas, kas pa Kur= un Widfemmi, kâ arridfan pa Wahzfemmi par beedribas lohzeķleem fcho gadd irr tappufchi uſņemti. (LA, 10.07.1824)
- (54) Us fcheem pateizibas fwehtkeem, ko ļohti retti redf, bija ſanahkuſchi 8 mahzitaji, 2 no Bauskas aprinķa un 1 no Rihges, daudf kungu, gaļpafchu un preilenu – zitti no tahlenes. (LA, 01.08.1840)

Ja runa ir par vienu sievieti, tad lietvārds *gaspaža* bieži papildināts ar apzīmētāju *kāda* vai *viena*, piem.:

- (55) Daudf ſkattitaju bij ſapulzejuſchees, un weena ſmukka gaļpafcha no Rihges, kâ femneeku meita, us Wentineezes wiņfu apģehrbuſees, weenu dfeefmu Latwiſki tik jauki ſazzija, ka diwireifes bij jafakka. (LA, 20.09.1823)

- (56) No Rihgas. Preekfch maf deenahm kahda gafpafcha bohde nopirka gabbalu wadmalas un kad tai laikam wehl kur zittur bij ja eet, tad ta boh dneekam fazzija, ka deeneftmeitu atfuhtifchoht wadmalai pakkaļ. (MV, 15.10.1862)

19. gs. 60. gadu otrajā pusē līdz ar latviešu sabiedrības pakāpenisku emancipāciju arī attiecībā uz vidusšķiras latviešu sievietēm sāk lietot apzīmējumu *gaspaža*, piem.:

- (57) Arri Latweefchu gafpafchas un jumprawas tē Rihgā beedrojahs kohpā, gribbedamas katra fawu dahwanu no faweem rohkas darbeem woi dahrfā=augleem un t. pr. kohpā faneft un tahs woi zaur islohfechanu, jeb zaur uhtropi pahrwehrtiht tahdā kahrtā, kà tahs teem truhkumu zeef dameem warr derreht. (MV, 04.03.1868)
- (58) Arri fchi feeweefchu komiteja preezajahs, ka ir ar wiņņu darbu labbi us preekfchu eet, jo Latweefchu Gafpafches un Jumprawas ar preeku dahwanas fanefs. (MV, 11.03.1868)

Periodikā retāk ir lietota leksēma *gaspaža* ar nozīmi ‘saimniece, īpašniece’, ko nosaka laikrakstu satura specifika, piem.:

- (59) Kur gafpafcha jeb faimneeze tas wezzakais behrns irr, tur pirmu telļu waijaga isdoht, zittadi lohpi nihkft. (LA, 21.08.1824)
- (60) „Muhfu gafpafcha irr tihri eņģelis,“ tà ta Neeģereene Kriſtihne, weenpadeſmits gaddus wezza meitene us fawu brahli Jehkabu pa=kluffu fazzija. (LA, 16.07.1842)
- (61) „Ja gafpafcha redfehs, ka zits to fpanni neſs, tad manni kuls.“ Tas wihrs to fpanni behrnam atdewa. (MV, 20.01.1869)

Ar nozīmēm ‘augstākas kārtas sieviete’ un ‘saimniece, īpašniece’ cieši saistīts arī leksēmas *gaspaža* lietojums uzrunas funkcijā, piem.:

- (62) Sakki tà: mihļajs faimneeks jeb mihļa faimneeze, mihļajs kungs jeb mihļa gafpafcha, pateizu par juhfu labbu firdi, bet ta buhs affinaina nauda, jeb tee buhs affinaini fwahrki, ko juhs man dohdāt. (TLD, 01.10.1842)
- (63) Bet es atbildeju: Pateizu jums ļohti par juhfu labbu firdi, – mihļa gafpafchal (LA, 02.05.1857)

- (64) „Gaļpaļcha,“ – tā zeelawite trihzedama ſazzija – „te weens kungs, kas pee mums kohrteli gribb ņemt.“ (MV, 20.01.1869)

Visjaunākā leksēmas *gaspaža* funkcija ir pagodinošs pielikums, kas tiek lietots kopā ar personas vārdu un uzvārdu vai tikai uzvārdu. Vispirms šāds lietojums raksturīgs tiesu sludinājumos, piem.:

- (65) Ta Ņeiferiķa zettorta Draudſes=Teefa Rihgas Kreifē uſauz tohs Raddineekus tahs Ummurgas Baņnizas=Draudfē un Podfemmuifchâ nomirruļchas Gaļpaļchas Laura Chevalier: lai winņi no tahs appakſchâ rakſtītas Deenas eekſch to Laiku weena Gadda un ſeļchu Neddeļu pee ſchahs Teefas peeteizahs un tahs Nomirruļchas Mantu ſaņemm; jo zittadi pehz Likkumeem ta Manta Podfemmuifchas Pagafta=Lahdei peekriht. (VLA, 24.03.1827)
- (66) Wezzâ Addaleenesmuifchâ (Walkas Kreifē, Tirſes=Wellanes Baņnizas=Walftē,) ta gaļpaļcha Eliſabeth Gern Webruar=mehneſi ſchinnî gaddâ nomirruſi, un kahdu maſu mantu atſtahjuſi irr.. (VLA, 16.09.1832)
- (67) [...] pehz pagahjuļcha, noſazzita laika, teefa ne weenu wairs nepeeņems, bet peeminnetus grunts=gabbalus ar tahm tur peederrigahm ehkahm, tai gaļpaļchai Amalie Caroline Stokkebye par dſimteem norakſtihs. (VLA, 26.09.1861)

Cita satura tekstos *gaspaža* kā pielikums periodikā parādās kopš 19. gs. 60. gadiem. Tas reizēm var būt lietots līdzīgi kā iepriekšējos sludinājumos pirms personvārda, piem.:

- (68) Par gaļpaļchas Dibīfi peepeſchu nahwi gan daļch brihņejahs, bet neweens to neņehmahs ſkaidraki ismekleht. (PA, 27.06.1864)
- (69) Weena mahja ar leelu grunti par lehtu tirgu teek pahrdohtha Ritter=eelâ № 65, pee gaļpaļchas Henriette Tſcherkaffow. (MV, 28.08.1867)

Tomēr biežāk leksēma *gaspaža* seko uzvārdam. Raksturīgi, ka uzvārds tad lielākoties lietots nelokāmā bezgalotnes formā, piem.:

- (70) Kas lai finna, kam grahmata jeb pakkiņſch nodohdams, ka ſtahwehs ufrakſtihts: Pihrup kungam jeb Ahn gaļpaļchai. (MV, 19.06.1861)
- (71) Millers dſihwoja kahdas Blit gaļpaļchas nammâ, kas netahl no tahs ſtanzijas, kur Briggſu dſeļcha zeļļa karreetē nokahwe. (PA, 17.12.1864)

- (72) Kà dŕirdeju, tad Rathminder gaŕpaŕcha i Jahņa ŕkohlâ, Safŕlauhâ, ta laime tikkuŕe, 25 gaddu ammata=ŕwehtkus ŕwinneht, kas 14tâ Septemberî ŕ. g. tikŕchoht noturreti. (MV, 11.09.1867)

Kā pielikums vārdam un uzvārdam *gaspaža* retumis lietots arī vēl 19. gs. 70. gados, tomēr tad ir jau plašāk lietoti sinonīmiski un modernāki apzīmējumi *madama* un *kundze*.

Kārļa Ulmaņa (*Karl Christian Ulmann*, 1793–1871) latviešu–vācu vārdnīcā (1872) leksēmai sniegts šāds tulkojums:

- (73) Gaŕpaŕcha, -as, (роspoжа, Lth. gaŕpadinne), die Frau, die Herrin, (das franzöŕiŕche madame), Titel, der Bürgerfrauen gegeben wird; die Dame in der Karte. (Ulmann 1872, 72)

Tātad – ‘sieva, kundze, saimniece, tituls, t.i. – pagodinošs apzīmējums, pilsonisko aprindu sievietēm; *dāma* kārtīs’. Ne sevišķi skaidrs ir vienīgi norādījums iekavās uz atbilstmi franču *madame*.

19. gs. 70. gados leksēma *gaspaža* joprojām plaši (starp 20 un 60 lietojumu gada laikā) tiek lietota divos latviešu laikrakstos – „Latviešu Avīzes” un „Mājas Viesis”. Tā parādās nozīmēs ‘sieva; saimniece, kundze; cienījama, augstākas kārtas sieviete; uzrunā, arī kopā ar uzvārdu’. Vienlaikus šai gadu desmitā sastopamas arī pirmās kritiskās piezīmes par vārdu. Tā Matīss Kaudzīte (1848–1926) kādā grāmatu apskatā 1876. gadā, netieši norādīdams uz vārda arhaisko raksturu, izsakās:

- (74) Pawŕfam nefader ar Hartmaņa k. walodu, kuŕâ atrodahs ŕatwerŕme, wehŕtule, wehŕture, mahkŕla, gleŕnotaji u. t., ŕchahdi wahrdi, kâ: ŕlaktiņŕch, ŕlaktaht, kuptŕchoŕchana, ŕturme, ŕchanze, ŕkunŕte, buhweht, deeneht, gaŕpaŕcha u. t. t. (BZ, 27.02.1876)

Leksēmas *gaspaža* lietojums strauji sarūk par labu neoloģismam *kundze* 19. gs. 80. gadu sākumā, kad ar 1883. gadu atrodamo piemēru skaits gadā samazinās stabili zem 10. 19. gs. 90. gados lietojuma konteksts parasti jau ir vēsturisks vai ironisks, vārds nereti tiek lietots pēdīgās:

- (75) Skolmeiftara ŕmalkâ „gaŕpaŕcha” tatŕchu newareja meitenes ŕkolâ ŕaukt pa praŕtam femneeku wahrdam. (B, 16.02.1883)

(76) Tirgonim pahreet pahr kauleem mafi drebuļi un, lai gan wehl ļauna neparedēdams, tuliņ laiſchas pee Schihda „gaļpaļcha“. (BV, 16.03.1891)

(77) Tihri neeka fehnam, ap 17 gadu wezam, ir jau „gaļpaļcha“ pee ſahneem. (BV, 09.02.1895)

Uz leksēmas anahronismu skaidri norādīts arī kādā literatūras apskatā 1897. gadā:

(78) Waloda tahda, kahdu rakftos leetoja preekſch 30 gadeem; beefchi leetoti artikuli, weenkahrſcha negazija un neihfti latwifki wahrdi, kà: gaļpaļcha, jumprawa, truhwe, kaupmans, zeitunga u. z. (B, 09.07.1897)

Savukārt 20. gs. sākumā leksēma *gaspaža* periodikā lietota vairs tikai literāros darbos kolorīta radīšanai vai ar ironisku konotāciju. Tas neizslēdz, ka noteiktos runātāju slāņos leksēma vēl tika aktīvi lietota, taču rakstu valodā tā jau neapšaubāmi uzskatāma par arhaismu.

3. *Madāma*

Augstākas kārtas pagodinošs sievietes apzīmējums *madāma*, sākotnēji *madama* jeb *madame*, latviešu valodā aizgūts no vācu valodas, kur tas 16.–17. gs. pārņemts no franču *madame* (Duden, 207). Rīgas un Jelgavas vācu presē vismaz kopš 18. gs. pēdējā ceturkšņa leksēma *Madame* parasti lietota kopā ar personas vārdu un (vai) uzvārdu, bieži tā dēvētas aktrises vai dziedātājas, piem.:

(79) Wann auch die Madame Schomberg gefonnen iſt mir ihrer Tochter nach Curland zu reifen; (RA, 09.07.1772)

(80) In der Schloßſtraſſe bey Madame Keilhau find einige Zimmer mit einer Domeftiquen=Stube, zur Miethe zu haben. (RA, 02.01.1777)

(81) Eine Teutſche Bravour=Arie, gefungen von Madame Myller. (MZ, 11.02.1791)

Apzīmējumam *Madame* vietējā vācu valodā ir pagodinoša konotācija līdz 19. gs. otrajai pusei, kad to aizstāj ar *Frau*, *gnädige Frau*, franču aizguvumam iegūstot nievājošu nozīmi:

(82) Madame, ſeit etwa 10 Jahren für alle Frauen beſſeren Standes ein Ausdruck, in dem eine Herabſetzung liegt, der gemieden und durch Frau oder gnädige

Frau erfetzt wird. In der Sprache der Dienftboten gilt *Madame*, ausgepr.
Madamm, noch zuweilen für die Frau des Haufes. (*Gutzeit* 1889 2, 200)

Vienlaikus leksēma *Madame* joprojām bieži ir sastopama Baltijas vācu presē arī pašās 19. gs. beigās, taču kopā ar personas vārdu to lieto informatīvos vai daiļliteratūras tekstos, kas stāsta gandrīz bez izņēmuma par notikumiem Francijā vai citur franču valodas vidē. Retumis vārds lietots arī ar jau minēto sarunvalodas nozīmi ‘saimniece, kundze’.

Latviešu periodikā leksēma formā *madame* vispirms parādās atsevišķos tiesas sludinājumos kā pielikums godājamās personas uzvārdam jau 19. gs. 30. gados:

(83) Pehz to tad wiffi, kam patihkaks, kahdu no fcheem ammateem jeb no fchahm weetahm usņemt, tohp usaizinati, pee laika pee *Madame* Schwalbe, kam ta Muifcha kihlam peederr, jeb pee wiņņas weetneeka, ta Kunga H. Ungur, Lohdes=muifchâ peeteiktees, kur tee warr tuwaki norunnatees un to waijadfigu fiņņu dabbuht. (VLA, 25.01.1836)

(84) Tapehz us luhgfchanu tahs *Madame* Köppen, kas Zirkften=muifchâ dfihwo, wiffi gohdigi ļaudis tohp luhgti, kas no fchahs fahdfibas ko dfirdejufchi, Draudfes=Teefai par to fiņņu doht, lai fcho beskaunigu faglu warretu useet, pee Teefas likt un pahrmahziht. (VLA, 27.05.1836)

Daži šādi lietojumi jau citā kontekstā atrodami arī nākamajos gadu desmitos, piem.:

(85) Woi man gan buhtu brihw, to Gafpard *madames* fmukku meitiņu luhgt, lihdī nahkt us fchenķi; (LA, 13.12.1845)

(86) Js Pehterburgas. Tai 24tā Oktober deenā no rihta agri tur notikke breefmiga nelaime zaur uguns=grehku. Admiralitetes trefchâ daļļā, m a d a m a s Sufslow muhra=namma weena puffē fahze degt. (MV, 11.11.1857)

40. un 50. gados leksēma *madama*, *madame* atsevišķas reizes parādās arī nozīmē ‘kundze’ bez tiešas saistības ar personas vārdu, turklāt tam var būt arī ironiska konotācija, piem.:

(87) Un, buhs man buht tewim par padohma dewēju, tad ne klaufees wifs, ko majorene tew facka; es arri un wehl labbak finnu, kas peeklahjahs, ne kà ta leela m a d a m a. (LA, 05.04.1845)

- (88) Tehwam naw wallas ar behrneem darbotees; wiņņam jagahda par ufturru; bet ma d a m a irr par fmalku preekfch tam. (MV, 16.03.1859)

Tomēr tikai 60. gadu periodikā leksēmas lietojums kļūst regulārāks, kopš 1861. gada atrodams ik gadus (vidēji starp 3 un 10 gadījumiem). Tā biežums pieaug ar 1868. gadu, kad jau katru gadu ir vidēji starp 10 un 20 fiksējumiem. Bieži leksēma lietota kā pielikums pirms uzvārda, piem.:

- (89) Peterburgas Ahr=Rihgā, leelajā eelā, kanditera Tohmfona mahjā № 15, dfihwo ma d a m a Seidler, kas kohpfchanā un usturrefchanā labpraht gribb peeņemt behrnus no femmehm, kas Rihgas fkhohlās eet. (MV, 12.02.1862)
- (90) No Amerikas. Tee no kaŗŗa=teefas us nahwes=fohdu noteefati Paine, Harrold, Azzeroht un ma d a m a Surrat 7tā Juli (25. Juni) tikkufchi pakahrtri. (MV, 19.07.1865)

Īpaši atzīmējami vairāki „Latviskas sieviešu palīdzības komitejas” vārdā publicēti sludinājumi 1868. gadā, kuros redzams, ka vārds *madama* lietots arī attiecībā uz turīgākām latviešu sievietēm:

- (91) Schahdas dahwanas warr nodoht: komitejas preekfchneezei Kath. Leitan, Dehn mahjā, Kämmerei=eelā № 3, pee fchahļu wahrteem, pee ma d a m a s Schönberg, Böttcher=eelā № 3, pee ma d. Silberfeil, kalei=eelā, № 11; Ahrrihgā pee ma d a m Martiņfohn, kalku=eelā, № 13, pee ma d a m Pakalneek, Elifabet=eelā № 19, pee ma d Dietrich, pumpju taiftajta gaľpaľchas Maľkawas Ahrrihgā, pee Emilie Lack, Suworoweelā № 36, pee enkurneeka Richard Ohfoliņ gaľpaľchas, Saķķu=fallā, pee fweineek=faimneezes ma d. Narriņ, Ķihpu=fallā, un pee fkhohlmeiftereenes Rathminder, Saľslaukā. (MV, 25.03.1868)

Leksēmas *madama* lietojums bez personvārda var apzīmēt arī augstākas kārtas, turīgāka vai godājama vīrieša ‘sievu, dzīvesbiedri’, piem.:

- (92) Gaŗŗam eijoht fabriķa kunga ma d a m a s kleite eeķerrahs fiksfnā un ta ar warru teek lihdľ norauta femmē! (MV, 05.03.1862)
- (93) Nu tikka wehl daudľkahrtigas laimes= un weľfelibas wehleľchanas zits zaur zittu pahrmihdamees isľauktas un ľewiľchķi no usaizinata kohra puľľes firľnigas pateizibas Bankin kungam, wiņņa ma d a m a i, wiņņa kohram un zeen. mahzitajam Kaehlbrandt kungam lihdľ ar wiņņa zeenig‘mahti par wiņņu ľwehtku=fwinneľchanas mihligu isgahdaľchanu isľazzitas [..] (MV, 03.08.1870)

Bez personas vārda leksēma *madama* tiek lietota arī nozīmē ‘saimniece, kundze’, piem.:

(94) Un Berlines pilfātâ aukle ņawu madami jeb zeenmahti noņchņauguņi, eebahfuņi maiņâ, ar ņerru noņtuhmuņi lihdņi uppmallai un eemettuņi uhdeni. (LA, 08.03.1862)

(95) Zeenm. ņabihjuņees: „Bet ļaujât mannim arridņan jums weenu jautafchanu likt preekņchâ: Woi mahkat klaweereht?“ – Meita: „Ne, madame, to ne mahku.“ (LA, 30.05.1863)

Leksēma var apzīmēt arī augstākas kārtas vai turīgu sievieti vispār, turklāt robeža starp abām pēdējām nozīmes niansēm bieži nav īsti nosakāma, piem.:

(96) Jaunekļi, kas Rihgâ ņkohlâ eet, warr pee kahdas wezzigas madamas gohdigu un lehtu koņtesweetu dabuht. Jaappraffahs Moskawas Ahr=Rihgâ, Jaunâ eelâ № 9. (MV, 21.10.1863)

(97) Wioming pilfehtâ ņeewiņchņis pirmoreiņ par meera teefneņfi zelts. Effoht wezziga madama, labbi pabrohņcha no iņņkatta, ņwerroht kahdi 9 pohdi; (LA, 18.03.1870)

Vairākos tekstos atrodami arī norādījumi, kas un kad lieto apzīmējumu *madama*. Latviešu vidū vārds izplatās pilsētnieku vidē, vēloties uzsvērt savu augstāku stāvokli:

(98) Wiņņeem pilfehtâ irr lepni raddi, „Liġģera kungs“ ar sawu „Madamu“ un „jaunkungu“ un „freileni“. (LA, 18.12.1868)

Vārda izvēle var būt saistīta arī ar sievietes vecumu:

(99) Tadehļ ka biju jau daņchas wezzuma fiĆmes pee wiņņas nomanijis, es tahs wairs nemaf par freileni, ne arri par mamņeli neņauzu, bet madamas wahrdâ gohdaju. (MV, 23.06.1869)

Tātad leksēma lietota arī uzrunas funkcijā. Tas ir fiksēts arī periodikā, sākot ar 19. gs. 60. gadiem, sk. piemēru (95), kā arī vēl, piem.:

(100) „Nè, madama,“ atteiza fullainis, „ņchee kungi isņkattahs ļohti gohdigi un zeenijami, teem warr ustizzeht, ka tee ņawu parradu aismakņahs; [...] (MV, 07.12.1864)

- (101) „Zeenijama madama, es Juhs befgalligi mihleju, tadehl gribbu Juhs prezzeht. Effheet fchehligi un ne dohdeet man kurwiti!“ (MV, 19.11.1869)

Visās minētajās nozīmēs leksēma *madama* lietota arī turpmākajos gadu desmitos līdz pat 19. gs. beigām un arī vēl 20. gs. sākumā līdz Pirmajam pasaules karam. Bieži tā sastopama daļlīteratūras darbos, arī tulkojumos. Galvenā izmaiņa, kas notiek, vārds pakāpeniski zaudē formālu raksturu, vairs neparādās oficiālākā informācijā. No otras puses, tas arvien biežāk lietots ar ironisku, nievājošu konotāciju, nereti rakstīts pēdiņās, piem.:

- (102) Zelmene bij tahda goda ţeewiņa, kas wiţu klaufiņa, to ţazija augţtaki ţtahwoţcha perţona, kã peemehram ţkolotaja „m a d a m a“. (BV, 23.03.1888)
- (103) Ar noţchehloţchanu jaţaka, ka ţche wehl atrodas mahţtizigi zilweziņi, kas ţawãs wajadţibãs greeţchas Rigã pee kahdas „m a d a m a s“ St. (DL, 19.09.1890)
- (104) Wiņa ir tik branga un tik labi uţwedas, ka wiņu gandrihţ waretu par m a d a m u ţaukt. (B, 27.11.1891)

Tādējādi leksēmas *madama* aktīvais lietojums latviešu valodā ar pozitīvu konotāciju kā pagodinošs sievietes apzīmējums izrādījās visai īss – ap piecdesmit gadu. Pēc tam tas kļūst par raksturīgu zemāka stila sarunvalodas vārdu.

4. *Dāma*

19. gs. vidū latviešu valodā ienāk vēl viens pagodinošs sievietes apzīmējums – *dāme* jeb *dāma*. Arī tas ir aizguvums no vācu *Dame*, kam pamatā savukārt 16. gs. aizguvums no franču *dame* ‘kundze; sieva’ (DWDS; Duden, 206). Vārds jau kopš 18. gs. plaši sastopams arī Baltijas vācu presē, piem.:

- (105) Es hat dieţer Tagen eine Dame hier in der Stadt, in der St. Petri=kirche von einer goldenen Uhre das äũßerţte Gehaus, welches daran zu erkennen, weil es von gravirter Arbeit ist, verlohren. (RA, 12.11.1767)
- (106) ... und doch kũnnte ich Ihnen verţchiedene Damen nahmhaft machen, welche mit der Feder eben ţo gefchickt wie mit der Nadel umzugehen, und die von gelehrten Sachen fehr artig zu reden wiţţen. (Landarzt, 21.09.1765)

Pirmie vārda *dāma* fiksējumi latviešu valodā atrodami 19. gs. 50. gadu periodikā, vispirms daudzskaitļa formā. Leksēmas nozīme var būt paskaidrota, kas liecina, ka lasītājiem vārds ir vēl jauns un nepazīstams, piem.,

- (107) Bet nu ne palihdī ne kas, mannas dahmes (feewifchķi), jums waijaga mannim usklaufitees! (LA, 30.11.1850)
- (108) Jelgawneeki fakka: Tahs Dahmes, tas irr kriftigas zeenigas mahtes un preilenes, kas naudu famett un nabbagus apgahda. (LA, 22.07.1854)
- (109) Bij kahda dahma (jeb gaŕpaŕcha), kurras rohŕchu=waidfiņi it ŕtipri bij nobahlejufchi, ŕaprohtams zaur to ween, ka jaw wairak ne k  2000 neddeļas paŕaul  bij nodŕihwojuŕe. (MV, 29.07.1857)

Būtiskākā semantiskā atŕķir ba no jau lietotajām leksēmām *gaspaža* un *madāma* ir tā, ka vārds *d ma* nekad nenorāda sievietes ģimenes stāvokli. Taču tam piemīt cita nozīmes nianse – objektīva vai subjektīva norāde, ka persona pieder augstākai vai tur g kai kārtai, ir atbilstoŕi t rpta. Tāpēc lietvārds nereti sastopams kopā ar apz m t jiem *skaista*, *smalka* u. c., piem.:

- (110) Smalkas dahmas nu neŕchehligi kleeguŕchas, jo zeetŕirdigi kungi ŕmehjuŕchees, un kuġġineeki ŕteiguŕchees ar ŕawahm bohtlaiwiņahm nelaimigu ŕkrohderi glahbt. (MV, 02.06.1858)
- (111) Tahd  wiŕf  pehz pahra gaddeem iŕnahk no rupjeem baureem tihri ŕmalkas dahmas, un gan drihŕ freilenites. (MV, 16.03.1859)
- (112) Pa tam wiņŕch ŕawas azzis nemaŕ nenogreefa no tahs ŕkaif i apġehrbtas dahmas, kamehr zeļ a gall  bij nobraukuŕchi [...] (MV, 26.03.1862)

Leksēmas *d ma* lietojuma biežums pieaug, sākot ar 60. gadu vidu. Vien-skaitl  t  nereti norāda uz nepazīstamu vai vārdā nenosauktu personu, tam var būt pievienots vietniekvārds *kāda*, piem.:

- (113) Paŕchu laiku gahja kahda dahma mehreneem ŕoh eem zaur itt ŕchauru eeliņ  [...] (MV, 12.12.1860)
- (114) Kahda baggata dahma gribbeja dahrgu pulk teni pirkt. (MV, 22.01.1868)

Savukārt daudzskaitlī ar to apzīmē lielāku augstākas kārtas vai citādi cie-n jamu, vārdā nenosauktu sievieŕu grupu, piem.:

- (115) Wiņ us ŕagaidija wiŕfi baŕnizas kungi, aug ti waldiŕchanas, kaŗ ra, rahts un teefas kungi, 6 gohda dahmes un 30 balti ġehrbtas preileenes [...] (LA, 19.07.1862)

- (116) Amerikas d a h m a s mihļ ſmukkâs iſtabâs dſihwoht, ſantâ un fihdâ ģehrbtees un felta gredſenns u. t. pr. ar dahrgeem akmeņeem walkaht. (MV, 07.12.1870)

Ar šo leksēmas nozīmi saistīts arī tās lietojums uzrunas funkcijā, lielākoties daudzskaitļa formā, bieži saistībā ar apzīmētājiem *manas*, *cienīgas*, *cienītas*, piem.:

- (117) „Effēet tik labbi, zeenigas d a h m a s un zeenigi kungi,“ tã Berefino wallodu usņehma, „un paļaujeet mannim, ka Juhs ar ſaweem raddeem paſiņņoju. [...] (MV, 07.08.1871)
- (118) „Mannas d a h m a s,“ wiņſch ſazzija, „zerru ka buhſchu lihdf ſchim rahdijees nefajuzzis.“ (MV, 27.04.1874)

Kad 1868. gadā tiek nodibināta „Latviska palīdzības biedrība priekš trūkumu ciezdamiem igauņiem“ (kas vēlāk tai pašā gadā pārveidota par Rīgas Latviešu biedrību), pie tās izveido arī *dāmu komiteju*. Pēc tam tiek dibināta „Rīgas latviešu labdarības biedrība“ (1869), kas ir uzskatāma par pirmo latviešu sieviešu organizāciju. Turpmākos gados veidojas arī citas latviešu biedrības. Šajās organizācijās iesaistītās, tāpat arī uz sarīkojumiem aicinātās sievietes lielākoties sauktas par *dāmām*, piem.:

- (119) Par pareifigu darriſchanu iſweſchanu gahda beedribas komitejas d a h m a s, kas pee ſchi teefſham ne=weegla darba ſawâ ſtarpâ kahrtojahs, ik katru deenu pa diwi. (BV, 22.01.1870)
- (120) Dallibu ņemm beedri un zaur wiņņeem eeweſtas d a h m a s un lauzineeki. (MV, 02.02.1870)
- (121) Rihgas Latweeſchu labdarriſchanas beedriba ſawâ pilnâ ſapulzē tai 16tã Oktober iſtahjuſchu komitejas beedru weetã eezehleja tahs d a h m a s: M. Neugroht, O. Friſchenfeld, Weiſs, H. Strauch, Ch. Birk, M. Pławneek, C. Jakobſohn, A. Wahzſemneek – un tohs kungus: J. Baumann, J. Dombrowski, Ohſol=Ohſche, N. Pławneek, P. Schilling. (MV, 21.10.1872)

Vēl viens leksēmas *dāma* lietojums, kas ienāk latviešu periodikā 19. gs. 60. gadu vidū, ir dsk. ģenitīva forma *dāmu* īpašības vārda nozīmē – ‘tāds, kas paredzēts sievietēm’. Tā ir plaši izplatīta sludinājumos, piem.:

- (122) N. Leitnera pulkŕteņu=bohde Rihgā, Pehterburgas Ahr=Rihgā, leelajā Alekfander=eelā № 34, warr dabuht wiff=wiffadus ŕelta un ŕudraba, kungu un d a h m u pulkŕteņus [..] (MV, 19.11.1862)
- (123) Dubbult=drahnas manteļus un jakkas no tihras willas, kas makŕa no 12 lihdi 30 rubļus, krinolines, korŕettes, kungu=, d a h m u = un behrnu=kalloŕchas, ahdas=taŕchas un wiffadas mohdes=prezses leelā pulkā par lehtako tirgu pahrdohd Paul Jakobi, jaun'=eelā № 11. (MV, 28.03.1866)
- (124) Jaunas meitas, kas d a h m u ŕkrohdereŕchanu un ŕchuhŕchanu us maŕchines gribb eemahzitees, warr peeteiktees Schķuhņu=eelā № 19 pee G. Schenkewitz, dahmu ŕkrohdere. (MV, 21.06.1873)

Pēc 1875. gada leksēmas *dāma* lietojums visās minētajās nozīmēs latviešu periodikā pieaug līdz vismaz 100 gadījumiem gadā, bet no 80. gadu vidus līdz pat Pirmajam pasaules karam svārstās starp 400 un 700. Līdz ar to leksēma ir ieguvusi stabilu vietu latviešu valodā, kas tai ir vēl mūsdienās. Turklāt tā atbilst arī vācu valodā 19. gs. beigās leksēmas *Dame* lietotajām nozīmēm: 1) *vornehme Frau ŕchlechthin, verheiratet oder unverheiratet [..] jetzt für Frauen von einiger gefellŕchaftlicher Stellung allgemein gewordener Titel, formelhaft mit herr verbunden [..]; in der Anrede auch meine Dame!* 2) als Gebiterin des Herzens [..]; arī salikteņos *Damenhut* 'dāmu cepure', *Damenkleid* 'dāmu apķerbs', *Damenŕchneider* 'dāmu ŕuvējs' (Heyne 1890 1, 535).

5. *Kundze*

Jaunākā pagodinošā sieviešu dzimuma personu apzīmējošā leksēma latviešu valodā, kas ienāk aplūkojamajā semantiskajā laukā, ir *kundze*. Tā parādās 1869. gadā līdz ar jauno laikrakstu „Baltijas Vēstnesis“. Tajā minēts, ka 9. februārī ir notikusi jaundibinātās Latviešu labdarišanas biedrības pirmā pilnsapulce, kurā ievēlēja biedrības amatpersonas:

- (125) Preķŕchneeka ammatā eezehle A. Ohŕoling kundŕi, par palihgu – J. Baumann kungu; rakŕtu weddeja ammatā – E. Lack kundfeeni, par palihgu K. Stahlberg kungu; mantas ŕinnataja ammatā – A. Silberfeil kundŕi, par palihgu – J. Pehķŕchen kungu. (BV, 12.02.1869)

Tas, ŕķiet, ir pagaidām agrākais zināmais vārda *kundze* lietojums 19. gs. vidū. Par vārda ieviesēju vairāki pētnieki ir minējuši Ati Kronvaldu (1837–1875; Līgotņū 1924, 69; Blese 1937, 394; Kuŕķis 1987, 197). Kronvalda paša darbos tas gan nav tieši sacīts. Taču viņš vārdu ir lietojis savā rakstā par Vidzemes skolotāju sanāksmi Turaidā 1869. gada vasarā:

- (126) Un ihpaſchi weena ammatabeedra k u n d f e gahdaja weikli par to, ka mehs ohtrā deenā preekſch ſanahkſchanas raddibā (dabbā) jaunus ſpehkus garram un ſirdei eefuhktu [...] (BV, 06.08.1869)

Tāpat vārds ir minēts Kronvalda rakstā „Vecas valodas, jauni vārdi“, kur aplūkoti leksiski aizguvumi vairākās valodās, tostarp arī vācu valodā:

- (127) Madame franz. w. = gaſpaſcha, k u n d f e (BV, 29.11.1869)

Plašāk leksēmas *kundze* izcelsmei Kronvalds pievērsies 1871. gada jūlijā atbildē anonīmam kritiķim no laikraksta „Mājas Viesis“:

- (128) Tikpat gudri ſpreeſch mans zeen. prettineeks par teem wahrdeem „gaſpaſcha“ un „k u n d f e“, un brihnums tik, kà wiſch „preileene“ naw arri ſche peefihmejis kà no ihfti Latweeſchu wahrdu ſaknes iſzehluſchohs. Taggadejee elementar=ſkohleni jau finn, ka „gaſpaſcha“ zehlees no Kreewu wahrda „goſpodj“, latwiſki = kungs. Un kà Kreewi ſawu „gaſpaſchu“ atwaſſinajuſchi no goſpodj, ta pat Latweetis ņehmis to wahrdu „k u n d f e“ no Latweeſchu wahrda „kungs.“ „K u n d f e“ atlihdfina Wahzu wahrdu „Frau“; tadehļ arri „preileenes“ weetâ taggad mehdſ ſazziht „kundfene“ (Fräulein) waj arri „jaunkundfe“ (Jungfrau). (BV, 15.07.1871)

Arī šai rakstā nav teikts, ka Kronvalds būtu vārda autors vai ka viņš būtu ierosinājis to lietot. Tomēr, zinot Kronvalda ciešo saikni ar „Baltijas Vēstneša“ izdevēju un redaktoru Bernhardu Dīriķi (1831–1892), tas ir pilnīgi iespējams.

Tāču vārds 19. gs. vidū nav pilnīgi jauns. Tas ir atrodams vismaz divos 18. gs. avotos. Vārda pirmais zināmais fiksējums ir dzimuša vidzemnieka Svantes Gustava Dīca (*Svante Gustav Dietz*, 1670–1723) sagatavotajā grāmatā „Garriga Pehrlu=Rohta“ (1711):

- (129) [...] lai ne ſchṇahz Wihram pretti / it kà buhtu ta wiṇṇa Kundfe un Wirfnize / gribbedama wiṇṇu munſtureht / un wiſſu pehz ſawa Prahta darriht. (Dietz 1711, 431)

Pēc tam leksēma ir atrodama Jakoba Langes vārdnīcā (1772–1777), kur tā pirmoreiz fiksēta latviešu leksikogrāfijā:

- (130) Kungs tas, der Herr.
k u n d f e, die Herrin.
kungi plur. Die Herrſchaft. (Lange 1777 2, 162)

Iespējams, ka vārds *kundze* varētu būt sākotnēji ņemts no runātās valodas, taču rakstu valodā 18. gs. nav iesakņojies. Arī 19. gs. vidū sarunvalodā tas nav bijis pazīstams, kā norādīts Kārļa Ulmaņa vārdnīcā (1872):

- (131) *kũndfe*, -es, die Herrin, *Dietz*. (Wird nicht gehört, außer wieder in neuerer Zeit für das französische madame im BW.) (Ulman 1872, 127)

Ulmanis gan nepiemin Langes vārdnīcu, taču, visticamāk, vārds *kundze* ir pārņemts tieši no tās. Leksēmas ieviešana saskan ar „Baltijas Vēstneša“ valodas politiku kopumā. Laikraksts izvērta aktivitāti latviešu rakstu valodas atjaunošanā, kuplināšanā un arī tīrīšanā no dažādiem citu valodu aizguvumiem. Tikai šai laikrakstā leksēma *kundze* arī lietota 1869. un 1870. gadā. Tiesa, šis vārds nav tīri „latvisks“, tas ir atvasināts no veca leksiska aizguvuma – *kungs*, par kura avotu tradicionāli uzskata senaugšvācu valodas formu *kunig* (ME 2, 315, Sehwers 1953, 61).

Vārdam *kundze* jau pirmajos gados ir plašs lietojums un nozīmju spektrs, kas lielā mērā atbilst vācu valodas vārda *Frau* semantikai – sal.:

- (132) *Frau* [...] Bed. 1) Gebieterin, Herrfcherin [...]; Herrin über das Hauswefen, Gegenfatz zur *dienerin*, *magd* [...]; 2) Titel und ehrende Bezeichnung weiblicher Personen, in älterer Spr. auch für Unverheiratete [...]; jetzt gewöhnlich nur für Verheiratete, vor Eigennamen; [...] in der Anrede [...]; 3) Bezeichnung der Gattin und der verheirateten Frau [...]; 4) ehrende Bezeichnung weiblicher Personen überhaupt [...] (Heyne 1890 1, 965–966)

Pirmais leksēmas *kundze* minējums ir kā pielikums uzvārdam. Bez jau minētā piemēra (119) arī citi, piem.:

- (133) Beedribas likkumi, nu irr nodrukkati un par welti dabbutjami: pee A. Ohfoling *kundfes*, uf Sakķu *fallas*, № 1, Schönberg *kundfes*, Romanowkas eelā, № 59, Schilling *kundfes*, Elifabet=eelā, Scheluchina nammā, № 40. (BV, 30.08.1869)

- (134) Behrni, kas Rihgas *fkohlas* apmekle, atrohd laipnigu ufturras=weetu pee Grewe *kundfes*, Jaun=eelā № 19 (Maķk. Ahrrihgā). (BV, 16.07.1870)

Otra nozīme, kurā lietota leksēma *kundze*, ir ‘sieva’, piem.:

- (135) Winfch bij tihri nelaimigs, kad gaftuhf, kur wiņņi no eefahkuma bij eekohrteļufchees, ifdfirda, ka Swirbul *kungs* ar *flawu kundfi* jau *fenn aifbraukufchi* un nefinn uf kurreeni. (BV, 31.05.1869)

- (136) Rentneeka kundfe Zezilija no eefahkuma fpehleja labbaki ne kà uf beigahm. (BV, 15.10.1870)

Tiesa, ne vienmēr abas nozīmes ir stingri nošķiramas. Vēl viens lietojums leksēmai *kundze* ir pagodinošs sievietes apzīmējums vispār, piem.:

- (137) Tuwak peegahjis, Sillinfch paklannahs fchai zeenigai kundfei ļohti femmi un jauta fmalki zeppuri pazehlis, waj brihw irr eenahkt. (BV, 12.11.1869)
- (138) Kahdi kungi un kundfes if Bauſkas Latweefchu dfeedataju=beedribas „Dfeefmu waiņaga“ ufwedda taī 6. janwarī Bauſkas muifchneeku=klubbas fahlē to luggu „Paſcha audfinats“ no Allunan k. (BV, 22.01.1870)

Šādā nozīmē leksēma bieži lietota arī kā uzruna, piem.:

- (139) No pateizibas naw ko runnaht, zeeniga kundfe, – es to darriju, kà tas ik katram zilwekam nahkahs darriht. (BV, 30.08.1869)
- (140) „Jums newajag duſmotees, zeeniga kundfe,“ atbildeja ģeneralis ahtri, „preekfch aſtoņpazmit gaddeem warr buht juhs tà pat darrijaht, tikkai zittà femmē.“ (BV, 04.02.1871)

Tāpat jau kopš 1869. gada leksēma *kundze* parādās nozīmē ‘saimniece’:

- (141) Meerateefnefcha ſeewa bij ſawu kutfcheri lammajuſe un ſchis bij ſawu kundfi par to pee wiņņas wihra meera=teefas iſtabā apfuhdfejis. (BV, 12.07.1869)

Laikrakstā „Baltijas Vēstnesis“ leksēmas *kundze* lietojuma biežums 1870. gadā nedaudz pieaug (vismaz 17 piemēri), divreiz kritiskās piezīmēs tā minēta arī „Mājas Viesī“:

- (142) Schi israhdiſchana isdewahs pilnigi labbi un tē tik warram ſazziht, ka daſchs nebuhs ſaprattis tohs diwus jaunus wahrduš „wehftule“ un „kundfe,“ kas ſchinnī israhdiſchanā bij dfirdami. (MV, 12.10.1870)
- (143) Kadehļ taggad tee wairs nerakfta ſlaktiņfch bet „kautiņfch,“ ne wakkara puſſe bet „reetrums,“ ne tehwiſchka jeb tehwfemme bet „tehwija,“ ne femneeku draudſes bet „femftibas,“ ne gaſpaſcha bet „kundfe?“ (MV, 14.12.1870)

Arī vēl nākamajā, 1871., gadā „Mājas Viesī” leksēma *kundze* fiksēta tikai vienreiz satīriskā tekstā, kurā izmantoti daudzi tā laika, īpaši „Baltijas Vēstneša”, jaunvārdi („Atbilde if Rihgas uz Malleenas uz to grahmatu M. w. 25” – MV, 10.07.1871). Taču „Latviešu Avīzēs” vārds jau vairākas reizes lietots neitrāli, bez negatīvas konotācijas, piem.:

(144) Pehterburgas un Maŭkawas kungi un kundŭes tohpoht ļohti ņlaweti un apbrihnoti ņawu bagatu dahwanu dehļ, ko tee preekņch Luttera baŭnizahm un ņkohlahm dohdoht. (LA, 05.05.1871)

Tomēr, sākot ar 1872. gadu, pamazām jaunā leksēma *kundze* ieviešas arī „Mājas Viesā” valodā. Kad 1875. gadā šiem trim laikrakstiem pievienojas jaunie izdevumi „Baltijas Zemkopis” un „Darbs”, leksēmas lietojumu skaits strauji pieaug, bet 19. gs. 70. gadu beigās vārds visās minētajās nozīmēs jau ir nostiprinājies latviešu rakstu valodā. Tas plaši lietots gan formālās, gan neformālās situācijās, gan rakstos, gan runā.

6. Valodas maiņu analīze

Turpmākajā raksta sadaļā apskatīta analizēto leksēmu un visa semantiskā lauka mainība laika griezumā. Sākotnēji laikā kopš pirmajiem rakstiem latviešu valodā 16. gs. sākumā līdz pat latviešu periodikas pirmajam gadu desmitam 19. gs. 20. gados tiek lietota tikai viena leksēma, kas izsaka pagodinošu sievietes apzīmējumu, – *gaspaža*. Šai laikā vārds lietots plašā nozīmju spektrā: 1) ‘sieva’, 3) ‘saimniece, kundze; valdniece’; 3) ‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’; 4) pagodinoša uzruna; 5) personas apzīmējums kopā ar uzvārdu. Piemēri rāda, ka vārds reti attiecināts uz latviešu tautības sievietēm.

Nākamo periodu var datēt ar 1830.–1850. gadu. Šai laikā leksēma *gaspaža* joprojām tiek lietota visās tajās pašās nozīmēs un funkcijās kā iepriekšējā periodā. Taču semantisko lauku šai laikā pēc vācu valodas modeļa papildina jauna aizgūta leksēma – *madama*. Tās funkcijas tomēr ir ļoti ierobežotas, leksēma var apzīmēt: 1) personu kopā ar uzvārdu; 2) (reti) ‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’ (sk. 1. tab.).

1. tabula. Leksēmu *gaspaža*, *madama* semantika 1830.–1850. gadā

	‘sieva’	‘saimniece, kundze’	‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’	pagodinoša uzruna	personas apzī- mējums kopā ar uzvārdu
<i>gaspaža</i>	+	+	+	+	+
<i>madama</i>			(+)		+

Trešais periods datējams ar 1850.–1868. gadu. Šī laika jauninājums ir vēl viena no vācu valodas aizgūta leksēma – *dāma*. Tomēr arī šajos gados joprojām visplašāk lietota leksēma *gaspaža*. Taču arī leksēma *madama* iegūst tādas pašas nozīmes, apzīmējot arī ‘sievu’, ‘saimnieci’, kā arī funkcionē kā uzruna. Jaunā leksēma *dāma* var apzīmēt līdzās abiem iepriekšējiem vārdiem: 1) ‘cienījamu, parasti augstākas kārtas, sievieti’, taču papildina semantisko lauku arī ar jaunām pazīmēm: 2) ‘izskatīga, labi ģērbta sieviete’; 3) dsk. ģen. formā adjektīviskā funkcijā ‘tāds, kas paredzēts sievietēm’ (sk. 2. tab.).

2. tabula. **Leksēmu *gaspaža*, *madama*, *dāma* semantika 1850.–1868. gadā**

	‘sieva’	‘saimniece, kundze’	‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’	pagodinoša uzruna	personas apzīmējums kopā ar uzvārdu	‘izskatīga, labi ģērbta sieviete’	‘tāds, kas paredzēts sievietēm’
<i>gaspaža</i>	+	+	+	+	+		
<i>madama</i>	+	+	+	+	+		
<i>dāma</i>			+			+	+

Ceturtais periods aptver 1869.–1880. gadu. Precīzais sākuma datējums saistāms ar laikraksta „Baltijas Vēstnesis” iznākšanu, kas ievieš semantiskajā laukā neoloģismu – leksēmu *kundze*. Šī jauninājuma galvenais mērķis ir aizstāt aizguvumu *gaspaža*, kā arī būt par ekvivalentu vācu *Frau*. Tāpēc arī *kundze* tiek lietota tajās pašās nozīmēs un funkcijās kā *gaspaža*: 1) ‘sieva’; 2) ‘saimniece’; 3) ‘cienījama sieviete’; 4) pagodinoša uzruna; 5) personas apzīmējums kopā ar uzvārdu. Leksēmas *gaspaža* un *madama* joprojām tiek lietotas ar tām pašām nozīmēm, taču lietojuma biežums pirmajai uz perioda beigām pakāpeniski samazinās. Lietojuma sfēru šai laikā ir paplašinājusi leksēma *dāma*, kas iegūst arī uzrunas funkciju, taču lielākoties daudzskaitļa formā (sk. 3. tab.).

Būtiskas izmaiņas semantiskā lauka pārklājumā notiek periodā starp 1880. un 1900. gadu. Galvenās funkcijas rakstu valodā neitrālā lietojumā pārņem leksēma *kundze*, semantiski aptverot tās pašas nozīmes, ko iepriekšējā periodā. Savu lietojuma sfēru saglabā arī leksēma *dāma*. Turklāt abas leksēmas funkcionē arī formālā stilā. Savukārt abas vecākās leksēmas – *gaspaža* un *madama* – rakstu valodā zaudē formālu un neitrālu raksturu, kļūst par sarunvalodas, zemāka reģistra sastāvdaļu. Turklāt abas bieži iegūst negatīvu vai ironisku nozīmes konotāciju (sk. 4. tab.).

3. tabula. **Leksēmu *gaspaža*, *madama*, *dāma*, *kundze* semantika 1869.–1880. gadā**

	‘sieva’	‘saim-niece, kundze’	‘cienījama, parasti augstā- kas kārtas, sieviete’	pago- dinoša uzruna	personas apzīmē- jums kopā ar uzvārdu	‘izskatī- ga, labi ģērbta sieviete’	‘tāds, kas paredzēts sievie- tēm’
<i>gaspaža</i>	+	+	+	+	+		
<i>madama</i>	+	+	+	+	+		
<i>dāma</i>			+	+		+	+
<i>kundze</i>	+	+	+	+	+		

4. tabula. **Leksēmu *gaspaža*, *madama*, *dāma*, *kundze* semantika 1880.–1900. gadā**

	‘sieva’	‘saim-niece, kundze’	‘cienī- jama, parasti augstākas kārtas, sieviete’	pago- dinoša uzruna	personas apzī- mējums kopā ar uzvārdu	‘izskatī- ga, labi ģērbta sieviete’	‘tāds, kas pa- redzēts sievie- tēm’	nega- tīva, ironiska konotā- cija
<i>kundze</i>	+	+	+	+	+			
<i>dāma</i>			+	+		+	+	
<i>madama</i>	+	+		(+)	(+)			+
<i>gaspaža</i>	(+)	(+)						+

Tādējādi nepilna gadsimta laikā pagodinoša sievietes apzīmējuma seman-
tiskais lauks latviešu valodā ir piedzīvojis būtiskas izmaiņas. No vienas lek-
sēmas *gaspaža* līdz četrām 19. gs. 70. gados, taču būtiskākās maiņas notiek
pēdējā divdesmitgadē. Formālā un neitrālā lietojumā nostiprinājušās leksēmas
kundze un *dāma*, kas katra aizņem savu semantiskā lauka daļu, sinonīmiski
konkurējot tikai vispārīgā nozīmē ‘cienījama sieviete’, kā arī uzrunas funkcijā.
Tomēr arī šai gadījumā *kundze* tiek biežāk lietota vsk., bet *dāma* dsk. kon-
tekstā. Savukārt leksēmas *gaspaža* un *madama* ir kļuvušas par sarunvalodas,
daīlliteratūras iezīmi, kam bieži arī ironiska, negatīva konotācija.

7. Secinājumi

Rakstā tika aplūkoti semantiskā lauka ‘sieviete’ daļas ‘pagodinošs apzī-
mējums’ izmaiņu procesi latviešu rakstu valodā no 16. gs. līdz 19. gs. beigām.
Plašais materiāls ļauj izdarīt vairākus vispārīgus secinājumus:

- 1) Personas vērtējuma, pagodinoša apzīmējuma aspekts ir cieši saistīts ar procesiem sabiedrībā kopumā. Gan jaunu leksēmu rašanos, gan to nozīmes komponentu izveidi vai maiņu lielā mērā ietekmē pārmaiņas sabiedrībā.
- 2) Aplūkotā semantiskā lauka leksēmu un to nozīmju rašanās un maiņu procesus ietekmē latviski runājošās kopienas nepieciešamība, kā arī apzināta vēlēšanās sekot procesiem, kas notika sabiedrībā kopumā dominējošajā vācu valodas kopienā. Taču reizē ar nacionālo atmodu līdzās vācu valodas un sabiedrības iespaidam nozīmīgu lomu iegūst arī nacionālās identitātes aspekts.
- 3) Leksiski semantisku procesu rezultātā no vienas leksēmas, kas pārklāj visu pagodinoša apzīmējuma spektru, ienākot jaunām leksēmām, sākotnēji rodas samērā neskaidra semantiska opozīcija starp tām, kas bieži tiek neitralizēta. Taču tālākais process atkal noved pie skaidri diferencētas opozīciju sistēmas, kas tikai nelielā nozīmju nianšes spektrā var tikt neitralizēta.

AVOTI

Periodika

B – Balss (1878–1907)

BV – Baltijas Vēstnesis (1868–1906)

DL – Dienas Lapa (1886–1905)

LA – Latviešu Avīzes (1822–1915)

L – Der Landarzt. Eine medizinische Wochenschrift (1765–1766)

LGG – Latviska Gada Grāmata (1798–1799)

MV – Mājas Viesis (1856–1910)

MZ – Mitausche Zeitung (1784–1810)

PA – Pēterburgas Avīzes (1862–1865)

RA – Rigische Anzeigen (1761–1852)

TLD – Tas Latviešu (Ļaužu) Draugs (1832–1846)

VLA – Vidzemes Latviešu Avīzes (1824–1870)

(Visi periodiskie izdevumi citēti no: <http://periodika.lndb.lv/>)

Citi avoti

Biblia 1545 – Biblia: das ist: die gantze Heilige Schrifft deutsch, Wittenberg: Hans Lufft (Citēts no: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=P-PN87283235X&PHYSID=PHYS_0001&DMDID=)

Biblia 1599 – Biblia Dat ys: De gantze hillige Schrifft, Sassisch, D. Mart. Lut. [...], Wittenberch: Lorentz Süberlich [...] 1599. (Citēts no: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV004780143>)

Biblie 1533 – De Biblie vth der vthlegginge Doctoris Martini Luthers yn dyth düdesche vthgesetset [...] Lübeck: Ludowich Dietz [...] M.D.XXXIII. (Citēts no: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV001371694>)

Dietz 1711 – Garriga Pehrlu=Rohta [...] no JOHANN CUNDISIUS [...] Riga: Georg Matthias Nöller. [1711].

Elg1621_GCG – Geistliche Catholische Gesänge [...] Durch Georgium Elger [...] Braunßberg: George Schönfels [...] 1621. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Elg1621_GCG.html)

Elg1640_EE – EVANGELIA ET Epistolæ toto anno singulis Dominicis et Festis diebus [...] Per Georgium Elger [...]. Manuskripts. (Citēts no: Draviņš, Kārlis 1961. *Evangelien und Epsiteln ins Lettische übersetzt von Georg Elger [...]* 1. Texte. Lund: Slaviska institutionen vid Lunds universitet)

Elg1683_DPLL – DICTIONARIUM Polono-Latino-Lottaucum [...] R. P. Georgii ELGER [...] VILNAE: Typis Academicis Soc. IESU.

Elders, Caspar 1748, *LIBER MEMORIALIS LETTTICUS, Oder Lettisches Wörter=Buch* [...] Riga: S. Frölich.

Ench1586 – ENCHIRIDION Der kleine Catechismus [...] Durch D. Martin. Luther. [...] Königsperg: bey George Osterbergern [...] M.D.LXXXVI. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/Ench1586.html>)

Enchiridion 1537 – ENCHIRIDION. Der kleine Catechismus [...] D. Mart. Luth. [...] Wittenberg: Nic. Schir. (Citēts no: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00077146>)

EvEp1587 – Euangelia vnd Episteln aus dem deutschen in vndeutsche Sprache gebracht [...] Königsperg: bey Georgen Osterbergern. M, D.LXXXVII. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/EvEp1587.html>)

Fennell, Trevor G. 1991, *An Alphabetical Re-organization of Johannes Langius' "Lettisch-deutsches Lexicon"*, Melbourne: Latvian Tertiary Committee.

Fennell, Trevor G. 2002, *A Concordance to the Manuale-Lettico Germanicum 1: A–O*, Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.

Fennell, Trevor G. 2005, *Liborius Depkin Lettisches Wörterbuch, The original manuscript transcribed and annotated by Trevor G. Fennell 1*, Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.

Fuer1650_70_1ms – *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusahmen geschrieben und mit fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*. Manuskripts. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Fuer1650_70_1ms.html)

Fuhr1690_LL – Laimiga Lauliba ta Zeeniga und labb ißmahzita kungha [...] no Hinrich Fohrmann. Riga: Georg. Matth. Nöller. [1690.] (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Fuhr1690_LL.html)

Gutzeit, Woldemar von 1889, *Wörtertschatz der deutschen Sprachen Livlands 2: K–Q*, Riga: N. Kymmel.

Heyne, Moriz 1890, *Deutsches Wörterbuch 1: A–G*, Leipzig: S. Hirzel.

HSBM 7 – Žuraŭski, A. I., *Gistaryčny sloŭnik belaruskaj movy*, Vyp. 7, Minsk: Navuka i tēxnika, 1986.

JT1685 – Tas Jauns Testaments Muhfu KUNGA JESUS KRJSTUS [...] Riga: Johann Georg Wilcken [...] MDCLXXXV. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/2J.html>)

Lange, Jacob 1777, *Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-deutsches Lexicon*, Mitau: J. Fr. Steffenhagen.

Lod1775_SEAPP – Spreddikis pee Eefwehtifchanas tahs Ahdaschu Pahwil Peh-tera basnizas [...] no Martin Gottlieb Agapetus Loder [...] Jelgava: no Jahņa Wridiķķa Steffenhagen [...] [1775.] (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Lod1775_SEAPP.html)

Manc1631_LVM – Lettisch Vade mecum [...] Durch GEORGIUM MANCELIUM [...] Riga: Gerhard Schröders, [1631.] (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Manc1631_LVM.html)

Manc1637_Sal – Die Sprüche Salomonis [...] Durch GEORGIUM MANCELIUM [...] Riga: Gerhard Schröders, 1637. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Manc1637_Sal.html)

Manc1638_L – LETTUS, Das ist Wortbuch [...] Durch GEORGIUM MANCELIVM [...] Riga: Gerhard SCHRÖDER, M.DC.XXXVIII. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Manc1638_L.html)

Manc1654_LP2 – Lang=gewünschte Lettische Postill [...] ANDER THEIL. [...] durch GEORGIUM MANCELIVM [...] Riga: Gerhard Schröders [...] 1654. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Manc1654_LP2.html)

MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*, <https://mlvv.tezaurs.lv/> (10-02-2022).

Ps1615 – Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge [...] Riga: Nicolaus Mollin, 1615. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/Ps1615.html>)

Ros1773 – *Salaffifchana, pehz gohdigas, jaukas un augligas Laika kawefchanas pee teem garreem Zeemas Wakkareem*, Jelgava: J. W. Steffenhagen, 1773.

SCSRJa 1 – *Slovar' cerkovno-slavjanskogo i russkogo jazyka sostavlennyj vtorym' otděleniem' imperatorskoj akademii nauk*, 1, Sankt-Peterburg, 1847.

SDJa 2 – R. I. Avanesov (red.), 1989, *Slovar' drevnerusskogo jazyka (XI – XIV vv.)* 2, Moskva: Russkij jazyk.

Sreznevskij 1 – Izmail I. Sreznevskij, 1893, *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam 1: A–K*, Sankt-Peterburg.

StendA|1790_LSMP – Lustesfpehle no Semmneeka kas par Muischneeku tappe pahrwehrsts [...] Jelgava: J. W. Steffenhagen. 1790. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/StendA|1790_LSMP.html)

Stender, Gotthard Friedrich 1761, *Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichen LEXICO* [...], Braunschweig: Weisenhaus.

Stender, Gotthard Friedrich 1789, *Lettisches Lexikon. In zween Theilen* [...], Mitau: J. F. Steffenhagen.

Ulmann, Carl Christian 1872, *Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch*, Riga: H. Brutzer & Co.

VD1689_94 – Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds [...] Riga: Johann Georg Wilcken [...] MCDLXXXIX. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/1Moz.html> un <http://senie.korpuss.lv/static/Est.html>)

LITERATŪRA

Arbusow, Leonid 1921, Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung im Mittelalter und XVI Jahrhundert, *Latvijas Augstskolas Raksti* 1, 97–100.

Arbusow, Leonid 1922, Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff. 1625). Mit 3 Beilagen, *Latvijas Augstskolas Raksti* 2, 19–57.

Arbuzovs, Leonids 1920, Piezīmes par 16. gadu simteņa vecākajiem latviešu literatūras pieminekļiem. Visagrākie rokraksti latviešu valodā kopš 1558. g., *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 1, 45–48.

Blese, Ernests 1937, Kronvalda valodnieka gaitas, *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 4, 382–395.

Duden – Duden. *Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache* 5., neu bearbeitete Auflage, herausgegeben von der Dudenredaktion (Duden, 7), Berlin, Mannheim, Zürich: Dudenverlag, 2014.

DWDS – „Dame“, in Wolfgang Pfeifer et al., Etymologisches Wörterbuch des Deutschen (1993), digitalisierte und von Wolfgang Pfeifer überarbeitete Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache. (Citēts no: <https://www.dwds.de/wb/etymwb/Dame>)

Kušķis, Jānis 1987, Kronvalda Atis un latviešu valoda, *Varavīksne 1987. Literārā mantojuma gadagrāmata*, 186–201.

Līgotņū, Jēkabs 1924, *Kronvalda Attis. Biografija*, Rīga: A. Jessens.

Nübling, Damaris 2011, Von der „Jungfrau“ zur „Magd“, vom „Mädchen“ zur „Prostituierten“: die Pejorisierung der Frauenbezeichnungen als Zerrspiegel der Kultur und als Effekt männlicher Galanterie?, *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte* 2(1), 344–359.

Sehwers, Johannes 1953, *Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen*, Berlin: Harrassowitz.

Vanags, Pēteris 2000, *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs. – 17. gs. sākuma) latviešu teksti*, Stokholma: Memento, Rīga: Mantojums.

Pēteris VANAGS
Baltu valodniecības katedra
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a
LV-1050 Rīga
Latvia
[peteris.vanags@lu.lv]

Institutionen för slaviska och baltiska
språk, finska, nederländska och tyska
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
Sweden
[peteris.vanags@balt.su.se]

Miguel VILLANUEVA SVENSSON
Vilnius University

THE \bar{a} -STEM GENITIVE SINGULAR IN OLD PRUSSIAN

Prūsų kalbos \bar{a} kamieno vienaskaitos kilmininkas

Abstract. Root stress in the Old Prussian \bar{a} -stem gen. sg. $\bar{a}lg-as$ was taken from the homonymous o -stem gen. sg. $deiw-as$ (Lith. *lángo*, Sl. **vôrna*). This analogy took place after the reshuffling of the Balto-Slavic o -stem gen. sg. $*\bar{a}$ as $*\bar{a}s$ in the prehistory of Old Prussian. The shortening $*\bar{a}s > -as$ was most probably conditioned by the fact that this ending was always unstressed.

Keywords: Old Prussian; Baltic; Slavic; declensions; genitive; accent.

Anotacija. Prūsų kalbos \bar{a} kamieno vns. kilmininkas (pvz., $\bar{a}lg-as$) pasižymi dviem nelauktais bruožais: i) trumpasis kamiengalio balsis $-ās$; ii) šaknies kirtis mobiliosiose paradigmose. Šaknies kirtis perimtas iš homonimiško o -kamieno vns. kilmininko (pvz., $deiw-as$). Savo ruožtu, o -kamieno vns. kilmininkas yra kilęs iš baltų-slavų $*\bar{a}$ (lie. *lángo*, sl. **vôrna*), pridodant $*-s$ iš kitų kamienų (visų pirma, iš \bar{a} -kamieno). Vakarų baltų o - ir \bar{a} -kamienų vns. kilm. $*\bar{a}s$ buvo sutrumpintas niekada nekirčiuotoje galūnėje.

Raktažodžiai: prūsų kalba; baltų kalbos; slavų kalbos; linksniuotės; kilmininkas; kirtis.

1. I owe to Prof. Stundžia my first (and, as it happened, only) formal introductions to Old Prussian and Lithuanian accentology. It is a pleasure to contribute to his *Festschrift* a paper that touches on both disciplines. The Old Prussian \bar{a} -stem genitive singular $-as$ (e.g. *galwas*, *gennas* Ench., from *gallū* Ench. ‘head’, *genno* Elb. ‘wife’) is characterized by two unexpected features: the vowel is short; the stress is on the root in mobile paradigms. I give the basic arguments as recently reported by Rinkevičius (2009, 102–104):

- i) complete absence of the macron in \bar{a} -stem gen. sg. $-as$ in the Enchiridion;
- ii) macron on the root in $\bar{a}lg-as$ x2 ‘salary’ (Lith. *algà* AP 4 ‘id.’);
- iii) vowel reduction in 2nd catechism gen. sg. *mens-es* (Ench. *mens-as*, nom. sg. *mensā* ‘meat’);
- iv) absence of the change $*\bar{a} > *\bar{u}$ after velars and labials in (e.g.) $\bar{a}lg-as$. Also in the first compound member *galwas-dellīks* Ench. ‘Hauptstück’.

Although taken in isolation from each other none of these facts is conclusive (as duly pointed out by Rinkevičius, *loc. cit.*), together they make a fairly strong case for a short-vowel ending with root accentuation (as is the *communis opinio*).

2. This strongly contrasts with the picture of the rest of Balto-Slavic. Lith. *galv-ōs*, Latv. *galv-as* and Sl. **golv-y* clearly point to an ending with non-acute long vowel **-ās* and stress on the ending in mobile paradigms:¹

- i) The long vowel of Bl.-Sl. **-ās* is of course expected from an Indo-European perspective, cf. Gk. ἡμέρ-ās, OLat. *famili-ās*, Go. *gib-os*, etc.
- ii) Lithuanian and Slavic have stress on the ending, which agrees with the final stress of the *i-*, *u-* and consonant-stem genitive singular (Lith. *mint-iēs*, *sūn-aūs*, dial. *dukter-ēs*; see Stang 1957, 87f. for the more complicated Slavic facts).
- iii) The only problematic fact is the non-acute character of Bl.-Sl. **-ās*, which is only borne out by Lithuanian (Latvian and Slavic are ambiguous). The non-acute of *galv-ōs* agrees with Gk. τιμ-ῆς (< PIE **-ah₂-as*), but not with OE *-e*, OS *-æ*, OHG *-a* (< Gmc. bimoric **-ōz* < PIE **-ah₂-s*). Since the issue is not of crucial importance for this article, I will not discuss it here. The scenario presented below (§5), at any rate, makes better sense if the ending inherited by Old Prussian was non-acute as well.

3. Given the close agreement of the rest of Balto-Slavic, it seems obvious that the short vowel and root accentuation of Old Prussian *ālg-ās* must rest on a specific innovation of this language. Probably the obviousness of this fact explains why this ending has received but little attention in the literature. In the case of Old Prussian one can always emphasize the uncertainty of our knowledge. This is probably the reasoning behind Schmalstieg's (1974, 56) phonematization of *ālgas* as /ālgās/. It would be curious, however, if all the evidence at our disposal pointed in exactly the same direction ([ālgās]). Several authors have observed that the shortening of **-ās* to *-ās*, whatever its nature, must have taken place before the change **ā > *ū* after velars and labials (e.g. Mažiulis 2004, 39, 44; Kortlandt 2009, 192; Rinkevičius 2015, 117). This seems self-evident to me, but the (probably related) root accentuation of *ālgas* is still in need of an explanation. Jasanoff (2017, 134)

¹ I use the following conventions for Balto-Slavic and Baltic prosodic features: \bar{E} = acute, \tilde{E} = non-acute, \acute{E} = stress in lexically accented word forms, \grave{E} = initial syllable of enclitomena. I keep the traditional notation for Proto-Slavic.

mentions the possibility that it is an archaism, but he himself qualifies this as ‘very uncertain’. In my view the agreement between Lith. *galv-ōs* and Sl. **golv-ý* practically proves the ending accentuation of Bl.-Sl. **galu-ās*.

The only extensive discussion known to me is due to van Wijk (1918, 67–80), whose solution has been accepted by authorities like Endzelīns (1943, 62; 1948, 123) and Stang (1966, 198). Van Wijk begins by arguing that in Old Prussian the genitive singular of *all* stems consisted of short stem vowel + *-s* and was regularly accented on the root, in blatant contrast with the rest of Balto-Slavic. To put it in Lithuanian terms, we would have *ā*-stem †*gálvās*, *ē*-stem †*kātēs*, *i*-stem †*miñtīs*, *u*-stem †*sūnūs* for actually attested (and inherited) *galvōs*, *katēs*, *mintiēs*, *sūnaūs*. Van Wijk’s explanation of this phenomenon is that the Old Prussian genitive singular was remade on the model of acc. sg. **-ān* (< **-ān*), **-ēn* (< **-ēn*), **-īn*, **-ūn*, with inherited root accentuation (Lith. *gálvq*, *kātę*, *miñtį*, *sūny*). The model was provided by the *o*-stems, where both short stem vowel and root stress were inherited: acc. sg. *-an* (< Bl.-Sl. **-an* < PIE **-om*), gen. sg. *-as* (< PIE **-oso*).

Van Wijk’s scenario has a certain attractiveness to it, but has to face serious problems as well. To begin with his claim that the Old Prussian genitive singular *always* consisted of short stem vowel + *-s*, this is certain for *o*-stem *-as*, *ā*-stem *-as*, and *ē*-stem *-is* (< **-īs* < **-ēs*, *vel sim.*), which can easily be analogical to the *ā*-stems. The *i*-stem genitive singular is not attested with certainty. The best candidate is gen. sg. *etnīstis* x2 ‘Gnade’, *nieteīstis* x1 ‘Ungnade’ (for **nietnīstis*, *vel sim.*), cf. acc. sg. *etnīstin* x16, *etnīstan* x1 (see e.g. Mažiulis 2013, 191–193), but we cannot be completely certain that this was an *i*-stem and not a *ja*- or *ē*-stem. The *u*-stems are limited to the word for ‘son’. In the Enchiridion this word inflects as an *o*-stem (nom sg. *soūns*, gen. sg. *soūnas*). The First Catechism has *sunos* x1 and the Second *sounons* x1, usually corrected to **sounous*. I leave it to the reader to decide whether this is enough to establish gen. sg. *-īs*, *-ūs* for Old Prussian. The consonant-stems, on the other hand, offer firm evidence *against* van Wijk’s proposal. The gen. sg. *kermenēs* ‘body’ is attested five times with unreduced *-es* and without macron on the root vowel, contrast nom. sg. *kērmens* x2, acc. sg. *kērmenen* x1, *kērmenan* x1, *kērmnen* x1, *kermenen* x1, *kermnen* x1. This almost certainly implies gen. sg. /*kermen-ēs*/. If one nevertheless assumes gen. sg. *-īs*, *-ūs* for the *i*- and *u*-stems, a late analogy with the *o*-, *ā*- and *ē*-stem genitive singular endings seems more likely than van Wijk’s global rebuilding of this ending on the model of the *o*-stems.

As for van Wijk’s concrete scenario, it crucially depends on two questionable assumptions: i) a very early shortening *ā*-stem acc. sg. **-ān* >

*-ān; ii) the idea that the *o*-stem gen. sg. *-as* goes back to PIE *-oso. Even if, for argument's sake, both assumptions are accepted, one may legitimately wonder whether the pattern of the *o*-stems was enough to motivate van Wijk's analogy. Clearly a fresh approach to the Old Prussian *ā*-stem genitive is needed.

4. Our first step will be to revisit van Wijk's derivation of the *o*-stem gen. sg. *-as* from PIE *-oso, which I can only qualify as obsolete. The East Baltic and Slavic *o*-stem genitive singular continues the PIE ablative singular (Lith. *mišk-o* AP 4, Latv. *lĕv-a*, Sl. **vôrn-a* AP c < Bl.-Sl. *-ā < PIE *-oh₂ad). The null hypothesis is that this was a Balto-Slavic innovation. There is no trace of the PIE *o*-stem gen. sg. *-osĭo in the nominal system of these languages. The pronominal inflection was more complicated. East Baltic has trivially extended the nominal ending (Lith. *tõ, šito, kõ*, etc.). Slavic has an ending *-ogo* (OCS, ORu. *togo, jego*, etc.) that is completely obscure, but the interrogative pronoun OCS, ORu. *česo* has preserved a pronominal genitive singular ending of PIE pedigree, cf. Go. *hvis*, Gk. *τοῦ*, Hom. *τέο*.

Old Prussian seems to follow its own way. The *o*-stem nominal genitive singular was *-ās* (*dei-w-as, grīk-as*, etc.). In the pronouns we have a different ending *stesse, stessei, steise, steisei*; note also *maisei, twaisei/twaise, swaisei/swaise* in the possessive pronouns. It is hard to say what exactly lies behind these forms, but they are evidently remindful of the PIE endings *-eso, *-osĭo. The issue does not seem to be related to the central topic of this article and will not be further discussed here. As for nominal *-as*, there are two main approaches: i) this ending is unrelated to the East Baltic and Slavic ending and continues PIE *-os(i)o (*vel sim.*); ii) it is an Old Prussian innovation arrived at by adding *-s from the other stems to the inherited, Balto-Slavic ending *-ā (see Olander 2015, 134–136 for references and discussion). In my view only the second option is defensible (see below for the details). The first one creates extraordinary problems from a cladistic point of view. I shall here limit myself to observe that replacement of the genitive with the ablative is not otherwise found among the Indo-European languages and, therefore, cannot be considered a trivial development. It will also be well to remember that OPr. *-as* cannot directly stem from the well-established *-osĭo and that the comparative evidence points to a pronominal ending *-eso (OCS, *česo*, Go. *hvis, dag-is*), not “*-oso”. The evidence probably includes Old Prussian itself (*stesse*, etc.)!

The analogical approach to OPr. *-as* is vastly superior, at least from a Balto-Slavic perspective, but two important questions remain: i) why was the vowel of *-as* short?; ii) what was the motivation to add *-s? I will address

the second question first. As I hope to show, it actually holds the key to understand the *ā*-stem gen. sg. *ālg-as* as well.

5. As I thought experiment I propose to start not from the Old Prussian facts, but from the West Baltic *o*- and *ā*-stem singular paradigms as they most probably looked like after the merger of Baltic **ā* and **ō* in West Baltic **ā*:

	<i>o</i> -stem singular		<i>ā</i> -stem singular	
	Baltic	West Baltic	West Baltic	Baltic
Nom.	* <u>u</u> árn-əs	* <u>u</u> árn-əs	* <u>g</u> āl <u>u</u> - <u>ā</u>	* <u>g</u> āl <u>u</u> - <u>ā</u>
Acc.	* <u>u</u> árn-an	* <u>u</u> árn-an	* <u>g</u> āl <u>u</u> -ān	* <u>g</u> āl <u>u</u> -ān
Gen.	* <u>u</u> árn-ā	* <u>u</u> árn-ā	* <u>g</u> āl <u>u</u> -ās	* <u>g</u> āl <u>u</u> -ās
Dat.	* <u>u</u> árn-ōī	* <u>u</u> árn-āī	* <u>g</u> āl <u>u</u> -āī	* <u>g</u> āl <u>u</u> -āī
Instr.	* <u>u</u> árn-ō	* <u>u</u> árn-ā	* <u>g</u> āl <u>u</u> -ān	* <u>g</u> āl <u>u</u> -ān
Loc.	* <u>u</u> arn-āī	* <u>u</u> arn-āī	* <u>g</u> āl <u>u</u> -āī	* <u>g</u> āl <u>u</u> -āī

I will not insist here on the potentially controversial reconstructions included in this table, which probably include the assumption of full-fledged enclitomena for Proto-Baltic, the *o*-stem nom. sg. **-əs* (not **-as*), the *o*-stem gen. sg. **-ā* (not **-ō*), and the *ā*-stem loc. sg. **-āī* (not **-āi* or **-āi*). If other options are preferred, they will not essentially affect the scenario that follows. The point to stress is that regular sound change led to different paradigmatic pressures in West Baltic and East Baltic.

It is evident that both paradigms were now ‘*ā*-paradigms’. Some cases were identical (dat. sg. **-āī*), identical except for tone (loc. sg. **-āī*/**-āī*), or else very close to each other, especially in informal speech (instr. sg. **-ā(n)*, acc. sg. **-ān*). The *o*-stem genitive singular, I submit, was ‘clarified’ through the addition of **-s* from the other stems, especially the *ā*-stems. The analogy was certainly not unavoidable, but, in my view, not particularly remarkable in view of the paradigms we can assume for early West Baltic. It can be formalized as a proportion *ā*-stem dat. sg. **-āī* : gen. sg. **-ās* = *o*-stem **-āī* : gen. sg. X, where X = **-ās*, but this is probably not necessary for the analogy to work.

An important detail is that the stress position of **uárn-ā* (cf. Lith. *láng-o*, Sl. **vôrn-a*) was not affected when **-s* was added, yielding **uárn-ās*. At this point, however, the *o*- and *ā*-stem genitive singular endings were identical. This, I submit, led the *ā*-stems to adopt the accentuation of the *o*-stems, i.e. **algās* → **ālgās* after **uárn-ās*. Schematically (analogical forms in boldface):

	Early West Baltic		1 st analogical change		2 nd analogical change	
	<i>o</i> -stem	<i>ā</i> -stem	<i>o</i> -stem	<i>ā</i> -stem	<i>o</i> -stem	<i>ā</i> -stem
Nom.	* <u>u</u> árn-əs	* <u>ga</u> l <u>u</u> - <u>ā</u>	* <u>u</u> árn-əs	* <u>ga</u> l <u>u</u> - <u>ā</u>	* <u>u</u> árn-əs	* <u>ga</u> l <u>u</u> - <u>ā</u>
Acc.	* <u>u</u> árn-an	* <u>ga</u> l <u>u</u> -ān	* <u>u</u> árn-an	* <u>ga</u> l <u>u</u> -ān	* <u>u</u> árn-an	* <u>ga</u> l <u>u</u> -ān
Gen.	* <u>u</u> árn-ā	* <u>ga</u> l <u>u</u> -ās	* <u>u</u> árn-ās	* <u>ga</u> l <u>u</u> -ās	* <u>u</u> árn-ās	* <u>ga</u> l <u>u</u> -ās
Dat.	* <u>u</u> árn-āi	* <u>ga</u> l <u>u</u> -āi	* <u>u</u> árn-āi	* <u>ga</u> l <u>u</u> -āi	* <u>u</u> árn-āi	* <u>ga</u> l <u>u</u> -āi
Instr.	* <u>u</u> árn-ā	* <u>ga</u> l <u>u</u> -ān	* <u>u</u> árn-ā	* <u>ga</u> l <u>u</u> -ān	* <u>u</u> árn-ā	* <u>ga</u> l <u>u</u> -ān
Loc.	* <u>u</u> arn-āi	* <u>ga</u> l <u>u</u> -āi	* <u>u</u> arn-āi	* <u>ga</u> l <u>u</u> -āi	* <u>u</u> arn-āi	* <u>ga</u> l <u>u</u> -āi

Needless to say, we cannot be certain that other analogical changes did not affect other endings. This scenario, in any case, explains two important facts of Old Prussian nominal inflection: the -s of the *o*-stem genitive singular ending *deiw-as*; the root accentuation of the *ā*-stem genitive singular *ālg-as*.

6. The final question that remains is the short vowel of *deiw-as* and *ālg-as*. As noted above (§3), this question has already been answered: OPr. gen. sg. -ās must reflect an early shortening of *-ās in unstressed position, before the change *ā > *ū after velars and labials. There is no other option, even though it is hard to be more precise (although it is clear that different types of shortening and weakening of vowels in final position took place in Old Prussian, the details are far from being fully understood).

In the particular case of the *o*- and *ā*-stem gen. sg. *-ās > *-as, it is noteworthy that the same early shortening *-ā- > *-a- is found in two other nominal endings that were *always* unstressed: the *ā*-stem acc. sg. *-ān > -an, and the *o*- and *ā*-stem acc. pl. -ans (< Bl.-Sl. *-ōns, *-āns). I would like to stress that the acc. sg. *-ān > -an can hardly be analogical (the only conceivable models are the genitive singular and the accusative plural, none of which look very appealing). The short vowel of the accusative plural is traditionally explained as due to Osthoff's law. Elsewhere I have argued that Osthoff's law took place in East Baltic (cf. Villanueva Svensson 2020). There is no proof that it ever took place in West Baltic.

Not all endings, however, experienced this early shortening. The *ā*-stem nom. sg. *spigsn-ā*, *mens-ā*, *widdew-ū* clearly has a stressed long vowel. Spellings like *deiwūtisku* suggest that unstressed *-ā had not been shortened before the change *ā > *ū after velars and labials, but the length could easily have been analogically restored after mobile paradigms. The evidence of the *o*- and *ā*-stem dative singular is more difficult to evaluate. In my view it most probably displayed variation between -u and -ai (cf. Stang 1966, 72f., 198f.).

This seems to imply preservation of the length of **-āi* before the change **ā* > **ū* after velars and labials in an ending that was always unaccented (cf. Lith. *lángui*, *gálvai*, Sl. **vôrn-u*, **gôlvě*). This, however, can probably not be regarded as completely certain, especially in view of the case syncretism that has taken place in Old Prussian. The genitive plural *-an*, *-on*, finally, is also problematic (see Rinkevičius 2015, 109f. for discussion).

The matter, like Old Prussian *Auslautgesetze* in general terms, clearly deserves a more detailed study than can be attempted here. I doubt, however, that the short vowel of *deiŵ-as* and *ālg-as* can be explained in any other way than through an early regular shortening.

7. The conclusions of this article are easily stated. Root stress in the Old Prussian *ā*-stem gen. sg. *ālg-as* was taken from the homonymous *o*-stem gen. sg. *deiŵ-as*, where it was inherited (Lith. *lāngo*, Sl. **vôrna*). This analogy must have been more or less concomitant with the reshuffling of the Balto-Slavic *o*-stem gen. sg. **-ā* as **-ās* in the prehistory of Old Prussian. The shortening **-ās* > *-as* of the *o*- and *ā*-stem genitive singular was most probably conditioned by the fact that this ending was always unstressed.

REFERENCES

- Endzelīns, Jānis 1943, *Senprūšu valoda*, Riga: Universitātes apgāds.
- Endzelīns, Jānis 1948, *Baltu valodu skaņas un formas*, Riga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Jasanoff, Jay 2017, *The Prehistory of the Balto-Slavic Accent*, Leiden, Boston: Brill.
- Kortlandt, Frederik 2009, *Baltica & Balto-Slavica*, Amsterdam, New York: Rodopi.
- Mažiulis, Vytautas 2004, *Prūsų kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Mažiulis, Vytautas 2013, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Olander, Thomas 2015, *Proto-Slavic Inflectional Morphology. A Comparative Handbook*, Leiden, Boston: Brill.
- Rinkevičius, Vytautas 2009, *Prūsų kalbos kirčiavimo sistema*, Disertacija, Vilniaus universitetas.
- Rinkevičius, Vytautas 2015, *Prūsistikos pagrindai*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Schmalstieg, William R. 1974, *An Old Prussian Grammar*, University Park: Pennsylvania State University Press.
- Stang, Christian S. 1957, *Slavonic accentuation*, Oslo: Universitetsforlaget.

Stang, Christian 1966, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo: Universitetsforlaget.

Van Wijk, Nicolaas 1918, *Altpreussische Studien*, Haag: Martinus Nijhoff.

Villanueva Svensson, Miguel 2020, Osthoff's law in Balto-Slavic, in Luka Repanšek, Harald Bichlmeier, Velizar Sadovski (eds.), *vácāṃsi miśrā kṛṇavāmahai. Proceedings of the International Conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4-7 June 2019, Celebrating One Hundred Years of Indo-European Comparative Linguistics at the University of Ljubljana*, Hamburg: Baar, 645–661.

Miguel VILLANUEVA SVENSSON

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[miguel.villanueva@flf.vu.lt]

Baltistikos platybėse. Baltų kalbotyros straipsnių rinkinys, skirtas prof. Bonifaco Stundžios 70 metų jubiliejui / Sudarė: Agnė Navickaitė-Klišauskienė, Vytautas Rinkevičius, Daiva Sinkevičiūtė, Miguel Villanueva Svensson. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022. – 404 p.

ISBN 978-609-07-0786-9 (spausdinta knyga)

ISBN 978-609-07-0787-6 (skaitmeninis PDF)

Leidinyje publikuojami moksliniai straipsniai, parengti Vilniaus universiteto profesoriaus Bonifaco Stundžios 70 metų jubiliejaus proga. Rinkinį sudaro 23 straipsniai, kuriuose iš sinchroninės ir diachroninės perspektyvos nagrinėjamos baltų kalbų fonetikos, fonologijos, akcentologijos, morfologijos, leksikologijos, žodžių darybos, etimologijos, sintaksės, onomastikos, tekstologijos ir vaikų kalbos įsisavinimo problemos. Straipsniai parengti lietuvių, latvių, anglų ir vokiečių kalbomis. Leidinio pradžioje pateikiama svarbiausių Bonifaco Stundžios mokslinių darbų bibliografija.

Dizainerė *Jurga Tėvelienė*

Maketuotoja *Nijolė Bukantienė*

Vilniaus universiteto leidykla, Saulėtekio al. 9, LT-10222 Vilnius

info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt

Knygos internete knygynas.vu.lt

Mokslo periodikos žurnalai zurnalai.vu.lt

Spausdino UAB „Baltijos kopija“

Kareivių g. 13B, LT-09109 Vilnius

22 aut. l. Tiražas 65 egz.